

GÖTTE ÉLETE.

IRTA

LEWES GYÖRGY HENRIK.

A M. TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

Göthe szíve, melyet kevesen ismertek, ép oly nagy volt, mint esze, mit mindenki ismert.

Jung Stilling.

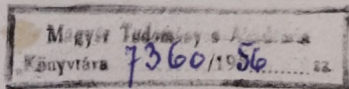
MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

1874.

196740

Budapest, 1874. Nyomatott az Athenaeum nyomdájában.

A MÁSODIK KÖTET TARTALMA.

ÖTÖDIK KÖNYV. 1779—1793.

I. FEJEZET.

Újjá-születés.

Átmenet az ifjúságból a férfikorra. — Iphigenia első prózai alakjában. — A próza-mánia	<i>Oldal</i> 1
--	-------------------

II. FEJEZET.

Iphigenia.

Téves nézet hogy Iphigenia a görög tragédia példánya. — A görög drámában a fejlődés kényszerült nyugalma a drámai élet nyugalmaival vetik össze. — A görög drámaírók nagy szenvedélyeket hoznak a színre. — Lényeges különbség Euripide és Góthe között. — Iphigenia nem görög, hanem német dráma. — Nem is dráma, hanem drámai költemény. — Párhuzam a Góthe és az Euripides Iphigeniája között	7
--	---

III. FEJEZET.

Haladás.

Góthe tevékenysége hivatalos tisztében. — Titkos tanácsosságra emeltetik. — Utazása Károly-Ágosttal, Frankfurtba és Strassburgba. — Találkozás Friderikával. — Lilivel. — Utazás Schweizba. — Schiller először látja Góthét. —

Visszatérés Weimarba. — Megváltozott életmódja. — Szenvedélyes tanulmányok. — Hajlama a természetegységben fogni fel. — Lassú haladás az élet komolyabb és határozott tervszerű felfogására. — Nemességre emeltetik. — Növekedő hódolata Steinné iránt. — Olykori összezőrdülései Károly-Ágosttal. — Érti hogy életének valódi föladata az íráság	25
---	----

IV. FEJEZET.

Készületek Olaszországba.

Koronaherczeg születik. — Az »Ilmenau« ezimű költemény. — A hivatal növekedő terbe. — Utazás a Harzba, Stein Fritzczel. — Irja a Planéták tánczát. — Beszédet tart az ilmenai bányák megnyitásánál. — Az emberi koponya állkapocs-közi csontját fölfedezi. — E fölfedezés életrajzi jelentősége. — Természetrajzi tanulmányok. — Változások a weimari társaságban. — Fizetése fölemeltetik. — Bőkezősége. — Vélemény-eltérések Göthe és Jakobi közt. — Göthe megundorodik a Lavater álszenteskedésétől. — Erős vágya Italiát meglátogatni. — Titkos elutazása	39
---	----

V. FEJEZET.

Olaszország.

Göthe álnév alatt utazik Olaszországban. — Az »Olasz út.« — A jelenben s nem a múltban gyönyörködik. — Velenczében és Rómában mulatása. — Művészeti szenvedélye. — A természeti alakzatok titkát igyekszik megtalálni. — Weimar duzzog. — Látogatás Nápolyban. — Sir William és Lady Hamilton. — A Vezuv, Paestum, Pompéji, Herculaneum és Capua. — Palermo. — Meglátogatja a Cagliostro szüleit. — Visszatérése Rómába. — Irodalmi dolgozások. — Olaszországban mulatásának hatása. — Művészeti tanulmányainak eredményei. — Beleszeret egy fiatal milanói nőbe. — Visszatérése Weimarba	54
---	----

VI. FEJEZET.

Egmont és Tasso.

Oldal

»Egmont« az egész világ kedvence, bár nem remekmű. — Elbeszélés párbeszédekben, nem dráma. — Az Egmont jelleme az emberiség typusa. — A darab anyaga és szerkezete. — Egmont bonczolata. — Tasso. 69

VII. FEJEZET.

Ismét otthon.

Szomorú visszatérés Italiából Weimarba. — Levele Károly-Ágosthoz. — Fölmentetése a hivatal terheiből teendőitől. — Elhidegülése Steinné iránt. — Schiller előadása Göthével való első találkozásáról. — Mély űr a kettő között. — Sorsuk különbözősége 81

VIII. FEJEZET.

Vulpius Krisztina.

Első találkozása Göthével — Állása, neveltetése, jelleme. — Viszonya Göthéhez. — A Római elégiák keletkezése. — Mennyiben menthető a költő, ha korának illemszabályait társadalmi fölfogását megsérti. — Göthe szerelme Krisztina iránt. — A weimari társaság megrovásai. — Szakítás Steinnével. — A Göthe levelei Steinnéhez. — Steinné levele a Göthe nagy betegségéről. 91

IX. FEJEZET.

A költő mint tudós.

Tanulmányok. — A Göthe tekintélyét elismerik a művészetben, de nem a tudományban. — A tekintély valódi természete s a műkedvelők igényei. — Értekezése a »Növények Metamorphosisá«-ról. — Hidegen fogadtatik. — Megelőzte korát. — St. Hilaire elismerése tudományos munkálatai iránt. — Újabb elismerése fölfedezéseinek. — Növény- és boncztani tanulmányainak magas jelentősége. — Szeren-

csétlen tanulmányai az optikában. — Félreérti a Newton elméletét. — Közre bocsátja Adalékait az Optikához. — Ellenzékkel találkozik. — Makacssága és ingerlékenysége. — Elmélete a színekről, elemezve s összehasonlítva a Newtonéval. — Hogy' magyarázza Göthe a sugártörés jelenségeit. — Honnan eredtek tévedései. — Balfelfogása a a módszerről. — A kísérleteket és a számításokat észleletekkel s okoskodással akarja pótolni. — Lelkének vele született iránya a konkrét jelenségek s nem az elvonás felé. — Sikerei a szerves tudományokban. — Nem metaphysikus, de még is az a priori-módszer szerint gondolkodó. — Az állkapocsközi csont fölfedezésének vizsgálata. — A Vicq d'Azir igényei ugyanarra. — Az összehasonlító módszer alkalmazása. — A morphologia tana. — A gerincz-elmélet és a metamorphosisok elmélete. — A Göthe által teremtettt ősalak (typus). — A Linné és Wolff igényei arra. — A Göthe elmélete finomabb nedveket vesz föl, a Wolffé ellenben a nedvek hiányát. — Göthének tiszta fogalma volt a tenyészet és ujjáalakulás törvényeiről. — Igyekezetei egy bölcsészeti boncztan megalapítására. — A pozitív módszer. — Göthe a fejlődés törvényét megragadta és alkalmazta. — A munka-felosztás elve az állati szervezetben tisztán ki van fejezve az ő formulájában. — »Bevezetése az összehasonlító boncztanba«. — A koponya gerincz-elméletének bírálata. — Mennyiben tarthat igényt Göthe a koponya gerincz-elméletének felfedezéséhez . . . 107

X. FEJEZET.

A franciaországi táborozás.

Göthe második útja Olaszországba. — A Velencei epigrammok. — Visszatérése Weimarba. — Péntek-esték. — A »Nagy-Kophta.« — Invasio Franciaországba a XVI. Lajos visszahelyezése végett. — Göthe is a hadser eghez csatlakozik. — A politika iránt teljességgel nem érdeklődik. — Idegen a forradalom elveitől, a nélkül hogy a királypártiak iránt rokonszenvvel viseltetnék. — Naplója

a franciaországi táborozásról. — Visszatér Weimarba. — Háza a Frauenplanon. — Dolgozó szobája, könyvtára, háló szobája. — Barátsága Meyerrel. — A »Bürger-general.« — Az »Aufgeregten.« — »Reineke Fuchs.« . . . 172

HATODIK KÖNYV. 1794—1805.

I. FEJEZET.

Göthe és Schiller.

A Göthe és Schiller barátsága. — Lényegesen különböző voltak. — Mindkettő külső megjelenése. — Érintkezési pontok kettejük között. — Mindkettő egyenlő komolysággal nézi a művészetet. — Fejlődésök időszakainak hasonlósága. — Göthét Schiller adja vissza a költészetnek. — Göthe elismerése vetélytársai iránt. — Magasztalásai Schillerről. — Shakspeare hallgat vetélytársairól. — Weimar közönye a forradalom térfoglalásai iránt. — A német irodalom akkori állása. — Schiller megindítja a Hórakat. — A Göthe és Schiller közötti barátság gyors növekedése. — A Schiller jótékony befolyása Göthére. — A Göthe tudományos szenvedélye és költői tervei. — A Hórak csekély sikere. — A Xeniak kiadása. — Nagy hatásuk. 194

II. FEJEZET.

Wilhelm Meister.

Hogy' írnia a tevét egy angol, egy francia és egy német? — A német bölcsészeti kritika. — Göthe eredeti célja Wilhelm Meisterrel. — Változtatásai a mű tervén. — A Schiller kifogásai. — Kettős iránya: drámai és nevelés-tani. — Jellemek a regényben. — Művészi atheismus. — »Wilhelm Meistert« erkölcstelen iránynyal vádolják. — Mély és egészséges erkölcsi iránya. — »Egy szép lélek vallomásai.« — Kivonat a Schiller kritikájából Meisterről. 213

III. FEJEZET.

A romantikai iskola.

Göthe és Schiller kölcsönös hatása egymásra. — A bölcsészeti káros befolyása a német irodalomra. — A romantikai iskola jelleme Németországon. — Schlegel, Fichte, Schelling, Schleiermacher és Solger. — Schlegel és Tieck Shakspeare-fordítása. — A romantikusok előszeretete a katholicismus legendái és hősei iránt. — Általános lelkesedés a mysticismus iránt. — A művészet a vallás szolgáloja. — A festők a római katholicismushoz és a középkorhoz térnek vissza. — Elméleti viták Göthe és Schiller közt. — Göthe irodalmi munkálkodása. — Schillernek tervet ad Tell Vilmosra. — Scott Walter 229

IV. FEJEZET.

Hermann und Dorothea.

A »Hermann und Dorothea« alapja. — E költemény jellemzése. — Élethű leírása a falusi életnek és falusi embereknek. — A jelenetek objektív rajza. — A tiszta emberi természet festése e költeményben. — A nyelv és kifejezés világossága s jelentősége. — Mily szörszálhasogatásokba téved a német kritika 239

V. FEJEZET.

A színház-igazgató.

A weimari színház udvari jellege. — A nemzet közreműködése nélkülözhetetlen a drámai művészet fejlődésére. — A Göthe és Schiller tévedése abban hogy csak a mivelt kisebbséghez fordultak. — Szükség hogy a drámában a mulattató és tanító elem egyesüljön. — A Göthe kísérletei a weimari színpadon kudarcot vallanak, mert a közönség véleményét lenézte. — A jénai diákok. — A Göthe zsarnoki kísérletei a közvélemény és kritika erőszakolására. — Igazgatói zsarnoksága a színészekkel szemben. — A színészek tisztelete Göthe iránt. — Az igazgatás nehézségei. — A Göthe és Schiller együttműködésének hatása. — A Wallenstein előadása. — Devrient kritikái észrevételei a weimari iskoláról. — A rhythmusos szava-

lás és kiejtés nehézségei. — A művészetet többre becsülik a természetnél. — A franczia tragédiát mindenek fölé helyezik. — Sikertelen erőlködés költői művek és antik irány által alapítani meg a német drámát. — Göthe nem drámaíró. — Romeo és Julia átdolgozása. — A Shakspeare darabjainak jellemzése. — A Göthe által azon tett hátrányos változtatások. — Göthe érdeklődése a színpad iránt hanyatlik a Schiller halálával. — Ellenzi hogy ebet léptessenek föl a weimari színpadon. — Bántó elbocsáttatása az igazgatóságból Károly-Ágost által. — A herczeg megbánja tettét

256

VI. FEJEZET.

Schiller utolsó évei.

Göthe napi életrendje. — Hogy' fogadja látogatóit. — Bürger és Heine. — Jean Paul Richter leírása Göthéről és Schillerről. — A Göthe és Schiller közti barátság s bámulóik közti pártoskodás. — A Kotzebue sikertelen erőlködése hogy hidegséget támaszszon Göthe és Schiller között. — Herder féltékenysége Schillerre. — A »Natürliche Tochter.« — Staelné látogatása Weimarban. — Göthe és Schiller is megbetegülnek. — Schiller halála

280

VII. FEJEZET.

Faust.

A »Faust« fokozatos fejlődése s rendre rendre való keletkezése. — Értelmi létünk problémája, s társadalmi életünk rajza. — Hasonlat Faust és Hamlet közt. — A »Hamlet« népszerűségének kettős oka: eszmei fönsége s drámai életteljessége. — A »Faust« népszerűsége. — A Faust eszméje nem nyújt oly termékeny tanulmányt, mint azon eszközök vizsgálata, melyekkel hatását előidézi. — A Faust első részének elemzése. — A színpadi prolog. — Prolog a mennyben. — Mind a két prolog szükséges. — Faust első jelenete dolgozó szobájában. — A város kapuja előtti jelenet. — Ismét a Faust dolgozó szobájában. — Az

Auerbach pinczéje. — A boszorkány-konyha. — Találkozás Margittal. — Erdő és barlang. — A Walpurgis-éj. — Mi az oka, hogy Faust először nem elégíti ki, azután elragadja az olvasót. — Minden fordítás elégtelen volta a költői műveknél. — A Marlowe »Faustus«-ának és a Calderon »El Magico prodigioso«-jának elemzése. — A Coleridge bírálata a Göthe Faustjáról, egybevetve Göthének magának az észrevételeivel. — Faustban csak föl van állítva a kérdés, de nincs megoldva 297

VIII. FEJEZET.

A lyrai költemények.

Göthe hírnevének gazdagsága árt. — Költészetének tökélye s prózájának olykori gyöngesége. — Lyrájának ellenállhatatlan varázsa. — Öszintesége. — A képek közvetlensége és egyszerűsége. — A »Korinthosi ara« meséje. — »Isten és a Bajadér«. — Az »Erl-König« 352

HETEDIK KÖNYV. 1805–1832.

I. FEJEZET.

A jénai ütközet.

A Schiller halálának hatása Göthére. — A Jakobi látogatása. — Megismerkedés Gallal. — A koponyatan méltatása. — A jénai ütközet. — Weimar zsákmányolás alatt. — Francia katonák a Göthe házában. — A Lujza hercegnő hősiessége. — Napoleon mértéktelen dühe Károly-Ágost ellen. — Göthének jellemző kitörése. 359

II. FEJEZET.

A Göthe neje.

A Göthe házassága : balházasság. — Gyöngye volt változtatni a dolgon. — A Göthe neje. 366

III. FEJEZET.

Bettina és Napoleon.

Oldal

A béke helyreállta Weimarban. — A Bettina látogatása. — Jelleme. — Göthéhez való viszonyának valódi természete. — Kitiltatik a Göthe házából. — Riemer kimutatja az »Egy gyermek levelezése« költött voltát. — Napoleon Erfurtban. — Mikép fogadta Károly-Ágostot, Göthét, Wielandot. — Beszélgetése Göthével. — Göthének hizeleg a Napoleon figyelme iránta. — A Beethoven tüntetésszerű függetlensége s Göthe állítólagos szolgálisa 371

IV. FEJEZET.

A Vál-rokonságok.

Göthe szerelme Herzlieb Minna iránt. — A »Vál-rokonságok.« — A regény cselekvénye és jellemei. — Általános bírálata. — A Minna férjhez menetele. — Göthe anyjának halála 386

V. FEJEZET

Politika és vallás.

Göthe ismeretsége Beethovennel. — Wieland halála. — Németország küzdelme Napoleon ellen. — Göthe közönyössége a politika iránt, komolysága a művészetben. — A vád, hogy csak a művész szemével nézte az életet. — A vád, hogy vallástalan volt. — Vallási nézeteinek átalakulása. — Ellenszenve a dogmák iránt. — Theosophia és ethika. — Vallása. — Erkölcstana. — Agg korának jelleme. — Keleti tanulmányai. — A Westöstliche Diwan. — Megtiszteltetése Frankfurtban 396

VI. FEJEZET.

A munkás aggastyán.

A »Kunst und Alterthum« kiadása. — Növekedő hajlama a rejtelmeskedés iránt. — A Werther Charlotte-jának látogatása. — Neje Krisztina meghal. — Fia nőül veszi Pog-

wisch Ottiliát. — Adoma a jenai könyvtár tágitásáról. — Viszály az országgyűléssel a tudományos és művészeti czélokra adott összegek felül való számadás miatt. — A vád, hogy ellopott egy arany rudat. — Döbereiner és a platina rúd története. — A Knebeltől elvitt száz metszvény története. — Vegyes irodalmi munkálatok. — Wilhelm Meister vándorévei. — E mű jellemzése. — Eckermann elbeszélése annak terjedelme kipótlásáról. — Ellenzék Németországon e mű ellen. — A Göthe hírnevének terjedése Francia-, Angol- és Olaszországban. — Agg korának életteljessége. — Szenvedélye Levezow kisasszony iránt. — Arany-ünnepe Weimarban. — Munkái kiadási jogának megvédése egész Németországban. — Károly-Ágost halála. — Annak hatása Göthére 418

VII. FEJEZET.

Faust második része.

Nehéz helyes ítéletet mondani felőle. — Az első és a második rész hatásának egybevetése. — A második rész jellemzése. — A művészetben a jelviségnek magában is szépnek s érdekesnek kell lenni, nem csak jelentősnek. — Faust második része elhibázott mű. — Elemzése és bírálata 442

VIII. FEJEZET.

A zár-jelenetek.

Göthe nyolczvanegyedik évében. — A juliusi forradalom s a Cuvier és St.-Hilaire közötti vita. — Göthe egyetlen fiának halála. — A tizenöt angol tisztelet-adománya. — Thakeray Weimarban. — Találkozása Göthével. — Göthe tevékenysége késő vénségében. — A hanyatlás jelei. — Halála. . . 456

ÖTÖDIK KÖNYV.

1779—1793.

Bármily bolondúl forr a must,
Azért bor lesz belőle.

(Faust. Második rész. V. 270.)

A hatalomtól, mely mindent leköt,
Szabad csak az, ki úr maga fölött.

(Verm. Ged. Die Geheimnisse. II. 140.)

„Postquam me experientia docuit, omnia, quae in communi vita frequenter occurrunt, vana et futilia esse; quum viderem omnia, a quibus et quae timebam, nihil neque boni neque mali in se habere, nisi quatenus ab iis animus movebatur: constitui tandem inquirere, an aliquid daretur quod verum bonum et sui communicabile esset, et a quo solo, rejectis ceteris omnibus, animus afficeretur imo an aliquid daretur, quo invento et acquisito continua ac summa in aeternum fruerer laetitia“.

SPINOZA.

I. FEJEZET.

Újjá-születés.

A jellem kifejlődését lassanként befejező változások, mikor az, az ifjuság féktelenségéből a férfikor tiszta megállapodottságába megy át, hasonlítanak a zenekar hangolásából kiemelkedő összhang keletkezéséhez, a mint az összhangzatot kereső viharos hangzavarból egyenként minden hangszer meg kezdi találni az igaz kulcsot: a hangok rohamosan kerengnek a nyugodt központ körül, egymás

után találják meg azt, s a kör egyre növekedvén, először lassan, aztán mind gyorsabban-gyorsabban, a zajból végre diadalmasan emelkedik ki a teljes öszhangzat. Vagy hasonlíthatnók a hajnal terjedező fényéhez, a mint először lassan, azután hallgatatag gyorsabbodással, visszaveri a mogorva homályt s hatalmas áradattal veszi birtokába az egész látkört. Hasonló képek jelzik egy új korszak hajnalodtát a Góthe életében; oly korszakét, mikor az ingerlékeny természet kapkodásai fokenként mind jobban s jobban visszavonólnak a törvényszerűség körébe; mikor az előbb határozatlan czélok mind világosabbakká lesznek; mikor kedélye rejtekeiben sok, a mi előbb folyékonyan hullámozott, jegeczekbe üllepedik a komoly elhatározás hatása alatt, mely életének véglegesen kiszabott irányt ad. Minden lángelme átmegy a jegeczedés eme műfolyamán. Ifjúságát a tévedések és szenvedélyek vihara zavarja föl; ha tévedéseit túléli, azok előnyökké válnak. Valamint a nagy hegygerinczek oldalai repedésektől vannak megszakgatva, melyek olvadt ércz törmelékeivel telvék, s e repedések, ha bennök a láva meghülepszik, mint óriási gerincz-oldalok, a sziklatömeg erősítő oszlopaiúl szolgálnak, — úgy a lángelméknél is, a szenvedélyek először megrepszitk, azután csak annál szilárdabban támogatják az életet. A gyémánt, mondják, csak saját porával köszörülhető; nem jelképe-e ez annak az igazságnak, hogy a lángészt is csak saját törmelékei képezhetik ki igazában. S járásunk, mint Góthe mondja, nem folytonos bukások sora-e?

Épen (1779.) harminczadik évébe lépett. Élete lassanként kiemelkedett a káprázatos ködökből, melyeken át volt eddig csak látható. A félikor ünnepélyes komolysága foglalta el az ifjúság gondtalanságának helyét, s

létének parancsolóbb egységet kölcsönzött. Elhatározta, »semmi jót se hagyni félben — s az egészben, jóban, szépben, előbb menni folyvást« — (»Sich vom Halben zu entwöhnen, und im Ganzen, Guten, Schönen, resolut zu leben« — Gesellige Lieder: Generalbeichte. I k. 90. l.) Általános vélemény, hogy az Olaszországban való tartózkodása okozta e változást; de annak igazi oka lángeszének, szellemének fejlődésében fekszik. Ha csak valamennyire is megismerkedünk élete azon korszakával, melyhez most jutottunk, meg kell győződnünk, hogy sokkal, mielőtt Itáliába ment volna, már beállott ez a változás. Egy nyilatkozat naplójában, e korból, nagyon fontos. »Dolgaimat rendeztem; átnéztem papirjaimat s a régi lomot mind elégettem. Más idők, más gondok! Nyugodt visszapillantás az életre; az ifjuság tulkapásaira, ösztöneire, mohó vágyaira; a mint minden irányban kielégítést keresnek. Hogy' találtam gyönyört, különösen a rejtélyesben s a képzelődés homályos szövevényeiben; hogy' kaptam meg csak félig a tudást s hagytam ismét elsiklani; mint vonúl át némi szerény önelégültség mind azon a mit irtam; mily rövidlátó voltam emberi és isteni dolgokban; mennyi drága napot elpazaroltam érzelgésben s homályos szenvedélyekben; mily kevés jót meritettem belőlök, — s ime az élet fele már legördült s egy lépéssel sem találom magamat előbbre úton, hanem úgy állok itt, mint a ki a habokból menekülve, most kezdi szárogatni magát a verőfényen. Arra a korszakra, melyet 1775. október óta, a világba lépésem óta itt átéltem, még vissza sem merek tekinteni. Isten segítsen tovább s áraszsza rám világosságát, hogy ne álljak ennyire a magam útjában, hanem lássak dolgozni reggeltől estig az előttem álló föladaton, s nyerjek világos fogalmat a dolgok rendjéről; hogy ne legyenek

azokhoz hasonló, a kik azzal töltik a napot, hogy fejfájásról panaszkodnak, s az éjt, hogy iszszak a bort, a mely a fejfájást okozza.«

Valami ünnepélyes hang van e szavakban. Ugyanez a gondolat van kifejezve egy Lavaterhez irt levelében is: »A vágy, hogy fölrakhassam létem pyramidját, melynek alapja már le van téve, s oly magasra vihessem azt a mint csak e földi levegőben lehetséges, minden más vágyat elnyel bennem, s soha sem hagy el egy perczig sem. Nem várhatok tovább; előre haladtam már az életben, s a halál talán munkám közepett fog meglepni és csonkán hagyatja velem babyloni tornyomat. De legalább lássa meg a világ, hogy merészen volt tervezve; s ha élek, isten segítségével, megérem hogy be is fejezhetem«. S egy közelebről nyilvánosságra került levelében, a herczeghez, így szól: »Hagyom a világot, mondjon a mit akar s régi erődömbbe, a költészetbe, visszavonúlva, Iphigeniám on dolgozom. Most érzem még, hogy ezzel az isteni adományal eddig nagyon is pazarúl bántam; de ideje s szükséges is, hogy gazdálkodóbb legyek, ha valami jóravalót akarok létre hozni«*).

A változásra nem is hozhatunk föl jellemzőbb tanúságot mint épen Iphigenia auf Tauris-át, melyet ekkoriban irt. Az olvasót méltán meg fogja lepni, hogy e bámulatos költemény eredetileg prózában iratott. Ez volt akkoriban a divat. Götz, Egmont, Tasso, Iphigenia, szintúgy mint a Schiller Haramiái, Fiesko-ja, Ármány és Szerelme, prózában irattak. S a mikor Iphigenia kötött alakot nyert: a weimari barátoknak nem tetszett, jobban szerették prózai alakjában.

*) Briefwechsel Zwischen Karl August und Goethe. I. 11. 1.

Ez is a természethez való visszatérés mániájához tartozott. A verset természetellenesnek állították; ámbár, tulajdonkép, a vers nem természetlenebb mint az ének. Az ének úgy áll a beszédhez, mint a költészet a prózához; különböző lelkiállapotot fejez ki. A szenvedélyes próza közeledik a költészethez, hanglejtésének ütemes mozzanataival; mint a szenvedélyes beszéd is változatos hanglejtéseivel a zene hangsúlyozásához közeledik. Nagy felindulás izgalmában az arabok észrevehetőleg ütemszerűen, majdnem versben beszélnek. De azért a próza soha sem költészet, vagy csak perczekre az; sem a beszéd nem ének. Schiller hamar átlátta ezt s azt írja Göthének: »Soha sem voltam oly tisztán meggyőződve, mint most, mily szoros összefüggésben van a költészetben a tartalom az alakkal. Mióta prózai nyelvemet a költői alak ütemeibe kezdem öltöztetni, egészen más birodalomban találok magamat: mozzanatokot, melyeket a prózai kidolgozásban egészen helyén valóknak találtam, teljességgel nem használhatok; jők voltak a köznapi józanésznek, melynek szerve úgy látszik a prózai nyelv; de a vers a képzeletre való hivatkozást követeli feltétlenül, s e miatt kénytelen voltam egyes mozzanatokot elvetni s költőikkel cserélni föl«.

Meglepő, hogy Göthe is bele eshetett abba az álmokoskodásba, mely a prózát a versnél természetesebbnek állítja lenni. Az ő lelke tele volt dallammal. Mind végig megőrizte képességét: dallamosan énekelni, — míg prózája aránylag sokkal gyöngébbé hanyatlott. S prózában irt Iphigeniája tele van versekkel; valamint Egmontja is. Prózát akart, s vélt is, írni; de gondolatai, önkénytelenül, versekben fejeződtek ki. A ki bírálva olvas, érdeket fog találni benne, ha a prózai és verses kidolgozást összeha-

sonlitja *). Nem csak azt fogja látni mily gyakran fordulnak amabban is verssorok elő, hanem azt is, mily kevés változtatásra volt szükség, hogy az egész dráma, prózából, költött beszéddé váljék. Épen csak azokra az ecsetvonásokra, melyek a költészetet a próza fölébe emelik. Így, hogy példát hozzak föl, a prózában így szól: »unnütz seyn, ist todt seyn« (a ki nem használ, halott), a mi így telik ki verssé:

»Ein unnütz' Leben ist ein früher Tod«.

Ismét az Orestes beszédében (II. felv. 1. jel.), a prózai kidolgozás csak így szól: »jobb itt az istennő oltára előtt, mint az átkozott zugban, hol hálót veti az orgyilkos; a költői kidolgozás nem csak kiszinezi, de jelentősebb vonatkozással ruházza föl ezt, midőn így szól:

»— jobb ez oltár előtt,

Mint a veszett zugban, hol vérszerinti

Rokon vet orgyilkos hálót nekem«.

(VI. k. 23 l.) **)

A változtatások nem érintik a dráma lényegét; a művet annál fogva e korszak termékének kell tekintenünk; s mint ilyent, egy füst alatt megvizsgálunk.

*) Verseken: VI. k. 1—81 ll. Prózában: XXX. 125—170 ll.

**) Lewes panasolja, hogy e vonatkozást az orgyilkos r o k o n r a, az Iphigenia angol fordítói (Taylor és Miss Swanwick) úgy látszik nem értették el.

II. FEJEZET.

I p h i g e n i a.

Nagyon jellemzi Schlegelt, hogy Iphigeniát »a görög ének viszhangjának« nevezte; ő gyönyörködött az ilyes szónoki virágokban; de hogy e frázist a német tudósok annyiszor ismételték, s hogy Iphigeniát minden aggály nélkül annyiszor mondták a görög tragédia legkitünőbb újkori példányának, ez valóban meglepő volna, ha eszünkbe nem vennők, mennyi kiáltó hagyományos tévedés volt s van még közforgalomban a görög dráma felől. Sokáig a három egységet elválmhatatlannak tartották a görög drámatól, daczára a ténynek, hogy számos darabban az idő egység szembeötlően mellőztetett, sőt kettőben vagy háromban a hely-egység is. Azt is állították, hogy tragédia és komédia ugyanazon egy darabban nem vegyülhetett; daczára a kézzelfogható ténynek: hogy Aeschylos is, Euripides is vegyítették. Közvélemény volt az is, hogy a tragikai fordulópontot a Végzet (fatum) adja meg; daczára a ténynek, hogy a görög drámák n a g y o b b r é s z é b e n n i n c s t ö b b s z e r e p e a V é g z e t n e k , m i n t a m e n n y i t a k ö l t ő v a l l á s o s f o g a l m a i s z ű k s é g k é p k e l l e t t h o g y a d j a n a k n e k i , é p e n ú g y , m i n t a k e r e s z t y é n s é g i s s z ű k s é g k é p i a l a p j a a k e r e s z t y é n k ö l t ő k t r a g i k a i f e l f o g á s á n a k .

Maga az a frázis, melylyel a kritikusok Iphigeniát jellemzik, elég elítélni őket. Azt mondják felőle: »a görög tragédia egész nyugalma«! Gondoljuk csak meg: nyu-

g a l o m a tragédiában! mintha mondanák: nyugalom a vulkáni szenvedélyek irtózatoss hánykódásában. A tragédia, tanít Aristoteles, az Iszony és Szánalom által hat, keblünkben részvétet költvén a szenvedés iránt; fölteni, hogy ez a hatás elérhető »az eszmélkedő nyugalom által, mely minden versből sugárzik« — annyi mint fölteni, hogy a harczosok vérét hatalmasan fölbuzdíthatja oly csatadal, mely egy bölcső-dal dallamára készült.

A görög művészetről való fogalmaink észrevétlenül a szobrászattól vannak elvonva; talán innen eredt ez a »nyugalom fogalma«. De a dráma ismerete megmenthette volna a kritikusokat e tévedéstől s megtaníthatta volna, hogy az előadás látszólagos nyugalomát ne zavarják össze a drámai cselekvény nyugalmaival. A görög színi előadás izgalmatlan egyszerűsége a színpadi viszonyokból szükségkép foly; de a vulkánt azért nem mondjuk hidegnek, mert csúcsán hó látszik. Ha a görög drámát a mai európaiakhoz hasonló színpadokon adták volna elő, ha álarcz és kothurnus nélküli színészek játszották volna, akkor a szenvedélyek izgalma a mélységből felcsapott volna a felszínre is, megfelelő izgalmat kölcsönözve az előadási formának is. De ez, több okból, lehetetlen volt. A görög drámában minden, a sok ezerre menő hallgatóság szükségleteihez alkalmazkodó arányra volt számítva s beosztva; annál fogva a tömegességre s nem a részletezésre volt tekintet; így a dráma, szükségkép, némi szobrászat jelleget öltött, egyszerű csoportozatokba idomult, és a hatás szempontjából bizonyos sajátos arányu szerkezetet nyert. Mozgása így lassú lön, mert nem lehetett gyors a nélkül, hogy torzzá ne váljék. A mely kritikus ebben kétkedik, álljon falábra, takarja el arcát s hangcsöbe kiáltozva, próbálja meg, mit csinálhat Shakspeare-ből;

akkor némi megközelítő fogalmat fog nyerni a görög színészre vetett békókról, a ki kothurnusba lépett, hogy természetét magasbbá tegye, s hangzatos álarczból beszélt, mely állandó hangot adott a beszédnek; a minél fogva nem is játszhatott, a szó mai értelmében, csak szavalhatott; nem volt módjában jelezni a szenvedély hullámmzásait s annál fogva a költő kénytelen volt nagy és határozott vonásokban adni szájába a szenvedélyt. Ime az okok, a miért a görög dráma menete szükségkép lassú, egyszerű, kimért.

De ha a színpad kényszerein túl tekintve, csak a drámai életet nézzük, mely a görög tragédiákban lüktet: minő nyugalmat találunk abban? A nyugalom is viszonylagos. Polyphemus, a ki úgy dobálja a sziklákat, mint gyermek a cseresznye-magot, kétségkívül mosolyogna szenvedélyeinken, mint mi mosolygunk a légyzummogáson; és Moloch, a mint a feneketlen mélységet, bukása fölötti szenvedélyes bűnbánatában átüvölti, irigyelné tőlünk a legvadabb kétségbeesést s azt nyugalomnak mondaná. De emberi mértékekkel mérve, nem tudom kinek a bánata lehet oly nagyzó, hogy nyugalomnak keresztelje az Oedipus, Agamemnon vagy Ajax erének lüktetését. A Labdakidák élet-története a legsötétebb fonalok egyike, melyeket a Parkák valaha eresztettek.

A görög drámaírók által választott tárgyak csaknem kivétel nélkül oly természetűek, hogy a legsötétebb szenvedélyeket idézik föl: örvöngést, gyilkosságot Agamemnonban; bosszút, gyilkolást, anyagyilkosságot a Koefora-e-ban; vérfertőzést Oedipusban; féltést és gyermekgyilkolást Medeában; vérfertőző parázna-ságot Hippolitban; örvöngést Ajaxban; s így tovább majd mindenikben. E szenvedélyek folyama folytonos mozgásban van tartva, s a szájalom és iszony egymást

váltása csak az utolsó jelenet bezárulásával szűnik meg. Más szóval, daczára a szinpadi előadás kimértségének, a görög drámát épen azon nyugalom hiánya tünteti ki, melyet jellemvonásául állítottak.

S itt találjuk az első mély hézagot, mely Göthét a görög drámairóktól elválasztja. A nyugalmat, mely a görög drámára csak rá volt erőltetve, mely egyik békója volt, mint a hogy a márvány keménysége nyugózi a szobrászt, Göthe azt önként vállalta el, mikor nem volt kénytelen vele; a nyugalmat, melyet a görög csak a felszínen tartott, Göthe a tárgy legmélyébe engedte megfészkelni. Abban a mi időleges és esetleges, utánozta a görög művészetet, az egy lényeges jellemvonásban nem utánozta. Racine, a ki iránt Schlegel oly igaztalan, a görög drámai élet szenvedélyét festette műveiben, ámbár, Madame Hermione-t és Monsieur Orestest beszéltet; s a szinpadi nyugalmas mozgást utánozva, utánozza a mélyben örvénylő drámai izgalmat is.

A Göthe Iphigeniáját hát nem szabad a görög dráma mértékével mérnünk. Német dráma. Mély erkölcsi küzdelmeket tesz az ódon legenda szenvedélyes küzdelmei helyébe, sem eszméi sem érzései nem görögök. Német mű, a mely a tizenhatszázadik századi Németországot az őskori Scythiába helyezi át, épen oly önkényesen mint Racine a versaillesi udvart az aulisi táborba, s épen oly teljesen igazolhatólag *). A miben a Göthe darabja a görögökéi-

*) A korfestés e hiánya, melyet oly kritikusok kik tudósabbak, mint élelművek, annyiszor nevetségessé tettek Racine-ban, oly hiba, melyet nem csak a művészet törvényei parancsoltak, hanem a melyet magok a görögök is épen úgy elkövettek. Épen Iphigeniában is, Euripides szintoly vastag anachronismusokat csinál, a minőket Racine-nak vetnek szemére; s helyesen: mert a maga korabeli hallgatóságnak irt s nem a régi kornak, melyből tárgyát vette.

hez hasonlít, először is a szinpadí mozgás lassúsága s a cselekvény egyszerűsége, a mi megfelelő nyugalmat idéz elő a párbeszédben is; s másodsor a mythoszi anyag bősége. Minden egyéb német rajta. S ezt Schiller, mint drámairó, világosan látta. »Csodálkozom« — mondja — »hog y ez a darab nem tesz reám többé oly kedvező benyomást mint eleinte, ámbár most is oly lélekteljes műnek találom. Mind az által oly meglepőleg modern és nem-görögös, hogy fel sem foghatom, mikép hasonlíthatták valaha a görög drámához. Tisztán erkölcsi irányu, de az érzéki erő, az élet, a mozgalom s mind az a mi a drámai mű lényegéhez tartozik, hiányzik benne. Göthe maga is kicsinylőleg nyilatkozott felőle, de én azt csak szeszélynek vagy hivalgásnak véltem; most értem.«

Schiller azonban hozzá teszi, hogy nem tekintve mint drámát, Iphigenia bámulatos alkotás, mely örökre gyönyör és csodálat tárgya marad a világnak. Ez igaz is. Drámának nem dráma; bámulatosan szép drámai költemény. Fejleményének ünnepélyes s méltóságos menete megfelel a benne foglalt nagy és egyszerű eszméknek. A méltóság nyugalmaival bír. Nyelvének tiszta folyamában a jellemek lelki állapotainak fejleménye oly átlátszó, mint a méhek működése üvegfalú kasban; míg a magasztos és emelkedett zene folytonos dallama azt érezteti az olvasóval, mintha szent templomban volna. S a részletek bábáján túl még egy fő varázs van benne, mely minden emberi alkotások közt legnagyobb mértékben tulajdona a görög szobrászat remekeinek: az egész által előidézett öszbenyomás tökéletes egysége, mintha semmi sem volna rajta csinált, hanem minden úgy nőne ki, semmi

sem felesleges, minden szerves összefüggésben van benne, semmi sincs valamely külön hatásért, hanem az egész merő hatás. E költemény megtölti lelkünket; bármily szépek is egyes lapjai, a részletek nem jutnak eszünkbe, a bámulatos egész mellett.

Nem vagyok képes máskép, mint túlzó szavakban, kellőkép fejezni ki bámulatomat e mű iránt, magában véve; mint drámát tekintve, azt hiszem, tanulságos párhuzamot lehet vonni közötté s az Euripides Iphigeniája között. Göthének rengeteg értelmi felsősége s az a ropant előny, hogy oly nyelven ír, melyet majdnem úgy értünk, mint a magunkét, sem leplezheti el, mennyire alatta áll, mint drámairó, a görögnek.

Euripidesnél imez a dráma vázlata: Iphigeniát, mikor épen megáldoztatnék Aulisban, Diána egy felhőben elragadja, s helyére egy szarvas-üszőt tesz: Diána papnője lesz Taurisban, a hol minden idegennek, ki e barátságatlan partra vetődött, megáldoztatását vezérli. Orestes és Pylades, az orákulum parancsának engedelmeskedve, Taurisba jönek, hogy onnan a Diána szobrát elvigyék, mit ha végre hajtanak: Orestes megmenekül a fúriák üldözésétől. Azonban elfogják mind a kettőt s Iphigenia elébe viszik, hogy megáldoztassanak. Egymásra ismernek; s Iphigenia segítségökre van céljok kivitelében, hogy — a Diána szobrát magokkal vigyék. A scythák üldözőbe veszik, de Minerva megjelenik, hogy ketté vágja a csomót s megengesztelje Thoasz királyt.

Göthe újkori bélyeget ütött e tárgyra. A jellemek lényegesen különböznek, az erkölcsi elemek egészen mások, a hatás is más. Az ő Iphigeniája minden tekintetben fölötte áll a görög papnőnek: egy keresztyén szűz magasztos, nemes, gyöngéd és finom lelkületével bírván. Papnői köte-

lességet levén kénytelen teljesíteni, szelid befolyásával megtöri a Thoasz bősé előítéletét s ráveszi hogy hagyjon föl az ember-áldozat val szokásával. Ő, ki maga is véráldozatnak volt fölszentelve már, szerepelhetett-e mások feláldozásánál? E részvét egészen modern. Görög író azt soha sem tette volna, hogy saját egyéni érzelmeit egy vallásos szertartással szemben ily lázadásra engedje ragadtatni. Itt van letéve az alaphang s ez rezeg át az egész darabon.

Iphigenia méla hangulatban eped szülőföldje után, nem gondolva sem a rá váró tisztességgel, sem azzal a jóval, a mit Thoaszra való befolyásával eszközölhet. Családjának balvégzete háborgatja. Thoasz szenvedélyre gyúladt iránta :

»Te részt vevél mély búmban, a mikor
Az ellenséges fegyver, oldalomtól,
Levágta végső s legkedvesb fiam'.
Mig lelkemet boszú foglalta el,
Nem érezém : lakom minő üres ;
De most, midőn elégtételt vevék,
Leverve ők s fiam boszúlva van :
Házamba' nincs, mi töltse vágyamat« *).

S a reményt fejezi ki,

»hogy mint arát vihesselek lakomba« ;

a mit a lány gyöngéden útasít vissza ; azután korholja a rejtélyességért, melybe magát burkolá. Erre az így felel :

»Ha titkolám szülőim és családom
Nevét, királyom, félelemből és

*) Kis Jánosnak a maga idejében becses, de már elavúlt fordítása helyett jobbnak láttam az idézett helyekkel magam próbálkozni meg, a nélkül hogy az egész darabot fordítottam volna. Leves a Miss Swanwick fordításából idéz.

Nem bizalom-hiányból tettem azt.
Mert tán, ha tudnád, hogy ki áll előtted,
Mily átkozott fej, melyet óvsz s takarsz,
Nagy szived' borzalom telné meg, és
A helytt, hogy trónodat megosztani hírsz :
Számúzni fognál«. —

Thoasz nagylelkűen felel, hogy semmi sem ingathatja meg pártfogását :

»Az istennő kezemre bíza téged.
Mint néki szent valál : az lől nekem ;
Intése törvény lesz nekem tovább is :
S ha visszaérni bántatlan remélsz
Hazádba — én igényimről lemondok«.

Ez ígéret fontos tényezője lesz a megoldásnak, s ügyesen van föltaalva. Iphigenia, kényszerítve hogy nyilatkozzék, e rémletes sorban mondja ki titkát :

»Halld tehát !

A Tantalus fajából származám !«

Thoasz megdöbben. De miután amaz elmondja családja történetét, ő megújítja házassági ajánlatát, melyet a leány nem akar elfogadni. Visszautasítása által ingerelve, így kiált föl :

»Maradj tehát

Az istennő papnője, a kinek
Avatva vagy : s bocsássa meg nekem
Diána, hogy szokásos áldozatját,
Igaztalan' magam vádolva titkon,
Megvontam eddig. Idegen so'sem lép
Büntetlen e partokra, mert halál
Vár itt reá, már ős szokás szerint.
Csak te kötél le, nyájasságod által,
A melybe' majd a lány ragaszkodását,
Majd egy arának sejtém hajlamát,
Oly bűvösen, hogy tiszttem' is feledtem.

Álomba ringatád érzékimet,
 Hogy népem zúgolódik, meg se' hallám.
 Most hangosan kiáltnak — s rám vetik
 Fiam kora halálát. Már tovább
 Nem tarthatom fel kedvedért a népet
 Mely sürgetőn kívánja áldozatját.

.
 Két idegen, kiket rejtőzve leltünk
 A parti barlangokban, kik bizonyynyal
 Hazánkra jót nem hoznak, van kezemben.
 Bennök vegye az istennő megint
 Soká maradt, de kellő áldozatját«

Igy végződik az első felvonás.

A mint Thoaszt Göthe felfogta, a nagyobb drámai összeütközés lehetetlenné van téve általa; oly magasztos s nemes természetű jellem nem állhat ellent a nagylelkűségére való hivatkozásnak; s így a néző már előre látja, hogy nem lesz tulajdonképi küzdelem. Euripidesnél, ellenkezőleg, a bős skütha úgy ólalkodik a setét háttérben, mint az iszonyú Végzet; s művészi kiszámítással visszatartva, meg sem jelenik a színen, az utolsó perczig. A néző el nem tudja gondolni, hogy' s mi által lesz kiengesztelhető. Igaz, hogy csakis egy Deus ex machina által történik meg kiengeszteltetése s nem a megkötött csomónak drámai feloldása által, de azt a hátrányt, drámai szempontból szólván, gazdagon kárpótolja az összeütközés hatása s a mindvégig ébren és izgatottan tartott érdek. A Göthe Thoásza e nek ölc si, de nem drámai alak *).

*) Az eszme: Thoaszt szerelmessé tenni, nem új. Lagrange-Chancel Orestes és Pylades-ében (e darabban, melyen a kinek a tréfás iránt legkisebb érzéke van, pompásan mulathat!) annyi szerelmi viszonyt halmozott össze, a mennyi elég volna egy regényes operába. Thoász szerelmes Iphigeniába, a ki meg Pyladest

A drámai hatásra fordított túlságosan kevés gond, a mi e darabnak oly gyenge oldala, meglátszik abból is, a mint Göthe az Euripides által kijelölt utat szándékosan mellőzi, azt a bizonyosságot tudniillik, mely szerint a néző előre tudja, hogy a két fogoly, a ki áldozatra van szánva, Orestes és Pylades. Euripidesnél Orestes és barátja előbb jelennek meg a színen, mintsem foglyúl esnének; Göthénél csak azután, hogy befogatásuk bejelentetett. Euripidesnél elfogatásuk híre nagy hatást tesz, Göthénél semmit *).

A második felvonásban Orestes és Pylades lépnek föl. Jelenetök nagyon drámaiatlan, de épen oly szép, mint lelki állapotaik költői festése. Orestes érzi

»Halál ösvénye, melyen járdalunk,
Minden lépéssel nyugodtabb a lelkem«;

de Pylades ragaszkodik az élethez, s szándékuk kiviteléhez

»Nem vagyok-e« — ugymond —
»Még bátorsággal és kedvvel tele?
Pedig a kedv és bátorság a szárny
A nagytettekre.

Orest. Nagy tettekre? Volt
Idő, mikor azokról álmodánk!
Mikor hegyen völgyön kergettük, együtt
A gyors vadat, s hívók, hogy nem sokára,

szereti; de míg a zsarnok viszonzatlan eped, érte viszont Thomyris sohajtoz, a scytha királyi vérből való hercegnő. Mint korfestés, érdemes említésre, hogy Thoásznak e darabban testőr-kapitánya s két állam-minisztere van, és udvaránál a sarmatak ambassadeurje tartózkodik.

*) V. ö. Euripid. 264 s köv. versek. A pór elbeszélésében van egy vonás, mely felettébb jellemző arra az időre, mikor az istenek oly fesztelenül jártak keltek az emberek közt, hogy minden idegent istennek vélhettek: »Egy tehénpásztor fia kémlelte ki a két ifjút, s lábújhegyen visszajöve hozzánk, így szólt: »nem látjátok őket? istenek, a kik ide szállottak.« — «

Méltón erő- s erélyben őseinkhez,
 Így fogjuk úzni karddal és doronggal
 A szörnnyeket s rablókat is nyomon !
 S ha alkonyatkor, tengerparton, egymás
 Keblére dölve nyugton pihenénk,
 S míg lábaink' locsolták a habok,
 Oly nyiltan állt előttünk a világ :
 Gyakran kapánk a kardhoz oldalunkon,
 S jövődő tettek, mint megannyi csillag,
 Néztek reánk az éj homályiból.

Pylad. Határtalan, mit véghez vinni vágy
 Az emberszellem ; tetteinket oly
 Nagyoknak óhajtjuk, a milyenekké,
 Országokon s öltökön át, a hir
 S a költők ajka megnöveszti majd.
 Dicsők apáink tetti, a midőn
 A csöndes esti árnyban édelegve,
 A hárfa-hanggal iszsza bé fülünk ;
 S a mit mi végzünk, mint egykor nekik,
 Oly fárasztó — s csak gyöngé töredék !

Pyladesnek azonban nem sikerül saját szándékának
 Orestest is megnyerni s hitet ébreszteni benne a szégyen-
 teljes haláltól való menekvés lehetősége iránt. Orestes
 nyugodt önmegadással várja halálát. Pylades hallott az
 öröktől az Iphigenia jelleméről, s örömmel fogadja a gon-
 dolatot, hogy egy nő tartja kezében sorsukat, mert a férfi —

A legjobb is, hamar kibékül a
 Kegyetlenséggel, s úgy hozzászokik,
 Hogy mit gyűlölt előbb : törvénye lesz,
 S vad lesz, szokásból, hogy reá sem ismersz.

Valami, nem épen világos ürügy alatt eltávolítja Orestest,
 hogy maga találkozassék Iphigeniával ; s a mikor ez
 közelg, feloldja lánczait s szól hozzá, Pylades ügyes kiszá-
 mitással e szavakban tör ki :

Oh drága hangok! oh dicső zene:
Idegen földön az anyai nyelv!
Foglyúl is íme, szép szülő hazám
Kék bércei tűnnek újra föl szememnek! *)

Azután elbeszéli nekik, körülbelől a valósággal meg-
egyezőleg, történetöket, de elhallgatva a neveket, a minek
okát nem birtam fölfedezni. A lány kérdezősködik a maga
családjáról, s megérti tőle anyja bűnének történetét. Észre-
revén felindulását Pylades, azt kérdi tőle, hogy talán
barátság köti ama családhoz? Ő komoran csak ennyit
mond:

Folytasd! s beszéld el, hogy' történt a gyász-tett!

Az elmondja. A lány csak kevés szóval felel, de azok
iszonyuan hatályosak; mikor Pylades elvégzi előadását, ő
arczára bocsátja fátyolát s e szókkal távozik:

Elég. Viszont fogsz látni nem sokára.

S a felvonás ezzel végződik. A harmadik felvonás kezde-
tén Iphigenia fölkeresi Orestest, s kéri, hogy fejezze be a
történetet, melyet Pylades félben hagyott; a mit Orestes,
egy kissé hosszadalmasan, meg is tesz. Méltóságán alóli-
nak tartván a színlést, a mit Pylades használt, eltitkolva
neveiket, ő bátran kimondja:

— Orestes vagyok!

Ez alkalmas *αναγνώσις* (egymásra ismerés); és ter-
mészetesen, s nem kevésbbé drámailag is, azt várnók, hogy

*) A fordulat ügyessége abban van, hogy Pylades nem a
maga örömét festi az anyanyelv hallásán, idegen földön; mert hisz
ő azt folyvást s az imént is hallotta, Orestestől; hanem Iphigenia
elébe varázsolja a görög szó s Görögország benyomását, hogy ezzel
megnyerje magának, mint görögnek, a görög lány kedvezését.

az Iphigenia szivéből önkénytelen kiáltás tör fel, s ő azonnal bátyja karjai közé rohan s felfedezi előtte kilétét. E helyett hagyja amazt tovább is beszélni, sőt távozni s csak a következő jelenetben fedezi fel előtte magát. Ez eljárás inkább emlékeztet valami fiatal kezdő drámairóra, mint megfelelne annak, a mit egy nagy költőtől várunk. Orestes visszaesik őrjöngésébe; azután megint kigyógyul abból hogy magát húga tisztasága által megtisztítva találja, s most Pylades azt javasolja, hogy vigyék magokkal az istennő szobrát s utazzanak el együtt.

Látni való, hogy e történetben a tragikai helyzet abban fekszik, hogy a nővér meg akarja ölni bátyját, a kihez való testvéri viszonyát maga nem, de a néző tökéletesen ismeri. Nem csak hogy a tragédiát nem e helyzetből bonyolítja le, Göthe alig is érinti azt, félelmünket egyetlenegyszer sem ébreszti föl, s elejétől végig egy perczig sem vagyunk függőben, felindulásról, izgatottságról szó sincs s csak kíváncsiságunk van felköltve az iránt: mi módon fogják ezek a borzasztó végzet teljesülését kikerülni. Euripidesnél ellenben minden arra van számítva, hogy a helyzet félelmes voltát növelje. Iphigenia, a ki előbb oly szelid volt, hogy megsiratta áldozatait, most ugy dühöng, mint egy kölykeitől megfosztott oroszlán-anya. Azt álmodta, hogy bátyja Orestes meghalt s kétségbeesésében elhatározza, hogy szerencsétlenségét másokon bosszúlja meg. Most bátyját, barátjával, elébe hozzák. Kérdezi tőlök neveiket Orestes nem akarja megnevezni magát. Gyorsan váltott kérdések- és feleletekből megérti családja gyásztörténetét; s ekkor azt ajánlja, hogy egyikük életének megkegyelmez azon feltétel alatt, ha az levelét Argosba viszi. Itt a két barát közt nagylelkű verseny keletkezik, hogy melyikök maradjon életben. Végre Pylades részére dől a vita.

— A fölismerés következőleg van előkészítve: Pylades, eskü által kötve, hogy Argosba viszi a levelet, azt a kérdést veti föl, hogy hát ha a hajó elsülyed s a levél elvész, mikép tölthesse be ígétét? Erre, hogy ily lehetőségről is gondoskodva legyen, Iphigenia elmondja a levél tartalmát — s ez elbeszélés közben felfedezi kilétét. E fölfedezésre Orestes természetesen fölkiált, megnevezi magát s hűgát kebeléhez szorítja. E jelenetben bámulatos drámai élet van. E ponttól kezdve Euripidesnél csökken az érdek; ellenben Göthénél most kezd fokozódni. A görög drámában ez a szenvedélyes érdek tetőpontja; mert bár a csel melyet Iphigenia a szent kép elvitelére kigondol, hizeleg-hetett az athenaei hallgatóság ravaszsági hajlamának *), de nekik is bizonyosan alsóbb rendű gyönyört szerezhetett csak, mivel aljasabb ösztöneikhez szólott, mint a melyeket az előbbi részek fokozódó tragikai nagysága vett vala igénybe; míg a német darabban az eddig gyöngye szenvedélyességű érdek most egyszerre s folyvást magasb erkölcsi érdekke emelkedik, úgy hogy a tragédia megoldása inkább a lelkiismerethez mint a szenvedélyhez szól, nem annyira szenvedélyek, mint kötelességek összeütközése levén.

*) Lásd Eurip. 1157 s köv. v. Iphigenia azt veti, hogy mivel a két idegen tisztátalan kezeinek érintése az istennő szobrát megfertőztette, azt most meg kell tisztítani s e végből a tengerbe akarja meríteni, de ezt tanútlanul kell tennie. Arra kéri hát Thoaszt, adja ki parancsba, hogy minden polgár maradjon a házában, s kerülje látását annak a mi megfertőztethetné; sőt, csaknem a neveltségig menő elmésséggel, magát Thoaszt is arra inti, maradjon a templomban s beköti szemeit, míg a foglyok elillannak s a király nem is ütődik meg, hogy Iphigenia oly soká távol marad. Így sikerül elmenekülnie a szoborral, bolonddá téve Thoaszt és övét.

A negyedik felvonásban Iphigeniának nem csak a bátyja életét kell megmentenie; meg kell őt mentenie a furiáktól is; ez csak csel által történhetik, a mennyiben az adott körülmények közt az erőszak lehetetlen. A görög felfogás szerint ez éppen jól is volna. A görög többre becsülte a csel az erőszaknál; de a keresztyén lelkiismeret visszariad minden csalárdságtól, mert gyávának s erkölcstelennek tartja. Ehhez képest Iphigenia is borzadva nyúl a cselhez, melyhez nyúlni kénytelen; s mikor a király követe őt a sok jóságra s arra a gyöngédségre emlékezteti, a melylyel vele Thoasz mindig bánt, ez elég arra, hogy viszsztatartóztassa szándéka végrehajtásától. Ugy, hogy mikor Pylades jó és sürgeti, hogy fussanak, megvallja előtte habozását.

Pylad. Attól szaladsz, ki bátyádat megölné.
 Iphig. De én irántam mindig jó vala.
 Pylad. Bűn nem lehet, mit a szükség parancsol.
 Iphig. Hálátlanság, — a szükség menti csak.
 Pylad. Kiment az, isten s emberek előtt.
 Iphig. Magam előtt nem ment ki semmikép.
 Pylad. A túlszigor kevélységet takar.
 Iphig. Én nem okoskodom, csak érezek.

Mindez mily modern! Pylades egész világias gondolkozásmóddal szól:

Az élet megtanít, nem lenni oly
 Szigoruak másokhoz és magunkhoz;
 Majd megtanulod ezt te is. Csodás
 Az ember alkotása, össze-vissza
 Van szöve, fonva, úgy hogy sem magával,
 Se mással, senki tisztán nem maradhat.

Ime, itt a tragédia csomója. Meg fogja-e e lélek a maga magasb ösztönének tisztaságát tagadni, habár azért is, hogy bátyját megmenthesse? A választás rettenetes;

s miután a kísértést egész erőszakosságában s az emberi gyöngeséget egész meghatóságában előnkbe állította, most a költő az emberi nagyságot festi, a szerencsétlen papnő e kitörésében :

Halld meg, király !

Titkos csel készül itt. Hiába kérde
A foglyokat, már távol vannak ők
Barátaiknál, kik hajóikon
Várták a parton. Kettejük közül az
Idősb, kit itt elért a régi baj
De elhagyott már, a bátyám Orest,
S a másik megbizottja, hű barátja
Pylades. Őket e szigetre, halld,
Apoll küldötte Delphiből, hogy innen
Diána szobrát elvigyék magokkal,
S jutalmul e merényért, ő menekvést
Iger a fúriáktól üldözöttek
Kit anyja vére nyom. Most hát kezedbe
Tevém le mindkettőnk, a Tantalus
Végső utódi sorsát. Ölj meg itt —
Ha mersz !

Hasonlót hiába keresünk az egész görög Iphigeniában ; s a felfogás e nagyszerűsége hatalmas és megrázó hatást tenne a színpadon is, ha megfelelő mélységgel és méltósággal játszzák.

Ha Thoasz kegyetlen scythának volna festve, vagy ha nem győzött volna meg eddig is nemeslelkűségéről, az összeütközés bizonyára erősebb fogott volna lenni ; így kevés hitünk van vadságában. Már szinte engedne, mikor Orestes kiyont karddal berohan, hogy Iphigeniát a futásra sűrgesse, mert szándékuk fölfedeztetett. A következő jelenetben Thoasz nem akarja engedni, hogy a Diana szobrát elvigyék ; mivel pedig az Orestes célja s föladata épen azt elvinni, fegyverrel kell a kérdést eldönteni. De

most új értelem fénye villan az Orestes lelkébe, az orákulum parancsának másképp magyarázására. Apollo ezt mondá:

— »Hozd Graeciába vissz' a testvért,
Ki Taurisz partjain kedvetlenül,
Lakik az idegen templomban — és
Átkod feloldik« — és mi ezt Apollo
Testvérré értők, holott ő, az én
Testvérem' téged értett...

Iphigenia, ki őt az átok súlyától megmentheti; Iphigeniát kell neki haza vinnie: hogy Apollo szava beteljék. E magyarázat oldja meg a csomót. Iphigenia most eszébe juttatja Thoasznak az ígétét, hogy engedje őt menni, ha bántatlanul térhet övéihez vissza; s a király kedvetlenül mondja: »Menj hát«! — a mire ő így felel.

— Nem úgy, király! Áldástalan,
Kelletlenül bocsátva, nem megyek!
Ne üzz el így! Szíves vendégjogot
Kínálj nekünk: így nem válunk örökre
Egymástul el. Mint a saját atyámat
Tiszteltelek s szerettelek....

— Isten veled! Fordulj felénk szelíden,
S búcsúm szavát viszonzad nyájasan;
Vitorláinkat szelíden hajtja akkor
A szél, s a búcsuzók szeméből enyhén
Csordúl a könny. Isten veled! A régi
Barátság zálogául nyujtsd kezéd'.

Th o a s z. Isten vezessen!

Ez valóban megható, nemes befejezés, mely felségesen öszhangzik az egészszel.

E mestermű elemzése már is annyi helyet fogott el, hogy ha akarnám sem időzhetnék tovább az egyes pontoknál, melyeket a kritika, Németországon, vitatás alá vett. Csak az ó és új művészet közötti jellemző különbséget aka-

rom még érinteni, a fúriák felfogásában és rajzában, melyek Euripidesnél borzalmas jelenségek, színészek által személyesített valódi lények; Göthénél csak rémképek, melyek a boldogtalan lélekben tünedeznek föl s csak annak belső szemei előtt láthatók. Hasonlókép, a darab megoldása a görögben az istennő személyes megjelenése által történik míg a németben az orákulum szavainak értelmébe való mélyebb belátás oldja meg a csomót.

III. FEJEZET.

H a l a d á s.

Góthét 1779. elején nagy tevékenységben találjuk új hivatalos kötelességei körében. Átvette a hadügyi osztály vezetését, mely hirtelen nagy fontosságra emelkedett, hadikészületek levén napi renden. Folytonosan utaznia kellett, többnyire lóháton, az országban; s ő minden kitelhetőt elkövetett, hogy a nép sorsán könnyítsen. »A nyomor« — írja — »oly köznapivá s megszokottá válik előttem, mint saját tűzhelyem; de azért még sem mondok le föltett szándékomról s megbirkózom az ismeretlen angyallal, habár megtántorulnék is a lábamon. Senki sem tudja, mennyit fáradok, s mennyiféle ellenséggel kell küzdenem, míg valamit lendíthetek«.

Kezdeményei közt említést érdemel egy tűzoltó-csapat szervezése, a mire nagy szükség volt. A tüzesetek nem csak hogy gyakoriak voltak, hanem iszonyatosak is, mert elnyomásukra semmi rendszeres szervezet nem létezett. Göthe, a ki már Frankfurtban is, a megrémült néptömeg közé rohant s a tétlen nézőket bámulatba ejtette gyors és parancsoló rendelkezéseivel, melyekkel az oltási erőlködéseket czélszerű rendszerbe összpontosította, — a ki Apoldában és Ettersburgban segíteni s parancsolni tudott, s maga ment elől a veszélybe, míg szemöldei leperzselődtek s lába összeégett, — természetesen, nagyon szí-

vére vette a rendes tűzoltó-csapatok hiányát s rábirta a herczeget, hogy egy olyat állítson fel.

A herczeg ezen (a harminczadik) születés-napján, hivatalos szolgálatai elismeréseül, titkos tanácsosi méltóságra emelte Göthét. »Különös, s mintha csak álom volna« — írja a frankfurti polgárfi, újkeletű méltóságában — »hogy harmincz éves koromban elértem a legmagasabb polczot, melyre német polgár emelkedhetik. On ne va jamais plus loin, que quand on ne sait ou l'on va, mondá egy magasra kúszott világfi«. Ha ő különösnek találta, — Weimar bezzeg botrányosnak. »Az itteniek gyűlölete« — írja Wieland — »a mi Göthénk iránt, a ki pedig egyiköknek sem vétett, oly fokra hágott, a mióta titkos tanácsossá lett, hogy már a dühvel határos«. De a herczeg, ha hallotta is ez óbégatásokat, semmit sem adott rájuk. Többet volt együtt barátjával mint valaha. Szeptember 12-kén egy kis útra indultak a Schweiczba, a legszigorúbb inkognitóban, s a lehető legcsekélyebb úti podgyászszal. Frankfurtot is érintették s a Hirschgraben ódon házába szállottak, hol az öreg Göthe tanácsos méltán büszkélkedhetett, hogy nem csak fiát mint titkos tanácsost hanem a herczeget is mint fia urát és barátját házában fogadhatja el. A Göthe anyja is, elképzelhetjük, mily jó kedvben volt, mikor az anyai s a háziasszonyi büszkeséget egyenlőkép fokozta ily vendégek jelenléte.

Frankfurtból Strassburgba mentek. Innen a Friderika emléke ellenállhatatlanul vonta Göthét Sesenheimba. A Stein bárónéhoz intézett levelében így írja le e kirándulását: »25-kén kilovagoltam Sesenheimba s a családot úgy találtam, a hogy' nyolcz év előtt hagytam volt. A legszivesebben fogadtak. A fiatalabbik lány akkor jobban szeretett mint érdemeltem, s jobban, mint mások, a kikre

annyi szenvedélyt s bizalmat pazaroltam. Oly perczben voltam kénytelen elhagyni őt, a mikor majdnem életébe került; csak futólag említette most a régi viszonyt, a mint elmondta mily nyomai maradtak még akkori betegségének, de attól a percztől fogva a mint váratlanul megjelentem küszöbükön, oly gyöngédséggel és nemeslelkűséggel viselte magát irányomban, hogy egészen megkönnyebült a szívem. Tartozom neki annak kijelentésével, hogy a legcsekélyebb kísérletet sem tette arra a végre hogy kebelemben a régi tűz hamvait új lángra gyűjtsa. A kerti lugasba vezetett s ott leültünk. Szép holdvilág volt s kérdezősködtem tőle mindenről és mindenkiről. Nincs egy hete, mondá, hogy a szomszédok emlegettek. Megtaláltam a régi dalokat, melyeket irtam s egy kocsit, a melyet rajzoltam volt. Emlegettük akkori multságainkat s minden oly élénken jutott még eszembe, mintha csak félesztendeje lett volna. Az öregek most is oly szivesek és őszinték voltak s azt mondták, hogy megfiatalodtam. Ott maradtam éjszakára és hajnal viradtakor utaztam el, barátságos arcokat hagyva hátra, úgy, hogy most ismét örömmel gondolhatok a világ e kis zugára, tudva hogy kibékültek velem«.

Valami mélyen megható van e találkozásban s a mint azt elbeszéli annak a nőnek a kit most szeret, s a ki nem jutalmazza őt oly szerelemmel, a minőt, úgy hiszi, Friderikában ébresztett vala. A bájos leányt hajadonul találja még, s valószínűleg nem kevésbé hizeleg neki a gondolat, hogy képét még most is őrzi szívében s nem engedi újabb kép által kiszoríttatni onnan. A lány elbeszélte neki, hogy Lenz szerelmes volt belé, de elhallgatta, mi része volt magának e kalandban; hallgatását könnyű megérteni s kár volna szigorúan itélni meg; annál inkább, mert érzelmei Lenz iránt, ekkor már, épen nem voltak

gyöngédek. Egyébiránt, a régi kedvessel való találkozás regényességén túl, abban is bizonyos büszkeséget és varázst találhatott, hogy kedvese azóta mily világhírű nevet vivott ki magának. Nem csekélység ily férfiú által még megcsaladni is; s éreznie kellett, hogy annak magaviselete az ő irányában csak olyan volt, a minőt a körülményekhez képest épen várni lehetett.

26-kán Göthe ismét útítársához csatlakozott s az nap délután (írja) »Lilit látogattam meg s a kedves kis Grasaffe-t *) hét hetes kis babájával találtam, anyját is mellette. Itt is a legnagyobb elragadtatással s szivélyességgel fogadtak. Sokat kérdezősködtem s nagy öröömre úgy találtam, hogy a kedves teremtés szerencsésen ment férjhez s boldog. A férje, a mint kivehettem, derék, nemes érzésű, a mellett gazdag és jóállásu ember; egyszóval Lili elérte a mire vágyott. A férj nem volt otthon. Megmaradtam ebédre. Ebéd után a herczeggel a székes-egyházat néztük meg, s este a Paesiello szép operáját, a *L'Infante di Zamora*-t. Lilinél vacsoráltam s holdvilágon mentem haza. Az édes földindulást, mely hazáig kísért, le nem írhatom«.

E két leírásból megláthatjuk a két nő közti különbséget s a két érzés közti különbséget is, a melylyel irántok Göthe viseltetett. Strassburgból Emmendingenbe ment, hogy ott nővére sirját meglátogassa. E három látogatás által fölkelte gondolatok társaságában lépett a schweitzzi földre. *Schweitz* *Leveleiből* (*Briefe aus der Schweiz*. VII. k. 127—198 ll.), melyek nagyobb részt a Steinnéhoz írott levelekből vannak átdolgozva, eléggé érte-

*) *Grasaffe*, zöld majom, tréfás kényeztető elnevezés, azonban némi kicsinylő vagy kétesértelmű árnyalattal bir.

sülhet a kíváncsi olvasó a hatásról, melyet rá e jelenetek tőnek: mi nem állapodhatunk meg elbeszélésünkben, hogy azokból idézessünk. Elég annyit emlitenünk, hogy Zürichben boldog órákat töltött Lavaterrel, eszméiket s érzelmeiket kölcsönösen kicserélve, s hogy visszatérő útjában írta a *Jery und Bätely* című kis operát (XVII. k. 113—142. ll.), mely teli van schweitzzi hangulattal. Stuttgartban a herczeg a fejébe vette, hogy meglátogassa az udvart s mivel arra való ruha nem volt velök, szabókat hívtak, hogy utasainkat oly öltözettel lássák el, a miben az udvarnál megjelenhessenek. Jelen voltak a katonai akadémia újévi ünnepélyén is, s itt látta legelőször, az akkor húsz éves Schiller, fejében a *Haramiákkal*, a *Götz* és a *Werther* íróját.

Valószínű, hogy a termekben és csarnokokban ez ünnepélyes alkalommal tolongó valamennyi alak közt a fiatal becsvágyó tanulóra egy sem tett oly mély benyomást, mint a nagy költőé, a ki akkor a férfikor legszebb virágában s a roppant hírnév egész fényében ragyogott. Miért nem választotta e jelenetet egy történelmi festvény tárgyául valamely művész? A halvány, beteges fiatal Schiller, az akkori feszes katona-szabásu öltözetben, hajtekerccsel és varkoecscsal, oldalán a gyikleső s háromszögű kalap a hóna alatt, a mint előre lép, hogy felséges ura-, herczegének a kabátját megcsókolja, hála-adóul a hármassal, melyben az orvosi, sebészi s kórházi szakban részesített kegyeskedett; s a tudattal, hogy Göthe is jelen van, látja ezt, de mit sem tud a lángésről, a ki köznapi orvosi díjakat nyert ugyan, de a német irodalmi versenyen megbukott. E sápadt ifju s e ragyogó férfi néhány év múlva nemes vetélytársak- s halhatatlan barátokká leendők; nemes verseny küzdőmökjén voltak egymással szembe

szállandók, a legőszintébb gyönyört lelve egymás sikereiben, s oly példáját mutatva az irodalmi barátságnak, a minőt keveset látott a világ. E perczben ugyan a Schiller szeméi mély érdeklődéssel voltak Göthére fordítva, de az idősb költő szemében ő nem volt más, mint egy jó reményű orvosnövendék.

Visszatérő útjukban Károly Agost ismét a Göthecsaládhoz szállott, s kegyesen hozzálátott a Frau Aja jó rajnai ó-borához, s azután titkon csinos összeg pénzt küldött neki, kárpótlásul a látogatása által okozott szokatlan kiadásokért. De már január 13-kán ismét Weimarban volt, miután közel kilenczezer tallért elköltött az úton, bele értve a vásárolt műtárgyakat is.

Az utóbbi időben mindketten nagyot változtak és pedig előnyükre. Naplójába Göthe így ír: »Érzem, hogy napról-napra jobban megnyerem a nép bizalmát; adja isten, hogy megérdemelhessem azt, nem könnyű szerrel, hanem a mint én ohajtom. Mit kell tünnöm, magamtól s másoktól, azt senki sem tudja. A legjobb az a mély csönd, a melyben élek a világgal szembe, s szerzem azt a kincset, a mit tűz és vas nem rabolhat el tőlem«. — Lassanként kristályosodott; a mint rendre-rendre teljes önuralmat nyert magán. — »Ura akarok lenni magamnak. A ki maga fölött nem úr, nem méltó — s nem is képes, hogy másokon uralkodjék«. — De oly véralkattal mint az övé, nem volt könnyű ez önuralom; bor és női könnyek, érzé, sokszor tették gyöngévé.

»Teljesebb voln' boldogságom,

Csak ne volna a világom

Bor meg női könnyek!

Ezek uralma alól nem volt képes kiszabadítani magát. Rajnavidéki volt, gyermekkora óta megszokta a bor

izgalmát; költő volt, soha sem ment a női varázstól. De valamint soha sem látta senki, hogy fejét a bortól elvesztette volna, ugy soha lelkét egy nő varázsa sem foglalta el teljesen soha. Az izgalom soha sem vált ittassággá.

Látjuk, hogy Stein báróné iránti szenvedélye tart még: de hülőben van már. Szüksége volt rá, hogy szeressen valakit, de a szenvedély itt hiába volt pazarolva s nyugodtabb hajlamnak kezdett helyet adni. Ez idő tájban vált viszonya Schröter Coronával is szorosabbá, s részvéte a műkedvelői színelőadásokban nem csak kellemes szórakozást adott a hivatali kötelességek nehéz nyomásától, hanem bő anyagot is szolgáltatott a munkában levő Wilhelm Meisterhez. »A szinpad«, — mondja — »azon kevés tárgyak közé tartozik még mindig, a melyekben gyermeki és művészi gyönyört találok«. — Herder, a ki eddig egy kissé távol tartotta magát, most mind jobban-jobban kezdett közeledni hozzá, valószínűleg mert látta, mily változáson ment át életmódja s magatartása. Bensősége Herderrel felköltötte benne a vágyat: Lessinggel is személyesen megismerkedni; de a Wolfenbüttelbe utazás tervét abba hagyatta a váratlanul érkezett szomorú hír: hogy a nagy viador megpihent, — Lessing meghalt!

Nem minden jelentőség nélküli tény, hogy e változással a Göthe életében egyidejűleg következett be a szenvedélyes tudományos buvárkodás, a mit ugyan azelőtt is már, időről-időre, mohó szomjjal üzött, de most avval a teljes komolysággal kezdett meg, mely azt tevékeny irány gyanánt tűzte ki élete egész hátralevő folyama elébe. Egy kiadatlan »Tanulmány«-ban »a gránitról,« melyet ez időtájt írt, így szól: »A ki ismeri azt a varázst, melyet a természet rejtelsei gyakorolnak az emberre, nem fog csodálkozni, hogy kiléptem ama vizsgálódási körből, melybe

mindeddig elzárkózva éltem, s szenvedélyes gyönyörrel vetettem ez új körre magamat. Nem félek a szemrehányástól, hogy csak az ellenmondás szelleme vont el az emberi sziv vizsgálatától és rajzolásától a természetéhez. Mert azt el kell ismerni, hogy a világon minden bensőleg összefügg s hogy a vizsgálódó szellem nem engedi elzáratni magát semmitől, a mi csak hozzáférhető. S én, a ki az érzelmek és nézetek folytonos ingadozását, magamban és másokban, annyira s oly fájdalmasan éreztem, gyönyörködve érzem a felséges nyugalmat, melyet a természet nagy és ékesszóló hallgatásával való társalgás önt el a lélekben». Ő mindig biztos alapot igyekezett találni törekvéseinek; természetes, hogy kedélyének is biztos alapot keresett; s oly kedély, mint az övé, csak a természet tanulmányában találhatta föl ez alapot. Ha igaz, a mit tudósok néha gúnyos kicsinyléssel mondanak, hogy Göthe a tudományban is csak költő volt (a mi legkevesebbé sem bizonyít az ellen a tény ellen, hogy nagy volt a tudományban is és nagy fölfedezéseket tett), de szintoly igaz másfelől, hogy tudós költő volt. Egy alábbi fejezetben tüzetesen fogjuk vizsgálni tudományos állását; ezúttal csak tanulmányai folyamát akarjuk röviden jelzeni. A Buffon bámulatos könyve: »A természet korszakai«, melyet a geologia haladása most már elavulttá tett, de irányának s nemes eszméinek vonzerejét meg nem semmisíthették, — mély benyomást tett reá. Buffonban, mint Spinozában, s később Geoffroy St. Hilaireben oly módszerét találta a természet szemléletének, mely tökéletesen megegyezett az övével, t. i. számtalan részletek költői összesítését. Saussure, a kivel Genfben ismerkedett meg, az ásványtan tanulmányozására buzdította; s minthogy hivatalos kötelességei elég alkalmat nyújtottak a bányászokkal való érintkezésre, e tanul-

mány gyakorlati érdeket nyert és nem sokára szenvedélylyé vált, nagy visszatetszésére Herdernek, a ki, abban a meggyőződésben, hogy csak a könyvek az érdeklődés legfőbb tárgyai, folytonosan gúnyolta, hogy »mindig kövekkel és burjánokkal vesződik.« E tanulmányokhoz kell még sorolnunk a boncztant, különösen a csont-ismét (osteologia), mely már régebben is érdekelt volt, mikor annyira vitte volt benne, hogy állatfejeket rajzolhatott a Lavater Physiognomiája számára. Most Jénába ment, hogy Lodertől boncztant hallgasson *). E tanulmányok kedvéért kénytelen volt rajzolási tehetségét (vagy tehetség-hiányát) is tovább művelni. Saját gyakorlata céljából minden nap leczkét adott néhány fiatal embernek, a csontvázról. S így, komoly hivatalos kötelességek s számtalan szórakoztató foglalkozás, mint udvari bálók, ünnepélyek, alakoskodások és színi előadások közepett, tudott időt találni oly sok és különböző tanulmányra is. Mint Napoleon, óriás munkát bírt végezni s csak akkor volt boldog, ha dolgozhatott.

Tassót már elgondolta s (prózában) el is kezdte írni ekkortájt; Wilhelm Meister folyvást gyarapodott keze alatt, s a mellett kisebb dolgozatok is. De nem adott ki semmit. Magának élt s barátai kis körének. A közönség eszébe sem jutott. A közönség akkor, a Haramiák megjelenésén ujjongott a sörházakban s botráncozott meg a szalonokban; s valami Küttner, »Német költők s prózaírók jellemrajzai«-ban, mely ekkoriban (1781) jelent meg, bátran kijelentette, hogy »a megittasult bámulók által egykor Göthére halmozott dicséretetek többé nem hallhatók.« A közben Egmont is haladt és egészen más hangozt nyert, mint a melyben eredetileg kezdve volt.

*) V. ö. Briefw. Zwischen Karl August und Goethe, I. 25, 26.

Felesleges volna nyomon kísérni mindazon részleteket, melyeket levelezése bőségesen nyújt életének e korszakáról. Alig vezetnének jellemének tökélyesebb megértésére s igen sok helyet foglalnának el. Valamennyi csak arról tanulmányozdik, hogy lassanként komolyabb és határozott életterv foglalta el. Május 27-én meghalt atyja. Junius 1-én beköltözött a városba, Weimarba, minthogy hivatala és foglalkozásai ezt szükségessé tették. Amália hercegnő megígérte, hogy a szükséges házi felszerelés egyrészével ellátja. Sajnálkozva hagyta oda a *Gartenhaust*, de azután is oda oda vonult egy két boldog órát tölteni. Kevés-sel azután Amália hercegnő hosszasan bizonyítja neki, mily szükséges, hogy nemességet nyerjen, — a herceg, Düntzer szerint, nem mervén szóba hozni e dolgot előtte. Bizonyos, hogy miután már hat évet töltött az udvarnál nemes levél nélkül, szinte sértőnek érezhette, hogy most egyszerre annak szükségességéről kezdenek beszélni. S mind a mellett úgy látszik, hogy a frankfurti polgárfi csakhamar megbarátkozott az eszmével, hogy *von* álljon a neve előtt; annyival inkább, mert csakugyan sohasem volt érzéketlen a világi rang iránt. Közvetetlenül erre a kamara-elnök, *von Kalb*, hirtelen elbocsáttatott hivatalából s helyébe *Göthe* neveztetett ki, eleinte ugyan csak mint ideiglenes, de azért titkos tanácsosi helyének is megtartásával.

Fontosabb reánk nézve a viszony, melyben Károly Ágosthoz és Stein bárónéhoz állott. A ki kellő figyelemmel olvassa a Steinnéhoz írt leveleket, lehetetlen hogy észre ne vegye a jelentékeny változást, mely viszonyukban ez időtájt (1781—2) bekövetkezett. A hang, mely már nyugodtabbá vált volt, most ismét szenvedélyes hevet nyer s minden sor elárulja a boldog szerelmest. A nő részéről

hiányozván a levelek, s egyéb adat sem levén, lehetetlen e változás okát csak némi bizonyossággal is meghatározni. Meglehet hogy Schröter Corona féltékenynyé tette a nőt. Talán félt, hogy végkép elveszíti. Az ember szinte hajlandó valami tisztátalan indokkal gyanúsítani a bárónét, mert bizonyos, hogy magaviselete Göthe iránt kezdettől fogva nem volt őszinte, s viszonyuk végén, a mint látni fogjuk, épen méltatlanná vált. Akár mi volt az indok, a tény kétségbe vonhatatlan. A Göthe levelein meglátszik az ellenállhatatlan varázs, melyet reá e nő gyakorolt, a mély és kitartó hódolat, melyet iránta tanusított s minden gondolatának és törekvésének teljes azonosítása e nővel. Egy-két idézet elég lesz meggyőzni erről: »Oh drága imádoztam! Egész életemben eszményi szerelemre vágytam, de hiába kerestem, tűnő ábrándokban, annak valósulását; s most, mikor a világ napról-napra világosabban áll előttem, benned találom azt megvalósulva, oly módon, hogy el sem veszthetem többé.« Ismét: »Kedvesem, mennyit nem köszönök neked! Ha nem szeretnél is oly teljesen, ha csak barátodnak tekintenél is, akkor is neked kellene szentelni egész életemet. Mert megszabadulhattam volna-e hibáimtól segélyed nélkül? Mikor nézhettem oly tisztán az életet, s érezhettem magamat oly boldognak, mint most, mikor nincs benne vágyam többre?« Meg ez: »Mint egy édes dallam, mely égbe emel, olyan nekem a te lényed és szerelmed. Barátaim és ismerőseim között csak téged keresve járok fel s alá; nem talállak s visszatérek magányomba.«

Mig ily boldog volt, tisztára ülepedve kedélye, a fiatal herczeg, nem bontakozva ki még a fiatalság viharai-ból, gyakran meghasonlott vele. Kiadott levelezésük megerősíti, a mit máshonnan is tudok, hogy t. i. bár ismeret-

ségök első éveiben a költő, a magán érintkezésben teljességgel nem állott feszes viszonyban fejedelmével s Károly Ágost csaknem mindvégig a barátságos te-t használta irányában s teljes bensőséggel bánt vele: Göthe csakhamar észre kezdette venni, hogy részéről más hangot kell használnia. Levelei csodálatosan feszesekké válnak, a mint vénül; néha csaknem hidegek. A herczeg úgy ír neki, mint barátjának, ő úgy válaszol mint uralkodójának.

Nem mintha szeretete csökkent volna; de a mint komolyabbá vált, többet kezdett adni az illem-szabályokra. A herczegnő iránt bizonyos gyöngéd hódolattal viseltetett, melynek hasonmását találjuk T a s s ó b a n. E nő nemes, méltóságos, bár némileg kifejezés nélküli egyénisége, szívének nagysága, kedélyének gyöngédsége annál inkább megindította, mert fel tudta fogni s rokonszenvezett azzal, a mi nem egészen boldoggá tette életét. Gyakran volt fájdalmas tanúja az aprólékos családi kedvetlenségeknek s nem egyszer rőtta meg a herczeget olykori durvaságáért.

A Steinnéhez irt levelekből kitűnik, hogy Göthe mint vált lassanként türelmetlenné Károly Ágost iránt, kinek kitűnő tulajdonait azután is tudta becsülni, bár durvaságait fájlalta. »Bár mennyire tud lelkesedni minden jó és igaz iránt, mégis kevesebb gyönyört talál abban, mint a helytelenben. Csodálatos, mily okos tud lenni, mennyi belátása van, mennyit tud; s mégis ha valami jóba kezd is, azt is balgasággal kell kezdenie. Fájdalom, az embernek arról kell meggyőződnie, hogy természetében fekszik, s hogy a béka vizre van teremtvé, ha szárazon élt is egy darabig.« A következőből kitűnik, hogy a »szolgalelkű udvaronc« nemcsak korholja a herczeget, hanem nyíltan megtagadja kívánságát, hogy vele utazzék, miután egy előbbi útban sértőleg bánt vele. »Itt egy levél. Ha jönnek látja

ön, küldje el a herczegnek, szóljon vele, s ne kimélje. Nekem csak nyugalomra van szükségem s akarom, hogy tudja meg, kivel van dolga. Azt is megmondhatja neki, hogy kijelentettem ön előtt, hogy nem fogok vele többé együtt utazni. Mondja ezt meg a saját sima és ügyes modorában.« S csakugyan magát hagyta a herczeget elutazni. Ugy látszik, később kiegyenlítették a dolgot s fenyegetését nem teljesítette. Két hónappal utóbb, a következőből értesülünk a kibékülésről: »Hosszú és komoly beszélgetésem volt a herczeggel. Ez életben, kedvesem, a drámairónak gazdag aratása van; s a bölcsek azt mondják: Ne ítéljete senkit, míg helyében nem állottatok.« Később ismét panaszkodik, hogy a herczeg sokszor rosztat tesz mikor jót akar. »Isten tudja, meg fogja-e tanulni valaha, hogy a tűzijáték fényes délben nem tehet hatást. Nem szeretek mindig nevelösködni és zsörtölödni s ő másoktól soha sem kér tanácsot, sem terveit nem közli.« Még egy idézet: »A herczegnő végetlenül kedves, a herczeg is jó lélek s az ember szívéből szeretné, ha minduntalan meg nem zavarná nyerseségeivel az élet csendes folyamát s nem tenné közönyösekké barátait az iránt, a mit nyaktörő meggondolatlanságával magára von. Különös érzés, napról-napra látni, hogy legjobb barátunk a nyakát, karját, vagy lábát törheti, s végre egészen hozzá szokni e gondolathoz!« Ismét: »A herczeg Drezdába megy. Engem is kért, hogy menjek vele, vagy legalább menjek utána, de én csak itt maradok... A drezdai útra való készületek sehogy sincsenek kedvemre; a herczeg egészen a maga módja szerint intézi azokat, t. i. rosztúl, s egymásután mindenkit elkedvetlenít. Megnyugodtam benne, mert ugy sem lehet megmásítani, s csak annak örülök, hogy nincs az a királyság, a melyért ezt másodszor elviselném.«

Mindezek csekély egyenetlenségek, melyek kikerülhetetlenek voltak a mint Göthe komolyabbá vált. De ez alkalmi kitörések nem gyöngítették valódi hajlamát a herczeg iránt. »A herczeg« — írja — »sok bolondságot követ el, a miket szívesen megbocsátok, a magaméi jutván eszembe.« Tudja, hogy akár mely perczen befogathat és ott hagyhatja Weimart; s a szabadság ez öntudata kibékíti; ámbár meg van győződve a felől, hogy őt a természet íróvá teremtette és semmi egyébbe. »Tisztább gyönyört érzek mint valaha, ha olyant irhattam, a mi egészen kifejezi gondolatomat« . . . »Én igazán csak a magán életre születtem, s meg nem foghatom, hogy' sodort engem a sors miniszterségbe s egy herczegi család körébe.« A mily mértékben jött tisztába élete hivatásával, mind boldogabbnak érezte magát. Elképzelhetjük, mily különös érzésekkel vehette kezébe Werthert s olvashatta, most tiz év mulva először, ez ifjúkori művét. Némli változtatásokat tett benne, különösen az Albert és Lotti viszonyában; s bele szőtte a paraszt esetét, a ki feltékenységből öngyilkos lesz. Schöll, a Stein-Correspondenzhez irt jegyzeteiben *), egy nevezetes pontra hívja fel figyelmünket, arra t. i. hogy Herder, a ki e mű átnézésében segített Göthének, ugyan azt a hibát találta benne, a mit huszonkét évvel később Napoleon is hibául tett ki; nevezetesen, hogy Werther öngyilkossága részben a meghíúsult dicsvágy s részben a viszonzatlan szerelem következményeül van feltüntetve; oly hiba, a mit én részemről, daczára Herdernek és Napoleonnak, s daczára, hogy Göthe is megnyugodott az ítéletben, bátorkodom épen nem tartani hibának, a mint el lesz mondva majd a Napoleonnal való találkozás előadásánál.

*) III. 268. lap.

IV. FEJEZET.

Készületek Olaszországba.

1783-mal mind komolyabb s komolyabb foglalkozásban találjuk Göthét. Megszűnt a »Minden majmok nagymestere« lenni s mélyen merült ódon könyvekbe és levéltárakba. Egy koronaherczeg születése örömmel töltötte el Weimart s egyszerre komolylyá tette a herceget. A keresztelés, mely február 5-kén ment végbe, nagy esemény volt Weimarban. Herder úgy prédikált mint »egy isten« — mondja Wieland, — a kinek alkalmi Cantate-ját énekeltek a templomban. Fáklyásmenetek, minden fajta ünnepélyességek, versek minden költőtől, kivéve Göthét, tanusították a közönség örömét. A Göthe hallgatásában valami nemes lelkű gyöngédség feküdt. Vonzalom s részvét hiányának nem lehet azt tulajdonítani. De neki, a ki ballettel, operával, költeménynyel mindig kész volt a két hercegnő születésnapjának ünneplésére, éreznie kellett, hogy most, mikor Weimar valamennyi írója meghozza hódolatát, nem szabad, nem illik állása súlyát mérlegbe vetnie ellenök. Ha költeménye a legroszabb lett volna is valamennyi közt, a legjobbnak magasztalták volna, csak mert az övé.

A herceg, apai öröme büszkeségében így ír Mercknek: »Igaza van, hogy együtt örül velem; mert ha van bennem valami jóra való hajlam, annak nem volt eddig szilárd irányadó súlypontja — de most már megvan a szeg, melyre festvényeimet aggassam. A Göthe s a jó szerencse.

segélyével úgy fogok festeni, hogy az utóvilág elmondhassa: ez is festő volt.« S ez időtől kezdve, valóban úgy látszik, határozott változáson ment keresztül; ámbár panaszkodik még »a Herr Kammerpräsident (Göthe) hallgatagságán, a kit csak valami metszvény ajándékozásával lehet kihúzni a magányából.« Csakugyan ez a »kamaraelnök« nagyon el volt halmozva munkával s nagy visszavonultságban élt, boldogan szerelmében, tevékenyen tanulmányaiban. A hivatalos kötelességek, melyeket eleinte oly örömmel végzett, most szemlátomást terhére kezdtek lenni, annál inkább minél világosabban látta maga előtt tulajdonképi hivatását. A régi vágy, meglátni Olaszországot, ismét elkezdte gyötreni. »A legjobb az hogy most már elmondhatom, hogy a helyes úton vagyok s mostantól fogva már semmi idő sem lesz elveszve.«

Ilmenau czimű költeményében (Vermischte Gedichte, II. k. 25. l.), melyet ez évben irt, eleven színekkel festi a herczeg jellemét, s átalakulásának bizonyos voltát. Látva, hogy' nyilatkozott a herczegről a Steinnéhoz intézett levelekben, az olvasó örömmel fogja észrevenni, hogy azok a nyilatkozatok nem voltak a »szür alól« való csipkedések, hanem szemtől szembe s még költeményben is nyílt kifejezést nyertek. »Az Ilmenau-vers,« mondta Göthe Eckermann előtt, »egy epizod alakjában egész korszakot foglal magában, mely 1783-ban, mikor e költeményt irtam, már elmúlt volt; úgy hogy benne történetileg festhettem magamat s beszélhettem egykori magammal. Egy éji jelenet fordul elő benne, az akkori nyaktörő vadászatok egyike után, miket a hegyek közt folytattunk. Ott egy kőszirt lábánál néhány kis kunyhót építettünk volt magunknak, s a földjüket fenyő-ágakkal hintettük be hogy szárazon fekhessünk éjszaka. A kunyhók előtt tüzek égtek, me-

lyeknél az elejtett vad sült-főtt. Knebel, a kinek a pipája soha sem aludt ki, a tűz mellett ült s tréfaival mulattatta a társaságot, míg a bor bőségesen járt körül. Seckendorff egy fához dülve heveredett le s mindenféle verseket dudolgatott. Egyik felől a herczeg feküdt, mély álomba merülve. Én magam is ott ültem előtte a villogó paráznál, komoly gondolatokba merülve, s a sok félreértésen töprenkedve a mit irataim okoztak.«

A költeményben a herczegről vett vázlatot a következőben kísértem meg visszaadni *).

»Ki mondja meg, a csúszó rút féregnek,
Ha lepke lesz, mi lesz elegele?
A bábnak ki segít, míg földön fetreng,
Hogy könnyű burkát vesse le?
Ledobja maga, ha ideje lesz,
S szárnyon siet a rózsa kelyhihez.

Neki is megadják az évek
Igaz irányát erejének.
Most, az igazság sejtelmével,
Még szenvedély neki a tévely.
A vágy ragadja, kétes sűrű ködbe,
Bércz nincs magas, ösvény nincs szűk neki —
Ott ólálg a bukás előtte
S késő megbánás karjába veti.
A túlfeszült érzés nem úr magán:
Új s új veszély felé sietni;
S a lázas izgalom után
Még' lázasan pihen ki.
Vidám napokban vad, szilaj,
Tombolni tud, örülni nem;
Testét seb, lelkét gyöttri baj
S kemény fekhelyén nem pihen.«

*) Lewes csak prózában adja (ángolul) e részletet; én megkísérlettem saját alakjában fordítani. Ford.

Minthogy már Ilmenau-nál vagyunk, ne feledkez-
zünk meg arról a bájos kis költeményről se, melyet ott,
szintén ez év szeptemberében, a Gickelhahnon levő kis
erdei lak deszka falára írónnal irt föl s melyet a látoga-
tóknak ma is mutogatnak:

Völgyön, hegyen
Mi csend!
Az ághegyen
Szellő se' leng;
Fű sem hajol,
Bokrában szúnyad a madár ...
— Várj, nem sokára már
Te is megnyughatol.

(Wanderers Nachtlied (a második). I. k. 70. l.)

Sok kellemetlen órája volt mint a pénzügyek ellen-
őrének; folytonosan s sikertelenül kellvén küzdenie, hogy
a herceget a kiadások bizonyos megszabott korlátai közt
tartsa; oly kívánság, melynek teljesítése, fejedelmeknél,
közel áll a lehetetlenséghez (magán embereknél is csak
ritkán lehetséges) s kivált a mi herczegünk véralkatával
épen nem fért össze. »Göthe folyvást a legnyomatékosabb
előterjesztéseket teszi» — írja Wieland Mercknek — »ő
valóban l'honnête homme à la cour; de testben
lélekben szörnyen szenved a terhek súlya alatt, a melyeket
a mi javunkért vett magára. Gyakran majd a szívem sza-
kad meg érte, mikor látom mily jó képet mutat, míg a
belső bú, titkon, féregként rág szívén. Azonban egészse-
gére, a mennyire csak lehet, vigyáz s arra valóban szük-
sége is van.« Ugy látszik, az anyja füléhez is eljutott ez
állapotok hire, mert egyik levelében imigy igyekszik meg-
nyugtadni: »Tudod, hogy soha sem volt erős gyomrom és
fejem; s hogy komoly dolgokkal komolyan kell foglalkozni,

a dolog természetében fekszik, kivált ha az ember gondos s a jót és igazat komolyan kívánja... Én, ahhoz képest, meglehetősen jól vagyok, képes vagyok végezni minden dolgomat, élvezni a jó barátok társaságát, s a mellett még kedvencz foglalkozásaimra is tudok időt találni magamnak. Nem is kívánhatok jobb helyet magamnak, most hogy a világot ismerem s láttam mikép foly a hegyeken túl is. Te pedig anyám békülj ki sorsommal, és ha előbb találnék elhalni mint te, ne félj, nem hoztam szégyent rád; jó nevet s jó barátokat hagyok magam után s így akkor is meglesz az a vigasztalásod, hogy nem egészen haltam meg. Addig is élj békességben; a sors talán vidám öregséggel ajándékoz meg mindkettőnket s azt tudom, hálával fogjuk tölteni.»

Lehetetlen, a megnyugtató sorok között bizonyos bánat hangját nem olvasni ki, a mi megegyez a Wieland közleményével. Maga a herczeg, egészsége fölött aggódva, sürgette őt ez év szeptemberében, hogy tegyen egy kis utazást a Harz-ba. El is ment, magával víve Stein Fritzet, kedvesének legidősebb fiát, egy tíz éves gyermeket, a kit úgy szeretett mint saját fiát s úgy is bánt vele. »Határtalan az a szeretet és gond a melyet irántam tanusított,« beszélt Stein, mikor később e boldog napokról emlékezett. Ő, e fiút máskor is hónapokig magánál tartotta, tanította, képezte, játszott vele. Ösztönszerű vonzódását a gyermekekhez a jelen esetben még tetemesen fokozta a gyermek anyja iránti szerelme. Kedves epizód ez a tarka-barka weimari élethől, hogy a gondtelt miniszter és az elfoglalt tudós miképen szerez apai örömeiket magának viszonyaiból, míg körülményei a családi életet, nőt és gyermekeket, megtagadták tőle.

A harzi utazás helyreállította egészségét s jókedvét

különösen kellemes volt neki a Sömmeringgel, a nagy boncz-tudóssal s más tudósokkal való találkozás. Weimarba visszatérve Wilhelm Meistert folytatta, mely már a negyedik könyvben járt; ismét neki feküdt hivatalos kötelességeinek; s mindig többet-többet volt együtt Herderrel, a ki ez időben dolgozta »Eszméi«-t*); és melegengette magát kedvese mosolyának verőfényében.

Az 1784-iki év nagy változást hozott a szín-ügybe. A műkedvelő színház, mely eddig annyi foglalkozást és gyönyört nyújtott nekik, zárva van. Rendes szintársulat szerződtetett. Göthe a herczegnő születése napjára a *Plan é t á k T á n c z á t***) készíti, álarczos menettel; és megnyitó beszédet készít az ilmenauai bányák megnyitására, a miben nagy öröme telhetett, mert egy régi óhajtásának valósulása kezdődött meg vele. Weimarba érkezte óta szünetlenül foglalkozott e bányákkal és bennök a munka újra megkezdésének lehetőségével. Sok nehézség után, február 24-én csakugyan valósult ez óhajítás. Mondják, hogy megnyitó beszéde alkalmával, melyet a környék valamennyi nevezetességének jelenlétében tartott, úgy lát-szott, nagyon jól betanulta a mit megirt, mert tökéletes folyékonysággal beszélt; egyszerre elvesztette a fonalat, elfelejtette mi következik, »más embert« — mondja elbeszélőnk — »ez nagy zavarba hozott volna; őt legkevésbbé sem. Ellenkezőleg, legalább tiz perczig nyugodtan és csöndesen nézett körül a nagyszámú hallgatóságon; ez anyyira át volt hatva egyénisége benyomásától, hogy a hosz-

*) *Ideen zur Geschichte der Menschheit.*

**) XV. 174—179. ll. Egyike az ő bájos és eszmedús alkalmi (ünnepélyi) költeményeinek, melyeket az udvarnál jelmezben adtak elő drámai beszélgetésekben, s diszes kiállítással. (Maskenzüge.)

szas és csaknem nevetséges szünet alatt senki sem mozdult. Végre ismét megtalálta az elvesztett fonalat s ura lón tárgyának; akkor tovább folytatta beszédét s habozás nélkül s oly nyugodtan mondotta végig, mintha semmi sem történt volna.«

Csont-ismeai tanulmányai, ez évben vezették arra a fölfedezésre, hogy a felső állkapocs középcsontja (os intermaxillare) az emberi koponyában szintúgy megvan mint az állatokéban *). Egy alábbi fejezetben **) e fölfedezés történelmileg és boncztanilag kellőkép meg lesz világítva; itt most csak annyi dolgunk van vele, hogy megjelöljük életrajzi jelentőségét. E fölfedezés előtt az ember természetrajzi állását a többi, még a legmagasb osztályú állatoktól is elkülönítették azon (állítólagos) tény alapján, hogy állkapocsközi csontja hiányzik. Göthe, a ki mindenütt egységet keresett a természetben, nem hitte, hogy ily különbség léteznék; vizsgálódásai kimutatták, hogy igaza volt. Herder ugyanekkor igyekezett bebizonyítani, hogy az emberek és az állatok között lényeges alkati különbség nem lehet; és Göthe, megküldve fölfedezését Knebelnek, azt mondja, hogy ez is támogatni fogja eme nézetet. »Valóban az ember szoros összeköttetésben áll az állatokkal. A mindenség egészének összefüggése minden teremtetést

*) Herdernek, 1784. márcz. 27-én következő szavakkal jelenti be fölfedezését: »Sietek tudatni mily szerencse ért! Nem találtam sem aranyat sem ezüstöt, hanem oly valamit a mi kimondhatatlan örömet okoz nekem: az emberi koponyán az os intermaxillare-t. Állati és emberi koponyákat hasonlítottam össze, Loderrel együtt; egyszer csak nyomára jöttem — s megvan!« — Aus Herders Nachlass. I. 75. l.

**) Ugyane könyv kilencedik fejezete: A költő mint tudós.

olyannak követel, a milyen; s az ember épen annyira ember, felső állkapcsa alkatánál, mint kis lábujja utolsó izének alakjánál és természeténél fogva. Így minden teremtes csak egy hangjegy a nagy dallamban, melyet egészében kell tanulmányozni, egyenként csak megannyi holt betű. Ebből a szempontból irtam e kis értekezést, s tulajdonkép ebben van az érdek, mely alatta rejlik.«

A fölfedezés tehát annyiban bir jelentőséggel, mert tanusítja tudományos irányát: összefüggésében fogni föl a természetet. Mintegy előhang volt a növények metamorphosisát és a koponya gerincz-elméletét illető felfedezéseihez: mind a három a természet ugyanazon szemléletén alapul. Növény-tanulmányaihoz is új ösztönt nyert e korszakban. Linnét mindig magával vitte utazásaiban és mihon felhasznált mindent a mit a növény-tudósok észleletei és gyűjteményei a magáéinak kiegészítésére nyújthattak. »Földtani vizsgálódásaimmal haladok« — írja Steinnénak. — »Sokkal többet látok, mint úti társaim, mert sikerült fölfedeznem a képződés bizonyos alaptörvényeit, melyeket titokban tartok, s a melyek nyomán jobban észlelhetem s megítélhetem a felmerülő tüneteményeket...« »Mindenki kárhoztatja elvonultságomat, a mi rejtély az emberek előtt, mert senki sem sejti mily dicső láthatatlan lényekkel társalgok.« ... Érdekes látni, mennyire gyönyörködik egy zebrában, — mi akkor újság volt Németországon — s kimeríthetetlen gyönyörködését az elefánt koponyájában, melyet tanulmányai céljából szerzett. Könyvtáraikba zárkózott emberek, kiknek gondolatai nem értek túl az irodalom körén, száanalommal és gúnyosan nyilatkoztak az időpazarlásról. De — csontváz csak csontváz — egy elefánt koponyájának tanulmányában épen annyi költészet lehet

mint a múlt ama csontvázainak, a történelemnek s a klaszikusoknak a tanulmányozásában. Minden a tanuló szellemétől függ. Némely emberben egynéhány régi csontdarab a természet nagyszerű életműves fejlődésének gondolatát ébreszti föl, a mi épen oly messziható és magasztos gondolat, mint azok, a melyeket a múlt töredékei ébresztenek a történelmi kutatóban. E meggyőződéstől áthatva hagyta oda a nagy Bossuet a XIV. Lajos fényes udvarát, hogy a Duverney boncztani színházába zárkozzék s ott a szerves élet titkaiba behatoljon, mielőtt »Az isten ismeretéről« szóló értekezését *) megírná. De vannak emberek, s ez a nagy többség, a kik előtt a kiaszott csont csak csont és semmi egyéb. »Mily olvashatónak tűnik föl előttem a természet könyve« — írja Göthe — »ki nem tudom mondani; hi zamos betűzgető-leczkéim végre elvezettek annak értelmezésére s csendes gyönyöröm most kimondhatatlan! Bármily sok újat találok, nem találok váratlant semmit; minden rendén van, mert nincs semmi rendszerem s nem is keresek semmit, csak a puszta igazságot.« Hogy betűzgetésében haladhasson: algebrát kezd tanulni; de szellemének iránya annyira ellenkezett a mennyiségtani szigorral, hogy e tanulmányt csakhamar abba kelle hagynia.

Tudomány és szerelem volt létének két oszlopa ez időben. »Ugy érzem, mindig velem vagy« — írja — »jelenléted egy percze sem hagy el. Benned birom a nők példányát, sőt minden emberek példányát; szerelmed sorsom zászlaja. Ném mintha árnyat vetne világomra, sőt épen fényesebbé teszi azt; világosan látok az emberek lényébe, gondolataiba, vágyaiba, küzdelmeibe és örömeibe; minden-

*) E mű egy rövid boncztani értekezést is tartalmaz, a mely a hittudós tanulmányozásainak kitartó voltáról tanuskodik.

kinek megadom a magáét s nyugodtan örülök a gondolatnak, hogy ily elidegeníthetetlen kincs birtokába jutottam.«

Fizetését a herczeg 200 tallérral emelte, s ez, az apai örökségből húzott 1800-zal most már 3200 tallerra emelte jövedelmét. Szüksége is volt a pénzre, mind saját igényei mind számos jótékonyágai végett. Láttuk, a Kraft esetéből, mily bőkezű volt nagylelkűsége; s kedveséhez irt egyik levelében így kiált föl: »Adja isten hogy napról-napra tanuljak jobban gazdálkodni, hogy többet tehessek másokért!« Az olvasó tudja, hogy ez nem a levegőbe kiáltott üres hang. Minden levele hangosan tanuskodik arról, mily élesen fáj neki a nép közt tapasztalt sok nyomor és szenvedés látása. »A világ szűk«, — írja — »s a földnek nem minden pontján tenyész minden fa: az emberiség szenved, nélkülöz; s az ember szégyenli, hogy sorsa annyi ezerekénél jobb. Szüntelenül halljuk, milyen szegény az ország, s napról-napra szegényebb lesz; de részint azt gondoljuk, hogy az nem is igaz, részint kiverjük a fejünkből; mikor aztán egyszer nyitott szemmel meglátjuk az igazat: akkor látjuk hogy a baj már orvosolhatatlan, látjuk hogy el van már rontva s kóficzolva az egész!« Hogy ő, a mi rajta állott, mindent elkövetett a nép sorsának javítására általában, s egyesek szenvedéseinek enyhítésére, mindazok egyhangú tanúságtételéből világos, a kik eljárását figyelemmel kísérték. Hogy nem irt dithyrambokot a szabadsághoz, s nem lelkesült valami nagyon a haza eszméjére, tulajdonítsuk azt bármi egyéb oknak, csak érzés-hiánynak ne!

Életének komolysága s zajtalansága, úgy látszik, lehangolta némileg a weimari társaságot is. Nagyon ritkán ment az udharhoz; s ő nem lévén ott hogy élénkítse azt kezdeményeivel, Amália herczegnő azon panaszkodott,

hogy mindnyájan alusznak. A herczeg is izetlennek találta a társaságot: »a férfiak túléltek fiatalságukat s a nők nagyobbára férjhez mentek.« A többiekkel együtt a herczeg is megváltozott. Kedves barátjának befolyása napról-napra határozottabb ösvényekre terelte őt is, még tudományos tanulmányokhoz is édesgette, a mint leveleiből láthatjuk. S Herder is, a ki most nagy munkájával foglalkozott, osztozott a Göthe eszméiben s szellemi kincset merített barátságából. Jacobi is meglátogatta Weimart és régi barátját s valódi fájdalommal vált meg ismét tőle. Ez időtájt a Lessing spinozismusa fölötti vitával foglalkozott, s Göthét is igyekezett belevonni abba, a ki azonban igen jellemzőleg mondta neki: »Mielőtt egy sort írnék *μετα τα γρσινα*, tisztába akarok először jönni a *γρσινα* iránt.« A Göthe természetével minden vizsály ellenkezett; azt mondta: »Ha Rafael azt festene s Shakspeare azt írna, aligha tudnék gyönyörre találni benne.« Jakobi bizony nem volt az az író, a ki ily ellenszenvet meg birt volna törni. Göthének csaknem annyi kifogása volt vitatkozási modora mint nézetei ellen. »Ha az önbecsérzet a mások iránti megvetésben nyilvánul, legyenek azok a legkisebbek bár, rám nézve visszataszító. Léha, frivol ember nevetségessé tehet, bosszanthat és szurkálhat másokat, de a ki csak némi önbecsérzettel bir, lemondott arról a jogról hogy másokról kicsinylőleg gondolkozhassék. S micso-dák vagyunk, valamennyien, hogy mások fölé merünk emelkedni?« A Jacobi metaphysikai szűrését úgy tekinti mint ellensúlyát minden istentől nyert javainak. »Ház, vagyon, gyermekek, testvér, barátok s még egész hosszú sor stb. Másfelől az isten úgy büntetett meg téged ezzel a metaphysikával mint a testedbe szűrt tuskével. Engem az isten megáldott a tudománynyal: hogy

boldog tudjak lenni munkái szemléletében.« Milyen jellemző a következő is: »Mikor azt mondod, hogy csak lehetünk istenben (101. l.), én arra azt felelem, hogy én nagy súlyt fektetek a látásra (schauen); s mikor Spinoza, a scientia intuitiva-ról szólván, azt mondja: Hoc cognoscendi genus procedit ab adaequata idea essae tiae formalis quorundam Dei attributorum ad adaequatam cognitionem essentiae rerum, e nehány szó bátorságot önt belém: egész életemet azon dolgok szemléletének szentelni, a melyeket érzékeimmel elérhetek, s a melyeknek essentia formalis-áról megfelelő (adaequata) fogalmat remélek alkotni magamnak, legkevésbbé sem aggódva azon: mennyire haladhatok.« Nem értett egyet azokkal, s méltán, a kik Spinozát istentagadónak nevezték. Ő, ellenkezőleg, minden theisták közt, a legistenhívőbbnek, s minden keresztyének közt a legkeresztyénebbnek nevezte: theissimum et christianissimum.

Mig így érezte a véleménykülönbséget maga és Jacobi közt, nem szünt meg érezni a régi barátság rokonszenvét. Máskép volt Lavaterrel. Köztök azelőtt nagybensőség volt; semmi viszály nem zavarta azt, míg Lavaterben a papos elem, azelőtt alárendelt fokon, bántólag nem lépett előtérbe. Értelmét előítéletekkel árnyékolta be, s prófétai igényekkel kezdett föllépni. Hitt Cagliostroban és csudáiban s így kiáltott fel: »Ki volna nagyobb nála, ha az evangéliom szellemével birna?« Strassburgban egyszer meg is látogatta e világcsalót, de az csakhamar dolgára küldte. »Ha egy nagy ember lelkében« írja Góthe 1782-ben »valamely setét zug van: az irtózatoss etét!« S ez a setét zug Lavaterben aggasztani kezdi. »Lavaterben a legmagasabb értelmi erőt a legundokabb babonával látom

egyesülni, és pedig a legfinomabb kifejthetetlenebb szövedékben.« Ugyanerre vonatkozólag mondja Xeniai egyikében:

»Mit tesz a természet, ha dicsőt s alacsonyít egyesíteni
Egy emberben akar? — Közbeszur, óh hiúság!

(Vier Jahreszeiten 66. — I. k. 285. l.)

Az arról való meggyőződés, a mit Lavaterben szenteskedésnek tartott, teljesen elidegenítette tőle, s véget vetett barátságuknak. Csupa vélemény-különbség miatt soha egy barátjától sem idegenedett el.

Tudományos bűvárlatai körét egy mikroszkop megszerzésével is szélesbitette, melylyel a Gleichen észleleteit kísérte, s némi bepillantást nyert az ázalagok világának csodáiba. Az általa észlelt parányállatok rajzait elküldötte Steinnénak; Jacobinak pedig ezt írta: »A növénytan s a mikroszkop mostanában a fő-ellenségek, melyekkel küzdenem kell. Különben teljes elszigeteltségben élek a világtól, oly némán mint a hal.« E különféle tanulmányok, ásványtan, csont-isme, növénytan, s folytonos Spinoza-szürcsölés közepett, költői tanulmányai s dolgozásai háttérbe látszanának vonulni, ha nem tudnók, hogy Wilhelm Meister már az ötödik könyvig haladt, a Scherz, List und Rache című operette elkészült, a Geheimnisse nagy vallás-bölcselemi költemény tervben volt, Elpenorból két felvonás meg volt írva, valamint számos kisebb költemény is. E költemények közül, jegyezzük meg, kettőt a Meisterbe is beigtatott, »Kennst du das Land« — és — »Nur wer die Sehnsucht kennt«, melyek érzésteljesen fejezik ki Olaszország utáni sóvárgását. Ez utazásra csöndben folytak az előkészületek. Olaszul tanult, munkáit új kiadásra nézte át, a miben Herder és Wieland voltak segítségére.

Ily boldognak látva őt a szerelemben, barátságban, munkában, a mint a kis Fritz-czel együtt él, megosztja vele házát s évről-évre világosabban látja maga előtt céljait, az ember kísértetbe jó azt kérdeni, mi ösztökölte még is oly erősen, kiszakítani magát e kedves körből s társtanul bújdosni az Alpokon át? Semmi más, mint a lángész ösztöne. Italia volt ifjúkorának álma. Ez volt a föld, a hol az önmivelés a legszilárdabb alapot s a legdúsabb tápot nyerhette magának. Hogy költőnek született, most már határozottan s öntudatosan érezte; és egyedül a dalok földén való magány volt a minék szükségét érezte. Oda vágyott; oda akart menni.

1786. júliusban a herceget, Herdert és Stein bárónét Carlsbadba kísérte, magával vive munkáit, a Göschen új kiadása számára való átnézés végett. E munkák látása magában is elég volt, hogy megerősítse elhatározását. S mikor Herder és Steinné visszatértek Weimarba, magára hagyva őt a herceggel, megtette végső készülleteit. Szándékosan eltitkolta tervét mindenkitől, az egy hercegen kívül, a kinek engedélyére szüksége volt; de tervei egy részét még előtte is titokban tartotta. »Bocsásson meg nekem« — írta a hercegnek — »hogy elválásunkkor határozatlanul nyilatkoztam útamról s annak tartamáról. Még magam sem tudom, mi lesz belőlem. Ön boldog, választott ösvényén. Az ön dolgai jó rendben vannak, s megbocsát, ha most már a magaméi után nézek: hisz önmaga sürgett erre annyiszor. E pillanatban könnyen nélkülözhető vagyok; az ügyek oly kerékvágásban vannak, hogy nélkülöm is szépen elmehetnek. A dolgok ily állásában határozatlan tartamú szabadságot kérek.« Azt mondja, hogy értelmi egészségére nézve szükségesnek érzi »oly világba merülni el, a hol nem ismerik« s kéri hogy szándékolt tá-

vozását ne tudassa senkivel. »Az ég áldja meg önt, ez szívbeli óhajtasom, s tartsa meg számomra az ön jóindulatát. Higgye el, csak azért kívánom teljesebbé tenni lényemet, hogy jobban élvezhessem az életet önnel s az önéivel!«

Ezt 1786. szeptember 2-án írta. 3-án incognito távozott Carlsbadból. Legközelebbi levele a herceghez így kezdődik: »Még egy baráti szót a távolból, hely és kelet nélkül. Nemsokára megtöröm hallgatásomat, s elmondom hogy' vagyok. Mennyire fogok örülni, ha ismét láthatom keze irását!« S így végzi: »Hitesse el az emberekkel, hogy tudja hollétemet.« — Legközelebbi levelében ezt írja: »még egy kis ideig titkolnom kell hollétemet.«

V. FEJEZET.

O l a s z o r s z á g.

Életének régi vágya végre betelt: Olaszországban volt! Egyedül, s a fölvetett álnév által védve minden alkalmatlan félbeszakítástól — melylyel a bámulók kíváncsisága számtalanszor zavarta volna a Werther iróját, de az állítólagos kereskedő »Herr Möllert« soha sem háborgatta — narancsfák és szőlős-kertek, városok, szobrok, festvények és épületek közt úgy barangolt, mint »a ki otthon érzi magát a nagy világban s nem számüzött többé.« A Mignon szenvedélyes sovárgása folyvást nőtt növekedtével, erősödött erejével, a gyermekkor első benyomásaitól kezdve a férfikor dicsvágyó törekvéséig, mig végre szinte beteggé tette szívét. Utazását megelőzőleg, egy darab idő óta már nem volt képes olasz dolgokat ábrázoló képre ránézni, nem egy latin könyvet kinyitni, a nyelv hasonlósága által felköltött sugalmak miatt; úgy hogy Herder bátran elmondhatta, hogy az egyetlen latin író, a kit valaha látott a kezében, Spinoza volt. Ez érzés nőttön-nőtt, valami lelki hönvágységeként, melyet Olaszország egén kívül semmi meg nem gyógyíthatott. Csak a Mignon dalát kell olvasnunk: *Kennst du das Land*, melyet utazása előtt irt, hogy képzetünk legyen róla, mily rajongó fogalmai voltak Olaszországról s mily sovárogyva vágyott oda utazhatni.

S most e sovárgás ki volt elégítve. Olasz szó hang-

zott körülötte, olasz ég terült feje fölött, olasz művészet remekei állottak előtte. Ugy érezte ez utazást, mintha újjá született volna. Egész lénye fénynyel s meleggel tölt el. Az élet nyugodtan, ragyogva, erőteljesen nyílt meg s terült el előtte. Maga előtt látta céljai nagyságát s erőt érzett magában el is érni e nagy célokat.

Utazását leirta; de bár senki sem irhatott volna kitünőbb művet mint ő, ha reá adta volna magát kellőképen, s bár e mű néhány lapja így is a leggyönyörűbbek közé tartozik a temérdek sok közt a mit Olaszországról irtak, mind a mellett az *Italienische Reise*, egészen véve, lehangolja a sokat váró olvasót. Oly körülmények közt alig is lehetett volna máskép. Nem hamar irta visszatérte után, mikor emlékezetében még frisen élt volna minden, s mikor még irányának is megvolt melege és erélye; hanem nagy tehetségeinek hanyatló korszakában, összeszedve a futólag irt leveleket, melyeket Olaszországból Steinnénak, Herdernek s másoknak küldött volt, s szötte össze nem igen nagy gonddal és lelkesedéssel. Ha egyszer lenyomatta volna magokat a leveleket, kétség kívül sokkal elevenebb s érdekesebb képet nyújtott volna a munka mostani alakjában csak fárasztólag hat ránk a csekély s haszontalan napi események részletes elbeszélése, a mi a levelekben inkább helyén volna, de a mi itt egészen hijjával van a könnyed gondtalan csevegő hangnak, a mit a levél-alak oly igen megadna. Az *Olasz-út* sem a levél-gyűjtemény természetes bájával, sem egy jól kidolgozott mű szilárd érdemével nem bír. Érdekes csak annyiban, hogy az Olaszország által kedélyére s szellemére gyakorolt hatást mutatja; de a hatás, kétség kívül mélyebb volt, mintsem szavakban teljesen

kifejezhette volna. Sokkal inkább el volt foglalva az ereiben ömlő új élet érzelme által, mintsem kellő időt fordíthatott volna arra, hogy benyomásait elemezze vagy rendbeszedje.

Érdekes látni, mily éber figyelemmel kísér minden geologiai és meteorologiai tüneményt a mi elébe ötlík; érdeklődésére gúnyosan mosolyogtak sokan, a kik azt tartották, hogy a poétának csak a képzelet csapongása a dolga. Palladio iránti lelkesülését csak eltűrrik, mert az építészet is a művészet egyik ága; megbocsátják a lelkesedést, mely Vicenzában megragadta s oly hévvel tanulmányoztatta vele a Palladio műveit mintha épen építésznek készülne; de már bosszankodással látják Paduában, a hol ismét »burjánokkal« foglalkozik s egy »tipikus ösnövény« határozatlan eszméje gyötri, melytől nem szabadulhat. Valljuk meg, még is, hogy némi ok csakugyan van a bosszankodásra. A költő vágya teljesült, s mégis mily kevés irodalmi lelkesülésnek ad hangot! Olaszország a történelem, irodalom, festészet és zene hazája; országútjai a múlt dicső emlékei által vannak fölszentelve s félre eső pontjai is művészi s életrajzi érdekek központjai. S mégis Göthe el van ragadva az éghajlat édessége, a természet bájai által, de alig szól az irodalomról, nincs érzéke a zene — nincs érzéke a történelem iránt. Átmegy Veronán s eszébe sem jut Romeo és Julia; át Ferrarán, hol egy gondolatot sem szentel Ariostónak, alig egy-két szót Tassónak. A múlt e hazájában egyedül a jelen ragadja meg. Undorral fordul el a keresztrefeszítések, vértanúságok, önkínzó barátok s mindazon kórházi pathosz ábrázolataitól, melyek a képcsarnokokat undokítják; csak a Raphael egészségesebb szépségében s emberiebb eszméiben tud gyönyört találni. Nincs annyi történelmi érzéke, hogy a vakbuzgóság és a babona iránti gyűlöletét ama kinos

vallási küzdelmek méltatása által tudná módosítani, a melyek, végfejleményeikben, ama babonák alakját ölték föl. Ő a festményeket mint jelen dolgokat tekintí, s mivel tárgyaik undorítók, elfordúl tőlök: de a történelmi érzékkel bíró ember, bár kifejezte volna ellenszenvét tárgyaik iránt, tudta volna mikép s hol mutassa ki megillető helyöket az emberiség történelmi fejlődésének sorozatában.

Nem irodalmat, nem történelmet, nem költői lelkesedést kell keresnünk az Olasz út-ban. E könyvben nincs ékesszólás, még akkor sincs, mikor Velenczében először terül el előtte a tenger. Gondoljuk el csak, minő érzelmeket kell hogy a tenger első meglátása egy költői kedélyben ébresztszen, s bámulhatunk e hidegségen. De bár az Olasz-út nem tör ki sehol a lelkesedés fellángolásába, mindenütt át van melegítve írójának benső boldogságától. Velenczében, például, úgylátszik, rendkívül tudott gyönyörködni; e város neki soha sem név, hanem kép. A csatornák, lagunák, szűk utczák, pompás épületek, élénk népcsoportok, kimeríthetetlen gyönyört nyújtottak. Velenczéből gyorsan haladt át Ferrarán, Bolognán, Florenczen, Arezzón, Perugián, Folignón, és Spoletón, s október 28-kán ért Rómába.

Rómában, a hol hónapokat töltött, gyönyör és tanulmány karöltve járt. »Ifjúságom minden álmát valósúlva látom magam előtt. Akárhova megyek, ismerős képekkel találkozom; minden épen olyan a milyennek képzeltem s mégis új minden. Az eszmékkal is úgy vagyok; nem gyarapodtam semmi új eszmével, de a régiek oly határozottakká, élénkekké és összefüggökké váltak, hogy egészen újaknak tünnek föl.« Róma kincsei első tekintetre elidegenítő benyomást tesznek; húzamos ideig kell köztök lenni, hogy az ember megbarátkozzék velök s kellő vilá-

gításban lássa. Göthe ott néhány német művész körében töltötte idejét: Kaufmann Angelika, a kire sokat tartott, Fischbein, Moritz s többen voltak ott. A mennyire csak lehetett, tisztelték incognito-létét, ámbár Rómában tartózkodását nem lehetett sokáig egészen titokban tartani. Mindazáltal incognitója tulajdonképi célját, hogy ne tolongjanak körülötte, elérte. Nem azért jött Olaszországba, hogy hiúságát a társadalmi kitüntetések által csiklándoztassa; önmivelés végett jött s célját következetesen szem előtt tartotta.

A múlt dicső emlékei közepett élve, az örök város földét tapodva folyvást, a hét halom minden fuvalma a történelem eszméit hajtotta ellenállhatatlanul feléje. »Még a római régiségek is« — írja — »kezdenek érdekelni. Történelem, feliratok, emlékkövek, melyekről eddig hallani sem kívántam, most nagy benyomást tesznek rám. Itt egészen más szemmel olvassa az ember a történelmet mint máshol, s nemcsak Róma történelmét, hanem a világtörténelmet is.« De én nem sok nyomát találok, hogy ő itt is nagyon olvasta volna a történelmet. A művészet elég volt neki s kivált a festészet iránt oly szenvedélylyel viseltetett, mely még feltünőbbé teszi tehetséghiányát. Kifartó komolysággal látogatta a templomokat és képcsarnokokat; tanulmányozta Winckelmannt, s kritikai nézeteket vitatott a német művészekkel. Fájdalom, sok drága időt pazarlott arra, hogy a rajzolásban némi készségre tegyen szert. E foglalkozások azonban nem gátolták abban, hogy Iphigenia versbe szedését folytassa, melyet a német körnek fel is olvasott, de csak Angelikánál talált méltánylást; a többiek inkább valami genialisch-t vártak tőle, valamit a vaskezü Götz modorában. A weimari körrel sem volt e részben szerencsésebb, mely, mint már említettük, jobban szerette a prózai kidolgozást.

A művészet így több oldalú behatással csábította, de azért még sem foglalta el sok oldalú tevékenységét. Bölcsészeti elméletek új és csodálatos értelmet adtak természet-szemléletének, s a soha sem lankadó vágy, fölfedezni a szerves alakzatok titkát, folyvást kísérti Róma kertei és sétányai közt bolyongtában. Érzí, hogy nyomán van egy oly törvénynek, mely, ha fölfedezte, a szerves alakzatok sokféleségét egységre viszi vissza. A kik a fölfedezési vágyat nem ismerik, gúnyolhatják őt, hogy Rómában feledni birta a növények közt a senatus viszályait s a Cicero ékesen szólását; de a kit valaha egy nagy eszme kísértett, részvéttel fogja nézni igyekezeteit s meg fogja érteni, mily semmivé törpül ezer Cicero élete a természetnek egyetlenegy törvénye mellett.

Kevés új ismeretsége közt említsük meg Montit a költőt, kinek tragédiája, Aristodemo, előadásán jelen is volt. Ez ismeretség által, akaratja ellenére is, kénytelen volt megengedni, hogy az Arcadia tagjai közé soroztassék, Megalio név alatt, »per causa della grandezza, vagy jobban mondva grandiosità delle mie opere, a mint magokat kifejezték.« *)

S mit szólt Weimar, költőjének ily hosszas távollétéhez? A helyett hogy részt vett volna benső örömeiben, a helyett hogy rokonszenvvel kísérte volna tanulmányait s igyekezeteit, Weimar duzzogott és pletykált, hangosan megróttá otthoni kötelességei elhanyagolásáért, s hogy a helyett romok és szobrok közt ögyeleg. Schiller, a ki ez alatt szín-

*) Az Arcadia valami művészi kör, kőmíves-páholyszerű lehetett. Az olasz idézet jelentése: »műveim nagyszerűsége indokából.« Göthe későbbi emlékezéseiben tévedésből helyezi ezt másodszori Rómában tartózkodása idejére; mert Stein Fritzhöz írt levele kétségtelenül megállapítja az időszakot.

tén Weimarba jött volt, e zúgolódások viszhangját küldé Körnernek. »Szegény Weimar. A Göthe visszatérése bizonytalan és sokan már bizonyosnak tartják, hogy örökre megválnak az államügyektől. Mig ő Olaszországban festeget, itthon a Vogtoknak és Schmidteknek kell dolgozni helyette, s vonni az igát; ő, semmit tevésért, költi Olaszországban 1800 tallér fizetését s ezek itt félannyi fizetésért, kettős munkát végeznek.« Az ember fájdalmasan olvas ilyesmit egy Schillertől; s leveleiben számos hely van, mely elárulja féltékenységét nagy vetélytársa iránt, a mit érthetővé tesz ugyan akkori súlyos és szerencsétlen helyzete, de a mi mégis fájdalmasan érinti bámulóit. Látni fogjuk, hogy e féltékenység később nyiltan sőt indulatosan is kitört belőle.

Mig Weimar duzzogott, Weimar hercege valódi rokonszenvvel szeretetteljesen irt neki, feloldva őt minden hivatalos kötelesség alól s addig terjesztve ki szabadságidejét, a mig csak maga akarja Göthe nélkül Weimar mintha nem is az a hely lett volna a Károly-Agost szemeiben; de önzése még sem vitte rá, hogy barátjának Olaszországban való tartózkodását megrövidítse. Ehhezképest Göthe, februar 12-én odahagyta Rómát s Nápolyba ment, a hol őt hetet töltött, teljes szívbeli gyönyörrel. Eldobva incognitió-ját, fesztelenül vegyült a társaságba, s még szabadabban a nép közé, melynek gondatlan boldog far niente-jében gyönyörködött. Itt ismerkedett meg Sir William Hamiltonnal, itt látta a bájoló Lady Hamiltont, e szirént, a kinek szépsége a nemes Nelsont is megtevesztette. Bája Göthét is meghódítá, a mint az általa oly híressé tett shawl-táncz tévegeiben tova lebegett. Bár egészen más értelemben, meghódították a Vico iratai is,

a kit ismerőse, Filangieri, mutatott be neki, délies lelkesedéssel szólva a nagy gondolkodóról.

»Ha Rómában az ember tanulni kénytelen« — írja — »élni csak itt Nápolyban lehet.« S ő élt is, és pedig változatos életet: a tengerparton, a halászok közt, a nép közt, a nemesek közt, a Vezuv lábánál, a holdsütött hullámokon, a pompeji-i úton, Pausilippoban, mindenütt új gyönyört szürcsölve, képzeletét s tapasztalását mindenütt új képekkel táplálva. A Vezuvot háromszor mászta meg; s valamint látni fogjuk, a francia hadjáratban, hogy az ágyúk dörgése nem zavarta őt tudományos vizsgálódásaiban, úgy látjuk itt is, hogy semmi veszély sem rettentette vissza a kínálkozó alkalom felhasználásától. S nem ez az egyetlen megjegyzésre méltó vonás. A Vezuv, kíváncsiságában, elfeledtethette vele személyes biztosságát, de nem volt képes egy költői sort kicsalni belőle. Leírása róla oly nyugodt, mintha a Vezuv csak egy útszéli halom volna.

A lelkesedés, itt-ott, mégis kitör belőle. Paestumnál elragadják az ódon templomok, e dicső maradványok, melyek oly ékesszólóan hirdetik ma is, mi lehetett a görög művészet!

Pompeji, Herculenum és Capua kevésbbé érdekelték, mint gondolni lehetne. »A természet könyve« — írja — végre is az egyetlen, melynek minden lapja egyaránt mély értelmű. »E könyv oly varázsszal ragadta meg, mint mesés könyv a gyermekeket. S míg itt »ögyelgett a tengerparton, lelke felséges ifjúságát a tudomány tündérmeséivel s az idők hosszú tanulságaival táplálva« — magános sétatáiban, míg gondolatait a hullámok zenéje ringatta, a növényi élet alakzatainak régóta kergetett, lelkét rég kísértő titka világosan derengett föl végre képzetének, s a

typikus ős-növény nem tűnő álom volt többé, hanem határozott körvonalozott elv.

Ápril 2-án ért Palermóba. Két hetet töltött annak narancsfái és oleanderei között, átadva magát ama kéjes érzelmeknek, melyek, mint a lotust a hullámok, a jelenlétön kívül mindennek feledésébe ringatták. Itt vált először élő költővé Homér neki. Megvette az *Odysseia* egy példányát, kimondhatatlan gyönyörrel olvasta azt végig, s egy folytatásban fordította is, barátja Kniep kedvéért. Ihletet merítve belőle, elkészítette vázlatban a *Nausikaa* tervét, a melyben drámába akarta önteni az *Odysseia* lényegét. Mint annyi más terve, ez is abba maradt. Az *Alcinous* kertjének háttérbe kellett vonulni a *Növények metamorphosisa* elől, mely zsarnokilag uralkodott minden gondolatán.

Palermo születéshelye volt Cagliostro grófnak, a vakmerő kalandornak, a ki három évvel azelőtt oly feltűnő szerepet játszott a királyné gyémánt nyakláncza történetében. Göthét a kíváncsiság, megismerni e hirhedt ember szülőit, arra bírta, hogy meglátogassa őket és pedig egy angol utazó álczája alatt, a ki hirt hoz fiuktól. E kalandot hosszasan beszéli el, de minthogy semmi életrajzi érdek nincs benne, elégnek tartom csak így röviden érinteni meg, hozzátéve, hogy mindig éber rokonszenve hatalmasan vonzá őt e szegény emberekhez s kétszer is küldött nekik pénz-segélyt s végre bevallotta a csalást, melylyel hozzájuk jutott volt.

Május 14-én tért vissza Nápolyba, alig-alig menekülve a hajótörés veszélyéből. A Tasso két első felvonását (még csak prózában) vitte magával, hogy versekbe öntse. A mint újra átolvasta, úgy találta, hogy a nyelv lágy és szétfolyó, de egyéb lényeges változtatásra nincs szükség.

Két heti mulatás után Nápolyban, megint Rómába ment. Ez volt 1787. június 6-án s ott maradt 1788. ápril 22-ig; tiz munkás hónapig, melyeket csak oly rendkívüli tevékenység, mint az övé, tehetett annyira gyümölcsözőkké. Pedig sok időt pazarolt a műkedvelői kontárkodásra, sikertelenül erőltetve azt, a mit a természet megtagadott tőle. Ámbár talán tévedés azt állítani, hogy oly szellemnek mint az övé, bármi törekvése is egészen sikertelen maradhat. Ha tanulmányai nem tehettek is festővé, de e tanulmányok más úton még is kétség kívül gyümölcsöztek neki. A művészetet s régiségeket művész barátaival együtt tanulmányozta. Róma maga iskola s ő mohó vágygyal tanult. A művészet gyakorlata élesítette észleleteit. Megtanulta a távlat-tant, rajzolt mintákról, szenvedélyesen igyekezett valami sikerre jutni a tájkép-festésben, sőt kezdett egy kissé agyagból is mintázni. Kaufmann Angelika mondta neki, hogy a művészet körül jobban lá t mint bárki más, s a többiek talán hittek is hogy kitartó tanulmány által többre is viheti a látásnál. De minden tanulmány és minden gyakorlat hiába volt; még műkedvelői kitűnőségre sem birt emelkedni soha. Mikor azt látjuk, hogy egy Göthe így, makacsúl erőlködik oly művészeti ágban, a melyre nincs tehetsége, megszélidül ítéletünk ama nagyon gyakori látvány iránt is, hogy különben valósággal tehetséges emberek makacsúl erőlködnek minden áron verset írni, olyant a mit jóizlésű ember elolyasni sem bir; oly emberek, a kikben elég mi-veltség és belátás volna: magokban is észrevenni, minő különbség van a hajlam és a tehetség között.

Ha némi időt pazarlott is a festővé létel erőltetésére, de a többbit annál jobban használta föl. Nem is említve tudományos kutatásait, egész sereg munkát végzett. Eg m o n t o t újra dolgozta. A két első felvonást, durva

vázlatban, még 1775-ben írta volt Frankfurtban; az egész, nagyjában, megcsinálta 1782-ben Weimarban. Most újra kezébe vette, mert a zavarok újra kitörése a Németalföldön, a hazafiakat ismét összeütközésbe hozta az orániai házzal. Az újra dolgozás munkája nagy fáradsággal járt, de szintoly kellemes is volt, s büszkeséggel tekintett bevégezett drámájára, remélve hogy tetszeni fog barátainak. E reményt némileg leforrázta Herder, a ki — általában sem igen hajlandó a dicséretre — nem akarta elfogadni Klärchent, e költött alakot, melyről a költő azt hitte, s helyesen hitte, hogy szerencsésen van rajzolva. Egmonton kívül, munkái új kiadása számára, újra dolgozta két vig operáját, Claudine von Villa Bella-t és Erwin und Elmire-t is. Faust-ból is írt egy-nehány jelenést; néhány kisebb költeményt is, mint: *Amor als Landschaftsmahler*; *Amor als Gast*; s a *Künstlers Erdenwallen* és *Künstlers Apotheose* című kisebb drámai költeményeket. Így egészítette ki összegyűjtött munkái utolsó négy kötetét, melyeket Göschen vállalt kiadásra s melyeket, mint láttuk, Karlsbadba s onnan Olaszországba vitt magával, irodalmi foglalkozásul.

Olaszországban s kiváltkép Rómában tartózkodásának hatása ép oly sokoldalú volt mint mély. Az idegen földön való utazás, még csekély értelmiségű s kevésbé vizsgálódó szellemekre is mindig nagy befolyással van, nem csak mert új tárgyak ötlenek szembe, hanem — s főképp — azért is, mert kibontja a kedélyt a megszokás s köznapiság viszonyainak hálózatából, mely eltakarja előle az élet valódi viszonyait. S e kibontakozás felette fontos, mert új álláspontot nyújt, a melyről jobban megítélhetjük magunkat s másokat, s meggyőz, hogy sok, a mit lényegesnek tartot-

tunk, tulajdonkép nem több mint megszokott külsőség. Göthe kétséggkívül tisztább nézetekre jutott, önmagát s pályáját illetőleg; kibontakozott a megszokás mindazon kötelékeiből, melyek Weimarban körüle fonódtak; s Olaszországban hozzászokott, hogy állását más és magasabb szempontból fogja föl. Minden tekintetben mint más ember tért haza. A kristályosodás műfolyama, mely már Weimarban megkezdődött volt, Rómában végződött be. Mint döntő példát jegyezzük föl, hogy végkép lemondott a festővé létel kísérleteiről. Érezte hogy egyedül költőnek született, s a következő tíz év alatt minden erejét az irodalomnak szentelte.

Művészeti tanulmányainak egyik eredménye hogy elméletét öszhangzásba hozta irányával. Több ízben megjegyeztük már szellemének objectiv irányát, s most látjuk mikép jó rá, hogy ez az irány volt uralkodó az ó-kor művészetében. »Engedd meg« — írja Herdernek — »hadd fejezzem ki néhány szóban, hogy' értem ezt. A régiek a létet fejezték ki műveikben, mi rendesen a hatást fejezzük ki; ők az iszonyút festették, mi iszonyúan; ők a kellemest, mi kellemesen — s így tovább. Innen a mi túlzásaink, modorosságunk, ál-kecseink s minden hibáink. Mert a mikor hatásra törekszünk, sohasem hiszszük hogy elég hatásosak lehetünk«. E nevezetes ítélet ép oly kevésbé igaz történelmi — a mily teljesen igaz széptani szempontból; ha csak a régiek alatt egyedül Homért s néhány szobor-művet nem akarunk érteni. Mint Aeschylus-, Euripides-, Pindar-, Theokrit-, Horác-, Ovid-, vagy Catullra vonatkozó ítélet nagyon távol áll az igazságtól; nem egyéb mint az ó-kori művészetről forgalomban levő hagyományos balvélemény kifejezése, mely a szigorú szemügyre vétel előtt elenyé-

szik; de bármily kevésbé szabatos is e részben, szépen világítja meg a Göthe elméletét. Ha Olaszországban erre az eredményre jutott, azért van, mert saját, mindig kiválóan konkrét irányával ez hangzott legjobban össze. »Az emberek a régiek tanulmányozását sürgetik« — mondja valahol — »de mit jelent az egyebet, mint hogy vegyük jól szemügyre a való világot s igyekezzünk azt fejezni ki, mert ők is csak ezt tették.« Eckermannnak ismét ezt mondta: »Minden hanyatlási korszak az alanyiságra hajlandó; ellenben minden emelkedési korszak tárgyilagossá irányú. Jelenkorunk hanyatlást mutat, mert alanyias.« Rómában nyugodt mosolylyal hallgatja kritikus barátait »mikor valami metaphysikai vitában nem tartották illetékesnek. Én, művész létemre, csekély fontosságot tulajdonítok ennek. Valóban, jobb szeretem, hogy az elv a melyből, vagy a mely szerint dolgozom, rejtve maradjon előlem.« Mily ritka német mondhatja el ezt! Mily kevesen mondhatnák el vele: »Ich habe nie über das Denken nachgedacht: sohasem gondolkodtam a gondolkodásról.«

Abba hagyva ez általánosságokat s visszatérve ismét az életrajzi részletekhez, Göthét ismét szerencsétlen szenvedélylyel látjuk küzdeni. Mikép vált meg Steinnétől, látuk. Képe kísérté mindenütt. Folyvást irt neki. De előbb már megvallotta volt, hogy kevésbbé szereti mikor távol van tőle s úgy látszik, most a húzamos távollét egészen lehütötte hevét. Már egy év óta volt távol tőle, mikor egy szép milanói nő, a kivel a gondolfoi kastélyban került össze, elfelejtette vele a csaknem zordsággal határos hidegséget, melylyel eddig minden női varázs elől el tudott zárkózni. Ifjonczi hirtelenséggel szeret belé, s akkor tudja

meg hogy imádottja már jegyben jár. Nem tudom e szerelmi történetet csak némi szabatossággal is elbeszélni, mert csaknem nyolczvan éves volt már, mikor az *Italienische Reise*-ban annak csinos de meglehetősen elmosódó rajzát papírra vetette, más források pedig mindeddig nem jöttek napfényre felőle. Elég hogy belé szeretett, megtudta hogy másnak a jegyese, s elszakította magát társaságától hogy magában emészsze meg bánatát. A lány, nem tudni mi okon, összezördülván jegyesével, erre következett betegségében Göthe őt néma figyelemmel kísérte, de bár felgyógyulása után ismét találkoztak, s a lány már szabad volt, semmi nyomát sem találok hogy lépéseket tett volna az elvesztett férj helyettesítésére. Mint gondolhatjuk a Steinnéhez intézett levelek hangja észrevehetőleg megváltozott, kevésbbé bizalmas és közlékeny lett; s e változás a Steinné figyelmét sem kerülte el.

Herderrel folyvást bizalmas bensőséggel folytatja levelezését. Megható a lelkesedés, melylyel a Herder Eszméit fogadja, s a legmelegebb bámulattal eltelve olvassa Rómában; oly egészen máskép, mint a hogy' Herder fogadja a miket ő küld neki Rómából.

1788. ápril 22-kén indult haza, kimondhatatlan fájdalommal válva meg Rómától, de érezve hogy újlag van fölfegyverkezve az élet küzdelmeire. »Utazásom legfőbb céljai« — írja a herczegnek — »a következők voltak: meg akartam szabadúlni attól a testi és lelki feszítől, mely csaknem használhatatlanná tett már, s ki akartam elégíteni az igazi művészet utáni lázas szomjamat. Az előbbi cél meglehetősen, az utóbbit tökéletesen elértem.« Magával víve Tassót, hogy útközben befejezze, Flórenczen, Milánón, Chiavennán, a kosztniczi tón, Stuttgarton és Nürnbergben át uta-

zott haza, s június 18-kán este tíz órakor érkezett Weimarba *).

*) Ez útvonalból kitűnik, hogy soha sem volt Genuában; következőleg az a hely a Schiller levelében Körnerhez (IV. k. 50. l.) a hol bizonyos G. emlittetik, a ki egy művész mintájával szerencsétlen szerelembe keveredett, nem vonatkozhatik Göthére. A szöveg összefüggéséből s a Körner válaszából is, csekély kritikai ügyességgel is, világosan ki lehet ugyan ezt olvasni; mégis sokan a kik Göthéről írnak, oly mohón ragadnak meg, minden lelkiismeretes vizsgálat nélkül, minden botrányt, hogy ezt itt megemlíteni nem volt felesleges. V e h s e például, a weimari udvarról irt művében, minden kétely nélkül állítja, hogy az a G. nem más mint Göthe; eszébe sem jut kutatni, volt-e Göthe valaha Genuában, vagy hogy a levelek keltei nem vezetnek-e félremagyarázhatatlanul egészen más irányba?

VI. FEJEZET.

Egmont és Tasso.

Vannak emberek, a kiknek magokviseletét nem helyeselhetjük, de a kiket mégis jobban szeretünk mint sok mást, a kinek magaviseletét kifogástalanul bámuljuk. Ha szigorú ítélőbírák kedvenceink bűneire rámutatnak, eszünk megnyughatik, de szívünk ellentmond. Nem tiltakozunk, de titkon rendületlenül őrizzük szeretetünket. Költői művekkel is úgy vagyunk mint az emberekkel. Leginkább kedvenceink nem azok, melyekhez legkevésbé férhet a kritika; a kritika kedvencei nem legkedvesebbek az olvasó közönségnek. Ezzel nem akarjuk megtagadni a kritika jogosultságát; ép oly kevésbé mint nincs megtagadva az erkölcsané azzal, hogy ellene vétő kedves egyéneket szerethetünk. Mind a két esetben, az elismert fogatkozások valamely hatályosabb jelesség előtt lépnek háttérbe.

Egmont ilyen mű. Távol, nagyon távol áll a remektől, azért mégis szereti minden ember. Mint tragédiával, a kritika szomorúan bánik el vele; de mikor kibeszélte magát, az olvasónak eszébe jut Egmont és Klárika, s azt mondja: pokolba a kritikával! Ezek az alakok maradnak meg az emlékezetben: ragyogó, lángelmű, dicső alkotások, a legszebbek mellett helyet foglalhatók a művészet tágas csarnokaiban.

Mint dráma, — azaz oly mű mely előadásra készült — a két lényeges alapkellék hijjával van, úgymint a belső szenvedélyek összeütközésének hijjával, a miből trágikái érdek fakadna; s az anyag drámai szerkezetének hijjával. Az első hiba a tárgy fogalmazásában, a másik a kivitelben fekszik. Az egyik a drámaköltő hibája, a másik a drámairóé. Ha Shakspere nyúlt volna e tárgyhoz, ő életet és jellemet öntött volna a tömegekbe s szenvedélyes mozgalmat a nagy jelenetekbe, úgy hogy az egész megelevenült volna szemünk előtt. De azért nem hiszem hogy ő is felülmúlhatta volna Egmontot és Klárikát.

A darab lassú, bágyadt menete, mely előadását némileg fárasztóvá teszi, nem annyira a beszédek és a jelenetek hosszúságából következik, mint a drámaiatlan szerkezetből. Schmidt Julián élelműen jegyezte meg: »Drámai czélzat lebegett előtte, de lyrai-zenei modorban vitte ki azt. Így az Egmont s az orániai közti találkozásban, mind a ketten egymás ellen szónokolnak, a helyett, hogy egymásra hatnának.« Egyes helyeken drámai, de az egész drámaiatlan. Közelebb áll a párbeszédekben irt novellához.

Schiller e műről irt hires bírálatában dicsérettel emeli ki a hű korfestést; de a legtöbb olvasó szívesen oda adná e történelmi színezetet valamivel több drámai életért. Ez az érdem inkább a tanulmányé mint a költői tehetségé. Mert a korfestés nem elég élénk arra, mint pl. Götz-ben vagy a Scott regényeiben, hogy világosan előnkbe varázsolja a festett korszakot. Másfelől hibáztatja Schiller a történelemtől való eltérést a mennyiben Egmont nőtlennek van feltüntetve, s a hősi méltóságtól való eltérést a mennyiben szerelmesnek van rajzolva. Göthe kétségkívül tudta hogy Egmontnak neje s számos gyermeke volt. Ő

nem gondolt ilyes történelmi részletekkel; s ámbár hajlandó vagyok egyetérteni Schillerrel, hogy ez eltérés által a történelemtől, megfosztotta magát néhány hatásos drámai helyzettől, mind a mellett azt tartom helyes volt e változtatást tennie.

Először is, ennek köszönhetjük a Klárika gyönyörű alakját, a darab e gyöngyét. Azután kétséges, vajon képes lett volna-e a hatásos helyzeteket megfelelő drámai erővel kizsákmányolni? Ő jól tudta s meg is vallotta, hogy tehetsége nem tragikai. »Nem születtem tragikus költőnek« — írta Zelternek — »természetem sokkal inkább kibékítésre hajlandó; ezért van, hogy a valódi tragikai helyzetek engem nem érdekelnek, mert az olyannak lényegében van, hogy kiegyenlíthetetlen.«

Egmont egészséges, nemes, hősi férfi-jellem; emberisége az a vonás, melyet a költő legjobban előtérbe akar állítani. Egy szerencsés véralkatú egyéniséget látunk, nem nagy tetteket; a hős, mert az, nyugodt erejében, tehetségei teljes birtokában, szelleme vidám, egészséges szabadságával s nemes lelkü és szeretetteljes kedélyével áll előttünk; nem a heves küzdelem pillanataiban, nem az erőfeszítés görcsös mozdúlataival, nem a pillanatnyi lelkesedés magaslatán, hanem az állandó erő nyugodt önérzetében. A jellem ily alakítása megfosztja a darabot a drámai összeütközés lehetőségétől. A Göthe szellemiránya, mely szerint az embereket inkább a természetvizsgáló mint a drámairó szemeivel nézte, szívesebben foglalkozott a jellem mint a szenvedély rajzával; s önéletrajzi iránya úgy rajzoltatta vele Egmontot a minő Göthe János Farkas lett volna hasonló körülmények között. Ugyanez az irány, saját tapasztalásából meríteni mindig, teremtette vele Klárikát is. Rosenkranz ugyan, meg akarva mutatni

e mű mély történelmi felfogását, azt mondja, hogy a Klárka szerelme azért volt szükséges, hogy »jelezze az Egmont rokonszenvét a nép iránt«; de nekem úgy tetszik, hogy a Göthe indoka kevésbé volt kritikai és sokkal inkább egyéni.

A történelem setét és tragikai epizódja ez, melyet Göthe művében tárgyal. A Németalföld forradalmát az idők és körülmények parancsolólag idézték elő; a polgárok fölkelése volt az a türhetetlen elnyomással szemben; a lelkiismeret föllázadása a vallási kényszer, a nemzeté az idegen uralom ellen. Alba herczeg, a ki abban a nézetben volt, hogy jobb ha elveszti Németalföldet a császár mintsem hogy eretnek nemzet fölött uralkodjék, de a ki azért teljességgel nem akarta elveszteni Németalföldet, jött a páрмаi herczegnőtől átvenni a kormányzóságot; jött karddal és vérpaddal nyomni el az eretnekek lázadását. A spanyolok és hollandiak, a katolikusok és protestánsok, a zsarnokság és szabadság erős ütközése, a mire a tárgy oly dúsan kínálkozott, mindez csak jelezve van Göthénél; nem használta fel egyiket is drámai elemül. A személyek beszélnek, jól beszélnek, hosszasan beszélnek, de nem cselekedeznek. Beszélgetéseik folyamából megtudjuk a dolgok állását; de nem veszünk azokban drámailag részt, hogy szemünk előtt készülnének és folynának le.

Egmont megnyitó jelenetében katonák és polgárok czéllövéllyel foglalkoznak. A hosszas beszélgetés be hagy pillantanunk az ország nyugtalan állapotának titkába s megismertet a forrongásban levő különböző nézetekkel. Ha e jeleneteket a Shakspeare hasonfajta jeleneteivel összehasonlítjuk: szembeszökő különbséget fogunk találni a drámai és nemdrámai tárgyalás között. Az emberek itt báb-alakok; a szerző célzatát látjuk mindenben

a mit mondanak. Shaksperenél az emberek önmagukat árúlják el, mindenik valami saját jellemvonással.

A következő jelenet még gyöngébb. A páрмаi hercegnő és Macchiavelli beszélgetnek. A hercegnő tanácsot kér titkárától; ez türelmet tanácsol, mit a kormányzó nem lehetetlennek tart. Kivéve hogy a két jellem rajzát adja, ez az egész jelenet felesleges. S valóban Schiller, mikor a darabot színre alkalmazta, a hercegnő egész szerepét törölte mint feleslegest.

Az Egmont fesztelen, gondtalan, gyanútlan jelleme jól van ellentétbe állítva a gyanakodó Orániaival; jelleme számos egyes, élénk vonásokkal van festve s egyetlen jelenetben világosan van előnkbe tárva a veszély a melyben forog. De a jelenet azzal végződik a mivel kezdődött: beszélgetéssel. A következő jelenet Klárikát és szerencsétlen imádóját Brackenburgot vezeti elé. Szépen van gondolva e becsületes polgár-ifjú igénytelen szerelme s a leány részvéte a szerelem iránt, melyet nem viszonzhat.

Any a. Ily hamar elküldöd már ?

Klár i k a. Vágyom megtudni, mi van készülöben ; s aztán, ne neheztelj édes anyám, jelenléte fájdalmat okoz nekem. Soha se tudom hogy bánjak vele. Igaztalan voltam iránta, s fáj a szívem ha látom mennyire szívére vette. De azon már nem segíthetünk.

Any a. Oly derék ficzkó !

Klár i k a. Nem tehetek róla, nyájasan kell bánnom vele. Gyakran észre sem veszem mikor meleg, szerető kézszorítását viszonoztam. Szemrehányást teszek magamnak, hogy megcsalom, hiú reményeket táplálva szívében. Roszúl érzem magam miatta. Isten látja, hogy csalni nem akarom. Nem akarom hogy reménykedjék s még sem hagyhatom hogy kétségbe essék.

Nem az életből van-e ez véve ? s nem remekül van-e rajzolva ?

Klár i k a. Egykor szerettem s most is szivemből kívánom

javát. Férjhez tudtam volna menni hozzá; pedig azt hiszem, soha sem voltam szerelmes belé.

A n y a. Boldog lettél volna vele.

K l á r i k a. Jó helyzetem s nyugalmas életem lett volna.

A n y a. S mindezt magad játszottad el.

K l á r i k a. Csudálatos helyzetben vagyok. Ha elgondolom, hogy' történt minden, jól tudom s még sem tudom. De csak Egmontra kell pillantanom s egyszerre világos előttem minden; még ha száz annyi volna is, megfoghatnám. Oh, milyen ember! A tartományok mind imádják; s karjai közt nem vagyok-e a legboldogabb teremtés a világon?

A n y a. S mi jövő vár rád?

K l á r i k a. Csak azt kérdem: szeret-e? S ha szeret-e — lehet-e kétség a fölől?

Ez egyszerű szerető szívű Klárिका Friderikára emlékeztet, de a férfi iránti önmegettagadása rajzában oly magasan áll a sesenheimi leány fölött! Mindamellet is e jelenet, bármily bájoló, teljesen belső élet s mozgás nélkül van. Beszélgetés, nem cselekvény; s a Brackenburg visszajövetele a végén s kétségbeesett magánbeszéde még nem elég egy felvonás befejezésére.

A második felvonásban újra a polgárokat látjuk; az események haladtával mind háborgóbbakká válnak. V a n s e n (íródiák) jó, izgatni a lázadó hajlamokat; összekapnak, de a zavart az Egmont megjelenése lecsöndesíti, a ki, miután panaszait kihallgatja, eszélyre inti a lázongókat. »Igyekezetek békében maradni; már is rossz hirben állotok. Ne ingereljétek még többre a királyt. Az ő kezében van a hatalom. A becsületes polgárnak, a ki munkájával tartja fönn magát, mindenütt van annyi szabadsága a mennyire szüksége van.« Azzal ott hagyja őket, igérve hogy a mit lehet elkövet érdekében s intve hogy álljanak ellent az új tanoknak, s ne igyekezzenek lázadás által vívni ki kiváltságokat. A néphőse nem néplázító. Ellenáll

az aljnép háborgásának, mint ellenáll a korona zsarnokságának. A következő jelenetben titkárjával találjuk; s itt újlag nyilatkozik jellemének szeretetreméltó szelidsége s gyanútlanúsága. »Az a szerencsém, hogy vidám vagyok, gyorsan élek s mindent könnyen veszek. Ezt föl nem cserélném egy sirbolt biztosságáért. Egy csöpp vérem se húz ehhez a spanyol életmódhoz, és semmi kedvem az újmódi udvari szertartások komoly ütemére mozogni. Azért élek, hogy életemre gondoljak? Ne élvezzem a jelen perczét csak azért hogy a jövő perczet biztosítsam magamnak? s azt, ha megjő, ismét hiú gondok- s aggályokban emésztsem föl?« Ez nem egy politikus, hanem egy boldog ember beszéde. »Ha komolyan vesszszük az életet, ugyan mi van rajta? Ha a reggel nem ébreszt új örömökre, ha este nem marad kedvünk újra remélni, érdemes-e fölöltözni, levetkezni? Azért süt rám a nap ma, hogy arról elmélkedjem: mi volt tegnap? s azt találgassam és intézgessem, a mit sem kitalálni sem elintézni nem lehet: a holnap sorsát?« — Neki elég a jelen. »Az idő nap-paripái, mintha láthatatlan szellemek korbácsolnák, úgy ragadják sorsunk könnyű szekerét; s nem tehetünk egyebet, mint hogy bátran fogjuk a kantárt s majd jobbra, majd balra, itt a sziklától, ott a mélységtől visszatartsuk a kerekeket. Hová viszik: ki tudja? Ki emlékszik már: honnan jött?«

Nagyon költői, sőt tragikus is, a jellem ellentéte a viszonyokkal. Látjuk mily veszély fenyegeti. Tudjuk, hogy épen e vidám gondtalanság viszi bizonyos romlásába; s úgy hat az ránk mint a Romeo öröme, a ki egy perczczel a Julia halálát jelentő szörnyű hír vétele előtt, érzi »mi könnyen ül trónján szíve istene«. A következő jelenetben, Egmont és az Orániai közt, finom okoskodásokkal van kifejtve e két hős ellenkező felfogása az államügyekről. Orá-

niai Vilmos inti, hogy meneküljön míg nem késő; de neki úgy tetszik hogy menekülése csak siettetné a polgárháború kitörését — s marad.

A harmadik felvonásban ismét a herczegnő s Macchiavelli lépnek föl s ismét csak az idők zavarairól beszélnek. Aztán megint Klárika házában van a szín, s tanúi vagyunk annak a gyönyörű jelenetnek, melyet Scott is átvett Kenilworthjába, mikor Leicester teljes fejedelmi pompájában jelenik meg Robsart Amy előtt. Bármily szép is e jelenet, még sem elég egy dráma egész felvonását betölteni s kivált egy harmadik felvonást; mert ebben sem történik semmi, sőt egy mozzanattal sem viszi előbbre a cselekvény fejlődését, a mi már előbb is ne lett volna érintve; a cselekvény helytt áll, hogy tanúi legyünk a gyermeki örömnök, a női szerelemnek, s a férfiúi gyöngédségnek.

A költői lelkű olvasó, meghatva e jelenet szépsége által, bosszankodik a kritikára, mely ebben is hibát keres s hajlandó azt mondani hogy ily bájos kép végetlenül többet ér bármily drámai hatásnál. »Minő pedánsság!« — kiált föl — »technikai követelményeket emlegetni ily jelenettel szemben!« s büszke kézmozdulattal és megvetőleg utasítja el a kritikát. A kritika mindazáltal kénytelen tekintetbe venni hogy mik a drámai technika követelményei. Haa költő drámát akart írni, a dráma mértékével kell mérni művét. Bármennyire gyönyörködünk is a képben, melyet Göthe e harmadik felvonásban előnkbe tár, lehetetlen nem éreznünk hogy Shakspere, míg szintén ily képet adna, azt egyuttal a cselekvény haladásának és fejlődésének előmozdítójává is fogta volna tenni; mert Shakspere nemcsak költő, hanem drámaköltő is volt.

A negyedik felvonásban ismét polgárok jönnek s be-

szélnek az időkről, melyek napról-napra vészesebbé válnak. A következő jelenetben Alba, a rémes Alba lép fel, a ki már készen van eljárási tervével. Az orániai herczeg menekült, de Egmont jó. Hosszas vita, nagyon érv-dús, de teljességgel drámaiatlan, nyilik meg Alba és Egmont közt s végződik emennek elfogatásával.

Az ötödik felvonásban Klárikát látjuk az utczákon, a mint Brackenburgot és a polgárokat fölkelésre s Egmont kiszabadítására igyekszik rábirni. Rendkívül élénk jelenet, melyben a szerelem hősnővé magasztosítja az egyszerű leánykát. A polgárok megdöbbennek s ijedelemmel hallják az Egmont nevét.

Klár i k a. Maradjatok, álljatok meg! ne döbbenetek vissza neve említésétől, mely elébe máskor oly örvendő tolongtatok! Ha máskor a zaj érkeztét jelenté, ha azt hallottátok: »Egmont jó! Gentből érkezik!« akkor boldognak érzé magát a ki abban az utczában lakhatott, a melyen át kelle haladnia. S ha csak lova nyerítését hallottátok, mindenki ledobta kezéből a munkát s az ablakokból kihajló aggodó arczaitokon, mint napsugár repült át arczáról az öröm és remény sugara. Gyermekeiteket, a küszöbön állva, karjaitokra emelétek s rámutatva kiáltottatok: »Nézd, az ott Egmont, a nagy ember! Ő az! Ő az a kitől jobb napokat várhattok mint a milyeneket szegény apáitok értek!«

Klár i k á t, miután a polgárokat nem tudta fölkelésre birni, Brackenburg vezeti haza. A szín most Egmont börtönére változik, hol nagy magánbeszédet tart sorsáról; a szín újra változik s Klárikához vezet, a ki lázas nyugtalan sággal várja Brackenburgot hogy hírt hozzon. Jó is s hirül hozza hogy Egmont halálra van ítélve; a leány mérget vesz s kétségbeesésében Brackenburg is elhatározza hogy

meghal vele. A végjelenet nagyon hosszú s nagyon gyöngé. Alba fia a börtönben meglátogatja Egmontot, a ki rá akarja birni az ifjút hogy segítse elő szökését. Ez nem sikerülvén, ágyára fekszik s elalszik; álomlátományában Klárika jelenik meg, mint a szabadság angyala s babérkoszorút nyújt neki. Felébred, s börtönét katonákkal tele találja, a kik halálra viszik.

A műben sok az aránytalanság s a hang egyenetlensége. Göthe e művét élete három különböző korszakában dolgozta. S bár a bevégzett művön sokat lehet a több évig tartó gondos átdolgozással javítani, lehetetlen hogy a töredékes kidolgozás hátrányai meg ne lássanak rajta; a halasztás kedvez a javítgatásnak, de ellensége a műalkotásnak. A művészi alkotást be kell végezni, mielőtt, úgyszólván, a festék megszáradhatna rajta; különben a művész lelkében az idő által eszközölt változások meglátszanak a mű alkatának egybe nem illő voltán. Egmont eszméje akkor alakult meg a Göthe lelkében, mikor a Shakspere hatása alatt állott; nagyobb részét akkor dolgozta ki mikor már klassikai irányt vett. Hiányzik benne a Götz viharos élete s az Iphigenia nyugodt szépsége. Schiller úgy érezte, hogy a befejezés nagyon opera-szerű; s Gervinus úgy vélekedik, hogy az operai műalakkal való foglalkozás, melyre Göthét e korszakban a Kayserrel való barátságos együtt működés vezette, az egész munkára némi operaszerűség bélyegét nyomta. Én, megvallom, ezt nem veszem észre; de határozott hiányát látom a drámai szerkezetnek, mely minden későbbi munkáján is érezhető; s hogy ő valóban nem tudta mi kívántatik meg arra, lényegesen, hogy a dráma ne csak költői mű hanem valódi dráma legyen — azt egy későbbi fejezetben világosan fogjuk látni. S mind a mellett azzal végzem, a mivel kezdettem,

hogy tudnillik bármennyi hibát találjunk is Egmontban, e mű mégis a közönség ama ritka kedvencei közé fog tartozni, a melyek ellen a kritika tehetetlen marad.

Drámai szempontból tekintve, Tasso még kevésbé elégít ki; erről is elmondhatjuk, a mit Johnson mondott a Milton Comusáról: »kifogástalan verssorok sorozata, de nem dráma.« Valóban, hogy e gyönyörű költeményt teljes mértékben élvezhessük, szükség úgy nyúlunk hozzá, mint Comushoz, vagy Manfredhez, vagy Philip von Artevelde-hez, nem keresve, nem várva benne oly tulajdonokat mint Othellóban vagy Wallensteinban. Bájának kevés ember bír ellentállani; de a színpadi előadás minden kellékei hiányzanak belőle. Cselekvénye alig van; s a mi kevés van is, csak a Tasso lelkében lefolyó küzdelem mozdonyául szolgál, a két különböző jellem összeütközésének küzdelme helyett. Még a szerelem s örvöngés drámai elemei sincsenek drámailag felhasználva. Érezzük hogy megvannak a Tasso lelkében, de sehol sem látjuk, hogy kilobbanó erejük a viszonyok ellentétes anyagait láng-egységbe olvasztaná; így csak lelki betegséget látunk, — nem a szenvedély cselekvényét. Azért is e mű minden szépsége csak költőiségében van, a mit fordításban lehetetlen visszaadni.

Göthe azt az időpontot választotta, mikor Tasso, épen befejezván »Megszabadított Jeruzsálem«-ét, félreismerhetetlen jeleit mutatja annak a szerencsétlen kórságnak, mely az ő életrajzát a legszomorúabbá tette a »nyomorban elhalt nagy költők« gyászos sorában. Német kritikusok azt állítják hogy a darab tele van történelmi tényekkel s korfestéssel. De tagadhatatlan hogy mind a történelemmel, mind a korfestéssel szemben nagy szabadságokat is vett magának a költő. Csakugyan sokkal szembeötlőbb is volt a felületes

hasonlatosság a Tasso és a Góthe helyzete közt a ferrarai és a weimari udvarnál, hogysem e szabadságra feljogosítva s kényszerítve ne lett volna. Ha Góthe úgy festette volna a Tasso és Alfonzo közötti viszonyt, a mint valósággal volt, a közönség a sorok között Károly-Ágostra való vonatkozásokat olvasott volna. Azonfelül a Staelné megjegyzésének az igazságát is nehéz volna tagadni, hogy »les couleurs du Midi ne sont pas assez prononcées« — (a dél színezete nem elég erős). A mű egész hangja tökéletesen német s valami olasz a ferrarai udvarnál bizonyosan nagyon idegennek találta volna.

Tassót Góthe csak azután fejezte be teljesen, mikor Steinnével való viszonya megszakadt, a minek elbeszélése mindjárt következik; de itt kellett szólanom róla, mint legalkalmasb helyen. Tassót ugyanis úgy kell tekinteni, mint az elsőbb weimari évek termékét, minthogy Olaszországban s onnan visszatérte után csak is versbe öntötte a már előbb készült darabot.

VII. FEJEZET.

Ismét otthon.

Göthe tetemesen meggazdagodva tért vissza Olaszországból, de azért teljességgel nem kielégítve. Maga a kincs a mit halomra gyűjtött, zavarba hozta, új meg új föladatakat adván elébe s új látköröket nyitván meg:

»Mert boltozat minden tapasztalás,
A melyen át egy új világ nyílik,
S a mint megyünk, halad a láthatárnak
Szünetlen elmosódó széle is.

Rómában jutott annak tudatára, hogy egy egész, tanulmányokban töltött, élet is alig elegendő a tudás szomját eloltani; s mély sajnálkozással hagyta el Olaszországot. Így már a hazatérés is, magában véve, bánatára volt; megérkezése még kinosabb volt. Mindenki érteni fogja ezt, a ki valaha húzamosabban volt távol régi szokásai s régi ismerősei körétől, s az új világban a szélesebb látkört öszhangzóbbnak találta természetével és vágyaival; s ekkor visszatérve a régi körbe, azt változatlanul találta, régi útait követve, régi ösztöneitől hajtva, régi vezérfényeitől vezetve, úgy, hogy ő i d e g e n n e k érzi magát abban. Ily távollét után a legnagyobb fővárosban sem érezné magát jól az ember; hát még Weimarban, Olaszország után! Hami, hosszú utazás után, fővárosunkba térve vissza, bará-

tainkat ismét azon érdekek által találjuk elfoglalva, a melyek közt hagytuk volt őket elutazásunkkor, ugyanazon mendemondákat, ugyanazon könyvek fölötti eszmecsérét, s a nem változó utczákon ugyanazokat a falragaszokat látjuk ismét, mintha a világ egyhelytt állott volna, míg mi oly sokat éltünk át, mit érezhetett Göthe, Olaszországból térve vissza, lelke telve az új tapasztalatokkal s új eszmékkel, míg a csöndes és változatlan Weimart csak a régiben találta? Ugy tetszett neki hogy őt ott senki sem érti; lelkesülésében nem osztozik senki, visszasovárgó sajnálatát nem érzi senki. Azok megváltozva találták. Ő pedig azokat csak a régi megszokott kerékvágásban találta, mint vak lovakat a taposó malomban.

Jegyezzük meg először is, hogy azzal az elhatározással tért vissza, hogy életét ezentúl a művészetnek és tudománynak szenteli s nem pazarolja erejét fáradtságos hivatali foglalkozásokra. Rómából ezt írta Károly-Ágostnak: »Mennyire hálás vagyok ön iránt, hogy nekem e megbecsülhetetlen szabadság-időt engedte! Lelkem ifjúságom óta szomjúhozván erre, soha sem tudtam volna nyugodt lenni míg e célomat el nem értem. Hivatali állásom csak az ön iránti személyes viszonyból vette eredetét; hadd keltezze most, annyi év után, egy új viszony az előbbiből. Jó lélekkel mondhatom, hogy e tizenhatsz hónapi magányban találtam föl először igazán tulajdonképi magamat. Mennyiben? Mint művész. Mi lehetek még más egyéb: azt ön lesz képes megítélni s hasznosítani. On, egész életében fejedelmi képességet tanúsított az emberek s mire használhatóságuk megítélésében; s e képessége azóta is növekedett, a mint levelei világosan bizonyítják: s én kész szívvel alávetem magam' ítéletének. Vegye igénybe közreműködésemet abban a symphoniában, a me-

lyet el akar játszani, s én mindig örömmel és becsületesen fogok közre működni, legalább tanácsommal. Hadd töltssem be életem teljes mértékét az ön oldalánál; tehetségeimet, mint újonnan megnyitott s megtisztított forrást, könnyű lesz ebbe vagy abba az irányba vezetni. Már is érzem mennyit használt nekem ez az utazás, mennyivel tisztábbá s fényesebbé tette valómat. Valamint eddig eltűrt, viselje gondomat ezentúl is; ön több jót tehet velem, mint én magammal s mint a mennyit igényelhetek. Nagy s szép kört láttam a világból, s az eredmény: hogy jövőre is csak önnel s az önével kívánok élni. Ugy van, több akarok lenni ezentúl önnek, mint eddig voltam, ha azt engedi tennem a mire egyedül vagyok képes s a többit másokra bizza. Az ön érzelmei irányomban, a mint leveleiből tükröződnek, oly szépek s engem annyira megtisztelők, hogy szinte pirúlnom késztenek s hogy csak annyit mondhatok: Uram itt vagyok, tégy a te szolgáladdal a mit akarsz.«

A bölcs herczeg nemesen felelt e nyilatkozatra. Fölmentette barátját a kamara elnökségétől, s a hadügyi osztály vezetésétől, de határozott állást tartott fenn számára az állam-tanácsban »a mennyire egyéb foglalkozásai abban részt venni engedendik.« A költő tanácsadója maradt fejedelmének, de a hivatal terheitől fölmentetett. A bányák, úgyszintén minden tudományos és művészeti intézetek igazgatása a kezében maradt; a többi között a színházé is.

Átalánosan úgy találták, hogy modora hidegebbé vált olaszországi utazása óta. A jegecedés s megüledés műfolyama gyorsan haladt; s a fejlődés ez eredményéhez, mely csak úgy meg lett volna ha Weimárból el sem távozik is, járult az is, hogy egészen különböző állásponton érezte magát a körülötte levőkétől. Minél kevésbbé értet-

ték meg azok, annál jobban magába vonúlt. Azoknak a kik megértették, Moritznak, Meyernek, a herczegnek és Herdernek, nem volt okuk semmi panaszra.

Az első néhány hét alatt jóformán mindig az udvarnál volt. A Hof-Courier Buch-ból értesülünk, hogy megérkezése utáni nap az udvarnál ebédelt. Ez június 19-én volt. Ismét 20-án, 22-én, 25-én, 27-én, 28-án, 29-én, 30-án. Szintúgy július 1-, 2-, 4-, 5-, 6-, 7-, 8-, 11-, 12-, 14-, 15-, 16-, 17-, 18-, 19-, 20-, 21-dikén is s így, csaknem folytonosan, szeptemberig. Fölmentetése a hivatalos teendők-től, még szorosabbra fűzte a baráti köteléket. A mellett mindenki vágyott hallani utazásáról s neki is kedve telt ha arról beszélhetett.

De ha Weimar panaszkodott a változáson, melyhez egyébiránt hamar hozzá szokott, volt valaki a kinek nagyobb oka volt a panaszra, s a kinek a természete nem volt elég erős azt elviselni — Stein báróné. A távollét lehitotta a Göthe szenvedélyét. Rómában, a távollét nemleges hatásához még egy új szerelem egyenes befolyása is járult. Így tért vissza Weimarba, még mindig hálásan a boldogságért, melyet egykor nyújtott szívének, még mindig érezve iránta azon vonzalmat, melyet, bármikép bánjék is vele e nő, ki nem irthatott belőle, mely szívét utolsó dobbanásáig melegíté iránta. De a szenvedélyből, melyet tíz évvel azelőtt ébresztett vala benne, keveset érzett már; s mikor visszatért, erősen meg volt győződve, hogy e szenvedélyt túlélte már. Az együttlét sem szíthatta fel már a hamvadozó parázst. Steinné negyvenöt éves volt ekkor. Könnyű elképzelni, mennyire meglepte Göthét a változás, melyet rajta látott. Ha soha sem távozott volna mellőle, e változás fokenként, szemei előtt ment volna végbe, úgy hogy észre sem vette volna. De a más

vollét, mintha csak fátyolt rántott volna le szemei elől. Negyvenöt évesnek látta, mint mások. E veszélyes helyzetben a nő a lehető legrosszabb eljárási módot választotta. Megváltozotttnak találta s ezt meg is mondta neki, és pedig oly modorban, mely még jobban éreztette a férfival a nőn véghez ment változást. Ugy érezte hogy Göthe elhidedgült iránta s szemrehányásokkal akart segíteni a dolgon. Az óvszer egészen nőies volt, de éppen nem szerencsés. A helyett hogy részt vett volna a fölötti fájdalomában, hogy Olaszországot már el kellett hagynia, ő magára nézve bánatalomnak vette e fájdalmat; lehet hogy az is volt; de hübb és nemesebb lélek bizonyára jobban eltalálta volna a módját, mikép olvaszsza föl saját fájdalmát a részvétbe annak fájdalma iránt a kit szeretett. Göthe sajnálta Olaszországot, nem talált kárpótlást benne; ő ezt látta, s önszeretete szenvedett e miatt. A kaczer nő, ki oly sokáig tartotta foglyúl imádóját, most észrevette hogy foglya kibontakozik kötelékeiből. Válságos pillanat. De a legrosszabb oldaláról tekintve is a helyzetet, volt benne valami, a mit nemesebb lélek nem csekély vigasznak érezhetett volna: hogy megtarthatta teljes s meleg barátságát; s ily ember barátsága, egy Göthe barátsága, többet ért másnak a szerelménél. De neki ez nem kellett.

Mielőtt végkép szakítottak volna egymással, együtt jártak Rudolstadtban; ott beszélt Göthe először Schillerrel, a ki következőleg ir erről Körnernek, 1788. szeptember 12-én: »Végre irhatok neked Göthéről s kielégíthetem kíváncsiságodat. Első látásra teljességgel nem találtam olyannak, mint előre vártam. Középtermetű ember, feszesen tartja magát s feszesen jár. Arczkifejezése nem nyílt, de szeme kifejezésteljes, élénk s tekintete lebövíli az embert. Nagy komolyság mellett sok jóság és nyá-

jasság is van arczában. Színére nézve barna; s idősebbet mutat mint a mennyi valóban. Hangja nagyon kellemes, előadása folyékony, élénk, szellemdús; az ember gyönyörrel hallgatja; s ha jó kedélyben van, mint volt ez alkalommal, szívesen s érdekesen beszél. Hamar megismerkedtünk, s a legkisebb erőltetés nélkül; ámbár sokkal nagyobb körben voltunk s mindenki jobban igénybe vette, sem hogy hosszasan beszélhettem volna csak magával s akkor is inkább csak általános érdekű tárgyakról ... Általában annyit mondhatok, hogy felőle táplált magas fogalmamat a személyes ismeretség legkevésbé sem csökkentette; de azért kétlem hogy valaha bizalmas lábon állhassunk egymással. Sokat, a mi előttem most nagy érdekekkel bír, ő már túl élt; nem csak években, de még inkább tapasztalásban s önmivelődésben annyira előbbre van, mint én, hogy útaink alig találkozhatnak már; s egész lénye, alapjában annyira különbözik az enyémtől, hogy az ő világa nem az én világom, felfogásunk gyökeresen más mindenben. Majd kifejti az idő.«

Ha beláthatott volna a Göthe lelkébe, meglátta volna hogy még nagyobb hézag van kettejük közt mint gondolta is. Talán még soha sem fejlődött oly nagy barátság két ember közt a kik először oly ellentétben látszotak állani egymással. S épen most Göthe különösen is rosszúl volt hangolva arra hogy Schillerrel barátságot kössön; mert a hatalmas tehetségű író látna benne, a ki megrontotta s tévútra vezette nemzete izlését. Hiszen elbeszélte, (az *Annalenben* 1794-hez. XXIII. k. 28. l.) mennyire bosszankodott, mikor Olaszországból visszatérve egész Németországot elragadtatásban találta a Heinse *Ardinghellója* s a Schiller *Haramiái* és *Fieskója* által. Ő rég ellökte magától, s teljesen és végkép,

az egész Sturm und Drang-hitvallást; ő kinőtt ebből az irányból, s még a saját munkáit is gyűlölte a melyek abból származtak; Olaszországban egészen új irányt vett, s remélte hogy a nemzet e magasb légkörbe is szintúgy fogja követni, mint előbb követte. De míg ő haladt, emelkedett: a nemzet egyhelytt állott; elkerülte azt, mint a sebes hajó. A közönség, a helyett hogy őt követné, legtúlzóbb utánczóit után indult. Remélte hogy egy Iphigenia nyugodt, eszményi szépségével, egy Egmont derült hősies-ségével elbájolhatja a világot; s azon vette észre, hogy a világot Ardinghello és Moor Károly bájolták el. Kiadója panaszkodott, hogy munkáinak új kiadása, melyre ő annyi időt és gondot fordított, nagyon lasson kél; míg vetélytársainak idegfeszítő műveit ezereként kapkodják.

»Nyegle rajongóhoz százanként tódul az alj-nép,
Bölcsét a hűk s értők csak kevesen követik.
A csodatévő kép: festvénynek többnyire hitvány,
A' mi remek, nem hat a' tömegekre soha!«

(Velencz. epigr. 15. I. k. 254. l.)

Ily kedély-állapotban, nem csoda, ha távol tartotta magát Schillertől, s ellene állott a több oldalról tett kísérltetnek, hogy köztök bensőséget hozzanak létre. »Sokat lenni Göthével« — írja Schiller a következő februárban — »boldogtalanná tenne; szive még legközelebbi barátjai iránt sem nyílik meg teljesen soha. Valóban azt hiszem, hogy rendkívül önző ember. Másokat meg tud hódítani, s kis és nagy szolgálatokkal és előzékenységgel egyaránt le is tudja kötelezni; de magát szabadon tudja tartani minden köteléktől. Befolyását jótékonyan tudja éreztetni, de csak mint isten, a nélkül hogy od' adná magát; úgy hiszem, ez tervszerű és következetes magaviselet nála, mely

arra van számítva hogy így az önszeretet gyönyörét annál teljesebben élvezhesse . . . E miatt gyűlölöm, ámbár szivemből szeretem lángeszét s nagyon magas véleménynyel vagyok felőle . . . A gyűlölet és szeretet sajátságos vegyülete a mit bennem ébreszt, hasonló ahhoz az érzéshez a melylyel Brutus és Cassius tekinthették Caesart. Meg tudnám ölni szellemét s azután szeretni, teljes szivemből.« Ezeket a nyilatkozatokat nagyon különösen esik olvasni, mikor tudjuk hogy Schiller később mennyire szerette s tisztelte azt az embert, a kit oly tökéletesen félreismer, s oly felületesen ítél el. De azért érdekes nyilatkozatok több tekintetből; legérdekesebbek abból, mert bizonyságul szolgálnak arra, hogy ha ő, közelebbi ismeretség után, annyira tudta szeretni nagy vetélytársa nemes lelkületét, bizonyára átlátta mily felületes volt első ítélete. Vegye az olvasó, a ki egy vagy más okból szintén oly rosztól ítélni hajlandó Göthéről, fontolóra ezt s kérdezze meg magától, vajon, bővebb meggondolás után, ne változtassa-e meg szintén első ítéletét?

»Göthével« — így szól egy másik levele — »nem akarom összemérni magamat, ha ő egész erejét mozgásba hozza. Sokkal nagyobb lángesze van mint nekem, sokkal több ismerete, biztosabb észlelő tehetsége (eine sichere Sinnlichkeit) s mindehhez a művészet összes remekein mivelt és élesített műizlése.« De a Göthe felsőbbségének ez elismerésével, a Göthe szerencsésebb sorsa iránti irigység kellemetlen érzése párosult, a mit Schiller szerencsétlen helyzete nagyon megfoghatóvá tesz. »Szivembe hagylak pillantani;« — írja Körnernek — »Egy szó mint száz: ez az ember, ez a Göthe, útam-ban áll; s mindannyiszor eszembe juttatja, mily ridegen bánt velem a sors. Az ő lángeszét mily könnyen emelte

föl sorsa! s mint kell nekem még most is folyvást küzdenem!»

A sors, valóban, nagyon különbözökép bánt velök. A Schiller leveleiben fájdalmasan hat reánk a szennyes anyagi gondok, s az önfentartásért vívott aggályos küzdelem látása. Egészsége rosz, körülményei súlyosak. Kénytelen üzletet csinálni az irodalomból s az üzlet roszúl üt ki. Kénytelen napszámba dolgozni, néhány tallérért fordítgatni s még örül ha ilyen munkát kaphat; sőt kiadja a kapott megbízást másoknak is, a kik még olcsóbbért megcsinálják. Magas törekvések lelkesítik, s az életgond lenyomja. Ő is küzd a fiatalság lázongó korszakában, de még nem jutott el a férfikor világos nyugalma; s külső segítség nem jó sehonnán, támogatni őt a küzdelemben. Göthe ellenben soha sem ismert hasonló gondokat. Egész élete óva volt a szegénység nyomasztó befolyásától; s most szabad ideje, befolyása, hírneve, társadalmi állása van, és kívülről csak kevés a mi bánthatná. Mikor Schillernek eszébe jutott mindez, lehetetlen volt nem éreznie, hogy a sors csak fukar mostoha volt hozzá, míg vetélytársához bőkezű édes anyja.

De Göthének is megvolt a maga bánata, bár más-nemű. A genius lángját hordozta lelkében, e lángot, mely emészt midőn fényt áraszt. Neki is voltak küzdelmei, de önmagával, nem a viszonyokkal. Idegennek érezte magát hazájában. Nyelvét kevesen értették; czéljait senki. Magába vonult vissza.

Még egy pont van, a mit tekintetbe kell venni a két költő egymásiránti helyzetében; az t. i. hogy bármily magasra becsüljük is Schillert ma, s becsülte Göthe maga is később, ez időszakban még alig tekintették más szemmel, mint szokták rendszeren a fejlődésben levő fiatal írókat.

Első művei kétség kívül nagy népszerűséget vívtak ki; de szintolyat vívtak ki a Klinger, Maler, Müller, Lenz, Kotzebue s mások munkái is, a kik soha sem hódíthatták meg a nagy kritikusokat; és Schiller még oly kevésbé volt elismert író ekkor, hogy Weimarba érkeztekora maga panasolja, ép oly meglepetéssel mint sértett önérzettel, hogy Herder nem is látszott egyebet tudni róla mint épen a nevét s valószínűleg egyik munkáját sem olvasta. És Göthe maga, a hivatalos jegyzékben, melylyel Schillert a jénai professorságra ajánlotta, csak úgy említi őt, mint »Schiller Frigyes urat, egy Németalföldet tárgyazó történeti munka íróját.« Ugy hogy nem csak ellenszenves volt a Schiller iránya mind azzal a mit Göthe akkor becsben tartott, de még azt az állást sem foglalta el az életben, mely még ellenfelek közt is tiszteletet parancsol; s Göthe sokkal fontosabbnak tartotta a művészetet az emberiség fejlődésére, hogysen az irányok különbségét, mint valami csekély fontosságú dolgot, közönyösen tekinthette volna.

VIII. FEJEZET.

Vulpius Krisztina.

Július elsőbb napjai egyikén, 1788-ban, Göthe egyedül sétálgatott az előtte oly kedves parkban, midőn egy üde, fiatal, mosolygó tekintetű leányka szólította meg, s tiszteletteljes hajlongások közt, folyamodványt nyújtott át neki. A kérvényezőnek ragyogó szemeibe tekintett, s akkor szelidebben nézett a folyamodványba is, melyben arra kérték a nagy költőt, hogy eszközöljön befolyása által valami kis állást egy fiatal írónak, ki Jénában, franczia és olasz dolgok fordításából tengődve él. E fiatal író bizonyos Vulpius volt, a kinek Rinaldo Rinaldinije talán nem egyet, idősb olvasóim közül, borzongatott még fiatal korában. Rabló-regényei egykor nagyon népszerűek voltak; de nevét a feledségtől most már csak az örzi, hogy testvérbátyja volt annak a Vulpius Krisztinának, a ki a weimári parkban azt a folyamodványt nyújtotta át Göthének, s ezzel az első lépést tette meg azon az úton, a mely házasságukhoz vezetett. Krisztina több tekintetből érdekes egyéniség azok előtt a kiket a Göthe életrajza érdekel; s a szerelem melyet Göthében költött, valamint az önfeláldozó hűség, melylyel őt huszonnyolcz éven át szolgált, jobb emléket érdemelne, mint a minő részébe jutott.

Apja azok közé a nyomorúlt ficzkók közé tartozott, a kiknek részegessége egész családot lassan de bizonyo-

san, a nélkülözésbe s nyomorba taszít. Sokszor a kabátját is eladta a hátáról, hogy ihassék. Mikor a gyermekei felnőttek, kénytelenek voltak otthagyni apjokat s magok keresni kenyerüket: a fiú irodalommal, a leányok művirágok készítésével*), pamut-munkával s több effélével. Közön-séges hit hogy Krisztinának teljességgel semmi neveltsége nem volt s gúnyos tollak metszőleg fejezik ki, hogy »Göthe a szolgálóját vette el.« Soha sem volt szolgálója. Nem is volt neveltség nélkül. Társadalmi állása, igaz, nagyon szerény volt, mint az előbbiekből is gondolható; de hogy míveletlen nem volt, oly tények bizonyítják a melyek iránt semmi kétség sem foroghat fönn, jelesen hogy a Római Elégiák s a Növények metamorphosisa**) számára irattak; s hogy Göthe az ő társaságában folytatta fénytani s növénytani észleleteit. Mennyit értett ő ezekből az észleletekből, meg nem mondhatjuk, de annyi bizonyos hogy ha élénk felfogást nem tanusított volna, Göthe csakhamar belefáradt volna abba hogy magyarázgassa neki azokat. Idejük, mondja az elégiák egyikében, nem csak szerelmeskedéssel telt, hanem okos beszélgetésekkel is.

»Hisz' nem mindig csók, bölcs szó is járja közöttünk«.

Ez döntő érv. Sok-ágú levelezéseiből látjuk, hogy ő különböző emberekkel szembe mindig különböző tárgyakat hozott elő s mindenkivel arról beszélt a mi azt leginkább érdekelté, és nem állított oly tárgyakat az előtérbe, a melyek csak őt magát érdekelték; s a tárgyak ama

*) E részlet kulcsot adhat az olvasónak az »Új Pausias és virágáros leánykája« című elegiához. (I. k. 226. l.)

**) T. i. az ily czimű költemény. Ford.

roppant halmazában a mely rendelkezésére állott, volt elég, a miről Krisztinával beszélhetett, a tudományos tárgyakon kívül is, ha ez épen semmi felfogást vagy érdeklődést nem tanúsított volna a tudományos jelenségek iránt. Az Elégiák közt van egy, a nyolczadik, mely hat sorban világos fogalmat nyújt arról, mily fajta szellemi tehetséggel s mily fajta szépséggel birhatott e leány; azzal a tehetséggel, a mit az iskolamesterek nem ismernek el, mert a könyv-tanulásban nem tünteti ki magát; s azzal a szépséggel, melyet a bevett izlés nem ismer el, mert nélküli a vonások rendes szabályosságát. Ime a bájos kis költemény:

Mondod: mint gyermek nem voltál tetszetes, akkor
 Gyöngé leányt maga is megvete, édes anyád;
 Míg később, lassan fejlődél. — Elhiszem, édes,
 Mert különös gyerekül hinni szeretlek, igaz.
 Szintelen, illata sincs, ha virágát hajtja a szőlő,
 Ám gyönyör ég- s földnek: hogyha bogyója megért.

Azt hiszem, ily esetben, a költő itéletén megnyugodhatunk!

De míg így, kiigazítunk egy közönséges tévedést, ne essünk az ellenkező szélsőség hibájába. Krisztinának megvolt a maga bája; de nem volt magasb tehetségű nő. Nem volt Stein báróné, sem alkalmas arra, hogy legmagasb eszméiben osztozó társa legyen. Gyors felfogású természetes ész, élénk szellem, szerető szív s nagy ügyesség a házi dolgokban, voltak tulajdonai kétség kívül; vig, élvezni tudó, gyönyör szerető, talán túlságig is, s a mint az általa sugalt költeményekből kitűnik, Göthének nem annyira kedélyét mint hajlamát birta megnyerni. Arany-barna fürtei, nevető szemei, piros arcza, csókra termett ajkai, kised s kecsesen gömbölyű termete »a fiatal Dionysos alakját ad-

ták neki« a mint Schopenhauerné mondja, a ki pedig nem tekinthető elfogúlt tanúnak. Gyermetegsége, vidámsága s gyönyörre hajló véralkata, teljesen elbájolták Göthét, a ki benne a természet szabad és egészséges gyermekét ismerte fel, kit a nevelés nem vett ki, mesterkéeltséggel, a maga eredeti alakjából. Olyan volt mintha az érzékies Olaszország gyermeke lett volna, a melyet oly sajnálkozva hagyott el az imént; s bár mely nyelven is csak igen kevés költeményt találunk, melyben csak megközelítőleg is ki volna fejezve az a szenvedélyes hála, mint azokban melyekben Göthe az általa nyújtott boldogságot énekli meg.

Miért nem vette nőül mindjárt? A házasságtól való irtózását már említettük; s ez általános irtózásához tegyük még hozzá a társadalmi állás nagy különbségét, mely valóban oly nagy volt, hogy nemcsak botrányossá tette a viszonyt, hanem magával Krisztinával is visszautasította a házassági ajánlatot. Stahr beszéli, hogy ma is élő emberek hallották tőle, hogy csak maga volt oka házasságuk oly sokára halasztásának; az is bizonyos, hogy a mikor — 1789. karácsonkor — gyermeket szült neki (von Goethe Agostot, a kinek a herczeg volt a keresztapja), Göthe őt anyjával és nővérével együtt házához vette s a viszonyt mindig úgy tekintette mint házasságot. De akár mikép tekintette ő, a közvélemény nem bocsátotta meg a társadalmi törvények megsértését. A világ hangosan kárhoztatta s még bámulói sem nézhették a viszonyt fájdalom nélkül. »A nemzet« — mondja Schäfer — »sohasem bocsátotta meg legnagyobb költőjének, hogy ekkép szakított törvénnyel és társadalmi szokással. A Göthe erkölcsi jellemének igazságos megítélését semmi sem nehezítette annyira, semmi sem adott

művei irányát illetőleg annyi balítéletre alkalmat, mint e vad-házasság.«

De legyünk igazságosak. Mig senki sem tartóztatja vissza magát a sajnálkozástól, hogy Göthe, a kinek oly nagy szüksége volt a tiszta házas életre, miért nem talált oly nőt, a kit büszkén vallhatott volna magáénak, a ki minden tekintetben neje, házának asszonya, életének társa lett volna, másfelől mindenki, a ki a körülményeket tökéletesen ismeri, kénytelen megvallani, hogy e setét epizódnak fényes oldala is volt. S miután rámutattunk setét oldalára, különösen társadalmi hatására, tekintetbe kell vennünk azt is, mily boldogságot nyújtott az neki, oly korszakban mikor a legelhagyottabb s legszerencsétlenebb volt. Az apaság örömet nyújtotta neki, mely után szíve sovárgott. Hű és önfeláldozó szerelmet nyújtott. Megajándékozta őt azzal, hogy legyen a ki házi ügyeit intézze, s végre házi körében azzal a gondtalan nyugalommal, melyet eddig mindig nélkülözött.

»Sokszor tévelygék, de magam' föllettem ujonnan;
Boldogan úgy mint most, még soha. Üdvöm e lány!
Oh, ha ez is tévely: bölcs isten, hagyj e hibában,
S majd csak a túlparton hozz igaz útra megint!«

(Velencz. epigr. 100. I. k. 267.)

Még ma is megvan (kiadatlan) egy levele, első ismeretségek után tiz évvel, melyben szerelmes módjára sajnálkozik hogy nem hozott útjára tőle valamit, bár csak a papucsát, hogy kevésbbé érezné magát elhagyottnak *). Hogy

*) E munka jeles német fordítója több helyet idéz itt Göthének Herderhez intézett leveleiből, melyek a Krisztina által ébresztett s folyvást élénken is tartott szenvedély hevéről eléggé tanúskodnak.

ily szerelmet ébreszthessen, Krisztinának bizonyára egészen más nőnek kellett lennie, mint a milyennek őt Németországban leírni szokás. Végre tegyük még hozzá, hogy a Göthe anyja nem csak teljes megelégedését nyilvánította a fia választása felett, Krisztinát mint leányát fogadta s szeretetteljesen irt neki, hanem határozottan visszautasította mindazok súsárlásait a kik arról akarták meggyőzni, hogy e viszony mindenütt csak méltó megbotráncozást szül.

A Római Elegiák kétszeresen érdekesek; először, mint érzelmeinek kifejezései; másodsor mint ebben a nemben talán a legtökéletesebbek az összes világ-irodalomban. Ezekből látjuk mint töltötte el lelkét az olasz út az ó-kori művészet szellemével. S még is mig páratlan szerencsével adja vissza a múlt szellemét, tökéletesen eredeti is egyszersmind. A görög vagy római irodalomban sem emlékszem, hogy valahol így elegyülnének a nagy eszmék, melyek a versnek ünnepélyes hangot adnak, az egyéni szenvedélylyel, mely annak bensőséget kölcsönöz. Nem csupán elégiák, — az egyéni érzelem kiömlései — hanem római elégiák, melyekben egy világ tükrözik. Újkori költeményekben a klasszikai emlék és vonatkozások többnyire hidegek és mesterkéltek, mert tanulmányból származnak; nem önkénytelen kinyomatai a költői kifejezésnek. Ezekben a Római Elegiákban a klasszikai világ újra él; sőt néhol azt mondhatná az ember hogy klassikaibb mint magok a régiek*). Például a tizenharmadik, *Amor der Schalk*, az Anakreon modorában

*) Schlegel találóan mondja rólok, hogy a római költészetet német versekkel gazdagítják. Charakteristiken und Kritiken, II. 199. l.

van irva, de sokkal felette áll mind annak a mit Anakreontól birunk. Egészen ódon a költőnek az az egyenes leplezetlen érzékisége, szenvedélyének álcázatlan komolysága, mely azonban nem nyeli el természetete más tevékenységeit, sőt egyesül velök s fokozza azokat. Így az ötödik elégiában a legélénkebb érzékiség képe áll előttünk, a min elősegíti, nem hogy gátolná, a költői munkásságot. Mily költemény! s mily világot az eszmének s felindulásnak állítják elénk e sorok:

S ő ha elalszik: azért gondolatim' szövöm én,
Karjaiban sokszor költöttem verseket is már,
Vállán mérve ki a hexameter ütemét,
Halk újjmozgással. Szendergve lehelt meleg ajka,
S keblem legmélyét hő lehe áthevité.

(R. Elég. V. — I. k. 204.)

E kép, melyben a költő verseket mormog, míg kedvese édesen alszik mellette; az alvó lehelletétől hevitve, de a vers ütemeit számítva újjain: ez az igazi képe a Góthe egész szerelmi történetének. A szenvedély mindig táplálta, soha sem fojtotta el, geniusának lángját. Élvezett de az élvezet rövid szüneteiben előtérbe léptek magas czéljai.

Az egyéni szenvedély vegyületét a klasszikai formákkal, mely új életre hívja a múltat a jelen érzelmeiben hadd világossítsa a következő példa:

Hogy magad' oly könnyen megadád, kedves, so'se bánd meg;
Rosszat rólad nem gondolok érte, ne félj!
Sokkép hatnak az Ámör nyílai: némelye karczol,
S lassan evő mérgét sinli sok évig a szív;
Mások erős szárnynyal, metsző élesre hegyezve
Lobbantják föl a vért és szegik át a velőt.

Rég mikor istenek, istennők gyúltak szerelemre :
 Látást vágy követett, rögtön a vágyat az élv.
 Mit gondolsz, mikor Ankhizeszt, berkében Idának,
 Vénusz megszereté : vaj' habozott-e soká ?
 Lúna ha késik a szép alvót csókolni : irígyen
 Ébreszté vala föl azt Auróra hamar.
 Héro a vár ormán mihelyest meglátta Leandert :
 Forró testtel a hús árba vetette magát.
 Korsójába vizet ment merni Tiberre-királyi
 Szűz Rhea Sylvia s őt Mars keze megragadá.
 Így nemzé fiait Márs ; farkast szoptak az ikrek :
 S Rómát úrnóként tiszteli máig a föld !

(Róm. Elég. III. I. k. 202. 1.)

E költemény legszebb helyei szintoly ódon szellemek a kifejezés közvetlensége által, mint más tekintetekben is. Helyesen mondá Eckermannak, hogy »a mérték sajátságos fátyol, mely eltakarja a kifejezés meztelenségét, megengedhetővé tesz sokat, a mi prózában bántó volna, s a mi még más, könnyedebb vers-alakban is bántó maradna. A Don Juan-stanzában, mondja, a Római Elégiák anyaga gyöngédtelennek s illetlennek látszanék.« Arról a kérdésről: mennyiben engedhető meg a költőnek hogy érzelmei festésében saját korának egyezményes illemszabályait tekinteten kívül hagyja, halljuk Schillert: »A szokás- és illem-szabályok idegenek az ártatlan természettől; csak a romlottság tapasztalása adott azoknak létet. De ha már egyszer megvan e tapasztalás, s az erkölcsökből kiveszett a természeti ártatlanság, akkor szent törvények azok, melyeket az erkölcsi érzés nem szeghet meg. A mesterkelt világban épen oly joggal uralkodnak, mint a természet törvényei az ártatlan világban. De a költőt épen az teszi költővé, hogy száműz magából mindent a mi a mesterkelt világra emlékeztet s a természetet ismét eredeti egyszerű-

ségében tudja visszaállítani magában. S ha ezt megtette, ezzel egyszersmind föl van mentve mindazoktól a törvényektől, a melyekkel csak a romlott szív védekezik önmaga ellen. Ő tiszta és ártatlan, s a mi szabad az ártatlan természetnek, szabad neki is. Ha te, a ki őt olvasod vagy hallgatod, nem vagy már ártatlan s még pillanatilag az ő tisztító befolyása által sem birsz azzá lenni: az a te szerencsétlenséged, nem az övé; hagyd ott, nem neked dalolt!» (*Ueber naive und sentimentalische Dichtung.* — Az elegische Dichtung czimű fejezetben.)

Ha Göthe nem irt volna mást mint a Római Elegiákat, első rangú helyet foglalna akkor is el a német költők között. Pedig ez elégiák aligha kevésbbé érdekesek életrajzi tekintetből is. Világosan mutatják Olaszország befolyását szellemére. Ékesszólóan tanuskodnak a Krisztina iránti szerelméről. Más művekkel is adózott bájainak rajtok kívül, s a boldogságnak melylyel őt e nő megajándékozta; de ha semmi más nem maradt volna is fenn: ez elégiák is elegendők annak bizonyítására, mily igaztalan ítélet az, melyet szive hölgyéről a weimari rossz nyelvek hoztak forgalomba; bár meg kell vallani hogy később ez maga is igazolta némileg az ítéletet, mikor elvesztette ifjúságát és szépségét, s természetének fogyatkozásai sajnosan előtérbe léptek. Szerencsétlensége Göthének az utókorral szemben, hogy leginkább úgy áll előttünk mint nyugodt öreg ember, s ritkán dicső ifjúsága alakjában. Mellszobrai, arczképei, s a róla szóló életrajzi részletek túlnyomó többsége mind pályája utóbbi korszakából valók. Hasonlókép szerencsétlensége nejjének is, hogy majd minden adat s tanúság a mit felőle birunk, olyanoktól származik, a kik őt csak akkor látták, mikor már ifjúkori bájai és kecasei a későbbi durvaságnak és vaskosságnak adtak helyet. De

az életirónak kötelessége gondos utánjárás által tisztába hozni az igazságot az életpálya különböző szakaiban s nem szabad csak egyik korszaknál maradnia. S valamint gondosan igyekeztem festeni a fiatal Göthét, úgy igyekeztem a fiatal Krisztinát is megszabadítani a mendemonda hamisításaitól s attól a balitéletől, mely onnan eredt, hogy fiatal korára is öregségéből akartak következtetést vonni.

Említve volt már, hogy Weimar hangosan kárhóztatta költője új viszonyát, ámbár soha egy hangot sem szólt a Steinnével való viszony ellen. Úgy látszik az volt a nagy bűn, hogy rangja alatti nőt választott kedveseül. A megbotráncozás hangcs és egyhangú volt. S ez idézte elő a végleges szakadást közte és Steinné között. Ime egy levele, melyben a báróné szemrehányásaira felel. »Ha kegyed képes volna csak kihallgatni engem, szívesen elmondanám, hogy bár szemrehányásai fájnak pillanatilag, de nyomát sem hagyják a haragnak szívemben ön ellen. Sőt méltányolni tudom azokat. Ha önnek sokat kell tőlem tűrnie, méltányos hogy én is türelemmel viseltessem ön iránt. Sokkal jobb volna barátságos egyességre lépnünk, mint folyvást erőlködni hogy egyetértésre jussunk s ha az nem sikerül, elválni ismét. Nekem lehetetlen tisztán leszámolnom önnel, mert minden leszámolásnál adósa maradok. De ha meggondoljuk, mennyit kell mindnyájunknak egymásnak elnéznünk, akkor, kedvesem, mi is megbocsáthatunk egymásnak! Isten önnel — s szeressen. A legelső alkalommal többet a csinos titokról!«

A »csinos titok« a mit Göthe itt említ, valószínűleg Krisztina körül forog. A levél választ vont maga után, a mire ismét Göthe következőleg felelt: »Köszönöm leveledet, ámbár nem egy tekintetben fájdalmasan érintett. Ha-

logattam a választ, mert nehéz ily esetben őszintének lenni s még sem okozni fájdalmat . . . Mit hagytam el Olaszországban, nem akarom ismételni; ön már egyszer bizalmamat e részben elég barátságtalan módon utasította vissza. Mikor onnan haza jöttem, ön, fájdalom, csodálatos kedélyhangulatban volt s őszintén meg kell vallanom, hogy a mint fogadott, modora élénk fájdalmat okozott nekem. Azután Herder és a herczegnő Olaszországba mentek és sürgetőleg kínáltak meg engem is egy helylyel a kocsijokban; én azonban itthon maradtam, és pedig épen a barátnő kedvért a kiért haza is jöttem; s ezt akkor tettem, mikor ő szüntelenül és gúnyosan ismételte, hogy akár Olaszországban maradtam volna, hogy nincs bennem semmi sziv, hogy közönyös vagyok s így tovább. Pedig még akkor szó sem volt arról a viszonyról, a mely önt most annyira sérteni látszik. S végre is mi ez a viszony? Ki van általa megrövidítve? Ki tart igényt azokra az érzelmekre, a melyekkel e szegény teremtés iránt viseltetem? Ki az órákra, melyeket társaságában töltök? Kérdje meg Fritzet, kérdje meg Herderéket, kérdjen meg akárkit bensőbb ismerőseim közül: kevésbbé vagyok-e rokonszenves, kevésbbé tevékeny, kevésbbé barátságos, mint az előtt? Sőt inkább nem most vagyok-e először igazában az övék s a társaságé? Valóban csodának kellett volna történni, hogy valamennyi viszonyom közt a legjobbat, a legbensőbbet, t. i. az irántad való viszonyt elfeledhessem! Mily élénk hajlamot éreztem magamban, a régi lenni ismét, valahányszor történetből valami érdekes tárgyról beszéltünk. De őszintén meg kell vallanom, a mint ön bánt velem eddigelé, azt tűrni nem lehet. Ha kedvem volt beszélni, elhallgattatott; ha olaszországi benyomásaimat kezdettem közleni, mindjárt közönyösséget vetett szememre; ha barátaim

ügyével foglalkoztam, azt mondta, hideg vagyok ön iránt s elhanyagolom. Latba vetette minden pillantásomat, meg-
rótta minden mozdulatomat s egy perczig sem tűrte hogy
fesztelenül s jól érezzem magamat körében. Hogy marad-
hassak hát nyílt és bizalmas, vidám és közlékeny, mikor
kiszámitott mogorvasággal találkozom az ön részéről? Többet is mondanék, ha nem félnék, hogy mostani hangu-
latában inkább ingerelné mint engesztelné önt. Fájdalom, ön
mindig megvetette tanácsomat, a kávé tárgyában, s oly
életmódhoz szoktatta magát, a mely rendkívül árt egész-
ségének. Mintha nem elég bajos volna amúgy is, bizonyos
erkölcsi hatásokat legyőzni, ön még külső szerekekkel is fo-
kozza hypochondriáját, a melyeknek káros hatását pedig
már rég tapasztalta, melyeket kedvemért el is hagyott volt
egy ideig, egészségének kézzel fogható előnyére. Vajha
mostani utazása javára válnék! Nem mondok le egészen a
reményről hogy ismét meg fogja ismerni szívemet. Isten
önnel. Fritz boldog s minden nap meglátogat.«

Erre a levélre Stein báróné ezt írta rá: Ó !!! Va-
lóban borzasztó levél is volt s kétség kívül egészen magán-
kívül lehetett annak, szerinte, méltatlansága fölött. Göthe
őt »félreértette«. Ily esetekben mindig is félreértik az em-
bert. Akármilyen ártatlan is, magaviseletét balra magya-
rázzák. Az ember bizonyos benne, hogy épen ellenkezőjét
érezte annak a mit rá fognak, s meg nem foghatja, hogy
nem ismerik jobban!

De ha nem a Steinné szempontjából, hanem az elfo-
gulatlan tanú szemével olvassuk e levelet, teljes igazolását
találjuk benne írójának. Tisztán látjuk belőle, mily véget-
lenül barátságtalan modorban fogadta a nő a visszatérőt.
Későbbi magaviselete teljesen megerősíti e felfogást. Több
mint barátságtalannak is bizonyította magát. A levél

utolsó része, mely a kávé és hibás életrend által fokozott hypochondriára czéloz, szinte sértésnek látszik; de a ki tudja, mily komolyan meg volt győződve Göthe, nem csak a kávét illetőleg, hanem általában a testi jóllét befolyásáról a szellemi egészségre, az nem fog rajta csodálkozni; de bárminő nyers hangot véljünk is hallani e levélben, félre ismerhetetlen a fájdalom is mely belőle szól; s egy hét múlva következőleg irt ismét:

»Bajos lenne kinosabb levelet írni, mint a minapi, melyet neked irtam s a melyet olvasni valószínűleg ép oly fájdalmas volt neked, mint megírni nekem. De legalább megnyiltak ajkaink egymásnak s reménylem nem is fogjuk többé soha zárva tartani. Nem volt nagyobb boldogságom, mint a benned való bizalom, mely azelőtt határtalan volt, s mióta nem lehet az, egészen más emberré lettem, s még inkább azzá kell lennem jövőben. Nem zúgolódom jelen helyzetem ellen, igyekeztem bele találni magamat s reménylem hogy sikerül is. Ezt épen annyira mondom reád mint magamra vonatkozólag; s biztosítlak hogy végetlenül sajnálom, ha ily körülmények közt fájdalmat kell neked okoznom. A magam mentségére semmit sem mondok. De szeretnélek arra kérni, légy segítségemre abban, hogy a viszony, melyet kárhoztatsz, ne váljék még kárhoztatandóbbá, hanem maradjon abban a mi. Ajándékozz meg még egyszer bizalmaddal; tekintsd a dolgot természetes szempontból, hagyj nyugodtan és okosan megbeszélnem azt veled, s akkor reménylem hogy ismét rendbe jő köztük minden s megint barátságos lábon állhatunk egymással. Hogy anyámat meglátogattad, egészen boldoggá tette azzal; hadd legyen én is boldog visszatértemmel.«

Hasztalan ajánlotta barátságát; megsértette egy hiú nő önszeretetét; a nemtelen kedélyekben kifogyhatatlan

méregforrás van, ha önszeretetök egyszer megsértetett, mely megmérgezi a barátságot s kiöl minden hálaérzetet. Steinnénak nem volt elég, hogy Göthe öt annyi éven át ritka önfeláldozással szerette; nem volt elég, hogy fiának Göthe több volt mint a saját atyja; nem volt elég, hogy most is, mikor a kikerülhetetlen válság bekövetkezett, gyöngéden és vonzalommal viseltetett iránta s nem szűnt meg hálás lenni azért a mi egykor volt neki; ez az egy tény, hogy megszűnt szeretni már, minden egyebet, az egész múltat kitörülte emlékéből. Csak valamennyire is nemes kedély soha sem felejtí el hogy egykor szeretett s boldog volt szerelmében; a nemes sziv hálás emlékei iránt. A Steinné szíve csak sebeiről tudott emlékezni. Alacsony rossz indulattal szólt »az aljas személyről,« a ki az ő helyét merte bitorolni; visszautasította a Göthe barátságát; szánalmat szenvelgett iránta; s mendemondákat terjesztgetett a »szeretőjéről.« Kénytelenek voltak találkozni; de nem találkoztak többé úgy mint az előtt. Göthe mindvégig gyöngédséggel gondolt rá s szólt róla; és kétségbe vonhatatlan kútfőből tudom, hogy ha valami kiválóan izletes került az asztalára, a miről gondolta hogy tetszenék neki, gyakran mondta: »KüldjeteK belőle Stein bárónénak.«

A nőnek egy levele maradt fenn, a mely megmutatja, mily érzelmeket táplált, tizenkét év leforgása után még, Göthe iránt. Hadd foglaljon helyet itt, mint zárokmány, melylyel viszonyuk sajátságos epizódjának elbeszélését befejezzük. Fiának írta. Három helyt van aláhúзва, hogy nyomatékot adjon az író érzelmeinek:

» Weimar, 1801. január 12-én.

»Nem tudtam, hogy egykori barátunk Göthe még most is oly kedves nekem, hogy súlyos betegsége,

melyben kilencz nap óta szenved, oly mélyen hasson reám. Görcsös köhögése volt, orbánczczal párosúlva; ágyban nem feketik s folyvást emelkedett helyzetben kell tartani, más-kép megfűladna. Nyaka, valamint képe föl van dagadva s belső kelevényekkel teli; a bal szeme kidüledve mint egy nagy dió, véres geny foly belőle; sokszor van magán kívül; agylobtól féltették, azért eret is vágtak rajta, mustáros lábvizeket adtak, a mi úgy látszik jót tett némileg; de a múlt éjjel ismét visszatért a görcsös köhögés, félek, a miatt, hogy tegnap megborotválkozott. Levelem vagy jobbanlétéről, vagy haláláról visz hirt: addig el sem küldöm Schillerék s én már sokszor megsirattuk az utóbbi napokban; mélyen sajnálom, hogy a mikor új évkor meg akart látogatni, minthogy, fájdalom, fejfájással feküdtem, nem fogadtam el, s most talán soha se fogom látni többé!

»14-kén. Göthe jobban van, de még át kell esnie a huszonegyedik napon; mostantól addig még mindig ki van téve a veszélynek; mert a gyulladás a fejében s a diafragmában valami sérülést okozott. Tegnap jó-étvágygyal evett egy kis levest a mit én küldtem neki; a szeme is jobban van; de nagyon rossz kedvű, azt mondják három óra hosszan sirt; kivált akkor fakad sírva ha Ágostot meglátja, a ki apja rosszülléte alatt nálam volt. Igazán sajnálom a szegény gyermeket, nagyon le volt verve, de már hozzá szokott hogy borral öntse le minden bánatát. A minap is, egy anyja-rangjabeli társaságban tizenhét pohár pezsgőt ivott meg, s én is a legnagyobb bajjal tudtam visszatartani a borivástól, a mikor nálam volt.

»15-kén. Göthe ma hozzám küldött, megköszönve részvételemet s azt izente, hogy reméli, nem sokára egészen

jobban lesz. Az orvosok azt mondják, túl van a veszélyen, de teljes helyreállta még igen soká fog tartani.«

Ki hinné hogy ezeket oly nő írja, a kit tiz éven át szenvedélyesen szeretett épen az a kiről ír s a kit a halál révén lát ... Még itt sem bírja korlátozni a Krisztina iránti gyűlöletét.

IX. FEJEZET.

A költő mint tudós.

Művészet s tudomány körüli tanulmányainak ropant sokféleségéhez most még a Kant bölcsészetével való töredékes megismerkedést kell hozzáadnunk. Sem türelme nem volt, sem gyönyörét nem találta a metaphysikai abstractiókban eléggé arra, hogy képes legyen egészen magáévá tenni »A tiszta ész Birálatá«-t; de olvasgatta itt-ott, épen mint Spinozát; különösen érdekelték a Kritik der Urtheilskraft (Az ítélő-tehetség Birálatának) széptani részei. Ez a tanulmány közelebb hozta őt Schillerhez is, a ki még folyvást igen mélynek érezte a kettőjük közt tátongó ürt; a mint kitetszik abból, a mit Körnernek irt: »A z ő (Göthe) bölcsészete, anyagának túlnyomó részét az érzéki világból veszi, míg én csak a lélekből merítek. Az ő szemlélkedés-módja nagyon is érzéki nekem. De szelleme minden irányban kutat és munkál s mindenütt valami egészre törekszik; ez teszi őt nagygyá szememben.«

Valóban nevezetes, mily sokfélélt tudott felölelni törekvéseiben. Alig fejezte be Tassót, már a római karnevalról ír, meg a természet utánzásáról, s rendkívüli hévvel tanulmányozza a botanika és optika rejtelseit. A költészet terén elég a Római Elégiákat említeni, hogy kitűnjék, mily termékenységre volt képes ez irányban; ámbár, az igazat

megvallva, költői tevékenysége ekkoriban háttérbe szorult tudományos tevékenysége előtt. Társadalmilag kellemetlen helyzetben volt; s a mint később megvallotta, el sem viselhette volna helyzete kellemetlenségét, ha művészeti és természeti tanulmányai, most is mint mindig, menhelyül és vigaszúl nem szolgáltak volna.

A művészet dolgában a világ áhitattal figyelt rá. A tudomány terén a világ nem akart rá hallgatni, csak elfordult némán, néha gúnyosan. Mind a kettőben csak műkedvelő volt. Gyakorlati ügyessége nem volt sem a festészetben sem a szobrászatban, a mi tekintélyt adhatott volna nézeteinek, s mégis a világ tisztelettel, néha lelkesedéssel, hallgatott rá *). De míg közönség és művészek megengedték, hogy egy lángeszű ember, bár csak műkedvelő, némi tekintélyvel szóljon előttök, addig a tudomány emberei nem voltak hajlandók eltérni, hogy a lángész, az ő szakmájokba bele szóljon, ha csak az iskolai vizsgákat ki nem állotta s oklevele nincs. A legvastagabb fejű tuskó, ha oklevele volt, jogosúlnak érezte magát, orrát fintorítani a költőre, a ki »az összehasonlító boncztanban kotnyeleskedik.« Pedig ez a költő oly felfedezéseket tett s oly törvényeket hozott tisztába, melyeknek az a czéhbéli orrfintorító még fontosságát sem volt képes méltányolni, annyira felül voltak az ő ismeret-körén.

A szakembereknek bizonyára van joguk gyanusan nézni a műkedvelőkre, mert ők tudják, mily fáradságos a tudományos kiképzés útja. De ha méltó is a g y a n a k o d á s,

*) R a u c h a szobrász beszélt nekem, hogy az életére befolyással volt hatások között első helyre teszi azt a lelkesedést, melyet benne a Göthe »észrevételei a művészet körül« költöttek. Kétség kívül sok mások is mondhatnák ugyanezt.

abból nem következik hogy behunyják szemeiket. Ha a műkedvelő esetlenségekkel áll elő mint fölfedezésekkel, bosszankodásuk teljesen jogosult; de ha esetleg csakugyan valami újat fedez föl s ők azzal is úgy bánnak mint esetlenséggel, akkor bosszankodásuk ostoba önámítás. Ha szakszerű képzettségük felsőbbbséget ad nekik, e felsőbbbség viszont adjon nagyobb készséget a fölfogásra. A dolog azonban úgy áll, hogy a rendes szakképzettség teljességgel nem képesít ilyesmire. A tömeg, épen azért mert tömeg, nehezen fog föl minden új eszmét, ha csak saját ismeretei kerékvágásában nem fekszik; s ez ellenzék, melyet minden új eszmének előbb le kell győznie, tizszerte nagyobb: ha az eszme oly forrásból ered, mely nem ad annak magában véve tekintélyt.

És mi a tekintély forrása? A lángész és a munka iránti tisztelet. Ha a lángeszű emberről tudjuk, hogy valamely tárgy vizsgálatának sok időt szentelt, méltán tesszük föl róla, hogy illetékesebb ahhoz szólni mint az a ki arra kevés figyelmet fordított. A legnagyobb lángész s a legkitartóbb tanulmány sem óvhatja meg az embert a vele született tévedhetőségtől; de megfelelő tanulmány mellett fel lehet tenni hogy igaza van; s e feltevés adja a tekintélyt. Ha költő igényli hogy tudományos kérdésekben meghallgattassék, természetesen fölteszszük, hogy nem fordított azokra kellő fáradságot és tanulmányt, holott ily tárgyakban a lángész munka nélkül még nem szerez tekintélyt. De ha vizsgálataiból kitűnik, hogy csakugyan elég fáradságot fordított a kérdésre meg kell szünnünk öt csak költőnek tekinteni s fel kell uháznunk a tudomány polgár-jogával. Senkisémet vitathatja el egy Haller vagy Redi roppant tudományos érdemeit, csak azért mert költők voltak. Költők és tudósok voltak s az volt Göthe is. Talán

készségesebben elismerték volna ezt róla, ha a tudományos észjárás járt útján haladott volna; de ő új ösvényeket tört, s azok a kik talán szívesen elfogadták volna tisztársoknak, vonakodtak elfogadni vezérökül. Az emberi természet ezt nem engedte. Az új eszmék iránti előítélethez járult a költő iránti előítélet; egyik is elég lett volna akadálnak; együtt legyőzhetetlenné lettek.

Mikor Göthe kitünő kis értekezését írta a »Növények Metamorphosisáról« (XXXII. k. 11—172. l.)^{*)}: az eszme újdonságának és saját költői hirnevének kettős akadálya ellen kellett küzdenie. Ha valami ismeretlen tanár adta volna ki e munkát, annak újdonsága elég ok lett volna hogy el ne fogadtassék; de a legismeretlenebb név Németországon, még is több tudományos varázsszal birt volna, mint a nagy költő neve. Minden újdonság prima facie gyanús; csak az ifjúság üdvözli örömmel; mert minden új felfedezés avagy nem szemrehányás-e azoknak éles látása ellen, a kik ugyanazon tárgygyal foglalkozva, azt még sem vették észre? és ha költő hirdet egy tudományos újdonságot, érdemes-e csak annyi fáradságra is, hogy megczáfolják? A czéhbeli tekintélyek elhatározták hogy nem biz a. A Göthe munkáinak kiadói tanácsot kérve egy növénytudóstól, megtagadták a mű kiadását. És a Növények Metamorphosisa végre is csak úgy jelenhetett meg, hogy egy vállalkozó könyvárús általa a többi munkák kiadási jogát is megnyerhetni remélte. A mikor megjelent, a közönség csak különcz szeszély csinos művének vette, nem egyébnek. A növény-tudósok vállukat vonogatták, saj-

^{*)} Ugyan erről a tárgyról van egy költeménye is (II. k. 266. l.) melyet, mint már említve volt, Krisztinája kedvéért írt de alig ha költőibb az is mint az értekezés.

nálkozva hogy a szerző mért nem használta képzelő tehetőségét csak a költészet tárgyaira. Az új elméletben senki sem hitt, még legmeghittebb barátai sem. Sok évig kellett várnia míg megérhette, hogy közönségesen elfogadtassék, s akkor is csak azért fogadtatott el, mert nagy növénytudósok mellette nyilatkoztak. Egy elismert tekintély e részben beszéli, mily sokáig volt megvetve az elmélet s hogy végre mégis »tiz év óta (ez 1838-ban iratott) alig jelent meg organographiai, vagy leiró növénytani munka, mely a hirneves író eszméinek bélyegét ne viselné magán.« *) Az a tény, hogy az új elméletet a Werther írója hirdette, késeltette főleg annak elfogadását; de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy ez elmélet a tudomány akkori állásához képest nagy ugrás volt. Mert különös hogy annak vezér eszméjét, bár röviden de világosan kifejezte, még pedig már 1759-ben Wolff G á s p á r Frigyes, most már érdeme szerint elhíresült *Theoria Generationis*-ában, és ismét 1764-ben *Theorie von der Generation*-jában **). Később még visszatérek Wolffra; most elég itt annyit megjegyezni, hogy még az ő tudományos tekintélye s nem csekély hatása sem volt képes a növénytudósok részéről a legcsekélyebb figyelmet is felkölteni a morphologiai elmélet iránt, bizonyossága, hogy az idő még nem volt megérve elfogadására.

Néhány kitűnő növénytudós, évek folyta után, tudomást kezdett venni a fölfedezésről. Így Kieser azt »a

*) Auguste St. Hilaire: Comptes Rendus des Séances de l'Acad. VII., 437. lásd a következő munkáját is: *Morphologie Végétale*. vol. I. p. 15.

**) Csak ez utóbbi művét szerezhettem meg, mely bővebb és népszerűbb kifejtése az 1759-iki székfoglaló értekezésben felállított elveknek.

legnagyobb szerű eszmének nevezte, a mely a növényi élet-
tan terén rég idő óta fölmerült.« Voigt teljes bosszan-
kodással nyilatkozott a növénytudósok vakságáról, a kik
azt nem akarták elfogadni. Nees von Esenbeck, a
legnagyobb nevek egyike a tudományban, ezt írja 1818-
ban »Theophrastus az új növénytan teremtője. Göthe an-
nak nevelő apja, a kire szeretettel és hálával fog visszate-
kinteni, mihelyt kinő a gyermekkorból, s öntudatára jut,
mivel tartozik annak, a ki oly magas fokra emelte.« Es
Sprengel, a Növénytan Történelmében, ismételve em-
liti ez elméletet. Egy helyen ezt mondja: »A metamor-
phosis oly mély, s a mellett oly végetlenül egyszerű, és
következményekben oly termékeny eszme volt, hogy épen
nem csodálhatjuk, ha sokszoros értelmezést tett szüksé-
gessé, és sok növénytudós nem tudta belátni fontosságát.«

Most és már sok év óta, divat minden munkába, mely
magasabb tudományos jellegre tart igényt, egy szakaszt
iglatni a metamorphosisról.

»Egy félszázad óta« — írja Göthe Botanikai
Tanulmányai Történetében (XXXII. k. 68 l.)
»úgy ismernek hazámban s a külföldön is, mint költőt, s
az ebbeli tehetséget nem is tagadják meg tőlem; de hogy
a természet átalános és különösen szerveséleti jelenségei
körül is nagy figyelemmel forgolódtam és kitartással s
szenvedélylyel vizsgálódtam: azt kevesebb tudják s nem is
vették kellő figyelembe. Innen van, hogy a mikor, csaknem
negyven év előtt megjelent értekezésem a növények fejlő-
désének törvényéről, először vonta magára Schweitzban és
Francziaországban a növénytudósok figyelmét, nem győz-
tek eléggé csudálkozni, hogy egy költő, a ki rendesen csak
erkölcsi, az érzés és képzelet körébe tartozó jelenségekkel
foglalkozik, mikép tévedhetett le a maga útjáról s tehetett,

úgy szólva futtában, ily fontos fölfedezést. Ez előítélet ellenében irtam meg tanulmányaim e történetét, melynek célja kimutatni, hogy életem nagy részét kedvvel és szenvedélylyel szenteltem a természet tanulmányozására. Nem a lángész rendkívüli adományából, sem pillanatnyi ihletből, hanem kitartó igyekezet által jutottam el az eredményhez. Ámbár örömmel fogadhattam volna az éles látásom iránt nyilvánuló hódolatokat, s dicsekedhettem volna is azokkal, de miután a tudományos vizsgálódásban egyaránt veszélyes kizárólag a tapasztalati tényekre, vagy kizárólag elvont elméletekre támaszkodni, kötelességemnek tartottam a dolgot, úgy a mint történt, hiven, habár nem is minden részleteivel, a komoly vizsgálók elébe terjeszteni.«

Munkájának kedvezőtlen fogadtatása nem nagyonsértette. Jól tudta, mily kelletlenül dicséri a világ az olyan embert, a ki különböző téreken küzd a sikerért, s ezt természetesenek is találta; de hozzá tette hogy »az erőteljes lélek érzi magában, hogy saját erőinek kifejtéséért s nem a közönség tapsaiért van a világon.«

Lesz alkalmunk később is szemügyre venni a növényi metamorphosisról szóló elméletét; s most kövessük az életrajz ösvényét s jegyezzük föl azt a vallomását, hogy élete legboldogabb perczeinek nagy részét a növénytani tanulmányoknak szentelte. »Kimondhatatlan becset nyertek azok előttem« — mondja — »mert nekik köszönhetem a legszebbiket mindazon viszonyaim közt, a melyekre szerencse-csillagom fénye valaha sütött; nekik köszönhetem a Schiller barátságát.« (Annalen. Tag- und Jahreshefte, 1794-re. XXIII. k. 26. l.)

Növény- és boncztani tanulmányaival karöltve jártak az optikaiak. Tanulságosabb összehasonlítást alig lehet

képzelní, mint a minót e két irányban való tudományos törekvései nyújtanak. Világot vet az az ő tudományos módszerére, úgy tudományos előnyei mint hiányai tekintetében. Ha eddig rokonszenvvel és csodálattal kísértük, most arra kell készen lennünk, hogy azzal a fájdalmas érzéssel kísérjük, melyet egy tévesztett irányban előre törekvő nagy szellem küzdelme ébreszt a szemlélőben. Növény- és boncztnai tanulmányai azzal a magas tudományos jelleggel bírtak, melynél az embernek bosszankodni kell hideg fogadtatásuk miatt; optikai tanulmányai ellenben oly neműek voltak, hogy a szakértőket meghökkentették s felingerelték.

Ezeknek a tanulmányoknak is megírta a történetét. Ifjúságától fogva nagy hajlama volt a festészeti elméletekre, a mire, mint maga találóan megjegyzi, épen a festői tehetség hiánya ösztönözte. A költészeti elméletekre nem volt szüksége, teremő erővel bírván a költészetben. A festészet elméletére szüksége volt »hogy elmélettel s belátással pótolja a természeti tehetség hiányát.« Olaszországban elég alkalma s ösztöne volt ily elméletekre. Festő barátaival vitatkozott a színekről és a festésről, különböző paradoxok felállításával igyekezve kipattantani a valót. Barátjai szánalomra méltóan járatlanok voltak a színek elméletében. Bírálati érintkezéseik s vitáik szintoly megbizhatatlanok voltak. Sehol sem találhatott biztos alapot. Elkezdett ellenkező oldalról gondolkodni a dologról, — a helyett hogy megkísérlette volna megoldani a művész föladatát, a tudományos feladat megoldásával próbálkozott meg. Azt kérdezte magától: mi a szín? A tudósok Newtonhoz utalták; de Newton keveset tudott rajta segíteni. Büttner tanár néhány prizrát s egyéb fénytani műszert kölcsönzött oda neki, hogy maga tegyen velök

az előirt módon, kísérleteket. A prizmákat jóideig magánál tartotta, de nem csinált velök semmit. Egyszer aztán Büttner irt a műszereiért; Göthe sem vissza nem küldötte, sem munkához nem látott velök. Napról-napra halogatta, egyebekkel levén elfoglalva. Végre Büttner nyugtalankodni kezdett, prizmáért küldött, azt izenvén hogy később ismét vissza fogja adni, de hogy most múlhatatlan szükség van rájuk. Így kénytelen levén megválni tőlök, de még sem akarván a nélkül visszaküldeni hogy kísérletet tett volna velök, azt mondta a küldöttnek, hogy csak várjon, s kezébe véve egy prizmát, szobája fehér falára nézett azon át, azt várva hogy az egész falat szivárvány-szinben fogja látni, a Newton állítása szerint. Nagy bámulatára, semmit sem látott. Azt látta hogy a fal csak olyan fehér maradt mint volt, s hogy csak, a hol valami homályos test állt közben, látszott valami, többé-kevésbé határozatlan szinezet; hogy az ablakrámak voltak a legszínesebbek, míg a világos szürke égen künn semmi nyoma sem látszott a szinezetnek. »Nagyon kevés gondolkodás kellett annak a fölfedezésére, hogy a szín előidézéséhez valami setét tárgynak a széle kívántatik, s azonnal mintegy ösztönszerűleg kimondanám, hogy a newtoni elmélet hibás.« (Materialien zur Geschichte der Farbenlehre. XXXV. 358. 1.) Most már szó sem lehetett a prizmák visszaküldéséről; irt hát Büttnernek, még egy kis időhaladéket kért s egész komolysággal munkához látott.

A kezdet ugyan szerencsétlen volt. Azzal kezdte hogy hibásan fogta föl a Newton elméletét s azt hitte Newtont győzi le ha a saját maga tévedését megostromolja. A Newton elmélete nem mondja, hogy a fehér felület, prizmán át nézve, színessé lesz, csak azt hogy a szélei lesznek színezve. A Newton tévedésének képzelt fölfedezése mint

darázscsipés hatott rá. Kísérletet kísérlet után tett, elméjében szünet nélkül forgatta a dolgot, s míg a tudomány a. b. c.-jét tanulgatta, minden rövid utak közül a leghosszabbikat próbálta meg, t. i. elégtelen ismerettel észlelni. Fekete alapra fehér tányért alkalmazott, s ez, a prizmán keresztül tekintve, megadta a spektrumot, a Newton elmélete szerint; de azt is tapasztalta, hogy fekete tányér, fehér alapon, ugyanazon eredményt adja. »Ha a fény« — mondtam magamban — »az első esetben a különböző színekre oszlik, — e második esetben a sötétségnek kell színt úgy a maga különböző színeire oszlania.« — S így arra a következtetésre jutott, hogy a szín nem a fényben van, hanem a fény és a sötétség vegyületének az eredménye.

»Nem lévén ily dolgokban semmi tapasztalásom, s nem tudva mily irányban kelljen indulnom, egy elismert természettudóshoz fordultam s felkértem, hogy nézze után s mintegy hitelesitse az eredményeket a melyekhez jutottam. Már az előtt is kifejeztem volt előtte kételyeimet a newtoni elmélet iránt s azt vártam hogy azonnal osztozni fog meggyőződésemben. De mily nagy volt a meglepetésem, a mikor azt állította hogy az általam felhozott tünetény már ismeretes, s teljesen ki is van magyarázva a newtoni elmélet által. Hiába protestáltam, hiába vitatkoztam, makacsúl ragaszkodott a *credo-jához*, s azt mondta: ismételjem csak kísérleteimet *camera obscurá-ban*.«

Az ellenmondás, a helyett hogy meggyőzte volna, csak elidegenítette valamennyi természettudóstól, vagyis mindazoktól a kik a dologhoz értettek volna, — s követtette vele a maga útját. Barátai érdeklődtek s mulatságot találtak kísérleteiben, tudatlanságuknál fogva kész szívvvel fogadták mesteröknek. Lujza hercegnő különös érdeklődést tanúsított; neki is ajánlotta később a *Farbenlehre-t*.

Lelkesedésében osztozott a herczeg is. A góthai herczeg pompás laboratoriumot bocsátott rendelkezésére. Ágost herczeg gyönyörű prizmákat küldött Angliából. Fejedelmek és költőnczök azt hitték: kiveti a nyeregből Newtont; a tudósok csak nevelték erőlködéseit s elméletét czáfolatra sem méltatták. Nagy fontoskodással emliti azt a körülményt, hogy boncztudósokat, vegyészeket, irodalmárokat és bölcsészeket, mint Lodert, Sömmerringet, Göttinget, Wolffot, Forstert, Schellinget (valamint később Hegelt is) követői közé számithatta, de egyetlenegy természettudóst sem — »hingegen keinen Physiker;« — s a mint e tényre utal, nem veszi észre hogy az épen halálos dőfést ad önáltatásának!

Mi igényük lehet a boncztanároknak, irodalmároknak és bölcsészeknek, hogy ily vitában meghallgattassanak? Ki hallgatna arra a matematikusra, a ki az állattan mivelőire hivatkoznék minden valaha élt és most élő matematikusok ellenében, egy mennyiségtani kérdésben? Annyit azonban még is fel kell hoznunk a Göthe védelmére: hogy már egyszer találkozott a legigaztalanabb mellőzéssel a szak-tekintélyek részéről, a mikor az állkapocsközi csontot fölfedezte, s ismét, a mikor a *Növények Metamorphosis*-ában oly valódi fölfedezést mutatott be, melynek igazságáról mélyen meg volt győződve. Hasonló mellőzésre sőt megvetésre most is el volt tehát készülve, a mikor nem csak hogy új elmélettel állott elé, hanem a legmagasabb tudományos tekintélyt is megtámadta. Azt gondolta: a newtoni elmélet hivei természetes ellenségnek nézik őt. Azt gondolta hogy makacsúl akarják védeni a megrögzött előítéletet. Azt gondolta: mint czéh, közös elfogultságból egyesültek minden újítás ellen. Ellenzékük egy perczig sem

tartóztatta fel útjában; érveik egy perczig sem ingatták meg. Azt hitte: végzetes tévedésben vannak, mikor az optikát a matematikai tudományhoz számítják; s mint-hogy ő a matematikához mit sem értett, nem is volt képes megérteni s méltányolni érveiket.

»A daléka i a z optiká h o z«, melyek 1791-ben jelentek meg, mintegy tapogatódzóul voltak a közönség közé nyújtva. A közönség azonban a legcsekélyebb rokonszenvet sem tanúsította. A tudatlanok nem érdeklődtek ilyes tárgyak iránt, s ha tanulni akartak volna is, bizonyára nem költő he z fordultak volna; a szakértők pedig átlátták, hogy nincs igaza. »Minden oldalról« — írja — »hitetlenséggel találkoztam, ily tárgyban való illetékeségem iránt; minden oldalról visszautasították törekvéseimet: s minél tájékozottabbak és tanultabbak voltak az illetők, annál határozottabban fordultak ellenem.«

Évek hosszú során át, valóban bámulatra méltó türelemmel s kitartással folytatta kísérleteit. Az ellenzés nem tántorította meg: sőt inkább nevelte makacsságát. Oly ingerült nyilatkozatokat s rosz izlésű kitöréseket csikart ki belőle, melyek valóban meglepnek tőle, a ki rendszeren oly higgadt és türelmes vitatkozó volt. Talán — a mint egy ízben Kingsley nyilvánította előttem véleményét — sejtette homályosan, hogy következtetései nem állhatnak meg, s azt a féltékenységet érezte, mely a nem teljes meggyőződésnek sajátja. A miről ő teljesen és erősen meg volt győződve, abban nyugodt is volt. A növényfejlődési elmélet mellőzését, — az állkapocs-közi csont eltagadását — a közönyt, a melylyel összehasonlító boncz-tani kísérleteivel bántak, mindezt bölcsészi nyugalommal tűrte. De a F a r b e n l e h r e dolgában mindig érzékeny s ingerlékeny volt; öreg korában egész a nevetségig az

Eckermann említ egy érdekes beszélgetést, mely közben bizonyos ténnyt hozott föl a mit maga észlelt s a mely a színek elméletének ellent mondott; Göthe erre nem csak megharagszik, hanem még a ténnyt magát is tagadásba veszi. A mi a színeket illeti, e részben ő ép oly gyöngének mutatta magát erkölcsileg, mint értelmileg. »A mit, mint költő tettem« — mondá egykor, késő öregségében — »abban teljességgel nem büszkélkedem. Kitünő költők éltek, velem egyszerre; nálam jelesebb költők voltak előttem, s lesznek kétségkívül utánam is. De hogy századomban én vagyok az egyetlen ember a ki a színek nehéz tudományában az igazságot ismeri, ezzel, mondom, nem kevésbé büszkélkedem!«

Az olvasó bizonyosan kíváncsi lesz megismerni a színek ez elméletét; s ámbár kétségkívül nagyon is hátrányos színben fog feltűnni oly rövid kivonatban, minőre terem korlátolt volta kényszerít, s melyben a számos kísérleteket és részleteket, a mik azt némileg elfogadhatóbb színben tüntetnék föl, mellőznöm kell: mindazáltal a dolog lényege ebből is ki fog tűnni.

A newtoni elmélet az, hogy a fehér fény a hét prizmai (szivárvány-) színből van összetéve, azaz, különböző megtörési fokkal bíró sugarakból. Göthe ellenben azt állítja, hogy teljességgel nincs összetéve, hanem a legegyszerűbb és egyneműbb valami a mit csak a világon ismerünk *). Képtelenség azt színekből összetettnek gondolni,

*) »Adjunk hálát istennek« — kiált föl Schelling — »hogy megmentett (emanczipált) az összetett fény newtoni spektrumától (valóban: spektrum!) S ezt annak a nagy szellemnek köszönjük, melynek már a nélkül is sokkal tartozunk!« Zeitschr. f. spek. Phil. II. 60. l. Ugyanígy nyilatkozik Hegel is Encyclopädie d. philos. Wissenschaften-jében.

mert minden színes fény sötétebb mint a szintelen (fehér) fény. A fény tehát nem lehet több rendbeli setétség összetétele. Csak kétféle tiszta szín van, a kék és a sárga, mind a kettőnek hajlandósága van a vörösre, a vörös színben és a narancsszínben át; két vegyülete is van: a zöld és a bíborpiros. Minden más szín csak ezek fokozata, vagy nem tiszta. A színek a fénynek külső körülmények által történő módosulásából származnak. Nem a fényből, hanem a fény által lesznek. A szín tüneményére kettő kíváncsi: fény és setétség. A fényhez legközelebb áll az a szín a melyet sárgának, a setétséghez legközelebb az a melyet kékeknek nevezünk. E kettőnek vegyületéből áll elő a zöld.

A fény egyszerű voltának alap-tévedéséből kiindulva, Göthe megkíséرتi kimagyarázni a szín minden tüneményeit, az általa közegeknek (media) nevezett homályos testek (opaca) segítségével. Azt a tételt állítja föl hogy egyik felől van a fény, másik felől a setétség; ha félig átlátszó közeg állittatik a kettő közé, a két ellentét és a közeg által fejlődnek a színek, hasonló ellentétességben, de a kölcsönös viszony által mihamar egyesülési pontra törekvőleg.

A fény legnagyobb foka, felette csekély vastagságú közegen át nézve, sárgának látszik. Ha a közeg sűrűségét vagy vastagságát neveljük, a szín fokenként sárga-vörösbe megy át, mely végre egész vörössé (Hochroth) sötétül.

A setétség legnagyobb foka, félig átlátszó közegen nézve, de a melyet magát a ráeső fény világít meg, kék színt mutat; mely a közeg sűrűbbé s vastagabbá tételével halványabbá, ellenben a közeg átlátszóbbá tételével mind mélyebbé és sötétebbé válik. A legnagyobb vékonyság fo-

kán, a teljes átlátszóság tözsomszédjában, a mély kék a leg-szebb violaszinné válik.

Világosításúl sok érdekes tény van fölhozva. Például: a füst, világos háttér előtt sárgának vagy vörösnek látszik, setét háttér előtt pedig kéknek. Hogy a gyertyaláng alsó része kéknek látszik, szintén az az oka, hogy a fényt setét alap ellenében látjuk. A levegőn átbocsátott fény sárga, narancsszin, vagy vörös, a levegő sűrűségéhez képest a levegőn áteresztett sötétség kék, mint pl. az ég (a világűr), vagy távoli hegyek.

A setétség e kék színének világosítására érdekes adomát beszél el. Bizonyos festőnek egy hittudós régi arczképét kellett megújítania. A mint a nedves szivacs-sal a fekete bársony öltönyt végig húzta, alatta egyszerre világos kék selyemmé változott. Meglepetve e valóban figyelemre méltó tüneményen, s nem értve hogy' lehet világos kék a setét feketének az alapja, nagyon elszomorodott hogy már elrontotta a képet. Más napra nagy öröme a fekete bársony ismét visszanyerte egész előbbi pompáját. Kíváncsiságból, meg nem állhatta, hogy a fekete egyik sarkát ismét meg ne nedvesítse, s ime ismét kék szín jelent meg a nedvesség alatt. Göthének tudomására jutott e tünemény, s maga előtt még egyszer ismételtette azt. »Én ezt« mondja »a félhomályos közegről való elméletemmel magyaráztam ki. Az eredeti festő, hogy feketéjét még mélyebb setétté tegye, valami sajátságos fénymázzal vont be; e máz mosás által némi kis nedvességet szivhatott magába s az által félhomályossá vált, a minél fogva a mögötte levő feketének kék színt kellett kapnia«. A magyarázat valóban elmés; s nézetem szerint az Edinburgh Review-beli bíráló sem a kérdésre felel mikor ezt mond-

ja *): »Miután nem létezik oly mézga sem szurok, sem semmiféle fénymáz, melynek az a tulajdonsága volna, hogy megnedvesítettén kéket vagy bármi más szint mutasson: meg vagyok győződve, hogy a fénymáz letörülődött a képről, vagy tán soha sem is volt az fénymázzal bevonva.« Itt nem kéket mutató megnedvesített fénymázzról van szó, hanem a megnedvesítés által félhomályos közeggé váló fénymázzról, melyen át a fekete kéknek látszik. Magyarázata azonban valószínűleg helyes, midőn abból indul ki hogy a képen talán nem is volt fénymáz, s azt mondja, hogy miután a szokásban levő elmélet szerint a fekete szint mutató testparányok kisebbek mint a kékét vagy más szint mutatók, és ha e parányok térfogatát, melyek feketét mutatnak, a legcsekélyebb mértékkel megnagyobbítjuk, éppen a Göthe által leírt kékét fogják mutatni. A víz hatása egy kissé földagasztotta a fekete parányait s ezzel akkorákká tette hogy éppen a kék sugár megtörésére legyenek alkalmasok.

A Göthe elmélete sokat veszít csábító tetszetességéből, ha így a legegyszerűbb alakjára'hozzuk vissza. De tegyük szintúgy a newtoni elmélettel is s akkor mérjük össze a kettő aránylagos értékét. Newton szerint a fehér fény összetett valami; s ő ezt azzal bizonyítja hogy egy napsugarat felbont elemeire. Ez elemek: sugarak, melyek különböző törési képességgel bírván, a különböző közegek által egymástól elválaszthatók. Mindenik sugár a maga saját színében tűnik föl. És nemcsak hogy a fehér fény prizmán áteresztve, a maga alkotó sugáira, vagy színeire bontható fel, hanem ezek a sugarak, egy nagy lencse által összegyűjtve s így ismét összehozva, megint fehér fénynyé

*) Edinb. Rev. 1840. Octob. 117. 1.

egyesülnek. Kevés elmélet van a tudományban, mely a tapasztalás és a logika kielégítőbb megegyezésével dicsekedhetnék.

Nem lehet tagadni hogy a Göthe elméletében is nagyon sok a valószínűség; s ő azt annyi pontos kísérlettel s bámulatos észlelettel támogatta, hogy mind e mai napig nem csak buzgó védőkre talált még a tudomány emberei közt is, bár csak kevesekre, hanem sok hívét a newtoni elméletnek is nem kis zavarba hozta, a kik saját elméletök mértani pontosságában bizva, a Göthe nézletét megvetőleg mellőzték, a helyett hogy diadalmasan megczáfolni törekedtek volna. Az ő makacssága menthető, mert meg lévén győződve elmélete igazságáról, bátran kihívta a czáfolatot s keztyűjét senki sem vette föl. Megvetésből hagyták ott; ő azt vak elfogultságra magyarázta. Mindent elkövetett hogy a francia akadémiában munkájáról jelentést tegyenek: de e tisztességet el nem érhetette. Cuvier megvetőleg mondá, hogy ily munka nem arra való hogy a francia akadémia foglalkozzék vele; Delambre pedig minden sürgetésre e szavakkal felelt: »Des observations, des expériences, et surtout ne commençons pas par attaquer Newton!« (Észleleteket, tapasztalatokat! s mindenek fölött ne kezdjük azzal hogy megtámadjuk Newtont!) — Mintha bizony a *Farbenlehre* nem észleleteken s tapasztalatokon épült volna! s mintha a Newton dicsőségének mindenek-még az igazság fölött is sérthetetlenül kellene állnia! Gő, thének méltó oka volt bosszankodni az ily eljáráson. Ha elmélete helytelen volt, ha tapasztalatai hiányosak: miért nem mutatták ki tévedéseit, hiányait? Hogy Newtonnak ellent mond: ez támaszthat némi előítéletet az elmélet iránt; de a Newton hivei nem arra voltak hivatva hogy

kimutassák hogy Góthe és Newton közt ellentmondás van, a mi hangosan kürtöltetett, hanem hogy Góthe és az Igazság közt van ellenmondás, a mit megvetőleg állítottak, de nem vettek magoknak fáradságot hogy be is bizonyítsák.

Miután ez a tudománynak oly ága, melyben legkevésbé sem igényelhetek illetékességet, s miután sehol sem találtam a Góthe elméletének oly czáfolatát, mely megérdemlené hogy idézzem, meg kell elégednem azzal a kijelentéssel, hogy maga a tény, miszerint az európai természettudósok roppant többsége a legcsekélyebb figyelemre sem akarja méltatni a *Farbenlehre*-t, bár magában csak előítéletet képes támasztani az elmélet ellen, mindazáltal oly hatalmas valószínűségi érv annak helytelensége mellett, a melyet csak erősen meggyőző ellenérvekkel lehetne megdönteni. Ha a *Farbenlehre*-t egy kívülről szemlélőnek bár tökéletlen, de pártatlan szempontjából nézzük, annyit mondhatunk róla, hogy Góthe nemcsak nyilván félreértette Newtont, hanem oly elméletet is állított föl, mely gyökeres tévedésen alapúl. A tévedés abban van, hogy a setétséget tényleges minőségnek veszi, a helyett hogy csak a fény egyszerű hiányának venné. A setétség, mint a fénynyel együtt működő tényező által állanak elé, szerinte, a színek? Kivetkeztetve a nyelv minden kétértelműségeiből, ez elmélet azt állítja, hogy a fény magában tökéletesen szintelen, ha csak a semminek különböző fokozataival nem érintkezik, vagyis, más szavakkal, míg különböző fokozatú fogyatéket nem szenved; s minden fogyatékkal, vagy kisebbedéssel, a színek mind setétebbre válnak. Ez sokkal fonákabbnak látszik, mintsem elhihetnők; mert mi a setétség egyéb, mint a fény hiánya? Igaz, hogy Góthe is egy helytt a setétséget, elvontan, pusztá

nemlegességnek nevezi; nem kevésbbé igaz, hogy elmélete rendén a setétség egészen igenleges szerepet játszik; s azt is kell hogy játsszók; mert ha egyszer merő nemlegességnek vesszük, az egész elmélet azonnal összeomlik. A fényt szintelennek állítva: a szintelennek semmi kevesbitése nem hozhat színeket elő. Ha csak a setétség nem igenleges, közreműködő tényező: nem marad fönn más, mint a fényben keresni a szín elemeit, s épen ez az oka hogy a newtoni elmélet abban keresi és találja is.

Régi eszme volt, hogy az árny különböző szélei különbözőleg módosítják a fényt, különböző színeket hozván elő. Ezt Newton részletesen megczáfolta (Optikája II. r. I. könyvében), egyszerű észleletekkel kimutatva, hogy bármely szín mindig ugyanaz marad, bármilyen széle legyen is az árnyéknak; s ha különböző törhetőségű sugarak egymástól elválasztatván, egyikök külön tekintetik: »az azt alkotó fény színét semmi törés vagy visszaverődés meg nem változtathatja, pedig múlhatatlanul meg kellene hogy változtassa, ha a színek nem volnának egyebek, mint a fénynek, sugártörések, visszaverődések és árnyak által előidézett módosulásai.«

Azt is nyomatékosan ki kell emelni, hogy a legtekintélyesebb természettudósok bizonyítják a Götthe észleleteinek pontosságát; s mivel ez észleletek felette számosak és igen sok tényt állapítanak meg: fénytani tanulmányai értékét méltán magasra helyezhetjük. Ő lángeszű ember volt, s a lángész szenvedélyes kitartásával dolgozott. De megadva bámulatunk adóját az embernek, azért nem szükség elfogadnunk elméletét. A mi a tudomány embezeit felbosszantotta ellene s oly kicsinylő nyilatkozatokra késztette vizsgálódásai felől: a megvetőleg keserű polemiai hang volt épen, melylyel ő maga jelentett be egy oly fel-

fedezést, melynek igazságát amazok teljességgel nem akarták elismerni. Ő volt a támadó — s a gyöngé fél. Hangoosan mondta hogy Newton tévedésben van; s egy futó tekintet e tévedés állítólagos felfedezésére kimutatta hogy ő van gyökeres tévedésben. Ha a személyes összeütközések hevétől távol tartva magunkat, nyugodt szemmel nézzük a dolgot, át fogjuk látni, hogy a kérdés egyszerűen erre vihető vissza: a két elmélet közül melyik adja a tényeknek teljesebb és tisztább magyarázatát?

A fényt és a színeket, mint a hangot, tekinthetjük mint tárgyas jelenségeket, bizonyos külső körülményekhez viszonyítva; s mint alanyi jelenségeket, bizonyos érzésekhez viszonyítva. Mielőtt azt kérdenők: Mi a fény vagy a hang? először azt kell eldöntenünk: vajon a tárgyas tényt, vagy az alanyi érzést (reánk való hatásukat) keressük-e? Azt mindenki megengedi, hogy az érző szervezettől eltekintve is, a Fény és a Hang tünetényei, tárgylagosan, léteznek, ha nem is úgy, mint a mi érzékeink előtt ismert fény és hang. De miután mi csak érzékeink útján ismerhetjük őket, bölcsészeti eljárásnak látszik ezen kezdeni vizsgálódásainkat. S Göthe épen ezt tette. Először is kifejti az élettani (physiologisch) színek, vagyis a szem idegreczóján tett benyomások törvényeit; s ebben az irányban tett megbecsülhetetlen szolgálatait az élet-tudósok, szívesen el is ismerték. De minthogy ezen az úton soha meg nem tudhatnók mik a tünetények külső feltételei, tárgylagos tényekben kell, lehetőleg irányt adó magyarázatot keresnünk. Az a föltevés, hogy a különböző színű sugarak különböző fokú törhetőséggel bírnak, lehet hogy tévesnek fog bizonyulni egykor; de mivel az észlelt tényeket jobban kimagyarázza, mint bármely más eddigelé ajánlott feltevés: annál fogva elfogadtatott. Az

által, hogy mind a fényt, mind a hangot, ruganyos közeg (vezető) hullámai által előidézett tüneteknek tekintjük, mind a hang- mind a fénytani jelenségek számítás alá vethetőkké lettek. Igaz, hogy ez által, a Göthe szemrehányása szerint, megszűnnek észrevételünk konkrét tárgyai lenni s számtani képletekké válnak, de épen erre törekszik a tudományos vizsgálódás, — a mire mindjárt visszatérek. Hasonlitsuk össze a tárgylagos és az alanyi tényeket.

Ha egy ruganyos pálczát rezgésbe hozunk, a fül addig semmi hangot nem hall, míg a rezgések oly gyorsaságot nem érnek el, hogy nyolcz rezgés történjék egy másodperc alatt, a mikor a legalsó hang lesz hallható; ha most a rezgést folyvást gyorsabbítjuk, fokonként mind magasabb-magasabb hangok lesznek hallhatók, míg a rezgések száma 24,000-et ér el egy másodperc alatt, a mely határon túl a fül ismét nem képes semmi hangot felfogni. Hasonlókép ki van számítva, hogy ha a rezgések egy másodperc alatt 483 billiót érnek el, a fény, vagy is inkább a vörös sugár kezd érezhető lenni a retinán (a szem idegreczéjén); a rezgés növekedő gyorsaságával a színek egymásután, sorban narancsszin-, sárga-, zöld-, kék-, violaszinbe mennek át, míg 727 billió rezgésig nem emelkedik a gyorsaság, a mikor ismét semmi fény nem észlelhető többé. Itt vegytani működés kezdődik; s a sugarak vegytani sugaraknak neveztetnek, mint a spektrum másik végén levők, hősugaraknak. Ime az objektív feltételek, melyek a legnagyobb pontossággal állapittattak meg, s a melyek által fölötte fontos eredmények érettek el.

Az alanyi tények, Göthe szerint, arra a hitre vezetnek hogy a különböző hangok a hang és a csönd eredményei, épen mint a színek a fény- és sötétségéi. A hang különbségét (az egyes hangokban) a csönddel való vegyítés

különbsége okozza. A legmagasabb hallható hangtól kezdve lefelé fokozatos lassulása van a rezgéseknek a csönd fokozatos közbevetései által, mindaddig míg a csönd lesz túlnyomó s többé semmi hangot nem hallani. Tegyük hogy áll e föltevés, még mindig kérdés marad: mik a csönd feltételei? Ha csak a rezgés lassudása: akkor nincs szükség a csönd, mint tényező, föl vételére. Hasonló okoskodással nélkülözhetjük a setétség fölvetését is.

A különböző törésű fénysugarak föl vételét nem csupán a fénynek a prizma általi föl bontása s ismét összefogása támogatja, hanem a sugártörésnek Snellius által felfedezett törvénye is megerősíti. S az abból vont következtetés, hogy t. i. a ráesési szög $\sin \alpha$, bár minden egyes színre nézve állandó, a spektrum különböző színeinél különböző, — az egész kérdést a matematikai számítás körébe vonja. A jelenségek megszűnnek csak minőségiek lenni s mennyiségiek is lesznek: meg mérhetők s meg is vannak mérve. A Göthe elmélete szerint, ha meg engedjük is igazságát, a jelenségek nem mérhetők meg; s aki csak egy pillantást vet valamely újabb fénytani (optikai) műbe: meg fog győződni, hogy az a terjedelem és pontosság, a meddig e kiszámítások véve vannak, magokban is elegendő okot szolgáltatnak arra hogy annak az elméletnek adjunk elsőséget, mely ilyen számításokat enged meg. Mert a mint Kopernikus mélyelműen mondja: »Nem szükséges hogy a föl tevések (hypothesisek) igazak legyenek, sőt az sem hogy igazaknak látszassanak; elég, ha a számításokat összhangzásba tudják hozni az észleletekkel.« *)

Góthét a matematikában és a természettan mód-

*) Copernicus: De revolutionibus orbium coelestium, 1566.

szereiben való járatlansága gátolta abban hogy észrevegye saját elmélete hiányait s az általa megtámadott elmélet nyilvánvaló előnyeit. Ő e tárgynak minden szám-tani tárgyalását visszautasította, mint balfogást; s Hegel, a ki a tudományos módszereknek még határozottabb ellen-zője volt, igazat ad neki e pontban.

»A matematikusok egész iskoláját magam ellen zú-dítottam« — mondja Göthe — »s a világ szörnyen fölfor-tyant, hogy oly ember a ki járatlan a mértanban, mer egy Newtonnak ellent mondani. Mert hogy a termé-szettan megállhat függetlenül a mértan-tól, azt úgy látszik, senki sem sejtette.« S bizony e sejtelen teljességgel nem is jutott erőre a termé-szettannal foglalkozó emberekben, bármily szükséges volt is néha tiltakozni a mértannak túlságig kizárólagos alkal-mazása ellen a természettanra. De a balfogalom, mely a Göthe polemiájának a fenekén rejlik, nagyon természetes egy költőnél, a ki járatlan volt a mértanban s a tapasza-lati tudományokban s fel sem tudta fogni a sajátlagos álláspontot, melyet a mértan, mint a vizsgálódás hatalmas eszköze elfoglal. »A számtanról s az azzal való visszaélé-sekről« szóló értekezésében (Ueber Mathematik und deren Missbrauch) *) az ily eszközt alkalmazó bölcsestszt ahhoz az emberhez hasonlítja, a ki gépet alkalmazna dugóhúzásra, a mit két karral és kézzel a nélkül is könnyen el lehet végezni.

Hogy tévedését felfoghassuk, képzeljünk egy rendki-vül éles eszű s nagy erélyű embert, a kinek egyszerre eszébe jut, hogy vegytani elméleteink alapja hibás, hogy az atom-elmélet nem csak hypothesis, hanem oly hypothe-sis a mely ferdén állítja föl a természet rendét; miután,

*) XXXVI. köt. 283—294. ll.

valóban, azok a mennyiségi viszonyok, melyekre ez elmélet alapítva van, nem is léteznek. Képzeljük, hogy ez az újító munkához lát, kísérleteket kísérletekre halmoz, magyarázatokat keres és talál, tekinteten kívül hagyja mindazt, a mit egész korszakok egymásra rakott észleletei e tárgyban összegyűjtöttek, s mindenek fölött megveti mint haszontalant vagy még rosszabbat azt a műszert, a mely a vegytant a pusztta találgatások köréből a tudomány lehetőségének körébe emeli: a mérleget. Valószínű, hogy merész újítónk sok érdekes s azok közt sok új észleletet is fog tenni. Valószínű, hogy nem egy irányban új ösztönt fog adni a vizsgálatra. De bizonyos, hogy orvosolhatatlan tévedésbe fog jutni elméletével, mert tényei nem lesznek megbízhatók. A mérleg finom ellenőrzése nélkül, a vegytani kísérletek soha sem lehetnek mennyiségileg (quantitative) biztosak; s mennyiségi biztos ismeret nélkül soha sem lehet a vegytan szoros értelemben vett tudomány, csak is minőségileg (qualitative) azaz csak közelítőleges ismeret. Akármennyi egyes észlelet sem fog szabatos észleletre vezetni, mérés nélkül. Semmi értelmi erő sem pótolhatja a műszert, a mérleget. Világ végéig észlelhetünk eső testeket, de számítás nélkül a testek esésének, a nehézkedésnek törvényét soha ki nem hozhatjuk. Savakat és lúgokat vegyithetünk, akármennyit, de akárhány kísérlet sem fogja fölfedezni vegyülésök törvényeit, ha mérlegre nem vetettük.

Göthe pedig eldobta a mérleget. Hegel merészen állítja hogy ez Göthének érdeme, hogy a prizmat a sutba dobta (das Prisma heruntergebracht zu haben). Magasztalja azt a »tiszta érzékét a természetnek«, mely a költőben föllázadt a Newton »eszmélkedő barbarizmusa« ellen. Ugyanerről Schelling, a ki nem habozt

valódi érvül venni arra, hogy a Göthe felsőbbségét hirdethesse a Newton követői fölött, hogy »a Newton követőinek mesterségesen összekúszált s a tényeket elferdítő észleletei helyett ő a természet legtisztább, legegyszerűbb ítéletét állítja elének« — hozzáteszi: »nem lephet meg senkit hogy a Newton vak és szolgai követői ellene mondanak minden vizsgálatnak, a mely azt bizonyítja, hogy a természettannak épen az a szakasza, a melyről mindeddig azt tartották, hogy abban a leghatározottabb, sőt csaknem mértani bizonyosság szól mellettök, gyökeres tévedésen alapszik« *).

A módszer e kérdése, ha kellőleg szemügyre veszünk, meg fogja világítani azt a kérdést: mennyiben volt képes Göthe a természettani vizsgálatra általában? Szellemének vele született iránya ép oly határozottan kitűnik optikai tanulmányaiból mint költészetéből: ez irány mindenütt a konkrét jelenségek s nem az elvont következtetések felé vonta. A szín jelenségeit akarta kimagyarázni s a mértanban e jelenségek elenyésznek; azaz: maga a tanulmányozandó tárgy elvonatik a vizsgálat elől s absztrakciók mögé rejtőzik. Az ő természet-szemléleti módjával ez homlokegyenest ellenkezett. A polarizált fény bámulatos tűneményét matematikusok kezében látni: őt határtalanul bosszantotta. »Az ember azt sem tudja« — mondja — »hogy ép test vagy csak roncs van-e eltemetve e formulák alatt!« **) Biot-nak csak a nevére is dühbe jött; s folytonosan kaczagta a Newton hiveit, prizmaikkal és spektrumaikkal, mintha csupa könyvmolyok és tudákosak lennének, a kik komor szobájokat többre becsülik az

*) Schelling : Zeitschrift für speculative Philosophie II. 60.

**) XXXVI. k. 287. l.

isten szép napvilágánál. Mindig csak a kertjében, vagy egyszerű prizmával a szabad verőfényen tett kísérleteiről beszélt, mintha az egyszerű természeti módszer biztosabb volna mint a tudomány mesterséges módszere. Ezzel csak a módszerek teljes félreértését árulta el. Azt hitte, a természet megnyilatkozik a türelmes szemlélő előtt.

»S a mit kitárni nem a k a r eszednek:

Csavarral, rúddal rajta nem veszed meg* *)

Itt az oka annak; a mi nem sikerült neki; de itt annak is: a mi sikerült; mert nem kell elfelejtenünk, hogy ha a *Farbenlehre* értéke, mint adalék az optikához, kétségbe vonható is, a színek ismeretéhez, a mint a festészek kívánják, megbecsülhetetlen adalék az. Festészek ismét meg ismét elismerték, mennyi hasznót merítettek belőle; s emlékszem hogy Riedel, Rómában, határtalan lelkesüléssel nyilatkozott felőle előttem; állítván, hogy a színezést illetőleg, többet tanult a *Farbenlehre*-ből, mint összesen minden más könyvből vagy mestertől életében. Művészeknek s élettannal foglalkozóknak, vagyis azoknak, a kiket a színek tünetényei főleg mint észleletek érdekelnek, s a kik inkább minőségi mint mennyiségi ismeretet kívánnak azokról, a Göthe munkája rendkívül becses; s még a természettudósok is meg kell hogy engedjenek annyit, hogy bármily téves az elmélete s hiányos a módszere, de a tények roppant halmaza és rendezése, valamint az éleselműség, a melylyel azokat magyarázza, komoly elismerést érdemel. A mint Bacon elmésen mondja, egy tekenős béka, helyes úton haladva, megveri a téveszett úton haladó versenyparipát; s ha igaz, hogy Göthe

*) Faust, első rész. V. k. 29. l. (Dóczi Lajos fordítása 32. l.)

tévesztett úton volt, nem kevésbé igaz, hogy a verseny-paripa izmai és mozdulatai meglátszanak rajta.

Egészen más szemmel tekinthetjük munkálkodását az élettan (physiologia) körében. Szellemének vele született iránya s a nevelés és tanulmány által szerzett tulajdonai itt több sikerre képesítették. Az élettannak sajátos varázsa van a költői kedélyekre s nem egy költőt csábított már és tett physiologgá. Mértanra nincs szüksége. Konkrét észleletek adják benne az anyagot a legmerészebb s legszéleseb körű összehasonlításokra.

Mondjuk ki határozottan, és pedig nem az elfogult életíró, hanem Európa néhány legelső rangú tudományos tekintélyének a bizonyágtételére *), hogy az élettanban Göthe magas helyet foglal el, nem költői hirnevéért, sőt inkább annak daczára. Jegyezzük meg, hogy e tudományban nem kell őt úgy tekintenünk — s a szerint ítélnünk meg — mint költőt, mint felületes műkedvelőt, hanem mint oly gondolkodót, a ki elég ismeretanyagot szerezve arra, hogy biztosan haladhasson, kortár

*) E munka első kiadásában a szöveg ez állításának támogatására számos idézet volt felhozva; de épen e fejezetnek az a hatása lett, hogy ily bizonyítékok ma már feleslegesekké váltak, Göthe helyzete a tudományban napról-napra jobban-jobban elismertetvén. A következő hivatkozások annál fogva most már elégségesek lesznek: Auguste St. Hilaire: Morphologie végétale. I. 151 — Oscar Schmidt: Goethe's Verhältniss zu den organischen Wissenschaften. 10. l. — Johannes Müller: Über fantastische Gesichtserscheinungen, 104. l. — Cuvier: Histoire des sciences naturelles. IV. 316. l. — Isidore-Geoffroy St. Hilaire: Essay de Zoologie Générale, 139. l. — Owen: Archetypes and homologies of the skeleton, 3. l. — Helmholtz: Allgemeine Monatsschrift, 1853. May. — Virchoff: Goethe als Naturforscher.

sai és utódai szellemének oly lökést adott, mely még máig sem vesztette el ható erejét.

Göthe gondolkodó volt a tudományban, tudományos eszmék kezelője. Nem tartozott ama munkás és érdemes napszámosok közé, a kik a bonczkéssel és a mikroskoppal fáradalmasan gyűjtögetik össze az anyagot, a melyből a tudomány építsen. Ő is dolgozott a maga módja szerint, s a természet rendében mindenütt kereste a bizonyítékokat azon eszmék igazolására, a melyeket a priori állított föl. De azért ne véljük hogy metaphysikus lett volna. Ő positiv gondolkodó volt, csakhogya az a priori-módszer útján; a mely módszer csak akkor ros, ha a gondolkodó megelégszik saját föltevésével, vagy azokat legfeljebb részrehajló és felületes szembesítésnek veti alá a tényekkel, a mit Bacon »notiones temere a rebus abstractae«-nak (a dolgokról vakmerően elvont fogalmaknak) nevez; de kiválóan bölcsész módszer: ha csupán a tények előtt jár, előlegezve azt a mit a tapasztalás, késő következtetéseivel, megerősítend. Az a priori-módszer fényes és pompás műszer; ügyetlenül kezelve kezedet vágja el; ügyesen használva mélyen vág be az igazságba, mint a Keppler s a Göthe kezében, a kik magasról nézték a természetet, de ha alant a völgyben valamit megpillantottak vagy megpillantani véltek, azonnal lesiettek, hogy szemügyre vegyék s észlelők igazságát megerősítsék.

Vessünk egy pillantást e téren végzett munkájára. Az állkapocsközi csont *) régóta vitás csont volt a boncztanárok közt. Vesalius — az első úttörők egyik legnagyobbika és legmerészebbike, a ki Galén ellen irt, mint a

*) Ez a felső állkapocs középesontja, az a darab a melyben a felső metsző-fogak vannak.

bölcsészek Aristoteles ellen — azt állította, s igaza is volt, hogy a Galén bonczтана nem a z e m b e r i, hanem csak állati testek bonczolatán alapszik. Ennek egyik bizony-sága, mondá, hogy »Galén egy külön csontot emleget, a mely az állkapocscsal varrány *) által függ össze; pedig e csont, a mint erről minden boncztanár meggyőződhetik, csak állatoknál fordul elő.« Erre a Galén hívei fegyverkeztek. Meggyőző tényrt felhozni nem bírtak; de az nem tett semmit; ha a tények hiányoznak, nincs-e készen mindig a hypothesis? Sylvius például vakmerően állította, hogy h a j d a n az embernek is megvolt ez az állkapocsközi csontja; ha most nincs is meg, eredetileg meg kellett hogy legyen; a bujaság, az érzékiség fosztotta meg tőle lassanként **). Ime, az érzékiséget miért is nem teszik felelőssé! A vita századokon át folyt, de senkinek sem jutott eszébe megkísérteni: nem lehetne-e ama csont létezését boncztanilag bebizonyítani? Sőt Camper, e csont állítólagos hiányát, az embert a majomtól elválasztó, megkülönböztető-jegy magaslatára emelte; a mi kétszeresen szerencsétlen kísérlet volt, először mert a kérdéses csont nem hiányzik az embernél, s másodszor, mert a mennyiben az embernél hiányzónak volt vehető, annyiban a csimpánznál,

*) V a r r á n y -nak (sutura) nevezik a koponya- s arc-csontok sajátoságos finom összeeresztését, mely szorosan egymásba fogódzó fogakhoz hasonlít inkább.

**) Ugyanez a Sylvius volt a ki Vesaliusnak azt felelte, hogy Galén nem tévedett a mikor az embert úgy írta le, hogy a mellcsontja hét darabból áll (holott csak háromból áll); »mert« — ugymond — »hajdan a hősök erőteljes mellkasa több csontot megbírhathott, mint a mennyivel mi, elfajult nemzedék, dicsekedhetünk.« Azt lehetetlen meghatározni mi volt valaha s mi nem; de a múmiák elég régiek s azért csak annyi csontjok van mint nekünk.

a legmagasabb rendű majomnál is épen úgy hiányzott *). Igy a boncztan nagyon is áruló szövetséges volt e kérdésben, ámbár Camper nem sejtette árulását.

E kis történeti vázlat annyit bizonyít, hogy a fölfedezés, ha csekély fontosságú is, teljességgel nem volt könnyű; valóban oly kevéssé feküdt a közönséges tudás útszélén, hogy mikor először nyilvánossá lett is, kezdetben megvető hitetlenséggel fogadták még oly kitűnő emberek is, minő pl. Blumenbach *) s negyven év kellett hogy általánosan elfogadtassék, ámbár Loder, Spix, Sömmering egyszerre elismerték. Camper, a kinek Göthe kéziratban küldötte meg, úgy találta hogy »très élégant, admirablement bien écrit, c'est à dire d'une main admirable« (nagyon finomúl, bámulatos szépen van írva, azaz bámulatos kézzel), de mondja, valamivel jobb latinság nem ártott volna. Göthe megvetéssel kezdte nézni a szaktudósok pedansságát, a kik az öt érzékek tanúságát is készek megtagadni egy régi tantétel kedvéért; s remekül mondja: »a szólamok, melyeket az emberek szünetlenül ismételnék, végre meggyőződésekké válnak bennök s az értelem szerveit megcsontosítják« ***).

*) Blumenbach már jelezte: hogy néhány fiatal majomnál és páviánnál a szóban levő csontnak semmi nyoma sem található.

**) Lásd Comparative Anatomy-jának Lawrence általi fordítását s a fordító jegyzetét a 60. lapon.

***) E munka első kiadásának megjelente óta furcsa példájára jöttem rá annak is, hogy az emberek néha, nem igen becsületes módon, szeretnek dicsekedni oly fölfedezés ismeretével, a melyet előbb elvetettek. Vicq d'Azyr, Discours sur l'anatomie (Oeuvres IV. 159.) említvén az állkapocsközi csont fölfedezését,

Ebben a fölfedezésben a legnevezetesebb nem maga a fölfedezés, hanem a módszer a mely rávezetett. Az állatoknál az állkapocsközi csontban vannak a metsző fogak. Az embernek is vannak metsző fogai. S Göthe, teljesen áthatva attól a meggyőződéstől, hogy a természetben egység van, merészen állította: ha az embernél ezek a fogak közösek az állatokkal, ennek a csontnak is közösnek kell lenni velök. A boncztanárok, elmerülve a részletekbe, s nem bírva azt az alap-nézletet, mely most minden összehasonlító boncztannak a gyökere, nem látták feltétlenül szükségesnek a szervezet ilyes egyformaságát; annál kevésbé, mivel a látszat tökéletesen ellene volt. De Göthét nem csak a valódi bölcsészi felfogás vezette; ösztönszerűen eltalálta a bizonyítás helyes módszerét is, tudniillik: összehasonlítani a különböző módosulásokat, a melyeken e csont az állatok rendében fokozatosan átmegy. Ez a módszer azóta általános módszerré vált; s vissza kell helyeznünk magunkat a történelmi álláspontra, hogy annak újdonságát, abban az időben mikor Göthe alkalmazta, kellőleg méltányolhassuk. Összehasonlítás útján rájött, hogy ez a csont az állat táplálkozási módja és fogainak nagysága szerint változik. Rájött továbbá, hogy némely állatoknál ez a csont nem válik el az állkapocstól; és hogy gyerme-

hozzáteszi: »Camper urtól hallotam, mikor először járt Párisban, hogy ő ezt a csontot már rég ismerte.« No már, épen ez a Camper, mikor névtelenül megkapta a Göthe értekezését, melyben fölfedezését jelenti, azt mondta: »újra meg kell a dolgot vizsgálnom«, s a mikor megtudta hogy Göthe a szerző, azt írta Mercknek: »újra meggyőződtem, hogy az a csont nem létezik.« (Lásd Virchow, Goethe als Naturforscher. 79. l.); de mihelyt egy hirneves boncztanár azt mondja előtte hogy az a csont létezik, akkor dicsekedve állítja: én azt már rég ismertem!»

keknél a varrány még észrevehető. Azóta a magzat- (foetus) koponya vizsgálata minden kétségen felül emelte a tényt. Magam is láttam egyet, a melyen a csont világosan külön vált; s nekem is van egy koponyám, melyen a külső varrányok csontosodása már jól előre haladt, de belül még láthatók az intermaxillare némi nyomai *).

Göthe ezt a fölfedezést 1784-ben tette s azonnal közölte több boncztanárral. Loder már 1787-ben említi is *Compendiumában*.

Mennyiben igényelheti magának Göthe e fölfedezés dicsőségét, arra nézve közelebbről jöttem rá egy tényre, mely nagy vagy csekély fontossága a szerint hogy mi nézettel vagyunk az ilyes igények felől; nevezetesen, ha vajon valamely eszmének világos kimondása, bár részletekig kivive s bizonyítva nincs is, elég-e arra, hogy elsőséget állapítson meg? vagy pedig az Owen szavaival élve **) »a valódi fölfedező az, a ki valamely igazságot megállapít; s a próba jele: az általános elfogadás. Valaki, ennél fogva, egy elhanyagolt vagy elvetett tan vizsgálatát újra kezdi, azt világosan bebizonyítja, s megtalálja és kimagyarázza azon tévedések természetét, a melyek ama tannak hallgatólagos vagy nyílt elvetésére vezettek volt, nyugodtan s bizalommal várhatja a fölfedezés iránti igényének elismertetését.«
— Ha az előbbi nézetben vagyunk, akkor az ember állkapocsközi csontjának fölfedezését Vicq d' Azyr-nak kell tu-

*) Ezeket egyes kivételes eseteknek is lehetne venni. De Weber M. J. módot talált arra, hogy a koponyán hígított légsav (acid. nitric.) segítségével, a csontok elkülönzését tisztán meglát-hassuk. *Froriep's Notizen*. 1828. XIX. k. 282. *Virchow* I. 80. l.

**) Owen: *Homologies of the skeleton*. 76 l. V. ö: *Malpighi: Opera Posthuma*, 1697. 5 l.

lajdonitanunk; ha az utóbbi nézetben: akkor Göthének. A *Traité d'Anatomie et de Physiologie*-ban, melyet ama kitünő boncztudós 1786-ban adott ki, nem csak hogy ismételve visszatér arra, az akkoriban még új, eszmére: hogy a szerves lények alkatában egyforma terv érvényesül, a melyhez képest a természet »mintha valamely eredeti és általános minta szerint dolgoznék, a melytől nem örömet távozik el, s a melynek nyomai mindenütt észrevehetők;« — hanem annak a többi közt, még a következő bővebb magyarázatát is adja: »Végre elutasíthatjuk-e azt (t. i. hogy a szerves alkotásokban általános tervszerűség nyomai észlelhetők) magunktól, ha összehasonlítjuk a négylábuak állkapczájának első csontját, melyet *metszőnek* nevezek, az embernél azzal a csontdarabbal, a mely két felső *metsző-fogát* tartja, s a melyet az állkapocscsonttól, a foetusnál tisztán észrevehető repedés-szerű hézag választ el, mely a felnőtt embernél alig látható, s melyről senki sem tudja hogy mire való.« A második *Discours*-ban alább ismét azt mondja: Minde fogakat a felső állkapocsbán egy csont tartja, a melyet *metszőnek* vagy *ajkinak* (*labiale*) neveztem, melyet némelyek *állkapocsközinek* (*intermaxillare*) neveznek, melyet a rozmárnál nem rég fedeztek föl s melynek nyomait az emberi foetus felső állkapcsában én is észleltem.«*)

Az olvasó észreveheti, hogy ez nem a tény egyszerű bejelentése, hanem épen azon tannak a világosítására van felhozva, a melyre Göthe hivatkozott. A *Traité d'Ana-*

*) *Vicq d'Azyr*, Oeuvres IV. 26 l. *Discours sur l'Anatomie*; és 159 l. *second discours* stb. (Az idézetek Lewesnél francziául vannak. Ford.)

tomie, mint említők, 1786-ban jelent meg, tehát két évvel azután, hogy a Göthe fölfedezése történt; és Sommering, Mercknek *) ezt írja: »Véleményemet a Vicq d'Azyr munkájáról, előadtam a Götting. Gelehrt. Anzeigen-ben. Ez a legjobb mű e nemben. A mennyire eddigelé haladt, Göthe még nincs említve benne.« A miből következtethetjük, hogy Sommering föltette hogy Vicq d'Azyr előtt ismeretes lehet már a Göthe egykoru munkálkodása; másfelől e következtetés ellenében azt lehet fölhozni, hogy míg Németország mindent tudomásul vett a mi Franciaországban történt, a Németországban történő felfedezések csak igen lassan utaztak át a Rajnán; s e nagy lassuságra például felhozhatjuk, hogy Geoffroy St. Hilaire, a ki évekkel utóbb az összehasonlító boncztan eleveit a Götheéhez oly annyira hasonló szellemben dolgozta ki, még csak nem is sejtette hogy elődje is volt már e munkában, s a Fischer G. monografiáját olvasva, azt mondá: »Goethe fedezte hát föl a fal-közi (interparietal) csontokat némely rágcsálónál, de beírte azzal, hogy egy összehasonlító boncztani munkában a lap szélére följegyezte a fölfedezését« **).

De még most jövőnk a zárkövetkeztetésre: ámbár hát a *Traité d'Anatomie* csak 1786-ban jelent meg, Vicq d'Azyr az állkapocsközi csont fölfedezését a Tudományok Akadémiájában már 1779-ben ***) bejelentette, te-

*) Briefe an Merck, 493 l.

**) *Philosophie Anatomique* II. 56 l. Geoffroy később nagyon büszke volt rá, hogy a Göthe szavazatát bírja; s a Geoffroy fia nagy dicsekedéssel beszélt az apja és a költő nézetei közötti találkozásról.

***) Munkám első kiadásában azt irtam: »Blumenbach Összehasonlító Boncztanának egy jegyzetéből (19 l.) úgy tűnik ki, hogy

hát öt évvel előbb mint Göthe a maga fölfedezését Herdernek jelentette. Az elsőbbség kérdése ezzel el van döntve. A francia tudósnek nem volt szüksége, hogy a német költő észleleteiről tudomást vegyen; s a Merck csodálkozása, a melylyel látja, hogy »a Göthe úgynevezett fölfedezését Vicq d'Azyr elfogadta«, egészen helyén kívüli volt. De szintoly bizonyosak lehetünk-e a felől is, hogy Göthe teljesen ismeretlen volt elődje fölfedezésével? Azt hiszem az volt. A rögtöni elragadtatás, a fáradságos vizsgálatok, a diadal-kiáltás, megannyi bizonyosság arra, hogy ha elődjének fölfedezése szemébe tűnt is valaha, a mi nagyon kevésbé valószínű, azt ismét tökéletesen elfelejtette; s hogy a Vicq d'Azyr kijelentése mennyire viszhang nélkül maradt az egész tudós világban, megítélhetjük abból, hogy a kor leghíresebb három tudósa, Camper, Blumenbach és Sömmering, semmit sem tudott felőle, sőt tagadta annak a csontnak létezését, a melynek fölfedezésével Göthe dicsekedett. E szerint, azzal hogy megállapítjuk a Vicq d'Azyr elsőbbségét, semmit sem vonunk le a Göthe érdeméből. Ő volt az, a ki a fölfedezést részletesen keresztülvitte; ő szerzett annak határozott s végleges helyet a tudományban; s mindenütt is őt említik mint fölfedezőt. E fölfedezés egyedüli fontossága abban a bölcsészi módszerben áll, a melynek példájául szolgál; abban az erős meggyőződésben, mely benne rejlik, hogy minden szerves alkotáson ugyanazon terv vonúl keresztül, s hogy az összehasonlító boncztatnak csak az ad érvényt, hogy ily terv nyomozható benne végig. Napjainkban ez útszéli eszmének látszik. Annyira megszoktuk

Vicq d'Azyr ez észleletet már 1780-ban tette.« A szövegben felhozott évszámot (1779) maga Vicq d'Azyr állapítja meg, O e v r e s IV. 159 l.

a szerves alkotások minden változatait ugyanazon ős-alak (typus) módosulásainak tekinteni, hogy más felfogást már alig tudunk képzelni. De hogy ez akkor épen nem volt kézzel fogható, sem könnyen alkalmazható eszme, azt két fényes példa bizonyítja, úgymint a növények metamorphosisa, és a koponya gerincz-elmélete.

Adjunk egy virágot a legeszesebb ismerősünknek a kezébe, föltéve hogy újabbkori tudományos műveket nem olvasott, s állítsuk előtte hogy a rügy, a levél, a csésze, a szirmok, a porszálak és a terme, bármennyire különbözzenek is színben és alakban, mind ugyanazon egy képződés, mind csak módosított levelek; állítsuk előtte, hogy a virág és a gyümölcs mind csak ugyanazon ős-alak módosulatai, t. i. a levélé; s ha bizik tudományunkban és igazmondóságunkban, tán el fogja hinni állításunkat, de kétséggel érthetetlen paradoxnak fog az tetszeni neki. Aztán állítsuk egy emberi csontváz elé, s figyelmét annak sokféle alakjaira fölhíva, állítsuk előtte, hogy mégis minden csont: vagy gerincz-csont, vagy annak függeléke; s hogy a koponya nem egyéb, mint különbözőleg módosult gerincz-csontok halmaza: talán, mint előbb, el fogja hinni állításunkat; de mint előbb, bizonyosan azon túlfeszített szemlélet szörszálhasogatásai közé fogja sorozni, a melyekre csak bölcsészek juthatnak. S pedig mind a két meglepő tétel a a morphologia első elvei közé tartozik; s a tudomány történelmében mind a két tétel Göthére viendő vissza. Növény- és boncztudósok, igaz, tetemesen módosították az először általa hirdetett nézeteket, s helyökbe az igazsághoz mind közelebb-közelebb állókat tettek, a nélkül hogy teljesen megegyeznének egymás közt. De ő adta igyekezeteiknek e részben az első lökést.

Mig a növény- és boncztudósok azon voltak, hogy a

különböző részeket megkülönböztessék s különbözőleg nevezzék el, tehát az elemzés útján jártak, addig őt, költői és bölcsési szelleme a magasabb egyezmény keresésére s minden különbségeknek felsőbb egységbe olvasztására ösztönözte. A Krisztinájához irt költeményében (Die Metam. d. Pflanzen) így szól:

»El sem tudsz igazodni e sok színű vegyülék közt,
Kedves, kertednek tarka virágseregén.
Halled a sok barbár hangzásu nevet, de földben
Mint kél, hangzik el is, egyik a másik után.
Mind hason egymáshoz, valahány van, s egy sem egyenlő;
S így titkos törvény rejlt e vegyület alatt,
S szent rejtély.« — — —
(II. k. 265.)

Ezt az ugyanazonosságot bebizonyítani nem volt könnyű feladat. Eszményi ős-növényt (Urpflanze) képzelt magának, melynek, a létező növények mind különböző valóulásai; s kénytelen vagyok abban egyetérteni Schleidennek, hogy ez a felfogás szerencsétlen is, félrevezető is. Szerencsésebb volt abban, a mint a növény egyes szerveit úgy fogta föl mint ugyanazon egy ős-alak módosulásait, mely ős-alak (typus) a levél. Nehogy a növények ez átalakulásait úgy értsük mint az állatok némelyikénél előforduló átalakulásokat; (e hibába estem én is, első kiadásomban, a mint Cohn Ferdinánd helyesen figyelmeztet), se általában tulajdonképi átalakulást a növények metamorphosisa alatt ne értsünk. A szírom vagy a terme nem fejlődnek először levelekké s nem abból fejlődnek szírommá vagy termévé, mint a hogy a hernyóból bábu s a bábuból lepke lesz. Ez volna tulajdonkép a metamorphosis. E helyett azonban úgy kell tekintenünk az egész növényt, mint az eredeti typus különböző módosulásainak egymás-

után következését; ez ismétlődések némelyikében a módosulás csekély, másokban tetemes. A két ős-alak a törzs és a levél. A magnak egy emelkedő s egy lefelé ható tengelye van, amaz a szár, emez a gyökér, a törzs két iránya. E két törzs mindenikéből oldalas szárok vagy ágak nyúlnak ki s ezekből ismét mások. A második ős-alak vagy typus: a levél; ennek különböző módosulásai alkotják mind a többi szerveket. Bármily nagyon különbözik is a szírom a termétől s mindkettő a közönséges levéltől: fejlődésök története ugyanazonosokul tünteti fel őket.

Lehetetlen, bármily felületes ismeretünk legyen is az élettani nézletek körül, észre nem venni a typus fölismerésének roppant fontosságát. A mint Helmholtz helyesen jegyzi meg: »a növény- és állattudósok fáradozása alig ment túl az anyaggyűjtés munkáján, a míg meg nem tanulták azt úgy rendezni hogy az összefüggés törvényei s az általános typus kerüljenek ki belőle. Költőnk nagy szelleme itt talált magának való tért s az idő is kedvező volt. A növénytanban s az összehasonlító boncztanban elég anyag volt már összehordva hogy világos átnézetet lehessen nyerni; s bár kortársai mind iránytű nélkül tévelygetek, vagy megelégedtek a tények és adatok száraz lajstromozásával, ő képes volt a tudományba két, végetlenül termékeny, vezéreszmét vinni be.«

S itt az a kérdés adja elő magát: Igényelheti-e Göthe magának jogosan azt a dicsőséget, melyet közönségesen neki tulajdonítanak, hogy ő alapította meg a Növények Morphológiáját (alaktanát)? Ismét föl kell állítanunk a fentebbi megkülönböztetést. Senki sem tagadja, hogy e tan annyira új volt, hogy a növénytudósok először megvetéssel utasították vissza, s csak akkor fogadták el, a mikor néhány kitűnő növénytudós mellette nyilatkozott. »Senki

sem tagadja hogy ezt Göthe dolgozta ki; ha előtte valaki foglalkozott is az eszmével, senki az eszmét részletes alkalmazásba nem vette s keresztül nem vitte. De ő maga Linnét és Wolffot úttörő elődeinek nevezte s nem lesz érdektelen megvizsgálni: mennyiben tarthatnak igényt ez úttörők a fölfedezés dicsőségére?

A kitünő növénytudós Cohn Ferdinánd jegyezte meg *), hogy a nagy Linné, észleletei közé sok badar tévedést is vegyített, a miket a költő Göthe tisztázott ki először. De Dr. Hooker, bár elismeri hogy Linné a tények közé sok metaphysikai és spekulatív anyagot is vegyített, hajlandó ennek is nagy becsét tulajdonítani. A »Systema Naturae« bevezetésében fordul elő a következő nagyfontosságú hely: — „A Prolepsis (elővélemény) előnkbe tárja a növényi metamorphosis titkát, mely által a fűféle növény, mely még csak lárva vagy is tökéletlen fejlemény, gyümölcs-termővé változik át; mert a növény képes vagy levelet, vagy termést hozni elő . . . Mikor a fa virágot nyit, a természet öt év munkáját előlegezi egyszerre: a rügyből kifejtván a következő évre való leveleket; az azutáni évre valókból a csészét; az azutániakból a virág-szirmokat; az azutániakból a porzó-szálakat; s a következőkből a termét, teli a gyümölcs apró magvaival, melyek a növény életének végcélját képezik.“ — E prolepsisben a spekulatív anyagot, a mit maga Linné is világosan mint olyat tüntet föl, külön kell választani a többitől, a mi, úgy hiszem, a legtöbb pontra nézve nem is nehéz. Azon kezdi hogy tisztán és jól megmagyarázza a rügyek eredetét és elhelyezését és hogy

*) Goethe und die Metamorphosen der Pflanzen. (Prutz Deutsches Muzeumában, IV.)

akár kifejlődve akár nem, mindig a levelek hónaljában vannak; és temérdek éles észrevételt s tapasztalati ténnyt hoz föl ez előadásának bizonyítására. Azt állítja, hogy a fakadásban levő növény mindenek előtt levelet törekszik előhozni, s azután, rendre-rendre, kimutatja, hogy a bim-bó, csésze, korona, porszálak és terme mind csak átalakult levél *). Dr. Hooker hozzá teszi még: »Mind ebben semmi sincs, a mi a Göthe újra-fölfedezésének az érdemét alább szállítaná;« s valóban alig lehet kétség az iránt, hogy ha Göthe, vagy más valaki, ki nem fejtette s be nem bizonyította volna e tant, a növénytudósok mai napig is csak úgy figyelmen kívül hagyták volna Linné amaz idézett helyét, »szeszélyes képzelgései« közé számítván azt.

Linné megmutatta az i r á n y t; de az csak a szikra volt, mely még egy gyúlékony képzelődésre várt; s ha eszünkbe jut, mennyire szerette Göthe Linnét, föl sem tehetjük, hogy ez a futólagos újj-mutatás újra meg újra föl ne villant volna lelkében, mint az igazság villanata. Már a mi Wolff Gáspár Frigyeset illeti, erre nézve a bizonyítékok távol sem oly kielégítőek. Annyi bizonyos, hogy Wolff, halhatatlan munkájában, a »Theoria Generationis«-ban oly világosan felállítja a morphologiai elveket, hogy Góthének kevés maradt a mit hozzá tegyen. De nagyon bizonytalan: olvasta-e Göthe valaha a Wolff munkáját. Saját munkája közrebocsátása után több évvel büszkén emlegeti azt a ténnyt, hogy Wolff »dicső úttörő« volt előtte s azt mondja, hogy figyelmét a nagy embryologista egy névrokona irányozta e munkára. Nem csekély meglepetéssel olvastam azért Düntzernél **) azt a habozás nélküli álli-

*) Whewell: History of Inductive Sciences, 3. edit. III. 553.

**) Goethe und Karl-August, 1851. 212. l.

tást, »hogy Herder 1785-ben ajándékozta meg Göthét a Wolff Theoria Generationis-ával, mely a Göthe kedvencz eszméi némelyikének durva vázlatát tartalmazta.« Ha ez adat szabatos volna, akkor Göthét komoly gyanu alá kellene vennünk; de teljességgel nem szabatos. Utána nézve a Herder levelének Knebelhez, a melyet Düntzer állítása bizonyítékául hoz föl, úgy találom, hogy Herder, először is, nem nevezi meg a Theoria Generationis-t, sőt az sem bizonyos, Wolff Gáspár Frigyesről szól-e egyáltalában, mivel egyszerűen csak »Wolf«-ot ír, a mi pedig gyakori név a német írók közt; és másodszor, nem is mondja hogy azt a munkát Göthének adta, csak hogy »szándékozik adni, ha példányt kaphat belőle, addig is Knebel ne is említse a könyvet Göthének.« És Düntzer egy ily mondatból ténnyet farag, a melylyel, — azért a csekély gyönyörért, a mit pedáns-sága abban találhat, hogy egy lap-alji jegyzetben helyre igazítsa Göthének azt az állítását, hogy figyelmét a Th. Generationisra F. A. Wolff hívta föl, — egyenesen azzal vádolja Göthét hogy Morphológiáját Wolfftól kölcsönözte, hogy ezt eltitkolta s azt állította, hogy elődjének munkáját nem is ismerte addig, míg figyelmét reá, évek múlva, más valaki föl nem hívta. Ily vádak ellen a következő érvekre kell hivatkoznunk. Először is itt van a Göthe határozott állítása, s az ő igazmondóságát nem lehet könnyedén kétségbe venni. Másodszor, ha a Herder által említett munka csakugyan a Theoria Generationis (a mi valószínű, bár nem bizonyos), és ha Herder azt, a mint szándékozott, csak ugyan oda is adta Göthének (a mi szintén hihető, de nem bizonyos), arra épen semmi bizonyíték nincs, hogy Göthe azt el is olvasta volna. Harmadszor, s végre, maga az a levél, a melyben Herder eme szándékát jelzi, tíz évvel későbbi (1795.) keletű, mint Düntzer ve-

lünk elhíttetni akarná; és így öt évvel későbbi, mint a Göthe nézeteinek közrebocsátása (1790.) *).

A *Metamorphosis* 1790-ben jelent meg. 1817-ben Göthe azt mondja, hogy felkérte tudományos barátjait, jegyezzék ki mindazokat a helyeket, melyeket régibb írókban találnak az általa fejtegetett tárgyra vonatkozólag, mert meg van győződve, hogy a világon semmi sincs tökéletesen új (absolut neu). Barátja, Wolff F. A. figyelmeztette Wolff Gáspár Frigyesre. Kifejezést adva csodálatának nagy előde iránt, büszkén ismeri el, megnyit tanult tőle huszonöt év óta. No már 1817-től huszonöt évet visszazámitva, 1792-re jutunk, az az két évvel a *Metamorphosis* közrebocsátása utánra s három évvel a Herder említett levelének írása előttre **). Ugy hogy, ha fölteszszük, hogy az abban említett könyv csakugyan a *Theoria Generationis* volt, Göthe egészen helyesen mondhatta hogy Wolff F. A., nem pedig Herder, volt az a barátja, a kinek a munka létezéséről az első tudósítást köszönheti.

A hang, a melyen Göthe Wolff Gáspár Frigyesről szól, bizonyára nem oly ember hangja a ki titkolni akarja valamely kötelezettségét; hanem oly emberé, a ki örömmel

*) Lásd: Knebel, Nachlass II. 268. a kire Düntzer hivatkozik; de idézetének pontatlansága megbocsátathatlan, oly embertől a ki oly egyhanguan szellemtelen maga s a mellett oly könyörületlen a mások apró pontatlanságainak felkutatásában.

**) Meg kell említenünk, hogy a Knebel kiadói az 1795-ki kelet után (?) jelt tesznek. De semmi okunk sincs föltenni, hogy tiz évet tévedtek volna e levél kellő helyére igtatásában; Düntzer maga sem fejezi ki kételyét a kelet helyessége iránt. S a belső bizonyítékok, a főntebb mondottakkal összevéve, nagyon valószínűvé teszik, hogy a pontos keletről az 1795-diki nem esik messze.

ismerve el tudománybeli elődjét, a két elméletről úgy beszél, mint ugyanazon jelenségek felfogásának két különböző módjáról, elődjének elmélete kiválóan élettani, az övé pedig kiválóan alaktani levén.

Mind Linnére, mind Wolffra vonatkozólag annyit mondhatunk, hogy ők ujmutatást adtak a növények morphológiájára, de a kivitel érdeme a Gőtheé. Semmit sem vonunk le a Kolumbus érdeméből, ha kimutatjuk, hogy öt századdal előbb mint ő az új világot fölfedezte, már skandináv utazók több ízben érintették annak partjait; s a Gőthe adalékai értékét a tudományhoz nem kisebbitjük azzal, ha kimutatjuk hogy Wolff már előtte rá jött a növény különböző szerveinek ugyanazonosságára. A skandinávoknak nem volt föltett szándoka új világot fedezni föl. Fölfedezésöket nem is tették az emberiség birtokává. Wolffnak sem volt szándéka a növénytanban új elméletet állítani föl. Észrevette a természet bizonyos eljárását, mivel az epigenesis (után-fejlődés) törvényét kereste, s fölfedezését csak egyik például használta a többi között. Kolumbus azzal a megfontolt tervvel indult útnak, hogy új világrészt fedez föl s fölfedezését az emberiség örök tulajdonába adta. Így indult meg, határozott tervvel Gőthe is, s a növénytudósok csak igazságot szolgáltatnak neki, mikor azt mondják, hogy a növényi metamorphosis eszméjét neki köszönik.

A Gőthe műve nagyon szép s növénytani szakismertek nélkül is élvezhető. Nyomon kíséri a fejlődést a magból a levélbe s ebből a virágba. Az alaktani rész tökéletes, kivéve hogy, a mint Cohn megjegyezte, kizárólagos fontosságot helyez a levélre s mellőzi a nem kisebb fontosságú törzset. Sajnálni lehet hogy a következő élettani hypothesis-tól engedi magát elcsábíttatni: minden iz (vagy

ág) mely az előbbiből közvetetlen nőtt ki, tápláló nedvét az összes előbbi izek csatornáján át kapván, azt mondja, tökéletesb kell hogy legyen, s a levelekbe s rügyekbe tisztább tápnedvet kell hogy szolgáltatson; a miből következik hogy a durvább nedvek visszamaradnak, csak a finomabbak szivódnak föl s a növény mind tökélesb lesz, míg tetőpontját eléri.

E hypothesis, a végző izekben finomabb s jobban átdolgozott tápnedvek tantétele, egyenes ellentétben van a Wolff hypothesisével, a mely szerint a virág szintén nem más mint módosult levelek: de hogy' módosult? *) Módosult mert tökélytelenebb; mert fejlődésök félbeszakított, megakadt. Kisebbek maradtak, nedvök kevesebb; nedvök elvesztette chlorophyll (levélzöld) tartalmát, s a virág színe csak hiányos fejlettség bizonyítéka. Nem időzhetnek a Wolff szellemdús érveinek vizsgálatánál, a melyekkel bizonyítani igyekeznek, hogy a virágzás és gyümölcsözés csak a fejlődés megakasztása. Elég jelzeni az ellentétet az ő s a Göthe nézetei között. Mind a kettő megegyezik abban, hogy eltérés levén az eredeti alaktól, annak okának is kell lenni; csakhogy Wolff ez okot a nedv hiányában, Göthe annak finomítottabb voltában keresi.

Göthe is megegyezik Wolffal abban, hogy a levélnek virággá átalakulása a nedv-forgalom gyorsabb vagy lassubb voltától függ. Már Linné észrevette, hogy a túlságos bő táplálék hátráltatja a virágzást s elősegíti a levél-képződést; míg ellenben a mérsékelt, sőt még a nagyon szűk táplálék is, sietteti a virágzást s kevesbiti a levelek számát. Wolff ezt egyszerűen annak tulajdonítja, hogy a mig a növénynek bő tápláléka van, addig buján is nőhet s nem

*) Theor. Generationis 80. s köv. §§.

akad meg, hogy tökélytelen, elcsenevészett leveleket (azaz virágot) legyen kénytelen előhozni; ha pedig szűkön kapja a tápnedvet, mindjárt megakadás áll be. De szerencsétlenségére e nézetnek, hogy t. i. a virág a táplálék hiánya miatt tökéletlenül fejlett levél volna csak, vannak növények, melyek előbb virágzanak, mintsem leveleket hajtottak volna. A Göthe magyarázata, ámbár szintén csak hozzávetés, még is jobb. Ő azt mondja, mindaddig míg durvább nedvekkel kell küzdeni, a növény szervei ezek kiválasztásával kénytelenek foglalkozni, s e foglalkozás gátolja a virágzásban; de mihelyt a bő tápot mérsékeljük, vagy éppen megvonjuk a növénytől, a kiválasztás e munkáját kevesebítettük s ezzel a virágzást siettettük.

S ezzel a növés és a fejlődés közötti ellentét nagy törvényét érintettük, a mi szoros összefüggésben van a termelés törvényével; sokkal nagyobb tárgy mintsem e futólagos áttekintésben kellőleg csak érinthetnők is. A ki a kérdést tanulmányozza, észre fogja venni, hogy Göthe, ámbár kockáztatja álláspontját azzal, hogy a nedvek állítólagos kiválasztását teszi föl a nélkül hogy e kiválasztásnak okát adná, de legalább átlátja, a mit sokan nem láttak át, hogy a termelés szintén csak növés, más alakban, az elkülönzés (differentiatio) műfolyama. »A növény életereje«, — mondja *) — »kétféleképp nyilvánul: egyszer a növésben (tenyészetben) a mennyiben szárat, ágakat, leveleket hajt s növel, aztán a termelésben (szaporodásban), a mi a virág és gyümölcs (mag)- termés által történik. Ha szorosabban szemügyre vesszük a növést, látni fogjuk hogy a mint a növény izról-izre, levél-

*) Morphologie. Die Metamorphose der Pflanzen. 113—115.
(XXXII. 46. l.)

ről-levéltre mintegy folytatja magát, s rügyeket hajt, ez is bizonyos értelemben szaporodás, de a mely a virág és gyümölcs által egyszerre történő szaporodástól abban különbözik, hogy folytonos, hogy egymásra következő egyes fejleményekben nyilvánul. Ez a sarjadzó, rügy stb. hajtó erő, mely folytonos egymásutánban nyilvánul, a legszorosabb rokonságban áll azzal, mely egyszerre hoz létre egy magasb rendű szaporodást. Különböző körülmények által kényszeríthetjük a növényt egyikre vagy a másikra: hogy folyvást hajtson, vagy hogy siettesse virágzását, hogy nőjön, vagy hogy termeljen. Amarra az által, ha durvább nedveket, nagy bőségben juttatunk neki, emerre ha kevesebb de tisztább s erőteljesbb nedvekkel látjuk el. A rügy-hajtást ekkép folytonos, a virágzást és termelést egyszerre szaporodás gyanánt tüntetvén föl, ezzel egyszersmind kijelöltük azt is, mi módon nyilatkozik egyik és másik. E szerint akár hajt, akár virágzik, vagy gyümölcsözik a növény, mindig csak ugyanazok a szervek hajtják végre e működéseket, csak hogy megváltozott alakokban a megváltozott hivatásukhoz képest. Ugyanaz a szerv, mely a száron mint levél terült ki s most oly egészen különböző alakot vett föl, összehajlik csészébe, ismét kiterül szíromba, egybezsugorodik a nemző-szervekbe, hogy végre gyümölcsbe nyiljék s fejlődjék ki.«

Bármí legyen a növények Metamorphosisa tárgyában a tudomány végdöntvénye, de a költőnek örökre megmarad nagy és kizárólagos dicsősége, hogy egy új ágát teremtetten a tudománynak, és pedig oly tisztán s szabatosan tudományos módszerrel, a minő csak valaha alkalmaztatott a tudomány bármely új vívmányánál. A morphologia most kitűnő neveket számlál mivelői közt s egész sereg szorgalmas munkást. S e tudományt a Faust költőjének

köszönjük. S még ez nem minden. Övé az elsőség néhány messze világító vezéreszme kimondásában, melyek ma irányadók az élettan bölcsészeti nézletében. Abban a történelmi vázlatban, melyet Carus Felsőbb Boncztaná elébe bocsát, miután elősorolja a különböző kísérleteket, melyek arra voltak irányozva, hogy a leiró boncztan útján, s alkalmoszerű összehasonlitások által kitanulják a test különböző részei- és szerveinek valódi viszonyait, így folytatja: »Ha visszamegyünk, a meddig csak lehet, az arra irányzott törekvések történetében, hogy a koponyának bölcsész fel fogására jusson el a tudomány, úgy találjuk hogy a csontalakzatok metamorphosisának első eszméje, hogy t. i. valamennyi alakzat, többé-kevésbbé kimutatható módosulása egy és ugyanazon ősalaknak — a G ö t h e é.« S a Göthe szavainak idézése után így folytatja: »Lehetetlen világosabban fejezni ki a különböző koponya-alakzatokban uralkodó egység eszméjét. Annak első nagyszerű alkalmazása a koponya gerincz-elmélete lön.« *)

Ismételnem kell az igazság érdekében, s nehogy a Göthe igyekezetére halmozott magasztaló dicséret félrevezesse az olvasót, hogy az ő érdeme a g o n d o l k o d ó t u d ó s é, nem az adatgyűjtő és szorgalmas fölfedezőé. Az ő törekvése kiválólag arra irányúlt, hogy módszert teremtsen, elveket állítson fel, a melyekre a tudományt fektetni lehessen. Egy bámulatos kis értekezésében: »A kísérlet, mint a tárgy és alany közvetítője« **), melyet 1793-ban irt, megláthatjuk mennyire tisztában volt eszméivel a módszer iránt. »Az ember« — ugymond — »minden kül-tár-

*) Anatomie Comparée III. 3. 1. (a francia fordításban.)

**) Der Versuch, als Vermittler von Object und Subject.

gyat először annak a reá magára való vonatkozásában tekint; s helyesen, mert egész sorsa e kültárgyaktól függ, azok kellemes vagy fájdalmas hatásától, s hasznos vagy veszélyes voltuktól reá nézve.« Ime minden szemlélet első kiinduló pontja. S módszere: a külső rendnek, belülről vett analogiák szerinti meghatározása. E módszer a Des Cartes és Spinoza amaz alaptételében éri el tetőpontját: »hogya minden világos eszme igaz is.« A mig ezt a módszert követik: addig a metaphysika uralkodik feltétlenül s a tudomány lehetetlen. De ezt az objectiv (tárgyas) módszer követi. Göthe kimutatja, mennyivel nehezebb föladat a tárgyakat e módszer szerint, azaz nem a reánk, hanem egymásra való vonatkozásukban ismerni s itélni meg. A kellemes vagy fájdalmas benyomás próbakövét félre kell tennünk, mint nem használhatót. Istenéhez hasonló elfogulatlanságu szemlélökké kell lennünk, nem azt nézve mi hogyan hat reánk, hanem hogy mi. Így az igazi növénytudós a növényeknek nem szépségét vagy hasznát nézi, hanem tényészetök törvényeit s viszonyukat egymás iránt (rendszer). S valamint a nap süt reájok, részrehajlatlanul táplálva, fejlesztve valamennyit, úgy kell a bölcsésznek is nyugodt, vizsgáló szemmel néznie rájuk, az összehasonlítás kiinduló pontjait a vizsgálata alatti körből és nem saját lelke költeményeiből vennie. Göthe mellőzi minden kutatását a vég-okoknak, — e »meddő szüzeknek« a Bacon helyes kifejezése szerint, — s azt vizsgálja, keresi a mi van.

Méltó megjegyezni, hogy a fejlődés tudománya egészen új tudomány. Azelőtt az emberek megelégedtek a felnőtt állattal, a tökéletes (eszményi) művészettel, a kifejlett társadalommal. A fejlődés fokozataira s a növés törvényeire semmit sem adtak, vagy felületesen érintették.

Azonban a vizsgálódás szelleme nagy átalakuláson ment át. »A fejlődés története« — mondja von Baer — »a valódi fáklyavivője minden vizsgálódásnak a szerves testek körül.« A geológiában, a physiologiában, a történelemben, a művészetben, mindenütt a fejlődés fokait szeretjük nyomozni. Hogy a felnőttet megérthessük, a növést igyekszünk szemmel kísérni.

Mint gondolkodó tudós, Göthe valóban kitünő volt, s mint munkás sem megvetendő. Annak bizonyosságára, mennyire előbb járt koránál, elég egyetlen mondatát idéznünk, mely aphorismai kifejezésteljes nyomatékosságával világosan jelzi az élettani törvények egész rendszerét, a melyek azóta a Geoffroy St. Hilaire, Von Baer, Milne-Edwards, Cuvier és Lamarck nevét annyi dicsőséggel vették körül:

»Minden élő lény nem egység, hanem többség. Még a mennyiben egyénnnek látszik is, élő s külön létező lények egyesülete, melyeknek közös az eredetök, de a melyek majd hasonlóak s ugyanazonosak, majd különbözők s hasonlatlanok lehetnek ...

»Minél tökélytelenebb valamely lény, egyes részei annál hasonlóbbak egymáshoz s annál egyneműebbek az egészszel. Minél tökélyesb valamely lény, annál különbözőbbek egyes részei. Az első esetben a részek, inkább vagy kevésbbé, csak ismétlődései az egésznek; az utóbbi esetben egészen mások mint az egész.

»Minél inkább hasonlítanak a részek egymáshoz, annál kevésbbé vannak egymásnak alárendelve. A részek egymás alá rendeltsége magasbrendű lénnyre mutat.« *)

*) Morphologie: Bildung und Umbildung organ. Naturen. XXXII, 4. 1.

Hogy ismeretes példákkal világosítsuk: vegyünk egy habarczot (polypust) s vágjuk darabokra; mindenik része megél s a táplálkozás, érzékenység s szaporodás ugyanazon jelenségeit mutatja, melyeket előbb az egész állat. Fordítsuk ki mint egy keztyűt, a belső részéből lesz bőre, a külső részéből lesz gyomra. Oka, mert a habarcz egynemű állományában a részek mind egymáshoz s az egészhez hasonlók. Nincs semmi egyéni szerv, vagy szervek szerkezete, melyek összevágólag végeznének egy működést, pl. a táplálkozást, és semmi egyebet. Minden működést minden rész végez; épen mint a vad társadalmakban, mindenki önmagának a szabója, fegyverkovácsa, szakácsa és rendőrije. De vegyünk egy magasb rendű állatot, annak alkatát különböző részekből látjuk szerkesztve s mindenik résznek megvan a maga saját tiszte. Az ilyen állatot nem lehet részekre vágni, hogy részei tovább éljék az egész életét. Az ilyen állatot nem lehet kifordítani, hogy a bőre váljék gyomorrá. Mint a társadalmi rendben, az ilyen állat egyes részei nem készítik magok a magok ruháját, fegyverét stb; a munka-felosztás, mely a magasb rendű fejlettséggel együtt jár, megfeszította mindenre képes voltától.

A Göthe által kimondott törvénnyel most minden bölcsészeti állattanban széltére találkozunk. Annak egyik alakját Angliában mint a von Baer törvényét ismerik, hogy t. i. a fejlődés a hasonlóról megy a különbözőre, az általánosról a különösre, a homogénról a heterogénre. Sokkal mélyebb tisztelettel viseltetem von Baer iránt mintsem hogy bármi részben is le akarnék vonni fényes érdemeiből, de lehetetlen meg nem jegyezmem, hogy a kik e törvény fölfedezését neki tulajdonítják, ezzel egyenes ellenmondásba jönnek magával von Baer-rel, a ki nem csak

nem követeli azt magának, de sőt, a mint a törvényt kimondja, mindjárt utána veti: »a fejlődés e törvénye kezdettől fogva el volt ismervé.« *) Az ő érdeme a törvény fényes bebizonyításában és alkalmazásában áll, nem pedig annak első kimondásában.

Általánosan tudva van, hogy »a munka-felosztás törvényét az állati szervezetben« Milne-Edwards a nagy francia állattudós követeli magáénak, mint általa fölfedezettet. De látjuk mily tisztán van ez is kifejezve a Göthe formulájában. S még tisztábban látjuk kifejezve abban a Cuvier osztályozási elvét, t. i. az egyes részek alárendeltségét. Nem akarom tovább részletezni e pontot, s nem is akarom e nagy emberek egyikét is megfosztani érdemétől, hogy diadaljeleikkel Göthét dicsőítsem. A ki a történelmet tanulmányozta, tudja, hogy a fölfedezéseket tulajdonkép egész korszakok teszik, nem egyes emberek; tudja, hogy minden fölfedezésnek megvannak a maga előzményei; s hogy a világ, azt a ki valamely fölfedezést mindenkinek hozzájárulható közvagyonná tesz, méltán ünnepli a fölött, a ki csak észrevette hogy az lehetséges volna. Én most nem a tudomány történelmét, hanem a Göthe életrajzát írom; s a főntebbi idézetek célja csak is azt kimutatni, hogy ő a maga korában elérhető legmagasb szempontra helyezkedett s mint gondolkodó oly esz-

*) »Dieses Gesetz der Ausbildung ist wohl nie verkannt worden.« Zur Entwicklungsgeschichte, Erster Theil p. 153. A többi közt Wolff is tisztán kimondotta volt. Theorie v. d. Generation 28. §. 163. 1. Lásd még: Meckel, Traité d'Anatomie comparée (francia ford.) I. 297. Buffon is azt mondja: Szerves test, a melynek minden részei az egészhez hasonló, a legegyszerűbb volna, mert az egész csak ugyanazon alak ismétléséből állana. Hist. Natur., 1749. II. 47.

méket fejtett ki, a melyeket később a legnagyobb emberek népszerűsítettek.

Jegyezzük meg továbbá, hogy a Göthe kimondott tantétele nem azok közül a határozatlan és könnyed hozzávetések közül való, melyek kimondva, csak is a hozzávetésnél maradnak. Ő az igazságra nem egyszerűen csak rámutatott. Tisztán felállította a törvényt, mert tisztában volt az arra vezető s abban nyilatkozó tények és fogalmak egész sorával. Így 1795-ben irt »Bevezetésében az összehasonlító boncztanhoz« kimutatta az akkor szokásban volt összehasonlító eljárás rendkívül meddő voltát, nem csak az állatoknak az emberrel s egymással való összehasonlításában, nem csak az u. n. végokokkal való visszaélésben, hanem abban is hogy az embert vették mintául, a helyett hogy a legegyszerűbb szervezeteken kezdték s úgy mentek volna fokonként feljebb. Egy évvel később Geoffroy St. Hilaire, mit sem tudva arról mi készül a weimari dolgozó szobában és a jénai muzeumban, kiadta »Értekezését a makikról« s megkezdte azzal a tudomány reformját. Ő is, mint Göthe hajlandó volt az ős-alak (typus) fölállítására, a melyből minden szerves alkotást ki lehetné magyarázni. E typus vagy általános kép (allgemeines Bild) eszméje, a melyhez alkalmazkodva szervezkedik az egész állatország: valóban tudományos eszme volt, mely nemes gyümölcsöket termett. Mindazáltal nem kell összezavarni valami plátói eszmével. Nem metaphysikai léteg (entitas) gyanánt volt felállítva, csak tudományos fogásul. Göthe határozottan mondja, nehogy egy perczig is higgyünk amaz ősalaknak, mint tárgyias valóságnak a létezésében, ámbár az általánosított kifejezése mindannak a mi valóban létezik. Ez óvástételt sok szemlélkedő nem tartotta eléggé szem előtt, s az ős-alak

eszméje nem egy badarság szülője lett. Mindamellett az erre irányzott szemléletek végeredménye jó volt.

Az ős-alak eszméjének egyik legérdekesebb alkalmazása: a koponya gerincz-szerű alkatának az elmélete. Minden mivel olvasó tudja, hogy a felsőbb boncztan jelen álláspontján a tudósok úgy tekintik a koponyát mint három, vagy több, különbözőleg módosult csigolyát; de igen kevés olvasónak lesz arról világos fogalma, mely részei a koponyának választhatók külön e módosult csigolyákra, vagy mennyire terjed e módosulatok közt a kimutatható hasonlat; s ezen legkevésbé sem csodálkozhatunk, látva, hogy a független vizsgálók közt máig sincs e részben valami nagy egyértelműség. A morphologia alapelvei nem mindig tartatnak kellőleg szem előtt. Valamint a növényi metamorphosis tárgyalásánál el kellett vetnünk azt a fel fogást, mintha a szírom vagy a terme kész levélből alakult volna át, épen úgy el kell vetnünk itt azt, mintha a koponya egy kész gerinczoszlop módosulata volna. Mindakét esetben ragaszkodhatunk a morphologiai ugyanazonossághoz; — a szerkezet egységéhez — úgy tekintve a növény minden szervét mint egy ős-levél módosulátát, s a koponya minden csontját, mint egy ős-gerincz (vagy gerincz-csigolya) módosulátát; de ép oly kevésbé szabatos s bal fogalomra vezető dolog volna a koponyát gerinczözszlopnak nevezni, mint az agyat a gerincz-agy nyújtványának. Az agy és gerincz-agy közt ős-rokonság van: mindakettő velő-állomány, s mind a kettőnek — a mint máshol megmutattam *) — ugyanazonos sajátsága s hasonló, bár nem ugyanazonos szerepe levén. De ez ős-rokonságon túl és ki-

*) Reports of British Association for the Advancement of Science. 1859. És Physiologie of Common Life II. köt.

vül nyilván való és lényeges különbségeik vannak. E különbségeket tekinteten kívül hagyni s csupán hasonlóságot venni szemügyre, nagyon bölcsészietlen eljárás volna; s joggal csakis annyit mondhatunk, hogy a koponya alkata ugyanazon alap-terven nyugszik, mint a gerincz-oszlop többi részéé; épen úgy, a mint azt is állítjuk, hogy a hal alkata ugyanazon alap-terven nyugszik, mint a négy-lábu állaté. Más szókkal, minden egyes gerincz ugyanazon *ős-alaknak* külön egyéni alakja. A koponya nem módosult gerincz-oszlop, a mint Oken állítja *). Ezt állítani annyi, mint azt mondani, hogy a gerincz-oszlop az az *ős-alak*, a melyből a koponyabeli csigolyák módosulás által származtak; holott, valóban, mind a kettő ugyanazon *ős-alak* módosulata csak; s a Kiekmeyer eszméje, hogy a gerincz-oszlop módosult koponya: épen olyan helytelen mint az Okené, hogy a koponya tágabb gerinczoszlop. Sőt a kettő közül, a Kiekmeyer eszméje még elfogadhatóbb; mert ha az embryológiában keressük a bizonyítékot, vagy még inkább az állatország állandó embryológiájában, úgy fogják találni, hogy időszerint előbb fejlődnek a koponyacsontok; a halaknál csak egyedül a koponya mutat valódi csont-képződményt, az állati typus összes csontváz-izei közül; s ha még lejjebb megyünk az állatok során, a kephalopodáknál (fejlábuaknál) kezdetleges agyat találunk, hasonlót az alsóbb rendű halakéhoz, bezárva egy kezdetleges koponyába, de semmi gerincz-oszlopot sem gerincz-agyat. Mondhatjuk tehát, hogy a koponya nem lehet módosult gerinczoszlop.

*) »Valamint az agy nagyobb terjedelemre fejlődött gerinczagy, úgy a koponya is csak tágabb gerincz-oszlop.« Oken, idézve az Owen Homológiában, 74. l.

Oken és Spix úgy tekintik a főt, mint a törzs ismétlődését; az agy a gerinczagy ismétlődése; a száj, a gyomor és belek ismétlődése; az orr a tüdők és mellüreg ismétlődése; az állkapocs a tagoké. E szellemdús rendszer szerencsétlenségére, vannak gerinczes állatok, melyeknek fejük van, de tagjaik nincsenek; annál fogva közelebb járna az igazsághoz, azt mondani hogy a tagok az állkapocs ismétlődései, mint megfordítva. Ily nehézségekkel szemben, nem csodálhatjuk, ha némelyek azt vetették e gerincz-elmélet ellen, hogy végelemzésben nem mond semmit, csak hogy a gerincz: csont.

Az ős-gerinczet (gerincz-typust) Owen így határozza meg: »A csontváz azon része, mely a test tengelyét képezi s az ideg- és edény-rendszernek véd-csatornául szolgál« *). A tökéletes gerincznek e szerint legalább két boltozatának kell lenni, egyiknek, mely véd fala legyen a központi ideg-állománynak, a másiknak mely véd fala legyen a nagy vér-edényeknek. Ha most a koponyát felnyitjuk, úgy találjuk »hogy e csont-szekrény erős középponti állománynyal bír, melyből egy felső s egy alsó boltozat indul ki. A felső boltozatot azon üreg fala alkotja, melyben az agy van elhelyezve s épen oly viszonyban áll ehhez, mint a gerincz-oszlop ideg-boltozata a benne levő gerinczagyhoz, mely a főagygyal összefüggésben áll. Az alsó boltozat pedig a fej egyéb belrészeit zárja magába, épen úgy mint az oldalbordák a mell-üreg belrészeit. S nemcsak az általános hasonlat nyilvánvaló a kettő közt, hanem fiatal koponyát könnyen szét lehet szedni egyes részeire, a melyek mindenikében, nem igen nagy képzelő-tehetséggel, bizonyos családi hasonlóságot lehet

*) Owen: Homologies, 81. l.

észrevenni a gerinczoszlop nyújtványához, a nyak-csigolyához *)

A bonczteni kutatások ragyogó vezérfáklyája, melyet Geoffroy St. Hilaire »le principe des connexions«-nak (a kapcsolat elvének) nevezett, ekkép egész könnyűséggel rá fog vezetni, hogy felismerjük a koponya ideg-boltozatának rokonságát a gerincz-oszlop ideg-csatornájával; s azt kérdezzük Huxleyvel: »Mi lehet természetesebb, mint tovább menni egy lépéssel, s úgy tekinteni a koponyát, mint a gerinczoszlopnak még a sacrumnál (u. n. szent-csontnál) és coccyxnál (farcsontnál) is jobban módosult részét, a melyeknek csigolyái, az ideg-központ első vége kiterjedésének és a test fej-vége szükségletének megfelelőleg módosultak?« Ez a kérdés villant a költő lelkébe, s a mely csakugyan oly szorosan összefügg a morphologia azon elveivel, melyeket a növényeknél már valósúlva látott, hogy részemről, nem hogy éles látásának valami különösb dicsőségére való fölfedezésnek tartanám, sőt kevesebbre vagyok hajlandó becsülni, mint nem egy számba sem vett tételt, kevéssé olvasott értekezéseiben. S nem azért mondom ezt, mert az eszme most már, tisztába hozva, útszélinek s kézzel foghatónak látszik, s a tojást, Kolumbus után, akár a végére is állithatja, hanem mert átalánosan el van ismerve, hogy Göthének a kísérlet eszméjét bonczteni részletekbe kifejtteni nem sikerült. Erre mindjárt visszatérünk. Addig is hozzá kell még tennem, hogy e bonyolult tárgyat újra szemügyre véve, abban a nézetben vagyok, hogy sem Göthe, sem Oken nem birt menekülni bizonyos határozatlanságtól a felfogásban, vagy nem birta a feladat összes elemeit kellőleg maga elébe állítani. Az első téve-

*) Huxley Croonian Lecture, 1858.

dés, a mit már érintettem is, a koponya és a gerincz-oszlop közötti arány helytelen meghatározása. Boncztudós bajosan merné azt állítani, hogy az agy oly arányban állana a gerincz-agynak a nyaknál való vastagodásához; de azt állítja mind, egyenesen vagy burkoltan, hogy a koponya úgy áll a váll-csigolyákhoz, mint ezek az ágyékcsgolyákhoz. Minélfogva a boncztan világosan tanítja, hogy bizonyos alap-hasonlat mellett, a mi nem igen nagyobb mint az agy és az érző-idegek közötti, világos és tetemes különbségek is vannak ám az agy és gerincz-agy között, oly különbségek, melyek a magzat fejlődésében már korán kitűnnek s a véd-csontokban is megfelelő [különbségeket] vonnak magok után. S e részben az embryologisták vizsgálatai, melyeket Huxley a maga nevezetes Croonian Lecture-jában kifejtett, döntőknék látszanak. Idézem az eredményt, a melyre Huxley jutott: »A koponya gerincz-elméletében foglalt tévedés« ugymond »hasonló ahhoz, a melyben a halak és emlősök közti viszonyra nézve voltunk von Baer előtt. Az emlöst úgy képzelték mint kifejlett halat, holott valóban mind a kettő, emlős és hal, egy közös ős-alakból származik s mindenik a maga külön fejlődési útját követi azóta. Így én azt hiszem, hogy a tények a következőre tanítanak: a gerincz-oszlop és a koponya ugyanazon ős-alakból — egy hát- és mellkassal ellátott központi csont-állományból — származott, s ebből kezdett mind a kettő eltérőleg fejlődni. A gerincz-oszlop, minden esetben, a maga csigolyáira, mint izekre, oszlik, s legtöbb esetben még határozott központok és mellék-központok fejlődnek benne, melyek a gerincz-agyvelő állományát többé-kevésbbé tökéletesen magokba zárják. Ellenben a koponya soha sem oszlik csigolyákra, s határozott központok és mellék-központok, mint a gerincz-oszlopban, soha sem képződnek

benne. A koponya-fenék nagy része kívül esik a velő-állományon. A csontosodási folyamán némi hasonlóság van a gerincoszlop és a koponya közt, de ez a hasonlóság is kisebb a koponya előrésze felé.

Bár Huxley talán nagyon is kiemeli a különbségeket, azzal a nagy súlylyal szemben, melyet a hasonlatra kezdettek fektetni, úgy tetszik nekem, bírálata döntő a gerincz-elmélet ellenében, a mint azt közönségesen értik. Annyi bizonyos, hogy a felsőbb anatomia elvei nagyon is a ruganyosság határaig vannak kiterjesztve, ha az agyat úgy tekintjük mint a gerincz-agy egyik osztályának ismétlődését. A kettő között nem csak alak- és nagyságra nézve van különbség. Az egyikben a szürke állomány belül van, a másikon kívül. Az egyikben az érző és a mozgási idegek, megfelelő párokban, indulnak ki a bőr és izmok ellátására; a másikon az érző és mozgási idegek nemcsak hogy egészen másképp vannak rendezve, — a látás, szaglás, hallás idegeinek megfelelő mozgási idegek nem lévén, — hanem az agy alapján (basis) és a nyúlt agyon (medulla oblongata) levő gangliákra vagyis idegdúcokra szorítkoznak, miután az agy két legnagyobb s legfontosabb részéből, a nagy- és kis-agyból egyáltalában semminő idegek sem indulnak ki. Ily nagy különbségek mellett, hogy másokat ne is említsünk, bizonyára visszaélés a szavakkal, mikor Oken az agyat csak nagyobb tömegüvé fejlett gerincz-agynak mondja, s ebből azt következteti, hogy a koponya sem más mint a gerincz-oszlop egy szakaszának ismétlődése.

Megkísértvén a fentebbiekben némi fogalmat adni a koponya hirhedt gerincz-elméletéről, most azt a nem csekély ingerültséggel vitatott kérdést kell még szemügyre vennem, a mely közelebbről érdekli a Göthe jellemét mint

tudományos igényeit, t. i. az Oken által ellene emelt és, sajnálattal mondom, Owen által oly meggondolatlanul támogatott *) vádat, miszerint ő, hiúságból, hazugúl követtele magának az első fölfedezés érdemét.

Tizenöt évvel a Göthe halála után, mikor tehát ő nem védhette magát, Oken az Isis 1847. VII. füzetében emelte e vádat ellene. Az általa elbeszélte tény mélyen megdöbbenett, a legfájdalmasb érzelmeket ébresztvén benem a Göthe eljárása felől. Valóban, a két történet hasonlósága méltán gyanút ébreszthet. Göthe egy izben a velencei zsidó-temetőben járkálva, egy kos-koponyát talált, mely hosszában volt ketté szelve, s a mint azt figyelmesen nézte, egyszerre az ötlött eszébe, hogy a koponya előrsze (az arcz) három gerincz-csigolyából van összetéve; »az első sphenoidból (ékesontból) az ethmoidba (rostacsontba) való átmenetel egyszerre szembeötlő volt.« Vessük össze ezzel az Oken történetét. Elmondja, hogy 1802-ben, az Érzékekről szóló munkájában ezeket a szerveket úgy tüntette föl, mint alsóbb rendű szervek ismétlődéseit, ámbár még akkor nem ragadta volt meg azt az eszmét, mely pedig oly közel feküdt, hogy a koponya is a gerincz-oszlop ismétlődése. És 1803-ban a rovarok állkapcsait a fej végtagjainak nevezte. 1806-ban a Harz-hegységben barangolva egy szarvas-koponyára bukkant, s a mint azt fölvéve figyelmesen vizsgálta, így kiáltott fel: »Ez gerincz-oszlop!« Virchow megengedi, hogy a két történet egybetalálkozása különös, de hozzá teszi, hogy egyik esetben ép oly valószínű a fölfedezés mint a másikban; az egybetalálkozás mindössze is annyit bizonyít, hogy mind a ketten ugyanazon csapáson voltak, mely a fölfede-

*) Oken cz. cikk az Encyclop. Britannica-ban. 8-ik kiad.

zéshez vezetett. Göthét az arcz- és csont-ismei hosszas tanulmányok előkészítették az eszmére s a növények metamorphosisáról a legtermészetesebben mehetett át a rovarokéra; s ha Oken ezt a sort megfordította, és az emlősökről ment a rovarokra, mind a mellett is néhány évvel később járt mint Göthe, a mint az évszámok kétségtelenül bizonyítják. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a gerincz-elmélet csak egyik alkalmazása azoknak a morphologiai tanoknak, a melyeket Göthe kifejtett s a növényekre alkalmazott; s ámbár igen lehetséges, hogy ugyanezeket a nézeteket vallhatta volna a nélkül is hogy a koponyára alkalmazza, de ismeretes tény, hogy igen jól tudta hogy a morphologiai törvények mikép alkalmazhatók az állatokra is, miután ezt világosan kimondja abban a levelében, melylyel fölfedezését Herdernek tudtára adta *). Sőt kevésbé utóbb még ezt írta: »A természetrajzban valami váratlanul fogom önt meglepni. Azt hiszem nagyon közel vagyok az állati szervezet törvényének föltalálásához.« Azt lehet mondani, hogy ez mit sem bizonyít; csak annyit mutat hogy Göthe az állati szervezetre is alkalmazta elméletét, de azt nem hogy különösen a koponyára is alkalmazta. Azonban még ezt a kételyt is végkép eloszlatták közelebből megjelent levelei, melyek közt van egy, melyet Göthe a Herder nejének írt, 1790. májusban Velenczéből. »Különös és szerencsés véletlen segélyével ismét egy lépést tehettem előbbre az állati fejlődés (Thierbildung) kimagyarázásában. A szolgám tréfából egy állati koponyadarabot hozott be a zsidó-temetőből, hogy azt nekem mint zsidó-koponyát mutassa be.« Ha eszünke jut, hogy Göthe későbbi években azt állította, hogy 1790-ben, a velencei

*) Italienische Reise II. 5. 1,

zsidó-temetőben villant először fejébe a koponya gerinczképződésének az eszméje, e levél bizonyosságát döntőnek mondhatjuk.

Oken azt állítja, hogy ő ezt a fölfedezést 1806-ban tette s 1807-ben írta akadémiai értekezését. Akkor magántanár volt Göttingenben, »tehát oly időben, a mikor még Göthe bizonyosan azt sem tudta rólam, hogy létezem.« Értekezését megküldötte Jénába, a hova épen akkor nevezték ki tanárnak. Ennek az egyetemnek Göthe gondnoka volt. Oken ezt döntő körülménynek tekinti; szerinte ugyanis Göthe bizonyosan tiltakozott volna az Oken igénye ellen a fölfedezés elsőbbségére, ha nem ismerte volna el annak jogosságát. De e körülmény teljességgel nem döntő; mindjárt meglátjuk, hogy Göthének megvoltak a maga okai arra, hogy hallgasson. »Természetesen, Göthénck is küldöttem értekezésemből egy példányt. A fölfedezés annyira tetszett neki, hogy meghítt magához, 1808. husvétkor, hogy töltsék nála egy hetet Weimarban, a mit meg is tettem. A mig fölfedezésemet a tudósok kinevették, Göthe hallgatott, de mihelyt az a Meckel, Spix és mások munkái által hirre kapott, egyszerre a Göthe szolgái bámulói azt kezdték suttozni, hogy az eszme tőle eredt. Ez időtájt fordult meg Weimarban Bojanus, s értesülvén a Göthe fölfedezéséről, félig hitelt adott annak s velem is tudatta, a mit én minden utógondolat nélkül ki nyomattam az Isis-ben (1818. 509. l.), a mire aztán kijelentettem, hogy én 1806. őszén tettem a fölfedezést.« Ez két értelmű beszéd. Nem gyanúsítja a Göthe elsőbbségi igényét, csak a maga eredetiségét állítja. »Most« — teszi hozzá — »hogy Bojanus a dolgot szóba hozta, Göthe sértve érezte hiúságát, s tizenhárom évvel az én fölfedezésem után elő áll hogy ő azt már harmincz éve tudja!«

Miért hallgatott Göthe, mikor Oken először hozta nyilvánosságra fölfedezését? s miért nem emelte Oken a plagium vádját Göthe ellen ennek életében? Az első kérdésre a Göthe munkáiból megfelelhetünk. Egy kis dolgozatában: »Das Schädelgerüst aus sechs Wirbelknochen aufgebaut« (A koponya hat csigolyából áll)*), miután megemlíti, hogy először három, azután hat gerincz-csontot ismert föl a koponyában, a mit barátjai előtt is említett, a kik neki feküdtek, hogy azt, ha lehetséges, bebizonyítsák, így folytatja: »Ez az elmélet 1807-ben nagy zajjal és tökélytelenül hozatott a közönség elé, s természetesen nagy vitát költött, itt-ott helyeslést is nyert. De hogy az éretlen modor, melyben előadatott, mennyit ártott az igazságnak, azt majd a történelem fogja kimutatni.« Az előadás ez éles kritikáját érteni fogja mindenki, a ki Okent olvasta, s a ki ismeri a Göthe ellenszenvét a metaphysika iránt**). Bármily elfogult volt legyen is az ős-alak eszméje iránt, lehetetlen volt meg nem boszankodnia az oly előadáson, mely »nagy zajjal« mondotta ki, hogy az egész ember merő gerincz!« Annálfogva rá sem hederített a lármás metaphysikusra; s »Tag und Jahreshefte«-iben***) említi, hogy mig ő két barátjával, Riemerrel és Voigttal, elméletén dolgozott, ezek némi meglepetéssel hozták neki hírül, hogy ez eszme, egy akadémiái értekezésben, épen most hozatott a világ elébe, »a mit — ugymond — »mindaketten életben levén, bizonyíthatnak.« Miért nem követelte mégis elsőbb-

*) XXXII. 210. l.

**) Cuiert is ez ellenszenv tette vakká a helytelenül előadott igazság iránt.

***) XXIII. 184. l.

ségét? » Azt mondtam barátimnak, hallgassanak a dologról, mert az eszme abban az értekezésben ügyetlenül van kifejtve, s hogy nem közvetetlen észleletek alapján van kidolgozva, minden tudományos ember egyszerre átlátja. Több ízben fel voltam szólítva, hogy nyilatkozzam világosan e tárgyban; de szilárdul megmaradtam hallgatásom mellett. »

Mikor e kérdést először tárgyaltam s még semmit sem tudtam a Herder nejéhez irt levélben kiadatlanul rejtező döntő bizonyítékról, azt mondtam hogy engemet Göthének ez az előadása tökéletesen meggyőzött. Ez sok évvel előbb jelent meg, mintsem Oken azt a vádat emelte, s a legvilágosabb szavakban kárhoytatta őt, hogy idő előtt adta világ elébe azt az eszmét, melynek kidolgozásán Göthe, két barátja segítségével, fáradozott. Nem csak. Azonkívül a két becsületes és köztiszteletben álló, s még élő, ember tanubizonyosságára is hivatkozott. Oken egy szót sem szolt, mikor még a kérdést, a Voigt és Riemer meghallgatásával, véglegesen tisztába lehetett volna hozni. Elvárta, mig a halál lehetlenné tette a reájok való hivatkozást. Azt mondja ugyan, azért nem felelt az előbb idéztem első nyilatkozatra, mert nem volt megnevezve abban s »nem akarta magát egy csomó kellemetlenségbe bonyolítani«. De ez nem felelet a második rávonatkozó passusra. Ebben oly világosan meg van jelölve, mintha csak az Oken név egészen oda volna nyomtatva; nemcsak, hanem a Göthe barátjai »meglepetéssel« hozzák hírül, hogy Oken a Göthe eszméjével lép föl. A kiket ez az okoskodás nem elégített ki, utasítom most a Herder nejéhez irt levélben található bizonyítéokra.

Miután így igazoltam a Göthe jellemét s kimutattam hogy életrajzilag teljes joggal tulajdonithatjuk neki a szóban forgó elmélet fogalmazásának elsőbbségét, még

azt kell nyilvánítanom, hogy történelmileg az Oken elsőbbségi jogát a fölfedezéshez csakugyan el kell ismerünk. A költő életrajzát irván, némi súlyt kellett arra helyeznem, hogy ő e fölfedezést nem köszönte Okennek. Ha a tudomány történetét írnam, Okennek kellene itélnem az elsőbbséget, egyszerűen azért mert a történelmi bírálat józan elvei szerint a jutalom az első közrebocsátóé. Senki igényét az elsőbbségre nem lehet elismerni, ha ki nem tudja mutatni, hogy első bocsátott közre valamit; különben minden fölfedezést olyanok tulajdonithatnának magoknak, a kiket teljességgel nem illelne. Azonkívül Okennek még egy másik érdeme is van: az a tagadhatatlan érdeme, hogy ő vezette be az eszmét a tudományos világba, elégséges részletekkel támogatva arra, hogy elfogadhatóvá tegye a tudósok előtt s felhívja arra hogy az eszmét újabb kutatások próbakövére vessék. Ezen az alapon elvitathatatlannak tartom, hogy a gerincz-elméletet Okennek kell tulajdonítanunk és nem Göthének; ámbár nem kevésbbé elvitathatatlan az is, hogy Göthe tizenhat évvel megelőzte a fölfedezést s megszerezhetette volna a jogot, hogy azt a történelem ítélőszéke előtt magának követelhesse, ha közrebocsátotta volna fölfedezését a helyett hogy csak baráti körében vitassa meg. Virchow másképp gondolkodik; ő Göthének tulajdonítja az elsőséget; de meg vagyok róla győződve, hogy ő is elfogadná azt az általánosan elfogadott elvet, hogy a közrebocsátás elsőbbsége az egyetlen bizonyíték, a melyre a történelem építhet.

Befejezéséül e kissé hosszas fejezetnek a Göthe tudományos működéséről, még azt kell megjegyeznem, hogy áttekinthető egészbe akarván összeállítani a különböző irányu tanulmányok részleteit, az időrendhez nem tarthattam magam' szigorúan. Az általa irt külön értekezéseket sem

sorolhattam elé mind egyenként. Valamennyit megtalálhatjuk munkái gyűjteményében. Főczélom volt: kimutatni mely irányokban működött szelleme, mik voltak a tudomány terén elért sikerei s meghiusult törekvései; életéből minő tért foglalt el a tudomány s mily hamis és alaptalan föltevés, hogy csak kontárkodó lett volna abban. A mit Buffon mond Pliniusról, azt igazán el lehet mondani Göthéről is, hogy meg volt benne »cette facilité de penser en grand, qui multiplie la science« (a gondolkodás ama könnyűsége, mely a tudomány körét szélesbíti); s csak mint ilyen nagyban gondolkodónak, követelek kitűnő helyet számára a tudomány magasb rendű országában.

XI. FEJEZET.

A franciaországi táborozás.

Visszatérünk elbeszélésünkhez, melynek néhány pontban, már az előbbi fejezetben elejébe vágtunk. Göthe 1790-ben átvette az összes tudományos és művészeti intézetek igazgatását, s a jénai muzeumok és botanikus kertek rendezésével foglalkozott. Ugyanazon év májusában ismét Olaszországba rándult, hogy ott Amália hercegnővel és Herderrel találkozzék. Háborgó gondolataitól itt a tudományban keresett menekvést. De Olaszország most, második látogatásra, egészen más színben tűnt föl neki. Azt kezdte gyanítani, hogy az első látogatásakor érzett varázsban nagy része volt az önáltatásnak. A Velencei Epigrammok, ha összehasonlítjuk a Római Elégiákkal, megmutatják mily változáson ment át kedélye. A sovárgó vágyat, a gyönyör teljességét, az elragadtatás újdonságát, melyek az elégiákban kifejezést találtak volt, ez epigrammokban a csalódás gúnyja és keserősége váltja föl. Igaz hogy ez epigrammok egy részét később írta, mint tartalmok is bizonyítja, de nagy többségök e velencei látogatás eredménye. Lehangozottságát egy részben helyzetének is kell tulajdonítanunk. Rosz lábon állt a világgal. Az idő zavarai és saját házi ügyeinek zavara is, csak növelték az önképzési törekvéseit fenyegető veszélyeket, s a helyes út megtalálásának nehézségét a tudományban és művészetben, a melyen a világ művelését is előbbre vihetné.

Juniusban visszatért Weimarba. Juliusban a a kaczeg a porosz táborba, Sziléziába, hivatta, a hol — ugy^s mond — »kövek és virágok helyett hadcsapatokkal behintett mezőket fog látni.« Nem örömet ment, hanem csak kárpótolta magát ott is a »kövek és virágok« körüli tudományos vizsgálódással s a hercegre és másokra hagyta, hogy a hadcsapatokban gyönyörködjenek. Ugy élt a táborban mint egy remete, s értekezést kezdett írni az állatok fejlődéséről, meg egy vig operát.

Augusztusban haza mentek. Amália hercegnő és Herder bosszankodva már, hogy »annyi időt pazarol avas csontokra«, mindig boszantották, hogy hagyjon fel az osteológiával (csont-ismével) s sürgették hogy fejezze be Wilhelm Meistert. De nem sokra haladt vele. A teremtő ösztön kihalt; s parancsolóbb volt a vágy: megcáfolni Newtont. 1791-ben, — s ez a nyugalmas tanulmányok és házi boldogság éve volt rá nézve — megnyitattott az udvari színház. Örömmel vette át annak igazgatását. Egy alábbi szakaszban majd meg fogjuk látni, mikép erőlködött nemzeti szint teremteni, s folytonos sorban beszélvén el erre irányzott törekvéseit, kikerüljük az egyes részletek fárasztó ismétlését. Juliusban Amália hercegnő a p é n t e k - e s t é k e t alapította. Palotájában, este öt és nyolcz óra közt, a herceg, Lujza hercegnő, Göthe és köre, az udvartól is néhány kedveltebb barát gyülekezett itt össze s a tagok egyike vagy másika olvasta föl valami saját dolgozatát. Semmi fesz és udvari szabály nem kötötte a társaságot. Minden tag, a mint belépett, ott foglalt helyet a hol tetszett. Csak a fölolvadó számára volt különös hely kijelölve. Egy este Göthe a Cagliostro geneológiáját olvasta föl, melyet Olaszországból hozott volt; másik este a szinekről tartott előadást. Herder a halhatatlanságról olva-

sott; Bertuch a khinai festményekről és az angol kertekről; Böttiger az ó-korbeli edényekről; Hufeland kedvencz tárgyáról a hosszú életről; s Bode töredékeket olvasott a Montaigne-fordításából. Ha vége volt a felolvasásnak, mindenki a szoba közepén álló nagy asztalhoz közeledett, melyen metszetek vagy más érdekes ujdonságok voltak, s barátságos vitatkozás kezdődött. Az udvari fesz hiánya rendkívül kellemessé tette ezeket az összejöveleket.

A Cagliostro iménti említése eszünkbe juttatja a Göthe vigjátékát, a Nagy-Kophtát (Der Gross-Kophta. XVIII. k. 67—152. ll.), melyben a gyémánt nyakláncz történetét dramatizálta. Eredetileg operának volt szánva s tervezve; Reichhardt volt hozzá a zenét megirandó; s ha az olvasó netalán átgázolna e sekély komédián, bizonyosan sajnálni fogja, miért nem lett belőle opera, vagy akármi más, csak ne az a mi. Az ember igazán elszomorodik, mikor ily dolgotatokat talál, egy olyan nagy szellem művei között s dühbe jő mikor kritikusokat lát, a kik dicséreteiket ily műre pazarolják, melyet a közönséges megvetéstől legmesterkéltbb erőlködéseik sem menthetnek meg. Elemzésével helyet sem akarok foglalni.

S most egyszerre kiragadták nyugalmas tanulmányai közül, hogy kísérje egy zajos tábor szerencse-változásait. A porosz király s a braunschweigi herczeg nagy hadsereg élén, megszállották Francziaországot, hogy XVI. Lajost visszahelyezzék trónjára, s a legitimitást kimentsék a sansculotte-ság szentségtörő körmeiből. Francziaország, mondák, a pártok zsarnoksága alatt nyög, s szabadtás után sovárog. Az emigransok napnál világosabbá tudták tenni, hogy a szövetséges hadakat az összes nemzet örömujjongással fogja fogadni; s a német uralkodók szívesen kölcsönözték fegyvereiket a legitim trón vé-

delmére. Károly-Ágost, a ki szenvedélyesen szerette a katonaságot, egy porosz ezred parancsnokságát kapta. S Göthe, a ki szenvedélyesen szerette Károly-Ágostot, követte őt a táborba. A herceget követte — de az ügy iránt nem érzett rokonszenvet. Az igazat megvallva, egyik fél iránt sem érzett valami erősen. A legitimitás nem volt szenvedélye, a köztársasági forradalmiság még kevésbbé. A múltó politika iránt sem érdeklődve, erősen meg levén győződve, hogy minden jóllét csak bel műveltségből eredhet, s külvároktól csak azért irtózva, mert a belműveltség fejlődését megakasztják: ő »a béke gyermeke« volt s élete egyik korszakában sem tudott rokonszenvet érezni a nagy küzdelmek iránt. Nem szerette a forradalmat, mint nem szerette a reformatiót sem, mert mind a kettő gátolta a fejlődés békés haladását:

»Békés fejlődést a zavargás visszanyom; — ott volt
Egykor a lutherség, most meg a francziáság.

(Négy évszak: 68. — I. k. 285. l.)

Hogy bölcsészek és hazafiak mennydörögnek ily tan ellen, hogy megczáfolják érveit, hangosan hirdetik veszélyes voltát: az mind természetes; de mily sajátságos oktalanság a bölcsészektől és hazafiaktól, a z é r t mennydörögni Göthe ellen, mert e tant vallván, annak szellemében irt és cselekedett. De hisz nincs szükségünk e példára, hogy megtanuljuk mennyire átviszik az emberek a vélemények elleni gyűlöletöket azokra, a kik abban a gyűlölt véleményben vannak; különben meglepne az eszeveszett üvöltés, mely a német név legnagyobb dicsősége ellen emelkedett, a miért nem értett egyet az üvöltözőkkel s nem osztott oly nézeteikben, melyeket ugyan, legnagyobb részben ők sem táplálták volna, ha az események azóta igazat nem adnak annak, a mi akkor örültségnek látszott.

Göthének nem volt a természetében, hogy az események nagyon felindítsák, hogy a külvilág múlt zavarai iránt mélyen érdeklődjék. Eszmélkedő szellem, mint az övé, a természet örök elveiben kereste azt az ösztönt és táplálékot, a mit mások a nap múlt tüneményeiben kerestek. A költő, a bölcész, köteles érdeklődni a költészet s a bölcészlet nagy kérdései iránt; de rá támadni azért hogy miért nem érdeklődik a politika iránt is, épen olyan oktalanság, mint rátámadni a miniszterelnökre, hogy miért nem törődik egy garas árát sem a görög művészettel s miért nincsenek saját nézetei a fajok átalakulásáról. Mondatott, és pedig nagyon bolondúl, hogy Göthe azért fordult a politikától a művészethez és a tudományhoz, mivel a politika őt csak zavarta és sokkal önzőbb volt mintsem a mások bajával foglalkozzék. De ez a vád is csak a párja azoknak a nemtelen vádaknak, a melyek szerint a hitetlenség csak az erkölcstelenség köpenyege; mintha kételyek csak a rossz erkölcsökből eredhetnének. Milyen önző volt Göthe: azok tudják legjobban, a kik legjobban ismerték; bár csak sok olyan önzőt találhatnánk az úgynevezett nagy hazafiak közt! A hazafiság csak úgy lehet önző, mint a művészet vagy a tudomány, még ha mély meggyőződésből származik is; s nem valószínű hogy önzetlenebb legyen, ha — mint oly gyakran megesik — a hazafiság nem egyéb mint békétlen pauperizmus.

Hogy Göthe őszintén óhajtotta az emberiség javát s a maga módja szerint páratlan kitartással dolgozott is azon, ez oly tény, a mi eléggé fölmenti őt az önzés vádjától a miért nem foglalkozott tüzetesen a politikával. Mik voltak a nézetei, az egy dolog, — minő a magatartása, ismét más. Jean Paul azt mondja: »Ő tovább látott mint mások, mert a francia forradalom kezdetén épen úgy megvetette

a hazafiakat, mint a végén.« Részemről oly mély érzelmet, mint a megvetés, sem a kezdetén sem a végén nem találok nála; de annyi bizonyos, hogy míg Klopstock és mások őrjöngő lelkesedéssel üdvözölték e borzasztó dráma kezdetét, épen oly őrjöngő gyűlölettel teltek el iránta, mielőtt be lett volna fejezve; Göthe pedig jóformán egyenlő érzülettel s véleménynyel volt felőle kezdettől végig. Találón van mondva: »Minden történelmi korszaknak két ábrázata van; egyik meglehetősen silány, meglehetősen nevetséges vagy meglehetősen szomorú, ez a folyó naptár felé van fordítva; a másik nagy, hatalmas és komoly, ez az örökkévalóság felé fordul.« Nincs korszak, melyre e mondás találóbban volna alkalmazható, mint a francia forradalom korára. Göthe annak csak időleges ábrázatát látta; a történelem-bölcsészeti érzék hiánya nem engedte, hogy örök ábrázatát felfoghassa.

A köztársaságiak három oly elvet hirdettek, a mik merő képtelenségek voltak az ő szemében. Az egyik az egyenlőség tana volt; nem csak a törvény előtti egyenlőségé (a mit ő is elfogadott), hanem a feltétlen (abszolút) egyenlőségé. Tanulmányai, szintugy a természet mint az ember körében, arra a meggyőződésre vezették — kellett is szükségkép hogy vezessék — hogy minden egyén tökéletes a maga nemében s ennyiben egyenrangú a legmagasabbal, de hogy egyik sem tökéletesen olyan mint a másik. »Egyik se legyen egyenlő a másikhoz« — mondja egyik epigrammjában *) — »de legyen a legmagasabbhoz egyenlő mind; s hogy érhetjük el ezt? ha magában mindenik tökéletes!«

*) A négy évszak cz. epigrammok közt (Ősz), az 59-dik. I. k. 285. l.

A második forradalmi elv volt a nép-kormányzat tana. Neki ily kormány-hatalomban nem volt hite. Ha megölitek is a királyt, mondá, nem tudtok uralkodni helyében.

Czézárt nem szenvedik meg úrnak,
S uralkodni magok nem bírnak ¹⁾.

Rámutatott »Francziaország szomorú sorsára, hogy okuljanak belőle a nagyok; de okuljanak — s még inkább — a kicsinyek is. A hatalmasok elvesztek? S most ki védi a tömeget a tömeg ellen? A tömeg lett a tömeg zsarnoka.« ²⁾ Csoda-e, ha ellenszenvet érzett a »szabadság-apostolok« ellen, mikor jól szemügyre véve, mindenik csak a maga számára kívánt — önkényt! ³⁾

A harmadik forradalmi elv az volt, hogy az embernek szüksége van politikai szabadságra. Irői pályája kezdetén már kimondotta volt abbeli meggyőződését, hogy az embernek arra épen nincs múlhatatlan szüksége. Egmontban ismét azt fejezi ki; s egész életén át látjuk mint ismétli újra meg újra azt a tényt, hogy »senki sem lehet szabad; mind az a szabadság, mire az embernek szüksége van, annyi, hogy biztosságban nézhessen a dolga után, fentarthassa házáat és családját s nyugőzetlenül mozgoghasson a maga szűk körében.« Az, úgy látszik, nem jut eszébe, hogy még ennyi szabadság sem lehetséges politikai szabadság nélkül. Nem jut eszébe, hogy a rendőri szabályok az egyént érintik, kormány-rendszabályok a nemzetet ⁴⁾.

¹⁾ Zahme Xenien IV. XIII. k. (78. l.)

A velencei epigrammok közt az 54-ik. (I. k. 285. l.)
. az 51-ik. (I. k. 285. l.)

volt a Dr. Johnson nézete: »Sir, én ugyan egy

De mig ekkép gyökeres ellentétben állt a forradalom elveivel és a nép-uralommal, az is kétségtelenül bizonyos, hogy a királpártiak iránt sem viseltetett rokonszenvvel; hogy sem politikájokat, sem tetteiket nem helyeselte. A terroristák őrjöngése az ő szemében épen nem mentette ki a royalisták kétszínűségét. »Nem!« — mondja ismét egyik epigrammjában *) — »nincs igazatok! azért hogy a tömeg balga és vad, nem szabad megcsalnotok. Balga és vad a tömeg mindenütt, ha megcsalták. De legyetek igazságosak s becsületesek s azzal emberiebbé fogjátok tenni.« Még a dühöngők szilaj kiabálása sem volt az ő szemében oly oktalan, mint a royalisták akarták a világgal elhitetni. »Ezek az utczai szónokok — ugymond — előttem is eszeveszetteknek látszanak; de a bolond is szólhat bölcsen, ha szabad; s a rabszolgákban a bölcsesség is elnémul« **). Ecker-mann előtt így nyilatkozott: »A forradalom mindig a kormány hibája, soha sem a népé.«

Többre is terjeszthetném ezeket az észrevételeket; kimutathatnám, mikép nőttek, természetszerűleg, hasonló politikai elvek a neveléséből, s hogy ő, élete negyvenharmadik évében már nem igen válhatott a szabadság apostolává, sem a politikai üzelmek iránt valami nagyon nem érdeklődhetett, különösen e korszakban, mikor már teljesen kibontakozott a fiatalság lázongó vágyaiból s férfikora

guineát sem adnék azért, hogy ilyen vagy amolyan kormányforma alatt élhessek. Attól az egyén boldogsága legkevésbé sem függ. Sir, a hatalommal való visszaélés veszélye a magán embert teljességgel nem érinti. Melyik francia van gátolva abban, hogy kedve szerint éljen?« (Boswell, XXVI. feje.) És Johnstont e véleményeért senki sem vádolta szívtelen önzéssel.

*) A velencei epigrammok közt az 56-ik (I. 261.)

**) U. o. az 58-ik. (I. 261.)

czéljait határozottan tűzte ki magának. De elég volt, a mennyit már mondtam, hogy helyzete világos legyen; s ha az olvasó nem fogadja el azt ennyiből is a megkívántató pártatlansággal, bizonyára akkor sem fogadná el inkább, ha eredetét s fejlődését jobban kimutatnám. Az amerikai, a ki megveti a négert, csak mert fekete, azért nem kevésbbé fogja megvetni, ha megtudja hogy feketesége nem egyéb mint a bőr festékének sajátlagos módosulata.

Göthe a francia táborozásról naplót vezetett;*) s ha hihetném hogy olvasóm ad valamit a szavamra, azt tanácsolnám, olvassa el ezt a naplót, s ezzel meggazdálkodnám e könyv egynehány lapját. De alapos gyanúm levén hogy úgy sem teszi meg, kiválasztok abból egynehány érdekesebb részletet s az elbeszélés fonalára fűzöm.

A szövetségesek Franciaországba nyomultak abban a hiszemben, hogy a hadjárat merő séta-kirándulás lesz. Meg voltak győződve hogy Longwy azonnal megadja magát s a nép tárt karokkal fogadja szabadítóit. Longwy meg is adta magát; de a nép nem hogy örömmel fogadta volna, sőt mindenütt a legelszántabb ellentállást tanusította. A következő idézet tisztán föltárja előttünk a Göthe nézetei titkát. »A poroszok, osztrákok s egy maroknyi francia, így kezdték meg hadműveleteiket a francia földön. Ki nevében s felhatalmazásából? Tehették volna egyenesen a magok nevében. Részben nekik is meg volt izenve a háború; szövetkezésök nem volt titok; de ők más ürügyet találtak ki. A XVI. Lajos nevében szálltak táborba; erőszakkal nem requiráltak, hanem kényszerítőleg kölcsönöztek. Bon-okat nyomattak, melyeket a parancsnok irt alá; a kinek a kezében volt, az átvett jószághoz

*) Campagne in Frankreich. XXI. k. 1—174.

képest kitöltötte s XVI. Lajos volt megfizetendő. Talán a manifestum után semmi sem ingerelte föl a népet jobban a monarchia ellen, mint ez az eljárás. Én is tanúja voltam egy ily jelenetnek, mely nagyon tragikai benyomást tett rám. Nehány juhász, kik nagy bajjal összeterelték nyájait, erdőbe, vagy más rejtek helyre akarták azokat hajtani; de ügyes portyázók észrevették s a hadsereghez hajtották, a hol eleinte nagyon barátságosan fogadtattak. Kikérdezték őket, kik a nyájak tulajdonosai, az egyes nyájakat külön válogatták s felolvasták; a becsületes emberek arczán gond és félelem, még némi reménynyel vegyülve, lebegett. De mikor aztán az lett a dologból, hogy az egyes hadcsapatok közt felosztották a falkákat, a tulajdonosoknak pedig, igen udvariasan, a XVI. Lajos nevére szóló utalványokat adtak cserébe, míg gyapjasaikat az éhes katonaság a szemök előtt vagdalta le, megvallom, hogy soha sem láttam kegyetlenebb s mélyebb férfias bánatot minden fokozataiban, szemeimmel. Csak a görög tragédiákban vannak ily egyszerű s megindító jelenetek. (XXI. k. 15. l.)

A levekből kitűnik mennyire érdeklődik emberek, tudomány, természet iránt, de a háború ügye iránt egy szikrát sem. Halászó katonák magokhoz vonzzák, s elragadtatva nézi a vízben látható fény- és színtani tüneményeket. Verdun ostroma megkezdődik, ő is egy ostrom-üteghez megy, mely épen munkában volt, de a kiállhatatlan bömbölés csakhamar elúzi; utjában a reussi herczeggel találkozik. »Szőlős-kertek mögött járkáltunk föl s alá, falaik óván az ágyu-golyóktól. Különféle politikai tárgyú beszélgetések után, melyek mindössze a remény és aggály tömkelegébe bonyolítottak, azt kérdi a herczeg mivel foglalkozom jelenleg; s nagyon elképedt, mikor én tragédiák

és regények helyett, az imént látott sugártörési tünetenyektől lelkesülve, nagy élénkséggel kezdtem beszélni a szinekről.« (21. l.) Sokszor szemére vetették e »közönyét« — s még pedig olyanok is, a kik egekig emelik Archimede-
dest, hogy tanulmányait a Syracuse ostroma alatt is tudta folytatni. Göthének oly természetesen jött ez a természeti tünetényekkel való foglalkozás az ágyúk bömbölése közepett, mint a katonáknak, hogy szabadoncz dalokat énekelnek, mikor a halállal szembe mennek is. A tábori élet, míg sok alkalmat nyújtott türelme gyakorlására, azzal együtt nem kevesebbet az emberismeretre is. Nem kerüli ki figyelmét, mily vészes befolyása van a háborúnak a kedélyre. »Egyik nap vakmerő és pusztító vagy, a másik nap emberies és alkotó; hozzászoktatod magad' oly frázisokhoz, melyek a legkétségbeesettebb körülmények közt is felélesztik vagy fentartják a jó reménységet, s ezáltal bizonyos neme a képmutatásnak fészkel meg magát benned, de a mely egészen más nemű mint a papi vagy udvari képmutatás.« (28. l.)

A tábori élet egynémely nyomorúságainak rajza után gy szól: »Boldog a kinek kebelét magasabb szenvedély tölti el! A pataknál észlelt szintüneményt e napokban egy perczig sem ejtettem ki elméből; megfontoltam, hánytam-vettem minden oldalról, hogy' tudnám kísérletek magaslatára emelni. Vogelnek diktáltam, a ki itt is hű irodátársam, vázlatosan egyetmást s mellé rajzoltam az ábrákat. E papirok ma is megvannak, rajtok az eső nyomaival, mint tanúi a kezdett ösvényen kitartó kutatásnak.« (33. l.) Tudás-szomját igen jellemzi a vakmerőség, melylyel magát személyes veszélynek is kiteszi: »Annyit hallottam az ágyú-lázról, kedvem jött megizlelni egyszer, mi dolog az igazában. Az unatkozás s az a szellem, melyet minden ve-

szély merészségre sőt vakmerőségre csábit, rávettek, hogy egész nyugodtan fellovagoljak a La Lune erődre. Ezt a mieink újra elfoglalták; de ugyancsak bőszt látványt tár a szem elé! A szétlőtt házfödelek, a szétszórt zsúpkévék, a rajtok fekvő halálos sebesültek, s közbe-közbe még egy-egy ágyúgolyó, mely idetévedve, a cserépfödelek maradványai közt zörgött. Egészen egyedül s magamra hagyatva lovagoltam végig az ormon s világosan kivehettem a francziák kedvező helyzetét; nagy félkörben voltak felállítva s teljes biztosságban voltak; de a bal szárnyon Kellermann még is hozzá férhetőbb helyen volt. Jó társaságra is akadtam: ismerős tisztekre a vezérkarból s ezredünkből, a kik nagyon elbámultak a mikor ily helyen láttak. Vissza akartak ismét vinni magokkal; de azt mondtam, hogy különös céljaim vannak s azzal minden további vitatkozás nélkül engedtek ismeretes önfejliségemnek. Nem sokára egészen abba a körbe értem, a hová a golyók eljutottak. Hangjok, elég csudálatos, mintha a pörgettyű morgása, a víz kortyogása, s madár-füttty vegyülete volna. A talaj épen nedves levén, kevésbbé voltak veszélyesek, mert a hova egy esett, ott is maradt; s így balgatag kirándulásom legalább a golyók föl-fölugrásának a veszélyétől ment maradt. Iy körülmények közt csakhamar éreztem, hogy valami szokatlan megy végbe bennem; pontosan megfigyeltem, mindazáltal csak hasonlatban vagyok képes leírni azt az érzést. Ugy tetszett, mintha rendkívül meleg helyen lettem volna, s egyszersmind magam is tökéletesen áthatva a hőségtől, úgy hogy az elemmel, a melyben voltam, tökéletesen hasonló hőmérsékletűnek éreztem magamat. A szem mit sem veszít erejéből s tisztán látásából, s még is mintha a világ köröskörül valami vörhenyes barna színezettel volna bevonva, a mi még

növeli úgy a tárgyak mint az egész helyzet benyomásának az élénkségét. A vér mozgásából ugyan mit sem éreztem, sőt egész valómat abba a hőségbe éreztem beolvadni. Eből kitűnik mily értelemben lehet azt az állapotot láznak nevezni. Figyelemre méltó mindazáltal, hogy az egész borzasztóan szorongató érzés, kizárólag füleinken át hatol belsőkbe; mert az ágyú-dörgés, a golyók süvöltése, füttyölése a légen át, egyedüli oka mindez érzésnek. Mikor visszalovagoltam s ismét teljes biztosságban voltam, azt vettem észre, hogy az előbbi hőség egyszerre mintegy kialudt, s a lázas izgatottságnak legcsekélyebb nyoma sem maradt. Különben egyike ez a legkéjelmetlenebb érzéseknek: a mint hogy kedves és derék hadi bajtársaim közt egyetlen egyet sem is találtam, a ki valami szenvedéyes vágyat tanusított volna ez állapot iránt. Így telt el a nap, a francziák mozdulatlan álltak; Kellermann is kényelmesb helyet választott hadtestének; a mi embereinket is visszavonták a tűzből s úgy volt minden, mintha semmi sem történt volna. Az egész táborban a legnagyobb megdöbbenés terjedt el. Reggel még nem is gondoltak másra, mint hogy valamennyi francziát fölspékelnek és összeapritanak; sőt magamat is a hadainkba s a braunschweigi herczegbe vetett föltétlen bizalom csábitott e veszélyes vállalatban való részvételre; de most mindenki csak lesütött fejjel járt, egymásra pillantani sem merve; vagy ha felnézett is, csak elkáromkodta magát. Mikor beesteledt, szokás szerint kört képeztünk, de a melynek közepébe, mint rendesen szokták, még tüzet sem tudtak gyújtani. A legnagyobb rész hallgatott; némelyek beszélgettek, de úgy tetszett mintha senki sem volna magánál s nem bírná vagy nem merné megítélni a helyzetet. Végre tőlem kérdezték, mit gondolok a dologról; mert máskor szokásom

volt a csapatot rövid mondatokkal megnyugtatni s fölvidítani. Ezúttal csak ennyit mondtam: Innen s mától a világtörténelem egy új korszaka indul meg, s elmondhatják, hogy ti is részt vettetek benne.» (47—49. l.)

Az éj esőt és szelet hozott. Egy domb mögött, mely az élesen metsző szélről óvta, a földre feküdtek, míg valamelyik azt ajánlotta, hogy bújjanak a földbe, köpenyeikbe burkolózva. Gödröket ástak, s maga Károly-Ágost sem utasította vissza ezt az »idő előtti temetkezést«. Göthe egy ágytakaróba burkolózott s jobban aludt mint akár Ulysses. Hiába intette egy ezredes, figyelmeztetve hogy a francziáknak egy ütegök van felállítva a szemben levő halmon, a melylyel igaziban is eltemethetné az alvókat. E perczben, az álom s meleg többet ért, mint a biztosság a lehető veszélytől.

A valmy-i vereség, bármily csekély volt is, elcsüggesztette a poroszokat s fölvillanyozta a francziákat. A poroszokat egészen megrémítette a »vive la nation!« kiáltás, melylyel a köztársaságiak üdvözölték; s magokat az idegen földön, egyszerre raktárak, élelmi szerek s egy nagy hadjáráshoz szükséges minden készület nélkül találva, észrevették mily hibát követtek el s vissza kezdtek vonulni. Göthe bizonyára nagy örömmel hallotta, hogy nem kell többé a táborozás fáradalmait s kényelmetlenségeit szenvednie. Ő az ügy iránt legkevésbbé sem érdeklődött s a vezetőkkel való közelebbi ismeretsége sem igen emelte rólok való véleményét. »Ámbár a diplomáciai testületben derék és tiszteletre méltó barátokra találtam, de valahányszor e nagy mozgalmak közepett láttam őket, soha sem tartóztathattam magamat némi gúnyos észrevételektől: úgy képzeltem őket, mint színigazgatókat, a kik darabokat válogatnak, szerepeket osztanak ki s magok föl sem

tűnnek, míg a színész-csoport, tőle kitelhető igyekezettel bizza fáradozásaik eredményét a t. cz. publikum szeszélyére és a szerencsére.» (83. l.)

Egy izben egy csomó röpirat jutott a kezébe; azok közt találta a Notables-k (az 1787-iki rendek) egy utasítását is. »A nép akkori követeléseinek mérsékelt volta, s a szerény hang, a melyen azokat is előadták, éles ellentétben állott a dolgok mai állásának erőszakos, követelő és kétségbeesett hangulatával. Valódi elérzékenyüléssel olvastam e nyomtatványokat és sokat kiszedegettem s kijegyeztem belőlök magamnak.« (84. l.)

A visszautazás lassu volt. A közben a franczia fegyverek mindenfelé győzedelmeskedni látszottak. A köztársaságiak ismét visszafoglalták Verdunt és Longwyt. A Rajna-vonalon Trier és Mainz meghódoltak Custinenek. Göthe írja:

»E nyomoruság és zavar közepette jutott kezemhez az anyámnak egy elkésett levele, mely nyugodt fiataalkori, városi és családi viszonyaim emléket csodásan idézte lelkem elé. Nagybátyám, Textor tanácsbeli, meghalt, a kivel való közeli rokonságom zárt volt ki, míg ő élt, a frankfurti tanácsnokság diszes és tevékeny állásából engem, a kiről tehát régi jó szokás szerint, most azonnal megemlékeztek, mint a ki a frankfurti illetőségű s képesített egyének közt megglehetős állásra emelkedtem. Anyámat azzal bizták meg, tudja ki tőlem, vajon elvállalnék-e egy tanácsnoki állomást, ha — a kijelöltek közé beválasztatván — az arany golyó reám találna esni? Talán soha különösebb perczben ily kérdés nem jöhetett volna mint épen most; egészen meg voltam ütődve rajta, s a mellett magamra voltam utasítva teljesen; ezer kép kelt föl lelkem előtt s tiszta gondolathoz nem juthattam miattok.

Mint a beteg, vagy fogoly, ki egy elbeszélt regében szórakozást talál s állapotát elfelejti, úgy én is egyszerre más körbe és korba éreztem áthelyezve magamat. Mintha a nagy apám kertjében volnék, hol a baraczkkkal sűrűen beaggyatott léczezetek csábitólag ingerelték az unoka inyét, s csak a félelem, hogy száműzetnék e paradicsomból, s csak a remény, hogy a legérettebb, a legpirosabb gyümölcsöt jószívú nagyapja saját kezeiből fogja megkapni, tartóztathatták vissza nagy nehezen az inyencz vágyakat. Aztán a tisztos öreget rózsáival foglalkozva pillantám meg, a tüskék ellen ó-divatú keztyűkkel (miket a vámmentes városoktól tisztelet-adóul kapott volt) ovatosan védekezve; majd polgármesteri ornatusában láttam őt, az arany-lánczczal, trón-széken, a császár arczképe alatt, azután fájdalom, fél-öntudatban, éveken át, a beteg-ágyon, s végre a koporsóban. Utolsó Frankfurtban jártamkor nagybátyámat találtam az ősi ház, udvar és kert birtokában, a ki, apja nyomdokában, a szabadvárosi tisztségek magasb fokozataira emelkedett. Itt, a bizalmas családi körben, a változatlan, jól ismert helyiségben, élénken föltámadtak bennem a gyermekkori emlékek, s most új erővel tolongtak ismét szemeim elé. Majd másnemű ifjusági képzetek is járultak amazokhoz, melyeket nem hallgathatok el. A birodalmi város melyik polgára tagadhatná, hogy egyszer vagy máskor, a tanácsnokot, főbirót vagy polgármestert vette példányul maga elébe s tehetségeihez képest ezek, vagy talán még más, kisebb rendű tisztii állomások után is vágyakozott. Mert az az édes gondolat, hogy valami nemű kormányzási tisztszen részünk legyen, minden állampolgár kebelében korán fölébred, a serdülő fiúéban a legélénkebben s legnagyobbvágyóbban.

»De nem soká engedhettem át magamat ez édes

gyermek-álmoknak; nagyon is hamar fölriasztva, körülnéztem a balsejtelmű helyiséget, mely körül vőn; a szomoru környezetet, mely mintegy magamba zárt, s kilátásomat a szülő város felé elhomályosulni, sőt elsötétülni érzém. Mainz a francziák kezében, Frankfurt fenyegetve, ha még nem is bevéve, az út oda elzárva, s falai közt, utczáin, piaczaín, házaiban, ifjúkori barátim s vérrokonaim talán már azoknak a csapásoknak a martalékai, a melyek alatt Longwyt és Verdunt oly kegyetlenül láttam szenvedni. Ki mert volna ily állapotba bele rohanni?

»De még ha ama tisztes város és testülete a legszerencsésebb körülmények között lett volna is, lehetetlen lett volna nekem ilyes ajánlatot elfogadnom; okát adnom sem nehéz. Tizenhét év óta élveztem azt a ritka szerencsét, hogy a weimari herczeg bizalmával s elnézésével dicsekedhessem. Ez a természettől oly dúsán adományozott s a nevelés által oly szerencsésen fejlődött fejedelem, az én jó szándékú, bár sokszor elégtelen szo'gálataimat mindig jóba vette, s alkalmat nyújtott nekem, hogy kifejtsem tehetségeimet úgy, a mint a hazai körülmények közt másutt sehol sem lehetett volna; hálám határtalan volt iránta, valamint ragaszkodásom fenséges neje és anyja iránt, s növekedő családja és kisdud országa iránt is, melynek végre is én is használtam egyetmást. S nem kellene-e újonnan szerzett, magas műveltségű barátaim körére is gondolnom, s házi köröm más örömeire és javaira, melyek állandó viszonyaimból ott fejlődtek?» (103—105. ll.)

Weimarba visszatértekor kellemes meglepetés várta a Frauenplan-on levő ház képeben, melyet számára a herczeg újra építtetett távollétében. Ez a ház, melyet akkoriban kastélynak lehetne tekinteni, valóban gazdag ajándék volt. Az átalakítás még csak annyira haladt,

hogy saját izléséhez képest módosíthatta. Maga rendezte a pompás lépcsőt, mely aránytalanul nagy volt a házhoz képest, de kedvesen emlékeztetett Olaszországra.

A látogató a ház ablakaiból, az olympi istenek szobraiát látja, melyek a nyugalom és tökély jelképei gyanánt állanak ott. A csarnokba lépve, a szem két nemes alakon pihen meg, melyek fülkébe vannak állítva; vagy Róma alaprajzán, mely a falat ékiti, vagy a Meyer Auróráján, mely a mennyezetet színezi. Az Ildefondó csoportozata az ajtó közelében áll s a küszöbön e fölírat üdvözlő: SALVE. Az első emeleten a Juno-terembe lépünk, melyet a Juno óriás mellszobráról neveztek el, mely azt fölszenteli; falain a Rafael Loggiai vannak. Ettől balra nyílik az elfogadó terem, ebben van a zongora (harpischord), mely annyi zeneestélyen szolgált: Hummel s a fiatal Mendelssohn játsztak rajta, Catalani és Sontag énekeltek mellette. Az ajtók felett voltak a Meyer mythologiai kartonjai; a falakon az Aldobrandi »Nász«-ának a másolata, nagy mesterek vázlataival s karczokkal vegyest. Tágas benyilóban voltak a metszetek és a gemmák; egy oldalbenyilóban a bronz-szobrocskák, vázák, lámpák. A Juno-terem másik oldaláról, szemben az elfogadó teremmel, három kis szoba nyílt. Az elsőben olasz mesterektől voltak vázlatok, s Kaufmann Angelikának egy festvénye. A második- és harmadikban különbéle agyagmű példányok voltak s egy készülék a Farbenlehre magyarázatára. Hátrafelé a Juno-terem folytatásában a mellszobor-terem volt, a Schiller, Herder, Jacobi, Voss, Sterne, Byron s mások mellszobraival. Ezután következett, néhány lépcsőfokkal alább, egy, a kertbe vezető vasrácsos tornáczra nyíló szoba, a melyben kis társasággal ebédelni szeretett. A kert izlete-

sen volt beosztva; a kerti házakban voltak a természetrajzi gyűjtemények.

De a ház szentélye: a dolgozó-szoba, könyvtár és háló-szoba. Az imént leírt szobákban a látogató, Góthe mint miniszter és mint műbarát állásának a bizonyítékait találja. Az akkori Weimar színvonalához mérve, fejedelmi pompa volt e termék- s szobáké; a mely szobákba most lépünk, több mint polgárius egyszerűség honol bennök. Átmenve egy előszobán, a hol szekrényekben áll az ásványgyűjteménye, a dolgozó-szobába lépünk, mely alacsony mennyezetű s szűk szoba, egy kissé setét is, mert csak két kis ablaktól nyeri világát, s valóban megindító egyszerűséggel van bútorozva. *) A szoba közepén egyszerű tojásdad alaku asztal áll, fényezetlen tölgyfából. Egyetlen karszék, pamlag sines, semmi a mi kényelemre intene. Egy egyszerű kemény fa szék mellett van a kisdud kosár, a melybe a zsebkendőjét szokta volt tenni. A fal hosszában, jobbra, hosszú körtefa asztal áll, könyv-polczokkal, a melyeken szótárak s kézi könyvek állanak. Itt függ egy tüspárna, tiszteletreméltó porlepettségben, rá aggatva a látogató jegyek s egyéb apróságok, miket a halál megszentelt. Itt Napoleon egy érme is ezzel a körirattal: »Scilicet immenso superest ex nomine multum.« (Mert roppant nevéből sok túlélte őt.) Oldalfalon ismét könyv-szekrény, költők műveivel. A balfelőli fal mellett van a puhafa író-támla, a mely mellett rendszeren írni szokott. Rajta fekszik még a Götze és az Elegiák eredeti kézírata, a Napoleon mellszobra tejfehér üvegből, mely a verőfényben kék és lág színekbe játszik, a miért nagyra tartotta, mint a

*) Ugy irom le a mint most áll, épen úgy a mint halála napján is volt.

Farbenlehre bizonyítékát. Egy iv papir, az egykoru történelemre vonatkozó jegyzetekkel, az ajtó közelében a falra van szegezve, s az ajtó mögött zene- és geologiai táblák. Ugyanaz az ajtó vezet a háló-szobába, ha ugyan háló-szobának lehet nevezni, a mit Angliában egy mindenestől szolgáló sem fogadna el zúgolódás nélkül; egy kis zug egy ablakkal. Egyszerű ágy, mellette karos szék, keskeny mosdó asztal, rajta kis fehér mosdótál és szivacs: ez az egész készület. Ha e szobába lépve, legkisebb érzékünk is van annak nagysága és jósága iránt, a ki egykor itt szokott alunni, s itt aludta utolsó álmát is: szemeinkbe könyvek tolnak s elfojtódik lélekzetünk.

Az író-szoba másik oldaláról a könyvtárba lépünk; a mit ugyan inkább könyv-lomtárnak lehetne nevezni. Durva deszka-polczokon állnak a könyvek, megcédulázva: bölcsészet, történelem, költők stb., hogy a főszerzők meg legyenek jelölve. Érdekes volt áttekintennem e gyűjteményt, s az angol olvasó elképzelheti érzelmeimet, a melyekkel a Taylor »Historic Survey of German Poetry«-ját (Történeti szemle a német költészet fölött), melyet Carlyle küldött meg neki, levettem a polczról s a jegynek használt darabka papíron a Carlyle kezeirását találtam a könyvben.

Ilyenné lett a Göthe háza azon számos év alatt míg lakta. A mely időről most írunk, kétség kívül különböző volt még ettől némileg. A berendezésében lelt gyönyör, s a fölötti öröme: hogy ismét otthon lehet Krisztinával s gyermekével, hogy ismét nyugodtan folytathatja tanulmányait, kellemes ellentét volt a tábori élet után. Meyer is visszatért Olaszországból s hozzá jött lakni. Meyert, történelmi ismeretei s hű barátsága végetlenül becsessé tet-

ték előtte. Láttani kísérletek és a művészet fölötti viták váltották föl egymást.

Ebben az évben, 1793-ban, sokat tanult, de keveset írt. Írta a *Der Bürgergeneral* (A polgár-tábornok) című vigjátékot (XVIII. k. 153. l.), elkezdte a *Die Aufgeregten* (Az izgatottak) címűt (XVIII. k. 193. l.), s tervezte az *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten* (Német kivándorlottak mulatozásai) című novella-cyclust (XXI. k. 215. l.). Mind ennél fontosabb a *Reineke Fuchs* átdolgozása a régi népmeséből (III. k. 93. l.). Mindez a francia forradalom eredménye. A Polgár-tábornok valóban mulatságos kis darab, mely a szájaskodó hazafiságot teszi nevetségessé; de nagyon ellene ingerelte mindazokat, a kik neheztelnek Göthére miért nem karolta föl a forradalom ügyét. Megengedték hogy a forradalomban sok üres, hóbortos és gonosz is volt; de a forradalom mégis sokkal komolyabb dolog, mintsem csak nevetséges oldaláról lehetne tárgyalni. Én is tökéletesen ösztözem e nézetben. De az ő nézeteit s helyzetét tekintve, mégis tökéletesen természetesnek találom, hogy ő, a ki sem a forradalommal nem rokonszenvezett, sem a királpártiaknak nem adott igazat, a ki annálfogva sem dicsénekeket nem írhatott a szabadságra, sem a méltatlankodás kiáltásaiba ki nem törhetett, a ki nem bírta teljesen méltányolni az esemény történelmi fontosságát s annak csak időszerű és személyes arczulatát látta: a vigjátékhoz folyamodhatott s egyedül csak a vigjátékhoz. Nem támadta meg a forradalmat, sem szatirát nem írt rá. Csak nevetséges oldalát látta, s nevetett rajta. Mikor az események setétebb árnyat kezdettek vetni a képre, ő is komolyabban nézett rá. Az izgatottak, melyet soha sem fejezett be, teljes

kifejezést adtak volna politikai nézeteinek. Reineke Fuchs-ba enyhületet keresve fogott; úgy fordult hozzá, mint »szentségtelen világi-bibliához«, melyben az emberi faj cziczomátlan és tettetés nélküli állati természetét bámulatos humorról tüntette föl, ellentétül a véres látmánynak, melyet a Rémuralom mutatott a világnak.

1794. májusban ismét a táborba kelle mennie, mely most Mainzot ostromolta. Ez új hadjárat elbeszélése (Belagerung von Mainz. XXI. 175. l.) új oldalról nem mutatja be s azért elég azt röviden fölemlíteni. A város július 24-én adta meg magát; s ő augusztus 28-án, épen negyvenötödik születése napján, érkezett haza Weimarba, befejezni Reineke Fuchs-ot s folytatni tudományos kutatásait. »Haza megyek« — írja Jacobinak — »a hol kört vonhatok magam körül, melybe senki sem léphet be, csak a Szerelem és Barátság, a Tudomány és Művészet. Nem panaszkodom a multról, mert sok becsest is tanultam.« — A tapasztalás az egyedüli tanító, ámbár a mint Jean Paul mondja, »a tandíj egy kissé nagy az iskolájában«. Göthe mindig kész volt megfizetni a nagy tandíjt csakhogy tanulhasson.

HATODIK KÖNYV.

1794—1805.

„Rám nézve új tavasz volt ez, melyben minden vidáman fakadt egymás mellett, s a felnyílt magból ágakba hajtott.“

Annalen 1794-re.

Mert ő mienk volt! — Hadd kiáltsa túl
E büszke szó a fájdalom jaját.
Vad vész után itt fájdalomtalanúl
Adhatta szívét nyugalomnak át.
De lelke, többre törve, lángra gyúl,
Keresve a Jó, Szép, Igaz honát,
mögötte, — a mi im hozzánk tapad —
A közuapi, mint léha árny maradt.

Göthe, Schillerről.

(Epilog zu Sch.'s Glocke. XV. k. 371. l.)

I. FEJEZET.

Göthe és Schiller.

Alig van szebb s nemesebb látvány két nagy ember barátságánál; s az irodalom-történet e részben semmit sem mutat fel, a mi a Göthe és Schiller közötti barátsághoz hasonlítható volna. A Montaigne és a Böetius barátsága talán szenvedélyesebb és teljesebb volt; de az két rokon kedély barátsága volt, kik az első percztől fogva vonzódást éreztek egymáshoz, s nem két vetélytárs szövetsége, kiket párthiveik folyvást szembe állítottak s kik eredetileg magok is távol igyekeztek magokat tartani egymástól. Göthe

és Schiller vetélytársak voltak, s ma is azok; egymással, sok tekintetben, homlokegyenest ellenkező természetek; két ellentábor fejei, kiket az kötött testvérileg össze, a mi természetökben s törekvéseikben a legmagasabb volt.

Csak rá kellett nézni e nagy vetélytársakra, hogy a köztök levő roppant különbség azonnal kitűnjék. A Göthe szép fején a görög eszmény nyugodt, diadalmas nagysága ragyogott; a Schillerén a jövő életbe pillantó keresztyén komoly szépsége. Az erős szemöldök s széles szemfények, — hasonlók azokhoz, melyeket Rafael festett a gyermek-Jézusnak a páratlan szépségű san-sistoi Madonnán, — az erős de arányos arczvonások, melyeken a gondolkodás és szenvedés nyomai ugyan meglátszottak, de meg az is, hogy a gondolkodás és szenvedés, bár meg-megzavarták, de le nem győzhették az erős férfit, — a barna arczbőr egészséges erőteljessége s az a leirhatatlan valami a mi az egész arczból ki-sugárzik, mindez éles ellentétbe állította Göthét Schillerrel, ennek szúrós szemeivel, keskeny homlokával, fölvont szemöldeivel, s a gondolat és szenvedés által barázdált és betegség által bágyasztott szabálytalan arczvonásaival. Az egyik szemlél, a másik kutat. Fenséges mind a kettő; de az egyik a nyugalom, a másikon a küzdelem fensége ül. A Göthe testalkatá tömör, tiszteletet parancsoló, magasabbnak látszik mint a mekkora. A Schiller alkata aránytalan, kisebbet mutat mint valóban. Göthe merev-egyenesen tartja magát; a hosszú nyakú Schiller úgy jár, »mint egy teve«.*) A Göthe melle olyan, mint a Theseus törso-ja; a Schilleré összegörzsedt, féltüdejű.

*) Ezt a festői frázist Tieck, a szobrász, mondotta Rauchnak, a kitől én hallottam. Hozzáteszem, hogy a szövegben »keskeny«-nek mondtam a Schiller homlokát, a Dannecker mellszobra daczára, a

Apróságokban is ugyanily különbség mutatható ki. »Az a levegő, a mi jót tett Schillernek, rám úgy hatott, mint a méreg« — beszélte Göthe Eckermannnak. »Egyszer meglátogattam, s mivel nem találtam otthon, íróasztalához ültem, hogy ott holmit jegyezgessek. Nem ültem ott soká, mikor egyszerre rosszúl kezdettem érezni magamat, s mind rosszabbúl-rosszabbúl, mig közel voltam az elájulás-hoz. Először el nem gondolhattam, mi okozta ez előttem egészen szokatlan s ugyancsak nyomorúlt állapotot, mig végre rájöttem, hogy egy közel álló szekrényfiókból valami borzasztó szag jő rám; a mint azt kinyitottam, nagy bámulásomra rothadt almákkal teli találtam. Rögtön az ablakhoz siettem s teli tudóvel szívtam a fris levegőt, a mi egyszerre helyreállított. Azalatt bejött a felesége s elbeszélte, hogy az a fiók mindig teli van rothadt almával, mert annak a szaga jótékonyan hat Schillerre s a nélkül nem élhet sem nem dolgozhatik«.

Még egy s nem fontosság nélküli részlet, a mi az egészséges és beteges irodalmi munkásságot jellemzi, hogy Göthe a reggeli órák üde legében irt, minden izgató szer mellőztével; Schiller az éj lázas óráiban, petyhüdt agyát kávéval és pezsgővel izgatva.

Egyiket a görög eszményhez, másikat a keresztyén eszményhez hasonlítva, ebben már az is benfoglaltatik, hogy egyik a realismusnak, a másik az idealismusnak volt képviselője. Göthe maga rámutatott a legfőbb különbségre kettejük között: Schillert a Szabadság eszméje lelkesítette; Göthét ellenben a Természet eszméje. Ez a különbség

melylyel összehasonlítottam a Sch. koponyáját, s úgy találtam, hogy a szobrász, szokás szerint, nagyon eltért az igazságtól, eszményítő vágyában. A művészek mindig jobban akarják tudni a dolgot — mint a természet!

átvonúl minden műveiken; Schiller mindig a természetnél magasabb valami után sóvárog, s az embereket félistennekké igyekszik fölmagasztalni; Göthe hagyja a természetet a maga szabad fejlődésére s az emberiség legmagasb alakjait való-híven állítja elő. Az ember Esete, Schiller szerint a legszerencsésebb esemény volt, mert általa váltak meg az emberek a pusztá természeti ösztöntől s léptek öntudatos szabadságra; a szabadság ez érzete által vált lehetővé az erkölcsiség. Göthe szerint ez magasabb ár volt az erkölcsiségért mint a mennyit az erkölcsiség maga ér; ő többre becsülte az oly állapot eszményét, a melynek nincs szüksége az erkölcsiségre. Bármily nagyra becsülte a jó rendőrséget, még sokkal nagyobbra becsülte volna az oly államot, a melynek nem volna szüksége rendőrségre.

De míg e két szellem ellentétéül a reál és az ideál — az objektív és a subjectív — irány közti ellentétet állítjuk föl, mely a két ember egészben való szembeállításából előnkbe ötlük, — ez csak egymásra viszonyítva egészen igaz róluk. Göthéről egyszerűen s általánosságban csak úgy beszélni mint realistáról, tévedés volna; s Schillerről egyszerűen és pusztán mint idealistáról, nem kevésbbé Gervinus találóan mondja, hogy Nicolaihoz vagy Lichtenberghez mérve, Göthe idealistának tűnik fel; Kanthoz és követőihez mérve pedig Schiller realistának. Ha Schillert Göthéhez képest, öntudatos költőnek kell mondanunk, a romantikusokhoz képest ő naiv és ösztönszerű. Valóban minden ily osztályozás mulhatlanul tökélytelen s csak úgy használható, mint bevett szólásforma, a melylyel bizonyos általános és főbb jellemvonások röviden megjelölhetők. Göthe és Schiller bizonyára különböző természetűek voltak; de ha oly merőben ellentétesek lettek volna, a mint

közönségesen tartani szokás, bizony soha sem fejlődhetett volna oly szoros és benső viszony köztük. Némi olyanemű különbségek választják el s kötik össze őket, a milyeneket a görög és a római Marsban találunk. A görög mythologiában a had-isten nem foglal oly előkelő állást el, a minőt Rómában nyert; s a görög szobrászok, ha faragták, úgy állították őt elő, a mint a harcz után győzelmesen pihenni tér: kezében az olaj-ágot tartva, míg a kis Eros ül lábaihoz. A római szobrász, vagy a görög is, ha Róma számára dolgozott, Marst, a hadak istenét, egész iszonyuságában, a harcz és diadal hevében faragta. De bár egymástól különböző felfogás, ugyanazon hadisten felfogása volt mind a kettő; Göthét az egyikhez hasonlíthatjuk, Schillert a másikhoz: ugyanazon célok által összekötött rokonszellemek voltak ők.

Az ellentét pontjait érintve, szükséges lesz az érintkezési pontokat is megemlítenünk, a melyek egyesülésök alapjául szolgáltak. Felesleges azokat a szembeötlő tulajdonokat elősorolnunk, melyek két ilyen költőben szükségképp egyaránt meg kell hogy legyenek; néhány, kevésbbé szembeötlőnek a felemlítése elég lesz mostani célunkra. Mind a ketten mélyen át voltak hatva attól a meggyőződéstől, hogy a művészet nem a gondtalan élet fényüzése, nem a henyeség édes mulattatója, vagy a gondba fáradtak enyhítésére való eszköz csupán; hanem hatalmas befolyású erő, melynek céljai komolyak, bár eszközei gyönyörködtetők; testvér a vallással, melynek segélyével a nagy világ-cél átszövődik a való-életbe. Ez nem csak hangzatos szólam volt nekik kettejüknek; ők ezt teljes komolysággal vették. Hitték, hogy miveltség emelheti ereje teljére az emberiséget; s mint művészek, nem ismerték a miveltség magasabb alakját, mint a művészet. Talán e hitre céloz Grün

Károly, mikor azt mondja: »Göthe a legideálisabb idealista volt, a ki csak valaha volt e világon, széptani idealista.« S innen ered a szélesen elterjedt tévedés, hogy »Göthe csak a művész szemével nézte a világot«, azaz csak annyiban törődött az emberekkel, a mennyiben tárgyat adtak neki s anyagot művészetéhez; a mire alább (Hetedik könyv. IV. fejezet) még bővebben visszatérünk. Fejlődésök fokozatai nagyon hasonlóak voltak egymáshoz s hasonló álláspontra is vezették őket. Mind a ketten forradalmi szellemben kezdtek működni; de az ifjúságból a férfikorba lépve át, a titáni féktelenségből mind a ketten kibontakoztak. A Göthe átalakulását, Olaszországban, az ókor mesterműveinek szemlélete fejezte be; Schillernek magát kelle kiküzdenie és pedig a ködös északon s folytonos gondok nyomása alatt. Ő is vágyott Olaszországba s hitte, hogy Görögország levegője költővé tenné. De megfeszített, s történelmi irányu szelleme sem ösztönt sem gyönyört nem tudott találni a képző-művészetben. Nemes jellemek s nemes tettek: ezek voltak nagy szellemének táplálói. »Költői tisztulása erkölcsi eszményekből indult ki, míg ellenben Göthénél az erkölcsi eszmény eredt a művészetiből.« *) Plutarch volt bibliája. A költészet ókori mesterművei, fejlődése e szakán, segélyére jöttek, hogy szeliden kézen fogva vezessék arra a pontra, a hová Göthe már eljutott. A görög tragikusokat nyomorúlt francia fordításokban olvasta s azok segélyével fordította le, nagy fáradsággal, az Euripides Iphigeniáját. Homér, a Voss hű fordításában, csak most lett neki azzá, a mi Homér már régen volt Göthének. S hogy mily teljesen bele élte magát a régi világba, bizonyítja a »Görögország istenei« című

*) Gervinus. V. 152. l.

költeménye. Mint Göthe, ő is jobban-jobban érezte, mennyire elválasztják vallási meggyőződése, nyomról-nyomra, az igazhitű keresztyénségtől; s mint Göthe, ő is saját tant szőtt magának Spinozából, Kantból és a görög bölcsekből.

Igy e két ember, míg legellentétesebbnek látszott egymás iránt, — s az is volt, é r z e l e m b e n, — fokenként mind közelebb-közelebb jutott egymáshoz, a fejlődés folyamán s lassan-lassan a legszilárdabb alapja rakódott le egykori szoros és állandó egyesülésöknek. Göthe már negyvenöt éves volt, Schiller harminczöt. Göthének volt elég a miből adjon, a mit Schiller hálásan fogadott; s ha részéről nem folyhatott be alakítólag nagy barátja kifejlett szellemére, s ismeretei és tapasztalása nagy garmadájahoz alig adhatott valamit, de adhatott annál becsesebbet: r o k o n s z e n v e t é s ö s z t ö n t. Ő munkálkodásra buzdította Göthét. Elvonta őt a tudomány túlterhelő üzésétől s ismét visszaadta a költészetnek. Sürgette hogy fejezze be a miket megkezdett, s ne hagyja munkáit töredékeknek. Együtt dolgoztak, hasonló célra s egyenlő komolysággal, s szövetségök a legfényesb korszak mind a ketjük életében s örökre példánya marad a legnemesebb barátságnak.

A Schiller nagyságának egy lelkesült nép által nyújtott hódolat összes jelei közt egy sincs sem gyöngédebb - sem nyomatékosabb, mint a Göthe nagylelkű magasztalása. Érdekes tény a Shakspere élete történetében, hogy egyetlen egy sor sem maradt fenn tőle, a melyet valamely korabeli költő dicséretére irt volna. Akkoriban divat volt, hogy minden költő dics-verseket írjon barátai magasztalására s a miket a Shakspere magasztalására irtak barátai, az még a költő mai bámulóinak a bálványimádását is kielégítheti; de nincs egyetlen egy magasztaló sor is attól, a ki-

nek magasztalása többet ért volna mint mind a többieké együttvéve *). Ha az irodalmi mendemonda, irodalmi irigységgel viselős létére, azt a képtelen vádat szülte volna hogy Shakspere hideg, önző, önbálványozó volt, ez érdekes tény bizonyára döntő érvül hozatott volna föl a vád támogatására. El lapokon oly gyakran állítottam szembe Shaksperet, ellentétül, Göthével, hogy hiba volna e pontnál is mellőznöm a szembeállítást. Mindazon gyöngeségek közül, a melyekkel írók rendesen vádoltatni szoktak, Göthében legkevesebb volt abból a mit írói feltékenységnek nevezhetünk; mindazon jó tulajdonok közül, a melyek a nagyságnak díszére szolgálnak, legtöbb volt benne a nagylelkűségből. Az idő árja számos oly nevet fog átszállítani az utókorra, a mely csak az ő dicséretében fog élni még; s az irodalomtörténet jövődöbeli tanulmányozói nem fognak róla oly adatot följegyezhetni, a minöt Shakspereröl említünk; söt látni fogják, mily lelkesült bámulattal adózott vetélytársainak: Schillernek, Vossnak, Herdernek, s mily gyorsan s mily szívesen ismerte el a Scott, Byron, Beranger és Manzoni lángeszét.

De abba kell hagynom a két vetélytárs jellemzésének e kísérletét s folytatnom kell a közös munkára irányzott tevékeny együtt-működésök elbeszélését.

Mig a nagy világot a francia forradalom rohamos haladása mélyeig föl kavarta, a weimari kis világ a maga

*) Van ugyan egy kis költemény a *Passionate Pilgrim*-ben, (a VIII-dik), mely nagy magasztalással említi Spencert; de két-séges, az egész *Passionate Pilgrim* nem csak egy élelmes könyv-árus kísérlete-e, a Shakspere neve alatt varrni a közönség nyakába olyasmit, a mit Shakspere sohsem irt; az pedig bizonyos, hogy azt a sonett-et, a melyben Spencer említettik, nem irta Shakspere, mert az már előbb megjelent volt, bizonyos Barnfield Richard neve alatt.

csöndes útján ment, mintha semmi sem történnék künn, ami az egész emberiséget érdekelhetné. Göthe levén a legnagyobb ember Németországban, az egész Németország szeme feléje fordult, lesve, hogy, viseli magát ő ez események közepett. S a mint látták, hogy nem úszik az eszmék árával, tevékeny részt nem vesz az eseményekben, e meglepő jelenséget nem tudták másképp magyarázni, mint e kurta itélettel: »önző!« De ha kor- és munkatársaira, s vetélytársaira tekintenek: azoknál is épen olyan közönyt tapasztalhatnak. Wieland, nyílt ellensége minden zsarnokságnak, úgy megijedt a Rémuralomtól, hogy diktátorságot kívánt ellene. Még — bármily különösnek lássék — maga Schiller, a szabadság költője, az eszményi Posa teremője, sem vonzódott jobban a francziákhoz, mint akár Göthe. A köztársaság őt különösen megtisztelte. Polgári (citoyen-) oklevelet küldött neki; a mely tisztességben ugyanakkor Washington, Franklint, Paine Tamást, Pestalozzit, Camper, és Cloutz Anacharsist is részesítette. Az oklevél, Danton és Roland által aláírva, 1792. szeptember 6-án kelt s most a weimari könyvtárban őriztetik, a hol a kíváncsi látogató megláthatja rajta, mily jellemző pontossággal van megtartva a Schiller név helyesírása: à Monsieur Gille, publiciste allemand. E tisztességet Schiller a Haramiáknak, vagy a mint bámulói nevezték: Róbert, a haramiavezérnek köszönhette. De ő kezdettől fogva nem jó szemmel nézte a forradalmat, s a XVI. Lajos elítéltetése oly mély benyomást tett rá, hogy egy feliratba kezdett, a Nemzeti Konventhez, melyet azonban az események rohama csakhamar túlszárnyalt. Ő is, mint Wieland, csak a diktátorságban látott menedéket.

Ilyen levén a vezér-szellemek hangulata, nem csodálkozhatunk, hogy hivatásukat csak úgy követték s dol-

gaikat csak úgy folytatták, mint ha Franciaországban, vagy akárhol, semmi sem történt volna. Weimar úgy sem szerepelhetett az európai politikában. A weimari embereknek az irodalomban jutott szerep, a melytől egyedül várták a még lehető újjászületést. Teljes hittel a műveltség jótékony hatásában, egész hazafisággal szentelték magokat annak. Egy pillantás a német irodalom állására meggyőző, hogy a hazafiságnak valóban nemes teendője volt ez irodalomban.

A lipcei vásár egy sereg újdonságot hozott mindig: lovagregények, rabló-történetek és kísértetes elbeszélések, ó-német babona, a Lafontaine Ágoston érzелgős családi rajzai s a Sturm und Drang-korszakbeli drámák özönlöttek el a művészet szentélyeit, mint egy új Góth invázió. A színpadon Kotzebue uralkodott. Az *I d e g e n* *) minden színház minden zugát megtölté s megindította az érzелgősokaságot, melynél nagyon is könnyen állottak a könyvek. Klopstock napról-napra jósszerűbbé — s kevésbbé költőivé — vált. Jean Paul tehetség és eredetiség jeleit adta ugyan, de Góthén és Schilleren kívül csak Voss, a ki megírta már Lujzáját s lefordította Homért, látszott arra teremve, hogy hőségé váljék oly irodalmi iskolának, a melyre a nemzet büszke lehessen.

A dolgok ily állásában határozta el magát Schiller, egy időszaki folyóirat — *Die Horen* — szerkesztésére. A Hórák sok tekintetből érdekes a német irodalom tanulmányozóira nézve. Góthe, Herder, Kant, Fichte, a két Humboldt, Klopstock, Jacobi, Engel, Meyer, Garve, Matthisson és mások, oly phalanxot voltak alkotandók, melynek ellenállhatatlan ereje gyorsan meghódíthatta nekik

*) Az »Emberggyűlölet és bűnbánat« című érzелkeny színműben. F o r d.

az egész országot. »Minél jobban elfoglalják — mondja Schiller a folyóirat bejelentésében — »a jelen szűkkeblű érdekei az emberek lelkét, s épen mert szűkkeblűek, földhöz is nyomják, — annál parancsolóbb a szükségérzet, magasabb, általános érdekek által fölszabadítani azokat e nyomástól, oly valami által, a mi tisztán emberi s azért nincs alávetve az idő hullámozásainak; s ekkép a megoszlott politikai világot ismét a Szép és az Igaz zászlója alatt egyesíteni.«

Ez a vállalat volt az első láncszem a Göthe és Schiller közötti barátságban. Hogy' állottak addig egymással, láttuk az előbbi könyv hetedik fejezetében. Egy ízben, 1794. májusban találkoztak, együtt jöve ki egy felolvasásról, a melyet Batsch tartott a jenai természetrajzi társulatban; s a hallottakról beszélgetve, Göthe örömteljes meglepetéssel hallja, mint bírálja Schiller a töredékes — s egyes részletekhez tapadó — módszert, melyet a tudomány előadói rendszeren követnek. A mint a Schiller lakásához értek, Göthe bement vele s nagy melegséggel kezdte fejtegetni előtte a *Metamorphosis* elméletét. Tollat ragadva, az ős-növény (typus) vázlatát rajzolta sebtiben egy papírra. Schiller nagy figyelemmel hallgatta, gyorsan s tisztán felfogva minden részletet; de végül a fejét rázva, mondá: »Ez nem szemlélet, ez Eszme.« Göthe azt teszi hozzá: »Meglepetésem fájdalmas volt, mert e szavak tisztán mutatták azt, a mi kettőnket elválasztott. Azok a nézetek, a melyeket *Anmuth und Würde* (Kellem és méltóság) czimű értekezésében is kifejtett, ismét eszembe jutottak, s újra feléledt bennem mindaz, a mi tőle visszataszított. De erőt vettem magamon s azt feleltem: örülök hogy eszméim vannak, a nélkül hogy tudnám, s hogy képes vagyok azokat tulajdon szemeimmel szemlélni.« Sem-

mi kétség, hogy Schillernek igaza volt, ámbár lehet, hogy mind ő, mind Göthe kizárólag alanyi értelemben vették a mit mondott. Az ősnövény, Göthe is jól tudta, nem található a természetben; de ő azt hitte; az nyilatkozik minden növényben*). Miután ő az őstypus hitére egyenes szemlélet és összehasonlítás útján jutott el, és nem a priori-okoskodás útján, azt állította hogy ez az őstypus nem eszme, hanem szemlélet (Anschauung). Hihető, hogy Schillerre nagyobb benyomást tett az eszme metaphysikai oldala, mint a physikai bizonyítékok, melyeken alapúlt. Kettejük közt valóban széles és mély üreg tátongott; s Göthe igazán mondhatta: »Az objektív és subjektív közötti harcban, minden harcok közt e legnagyobbik- s legbefejezhetlenebbikben kezdődött barátságunk, mely szinte nem ért véget.« A jég meg volt törve. A Schiller neje, ki iránt Göthe nagy tisztelettel viseltetett, mindent elkövetett, hogy összehozza őket; s a tervezett folyóirat, a *Hórák*, barátságos egyesülést hoztak létre a közös tevékenység s egyező izlés által. Barátságuk gyorsan növekedett s jótékonyan hatott mind a két félre, Schiller két heti látogatást tett Weimarban; Göthe gyakran ment Jenába. Azon vették észre, hogy nemcsak a dolgokról való véleményeikben, hanem azok szemlélete módjában is megegyeznek. »Időt kíván, mig mindazt az eszmét, a mit ön bennem ébresztett, tisztába hozom« — írja Schiller — »de remélem, egy sem vész el belőlök.«

Sajnálva hogy regényét, Wilhelm Meistert nem adhatja a *Hórák*ba, miután már oda igérte egy kia-

*) Göthe, más tárgyra vonatkozó tudományos kutatásairól szólva, ezt mondja: »Igyekeztem föllelni az őś-állatot (Urthier), vagy más szóval az állat eszméjét, fogalmát.« (A Morphologia Előszavában. XXXII. k. 10. l.)

dónak, Göthe mindazáltal a kéziratot, a harmadik könyvön kezdve, mindig Schillerhez küldte s hálásan fogadta és használta a baráti bírálatot, melyben ez azt részesítette. Oda-adta a két költői levelet (Episteln II. k. 241—248 ll.), a Német kivándorlottak mulatozásait, a Római Elegiákat, s egy értekezést az Irodalmi Sansculottismusról (XXVIII. 155.).

Wilhelm Meistert említve, vissza kell mennünk egynehány hónappal, mikor a weimari színház igazgatásában vett tevékeny része ismét felköltötte regény iránti érdeklődését, a melyen annyi évig dolgozott. Befejezte azt; de egészen más szellemben fejezte be, mint a milyennel kezdette volt, s részemről valóban nem találom, hogy a Schiller bírálatai hasznára váltak volna e munkának. De erről utóbb.

Julius vége felé Dessaubá ment, onnan Drezdába, a hol Meyerrel együtt, a művészet kincsei közt igyekezett felejtetni az idők háborát. »Egész Németország« — írja Stein Fritznek — »aggódó, zúgolódó s közönyös emberekre oszlik; én részemről nem tehetek jobbat, mint hogy Diogenest követem, hordómat gurítva«. Visszatérve, napról-napra szorosabb lett barátsága Schillerrel; sűrű levelezést kezdettek, s leveleik, hat kötetben, átalánosan ismeretesek. Azokban a levelekben, melyeket Göthe ez időtájt (1795.) más barátjaihoz írt, bizonyos benső megelégedés vehető észre, melyet maga, helyesen, tulajdonít ez új befolyásnak. »Rám nézve új tavasz volt ez« — írja Annal-jaiban (Tag und Jahres-Hefte, XXIII. 31. l.) — »melyben minden vidáman fakadt, hajtott.« A Schiller komoly kedélyével s élénk dicsvágyával való érintkezés neki is megadta azt az ösztönt, a melyre oly rég óta szüksége volt már. Az írói tevékenység rendes sarkantyúi, — a pénzszükség és a hirszomj

— őt nem csiklándozták. Pénzre nem volt szüksége, hır-neve elég volt; nemzet sem volt körülé, a melyhez szóljon. De a Schiller nyugtalan küzdő szelleme s az általa fölélesztett vetély, varázslatként hatottak reá; s barátságuk évei, mindkettejöknek, a legtermékenyebbek voltak. Steinnénak egy kiadatlan levelében Lengefeld Charlotte-hoz *) 1795-ből, e nevezetes észrevétel találtatik: »Én is érzem, hogy Göthe közeledik Schillerhez, mert úgy tetszik mintha ismét kezdené észrevenni hogy létezem. Ugy tűnik föl előttem, mint a ki néhány év előtt hajótörést szenvedett volna a Csendes-tenger valamely szigeténél s most már a hazatérésről kezdene gondolkozni.« A hajótörés alatt bizonyosan Vulpius Krisztinát kell érteni; az otthon alatt pedig a Steinné szalonját. De az is lehet, hogy épen megfordítva.

November 1-jén Göthének ismét fia született. Arra kéri Schillert, hogy neki meg legyen leánya, hogy a költői család házasság által füzessék szorosbra s gyarapíttassék. De az újszülött csak egynehány napot élt — 20-dikán írja Schiller: »Mélyen sajnáltuk vesztését! De vigasztalja magát a gondolattal, hogy a csapás oly korán jöven, nem szeretete — csak reményei tárgyát érte.« Göthe így felel: »Az ember nem tudja, mi jobb ily esetben: hagyni a fájdalmat a maga természetes útjára, vagy visszafojtani azt a műveltség nyújtotta számos segédeszközökkel. Ha az ember ez utóbbit választja, mint részemről én is, abban csak pillanatnyi enyhét talál; s úgy tapasztaltam, hogy a természet mégis kivívja a maga jogát, valamely más válság útján«.

A jelen esetben úgy látszik még sem következett más válság. Tevékeny maradt minden irányban. Göttling, Jená-

*) A Schiller neje.

ban, éppen akkor lépett föl azzal a fölfedezéssel, hogy a phosphor meggyúl s ég a légyben (azot, nitrogén); s ez a Göthe figyelmét is a vegytanra irányozta, a miben egy ideig mulatságát találta. A boncztan soha sem vesztette el vonzerejét; s metsző hideg reggel, a havon, gyakran börtörkált a Loder előadásaira, oly mohó tanulási vágygyal, a melyet fiatal tanulók irigyelhettek volna. A két Humboldt, különösen Sándor, a kikkel sűrű levelezésben állott, folyvást ébren tartották tudományos szenvedélyét s az ő erélyes sürgetéseiknek köszönjük az *Összehasonlító Boncztanról* szóló vázlatait (XXXII. köt. 211. l.). Velök mindig e tárgyról beszélt, ékes-szólóan fejtegette eszméit, melyeket hihetőleg soha sem tett volna papírra, ha azok nem sürgették volna. Igaz, hogy e vázlatokat nem fejezte be, illetőleg nem dolgozta ki; s a mit megirt is, csak 1820-ban nyomatta ki.***) A Humboldtékkal folytatott eszmecserék tágas mezőt öleltek föl. »Talán nem elbizakodottság azt hinne« — mondja — »hogy ez úton számos eszme vált, átadás útján, a tudomány közbirtokává, s gyümölcsözőleg virított ki, habár a kertész, a ki a magot elvetette, meg nincs is nevezve.«

Költői tervek is bőven keletkeztek; néhány közülök végre is hajtattott. »A feloldott Prometheus«-ról egy tragédiába bele kezdett, de nem írta tovább. Az Apollóhoz szóló hymnust lefordította. Alexis és Dora (Elégia, I. k. 221. l.), A négy évszak (I. 279. százhet, két soros epigramm) s számos kisebb költemény készült — s

*) Ez adat igen fontos, mint általában minden kor-adat a tudományban. Mikor a Vázlatok megjelentek, a vezér-eszmék már rég a világ elébe voltak hozva; mikor a vázlatokat írta, ez eszmék meg rendkívüli újdonságok voltak.

adatott át Schillernek a *H ó r á k* vagy a *M u s e n - A l m a - n a c h* számára; nem is említve a Staëlnétől való fordításokat és a »Benvenuto Cellini Önéletiratát«. De a mi e korszak termékei közt a legnagyobb hatást tette: a *X e n i á k* voltak.

Érintve volt már, hogy a német irodalom állapota a világért sem volt valami fényes; a köz-izlés mélyen sülyedett. A *H ó r á k* czélja volt, az izlést e sülyedésből az »összes tehetségek egyesülése« által kiemelni. Jött — lát-ták — de n e m hódított. A közepszerűség, több hirlap-ban, sorompóba szállt s ostromot kezdett ellene. Az osto-baság, a mi ellen, Schiller mondásaként, — »magok az istenek sem tehetnek semmit«, meg sem indult rajta. A *H ó r á k* kétszeresen megbukott; mert nem fizette ki a rá tett költséget s mert nem tett valami nagy hatást azokra a kevesekre sem, a kik megvették. A leggyöngébb írótól eredt czikkeket a legjobbaknak tulajdonították. Még Schlegel Frigyes is Göthének tulajdonított egy elbeszélést, melyet Wolzogen Karolina irt. A közönség zavarba jött — s bosszankodott. »Az összes tehetségek«-nek még soha sem sikerült kielégítő folyóiratot hozni létre s alapos ok van föltenni, hogy nem is fog sikerülni soha. A *H ó r á k* ugyanarra a sorsra jutottak mint a *The liberal*, a melyben Byron, Shelley, Leigh Hunt, Moore, Hazlitt és Peacock vettek volt-részt. De a két nagy költő, a kiknek legnagyobb részök volt a *H ó r á k* b a n, nem tűrhetette meg-torlatlanul a bukást. Irodalmi bosszúra határozták mago-kat, s bosszújuk: a *X e n i á k* voltak.

Egy kis könyvtárt lehetne összeállítani azokból a munkákból, melyeket ez epigrammok idéztek elő; de az idegen olvasót mindez kevésbé érdekelheti. Aligha lesz hajlandó így kiáltani föl Boas-szal: »1517. október 31-én

kezdődött az egyház reformatiója Németországon; 1796. októberben az irodalom reformatiója. Mint Luther kiadta thesiseit Wittembergben, úgy adták ki Göthe és Schiller a Xeniaiakat. Soha nem mert még senki így szembe szállani a szent ostobasággal s így arczul csapni az álszentelkedést.« Hogy az ostromozásra szükség volt, a minden oldalról kitörő feljajdulás is eléggé mutatja; de hogy az irodalom temploma észrevehetőleg megtisztított volna általa: az kevésbé világos.

Az eszme Göthétől eredt. A Martialis Xeniait olvas-tában ötlött eszébe s vagy tiz-tizenkét epigrammot hirtelenében megírva, Schillernek küldte a *Musen-Almanach*-ba. Schiller el volt ragadtatva, de azt mondta, száz kell ilyen, és pedig főkép azon lapok ellen intézve, a melyek a *Hórákat* megtámadták. Nem sokára a százat is is kevesellették s azt határozták: legyen ezer. A szó teljes értelmében együttesen készítették el; majd egyik adta az eszmét s a másik öntötte formába; egyik írta az első sort, a másíknak hagyta a másodikat. Nincsenek is pontosan kimutatva maig is ez epigrammok, melyik melyiké, ámbár a kritika, hozzávetőleg, szétválogatta már s közelebbről Maltzahn is nagyot segített, az eredeti kéziratok összeszedésével.

Az ingerültség borzasztó volt. Valamennyi silány író volt az országban, — pedig volt egész legió! — személyesen sértve érezte magát. A pietisták és sentimentalisták csúffá voltak téve; a pedánsok és tudákosak arczul voltak verve. Annyi egyén s annyi nézet lön feláldozva, hogy nem csoda, ha a közönség szinte bele siketült a sok jajkiáltozásba. A visszatorlások sem maradtak el s a *xenia-zápor* váltig legérdekesebb epizódja marad annak a harcsháborúnak, a melyet »sok bolond folytatott két bölcs el-

len.« — »Mulatságos« — írja Göthe Schillernek — »látni: hogy mi bántotta igazában e ficzkókat, a miről t. i. azt gondolják, hogy minket is bántani fog; hogy mily üresen s aljasan gondolkoznak másokról, mint irányozzák nyilaikat mindig csak a kül-erődökre, s mint nincs fogalmuk a bevehetetlen belső várról, melyben az oly emberek ülnek kik komolyan veszik a magok dolgát.« A Dunciad hatása, vagy az melyet az English Bards and Scotch Reviewers *) idézett elő, semmi volt a Xeníák által okozott ingerültséghez képest; pedig a Xeníák élceze és gúnyja csak tej és víz a Dunciad s az English Bards vitrioljához mérve.

Ha nem olvassuk más világításban, csak a minőt az élce mint élce vet ez epigrammokra, s nem a személyes méltatlankodás vagy személyes bántalom erősebb világításában: a Xeníák nagyon gyöngé dolgoknak fognak föltűnni s az általok felköltött izgatottság képtelennek tetszik. A mai angol olvasó hasonló képtelenséget lát az Anti-Jacobin **) egykori hatásában is. Tudjuk, hogy soká úgy tartották mint az angol élce válogatott raktárát; s az »Anti-Jacobin koráról« úgy beszél az angol ember mint a német a »Xeníák koráról.« Most hogy a személyi fűszer nem hat, mind kettőt olvasva csak bámulni tudunk, hogy egykor oly roppant hatást tehettek. A Xeníák közt van egynehány epigramm a mi ma is csiklándja inyünket, mert az elmésség sava van rajtok. Van ismét

*) A Dunciad Pope gúny-irata irodalmi ellenségeire; az English Bards (angol költők és skót műbírálok) pedig a Byroné. Ford.

**) Verses szatira a jelen század második tizedéből. Ha Byron említett szatirájának egy jegyzetéből jól veszem ki, az Anti-Jacobin szerzője Gifford volt. Ford.

egy csomó, a mi nem tarthat igényt az elmésségre, de bámulatos kifejezése egyes kritikai műszabályoknak vagy bölcsészeti eszméknek. Ha a rossz ízlés ellen intézett támadás nem teremthetett is jó ízlést, de legalább volt némi remény, hogy a rossznak ostromozása legalább sajtósba hozza a petyhüdt tagokat; s e részben a Xeniaiák csakugyan jó szolgálatot tettek.

Ebbe a korszakba esik a Wilhelm Meister megjelenése is, s azért most e mű széptani vizsgálatára térünk át.

II. FEJEZET.

Wilhelm Meister.

Egy francia, egy angol s egy német, mondják, fölkerettek egyszer, ajándékozzák meg a világot amaz érdekes állat — a teve -- leírásával. A francia ment a Jardin des Plantes-ba, egy órát töltött ott a teve futólagos vizsgálatával, azzal visszatért s tárczárt irt, melyben egy kifejezés sem volt, a miben az akadémia hibát találhatott volna, de olyan sem, a mi valami új vonással gyarapította azt a mit mindenki tud. Ő pedig tökéletesen meg volt elégedve s tárczacikkét e fölkiáltással végezte: *Le voilà, le chameau!* — Az angol útításkájába tette a theafőzőjét és minden kényelmi eszközeit s keleten ütötte föl sátorát; ott töltött két vagy három évet, tanulmányozva a teve életmódját s vastag könyvvel tért vissza, tele adatokkal, melyek minden rendszer nélkül voltak összehalmazva, minden bölcsészeti fölfogás nélkül elemezve, de becses anyagot szolgáltatott a teve természetrajzához. Végre a német, megvetve a francia felületességét s az angol bölcsészet-ellenes tapadását a tényekhez, elzárkózott dolgozó szobájába hogy ott: saját erkölcsi tudalmából merítve, állítsa egybe a teve fogalmát. S még máig is dolgozik rajta.

E mesével olvasóimat egyenesen a kellő közepébe vezettem be annak a fajta kritikának, mely »bölcsészeti

kritika» neve alatt Németországban virágzik s némely angol körökben is talál bámulókra, s mely Wilhelm Meisterra csaknem oly könyörtelenül alkalmaztatott, mint Faust a.

Olvasóim, remélem, nem fogják szavaimat oly átalánosságban venni, hogy minden német kritikusra és tudósra értsék; mert ily szélesre terjeszteni észrevételemet, Németországot illetőleg csaknem oly igazságtalan volna mint Angliát. Németországon is vannak kitűnő kritikusok, s kitűnő műbirák kik nem is kritikusok; hiba volna a pedánsok- és tudákosokat gúnyoló kacajunkat ezekre is kiterjeszteni. De a ki ismeri a németeket s a német irodalmat, bizonyosan észrevette a bölcsészetnek a művészetre való helytelen alkalmazásából eredt messzeható és veszélyes befolyást, a mely alkalmazás zsarnoki kényszerre válik a valódi gondolkodónál s ferde képtelenséggé azoknál, a kik csak utánmondják az iskolai szólamokat. Ez az a kritika, mely elfojtotta a művészetet Németországon s nem egy, sokat ígérő fiatal művészt tett tönkre. Mert gyökeres tévedés a művészetet a bölcsészet formuláiba akarni szorítani, s annak lenyűgözését a művészet bölcselmének keresztelni. A kritika nem nyugszik addig, míg fenekestől fel nem forgatta tárgyát. Soha sem elégszik meg magával a művel, a mint előtte áll. Mindig m ö g é akar kerülni, alája akar hatni, a művész gondolata mélyébe, a mely azt létre hozta. Nem elégszik meg azzal a mit a művész a d o t t, azt keresi hogy mit a k a r t adni. Találgatja célzatát; s minél messzebb fekszik e célzat a gondolat kanyargó ösvényének tévegeiben, annál jobban meg van elégedve fölfedezésével; s makacsul visszautasít minden közel fekvő s egyszerű értelmezést e magyarázó eszme kedvéért. Így lebeg a bölcsészet kísértete, köd gyanánt, a művészet előtt s elfödi szemünk

elől a művészetet. Igaz, hogy az eszme, melyet a mű alapjául állít, soha senkinek sem jut eszébe, legkevésbé magának a művésznek; de éppen ez a kritika büszkesége: büszke arra hogy behatott a mélységekbe. Az ezen iskolához tartozó német ember semmitől sem irtózik annyira, mint a felszíntől; jobban irtózik tőle mint a hideg víztől.

Wilhelm Meister annyi ilyen, az erkölcsi tudalom mélyeiből kihalászott eszmére adott alkalmat; annyi csodálatos (s egymással ellenkező) alapeszmét akartak alája csúsztatni, hogy írója bizony csodálkozhatott saját, maga által nem is gyanított, mélységein. A mű utolsó részében van valami szembeötlő jelviség (symbolismus), melyről nem kételkedem, hogy a német irány kedvezért van bele téve; valamint arról sem kételkedem, hogy ez által a mestermű el van rontva. Az egység kézzel fogható hiánya a munkában tág mezőt engedett a kritikusok magyarázó képzelgéseinek. Hillebrand merészen mondja, hogy »a Wilhelm Meister alapeszméje éppen az, — hogy nincs alapeszméje« — a mi, úgy hiszem, nem nagyon mozditja elő a mű jobb megértését.

A helyett hogy ily eszmét igyekeznénk fölfedezni benne, elégedjünk meg a történelmi kritikával s lássuk mi világot nyerhetünk a mű eredetének és további készülésének szemügyre vételéből, mely elejétől végig, húsz éven át foglalkoztatta íróját*). A hat első könyvet, minden kétség kívül a legjobb s legfontosabb részét a munkának, olaszországi útja előtt írta; ama tevékeny színházi korszakban, mikor Göthe rendező, író és színész volt egyszerre. E könyvek tartalma nagyon világosan mutatja, hogy bennök a

*) Bár Lewes mindig csak Meister Wilhelm czimen említi, meg kell jegyeznünk, hogy itt csak a Lehrjahre-ról szól s ez a húsz év csak arra értendő. Ford.

színész egész életét, jellemét, czéljait s művészetét akarta leírni, s egy Merckhez irt levelében maga is határozottan mondja, hogy czélja volt a színész életét festeni. Vajon a színész életét csak jelvileg akarta-e fölhasználni: lehetetlen határozottan eldönteni. Ez lehetett, de az is lehet hogy nem volt, másodlagos czélzata. Első rendben világos hogy csak amaz volt a czélja. E korszakban még nem is engedett annak a csábnak, hogy jelvi kifejezésül igyekezzék használni a művészetet. Énekelt, mint a madár énekel; az egészséges objektív valóságban találta gyönyörét; még nem öltötte volt föl az egyiptomi pap öltönyét, s nem tanult meg hieroglyphekben beszélni. Komolyan érdeklődött a színészet s színészi élet iránt. A színész életét alkalmas keretnek vélte bizonyos képekhez, s azért választotta. Később bizonyára eszébe jutott jelvi értelmet is adni e képeknek, s ez utógondolattal fejezte be a regényt.

Gervinus nyomatékosan kifejti kételyét az iránt, hogy Göthének eredetileg a lett volna szándéka, hogy Meistert a színészi siker kivívására alkalmatlannak fesse; s azt hiszem, a regény figyelmes vizsgálata, még jelen alakjában is, meggyőzhet mindenkit, hogy Gervinusnak igaza van. A helyett, hogy a M. Vilmos pályája úgy volna festve, mint egy tévesztett irány fejleménye, egy tökéletlen tehetség makacs erőltetése, — a minő például Göthe saját esete volt a képzőművészetet illetőleg, — az ember azt látja benne, az utógondolat érdekében tett későbbi változtatások s közbetoldások mellett is, hogy Vilmosnak valódi, veleszületett tehetsége volt, mely a gyakorlat által fejlődik s érlelődik. A Hamlet előadásával éri el a tetőpontot; s itt végződnék az első terv. Mikor eddig irta, ment Göthe Olaszországba. Láttuk, mily változást idézett elő nézeteiben ez az utazás. Tíz év múlva újon fölveszi a regényt; s

mivel ez idő alatt maga egy tévesztett irány tapasztalásán ment át s átlátta egy tökéletlen tehetség erőltetésének sikeretlen voltát, — megváltoztatta a regény tervét, s az ifju kor tévesztett művelődési törekvéseinek jelképes ábrázolatává teszi; egy rejtelmes család bonyolult gépezetét gondolja ki, melynek örökdő szeme kíséri a törekvő ifju minden lépését, buzdítja őt a tévedésben, hogy a tévedés által az igazságra vezérelje. Ime ez az, a mit agg-korában a Tag- und Jahreshefteken, valamint már Schillerhez irt leveleiben is, — munkája tervének vallott.

»Ez eszme« — ugymond — »ama nagy igazság homályos érzetéből eredt, hogy az ember sokszor törekszik olyanra, a mit a természet elérhetetlenné tett neki. Minden átirány és műkedvelőség ilyenféle. De azért lehetséges, hogy minden tévesztett lépés valami megbecsülhetetlen jóhoz vezet,— s ez van némileg érzékitve Meisterben.« Eckermannnak azt mondta: »E mű egyike a legkiszámíthatatlanabb termékeknek; magam is alig merném állítani, hogy birnám a kulcsot hozzá. Az emberek keresik a középpontját; azt pedig nehéz megtalálni; s az nem is helyes. Azt gondolom, egy szemünk elébe állított gazdag és tarka élet magában is elegendő, minden további különös czél nélkül, a mi ugy is csak az értelemre hatna.« Ezzel tökéletesen fején találta a szöget. A jelvi s képletes tárgyalás eredete a német szellemnek ilyes táplálék utáni vágyában fekszik. —

»De« — folytatta — »ha még is ilyesmit kívánnak, azt talán föltalálhatják azokban a szavakban, a melyeket Frigyes, a végén, a mű hőséhez intéz: „Ugy tűnsz föl előttem, mint Saul, a Kis fia, a ki elindult, hogy keresse az apja szamarait — s királyságot talált.“ Maradjunk hát ennél. Mert, valóban, az egész mű mintha egyebet sem mondana

mint azt, hogy az ember, minden tévedései s bolondsága daczára, felsőbb kéz által vezetve, végre szerencsés révpartra jut.»

Schiller, a ki csak a második tervet ismerte, azt vetette ellene, s méltán, hogy aránytalanúl sok tér van engedve a színészeknek. »Olykor úgy tetszik« — írja — »mintha színészeknek írnál, holott csak rólok akarsz írni. Az e tárgynak, a művészet sajátlagos érdekeinek, részleteire fordított gond, melyek a színészre s a rendezőre nézve kiváló fontosságuk, de nem úgy a közönségre, — az egész munkának bizonyos célzatosság színét, egy íránymű jellegét kölcsönzik; s még a ki nem keres is célzatosságot, azzal vádolhatna, hogy egyéni hajlamodnak e tárgyak iránt, túlságos nagy befolyást engedtel.« Ha elfogadjuk az utóbbi tervet, meg kell rónunk a művésztetlen szerkezetet, mely öt könyvet szentel az előzményeknek, egyet a főcselekvénynyel össze nem függő epizódoknak s csak kettőt a kifejlésnek. Ez az arányosság ellen van. De Schlegel Frigyes határozottan mondja, hogy tulajdonkép csak a két utolsó könyv az egész mű; a többi csak előkészület reá.*)

A Wilhelm Meister célja, első sorban, úgy látszik a drámai művészet dicsőítése; s másod sorban a nevelés elmélete. A két utolsó könyv csupa nevelés. Bölcs és mély gondolatok vannak benne kifejezve, s ezek a gondolatok kárpótlást nyújtanak a gépezet útszélségeért. De különben ez a két könyv siralmasan alatta áll a hat első-

*) Charakteristiken und Kritiken. 168. l. A Schlegel bírálata megérdemli az elolvasást, mint példánya az élel-mű kritikának s a bonczolás külszine alatt művészileg elrejtett magasztalásnak.

nek, előadásban, jellemfestésben, érdekességben. Egészen véve, Wilhelm Meister csakugyan »kiszámíthatatlan mű.« Többszöri olvasás mind nevelte bámulatomat (mely eleinte nagyon lanya volt), de elevenebben éreztette hiányait is. Szépségei örökké újak, örökké bámulatosak, de hibái is élesebben előtérbe lépnek mint első olvasásra.

A cselekvény nagy drámai elevenességgel nyílik meg. Mariána s az öreg Barbara, shaksperei élességű körvonakkal s élettéljes részletességgel állanak előttünk. Ez az egész epizód bámulatos, ha kiveszszük belőle a hosszadalmas elbeszélést, a melyben Vilmos a báb-alakok iránti gyermeki szenvedélyét részletezi, a mely valószínűleg sok olvasóra szintoly álmosítólag hatott, mint magára Mariánára. Valami fárasztólag köznapi van e hosszú elbeszélésben, nem is említve művészi tekintetben, mint kitérésnek, a hibáját. A Vilmos és a prózai Werner közötti ellentét szerencsésen van festve. De a legszerencsésebben eltalált vonások azok, a melyek a Vilmos határozatlanságát s a megkezdett munka befejezésére képtelen voltát rajzolják; e vonások alkotják sajátságos jelleme képét. Az egész regényben, Vilmos tulajdonkép nem hős, hanem a körülmények és események teremtménye — valódi viasz-báb. S ez öntudatos művészi szándékosság. Egmont és Götz hősök; bár viharos időkben éltek, az idők változásai nem gyakorolnak befolyást rájuk. A költő nagy jellemeket fest bennök, határozott egyéniségeket, melyek felül állanak a viszonyokon. Vilmosban azt tünteti föl, hogy' változik némely jellem, hogy' enged minden külső befolyásnak. A Vilmos jellemének átalakulásai lehetetlenek volnának oly jellemben mint az Egmonté! Ez oly kézzel fogható, hogy az ember nem bír csodálkozni, hogy' tehet kifogást némely kritikus a Vilmos ingatag jelleme ellen, mintha az hiba volna a művé-

szet szempontjából. Épen annyi joggal meg lehetne támadni a Hamlet habozó ingatagságát. Vilmos nem csak könnyen hagyja magát egy tárgyról a másra vezetetni, hanem saját magáról való nézeteiben is folyvást ingadoz. Még hajlamaiban sem következetes. A szenvedélyes Mariána iránti szerelemből a kaczér Philine iránti hajlamba csap át; Philinétől a grófnéhoz hajlik, a kit megint mindjárt elfeled az amazonért; azon a ponton van hogy nőül vegye Terézát, de ott hagyja mihelyt az elfogadta hódolatát, — s Natáliának ajánlja föl szívét.

E regényben annyi humor nyilatkozik, a mennyi bőven elég lett volna egy határozottan humoros író anyagául, ha e tehetségét más tehetségek nem ellensúlyozták volna. A Vilmos öntudatlan pedántsága, s az az uralkodó vágya, hogy a drámaiságot a köznapi életben testesítse meg, s az életet drámai színházzá rendezze*); a gróf és csodabogárságai; a színészek kalandjai a kastélyba érkezéskor, a hol a legszükségesebbeket is nélkülözniök kell; a szinpadi jelmez, a melylyel Vilmos takarózik; a Philine s a Frigyes egész jelleme; — mind megannyi bizonyítékai a humoros erőnek.

Ha elbeszélnők e regény meséjét, nagy igazságtalanságot követnénk el rajta. Annál fogva inkább fölteszszük, hogy az olvasó ismeri azt némileg**); ha nem ismerné, kérjük ismerkedjek meg vele. A mesét ismeretesnek téve föl: földatomb könnyű. Csak a bámulatos művészetre kell hivatkoznom, melylyel jellemei festve vannak. Látjuk őket s

*) Lásd kivált az I. könyv 25. fejezetében a színészek magán-élete fölfogását, mintha szinpadi szerepeikből valamit az életbe is átvinnének.

**) Angolra Carlyle fordította. — Magyarúl nincs meg. Ford.

belsejükbe látunk. Sehol sincsenek leírva, — magok nyilatkoznak. Philine, például, egyike a képzelet legbájosabb s legeredetibb alkotásainak, a kit úgy ismerünk mintha velünk kaczerkodott s minket is megcsalt volna, egyetlen egyszer sincs leírva. Még külalakja is azon benyomásokban van előnkbe állítva, melyeket másokra tesz, nem az író részletezéseiben. Nem mondja, mily sajátságos vegyüléke volt a könnyelműségnek, nemeslelkűségnek, szeszélynek, makrancznak, kedélyességnek és vidámságnak; francia véralkatu élénk leány, a ki lehető legkevésbé veszi számba az illemt, de valódi benső illemérzettel teljes; fitytyet hány a világnak, ki nem állhatja a formaságokat, az unalmasságot és a pedántságot; nincs semmi eszményi igénye, de nem is negélyezi azt; kaczerkodik minden férfival, a nők nem szeretik, mindenkivel játékot üz, de szolgálatkész, kész leköteleni még azokat is, a kik megbántották; mind ezt az író nem mondja, hanem így áll s él előttünk. Oly valódi s oly bájos bűnös nő, hogy szívesen megbocsátjuk minden vétségét. Egészben véve ő a könyv legeredetibb s legnehezebb alakja. Mignont, e magas költői alkotást, talán könnyebb volt megírni, ha egyszer ki volt gondolva. Valamennyi többi alak ellentétül szolgál Philinének. Ő köztök jár-ke, s háttérbe szorítja őket, mint azok őt. A beteges érzelő Aurelia, s az érzelő Melináné komolyságát Philine nem bírja fölfogni; de bennök megvannak jó tulajdonaiknak a hibái, Philinében egyik sincs. Nincs több érzéke a komolyság iránt mint egy madárnak. Vigan s az életnek örvendezve, mint egy madár csiripel ő napfényben és esőben. Senkinek sem jut eszébe, erkölcsiséget követelni tőle. Erkölcsiséget? Ő nem is tudja mi az, még csak felületes fogalma sincs róla. Azért még sem nevezhető erkölcsstelennek. Mignonnal állítva szembe, ellentétben látjuk

őt az ártatlansággal, a komolysággal, az önfeláldozással, s egy ismeretlen távoli haza utáni sovárgással ; mert Philine soha sem volt ártatlan, oly frís és ügyes mint egy macska ; komoly lenni nem tud : ha nem nevetget, vagy sírnia vagy ásítania kell ; önfeláldozó sem tud lenni, ámbár jószívű ; s távoli hazáért epedés — hogy' bánthatna olyaskit, a ki egyszerre meg tudja fészkelni magát akárhol ? Philinéről sok rosztat lehet mondani, de mint sok vásott gyermek, kecsességével fegyverzi le a szigort.

Mignonról s dalairól nem szükség szólanom. Festők próbáltak alakot adni a sajátságos teremtésnek, mely minden olvasó szívét s képzeletét elbűvöli, — de az ecset nem képes visszaadni alakját. Az öreg hárfás sorstelijs komor alak, melynek magával hordott súlyos titkát, története mesterileg fejt meg a végén. Nem csak arra való, hogy változatosságot adjon a regény alakjainak, de felejtethetetlen dalaival a szenvedély és szenvedés mélységét is kölcsönzi az egész műnek, mely nélküle nagyon is a mindennapi élet szűk körében járna. Ez a két költői alak, a prózai háttérből kiemelkedve, a szépségnek azon kívül eső világát tárja föl előttünk ; oly hatást tesznek mint a szivárvány London utcáin. Serlo, Laertes, az önző Melina, érzelő nejével, kevésbbé kidolgozott, de mesteri önnal vázolt jellemek.

Ha azonban elhagytuk társaságukat, — vagy is ha túl vagyunk a regénynek azon a részén, mely az olaszországi út előtt iratott, s mielőtt a regény eredeti terve megváltozott volna, — oly jellemekhez érkezünk mint Lothario, az Abbé, a Doctor, Teréza és Natália, s érezzük hogy egész más modor ömlik el a képen. Elhagytuk a természet üde levegőjét, s a bölcsész tanuló szobájába léptünk : az élet képeit elvont eszmék váltják föl, s nem csak hogy a törté-

net érdeke tetemesen csökken, hanem a jellemfestés módja is lényegesen megváltozik. A jellemek le vannak írva, részletezve, nem élnek. Az események halmozva vannak, de kevésbbé valószínűek s nem érdekesek. Az előadás gyöngye, helyenként határozottan rossz. Valamint az embeerek szenvedély nélkül valók, úgy az irány is szintelen. Schiller, az első könyvről irtában így szól: »A merész költői helyek, melyek az egésznek nyugodt folyamából kivillannak, pompás hatást tesznek; fölemelik s eltöltik a lelket.« De a két utolsó könyv előadása, a Háfás gyönyörű történetét kivéve, olyan, hogy miatta Angliában az egész regényt közönségesen unalmasnak tartják, daczára a jellem változatossága- és bámulatos igazságának s annyi egyes részlet szépségének. Ez utolsó könyvekben az elbeszélés folyama lassu, s izetlen és valószínűtlen cselekvényt hordoz. A rejtélyes család a toronyban, képtelen mystificatio, melynek teljességgel nincs az a megváltó varázsa, a mit Mrs Radcliffe neki tulajdonítani szeretne. Az irányt illetőleg, elég, találomra akárhol nyitni ki a részt, s csaknem egészen bizonyos, hogy az olvasó oly helyre bukkan, melyről alig lehet megfogni, hogy' irhatta le s hagyhatta meg egy valódi művész. Bizonyos homályos frázisok untalan ismétlése, s a nyelv elvont szárazsága, néhol csaknem kétségbeejtő. Ime egy mondat: »Sie können aber hieraus die unglaubliche Toleranz jener Männer sehen, dass sie eben auch mich auf meinem Wege, gerade deswegen weil es mein Weg ist, keineswegs stören.«

E munkának egyik kiváló sajátsága az, a mi (valószínűleg) azt mondatta róla Novalis-szal, hogy »művészi istentagadás.«*) Ily frázist kimondani könnyű, jól is hang-

*) »Az egész könyv csak köznapi dolgokról szól; a termé-

zik, sokféle magyarázatot enged s azért bizvást számithatrá, hogy utánmondják. Én úgy értem, hogy Wilhelm Meisterben teljes-tökéletesen hiányzik minden erkölcsi ítéletmondás a szerző részéről. Jellemek lépnek föl s működnek a szinpadon, események történnek szemünk előtt, a cselekvény foly s eszmék és elvek nyerne kifejezést; de a szerző egyetlen szót sem ejt minde dolgok erkölcsi jelentősége felől. Az élet, tevékenysége közepett, megfeledkezik az erkölcsi ítéletmondásról. A jó jótékonyan hat, de senki sem magasztalja; a gonosz károsan hat, de senki sem ítéli el. Oly világ az, melyben nyomát sem látjuk a papnak, még csak a palástja sem villan sehol a szemünkbe. Sok olvasóra úgy hat e hiány, mintha a só hiányzanék az ételből. Az ily egyszerű tárgyilagosságrajz iránt olyas ellenszenvet éreznek, mint éreznek nálunk (Angliában) az egyházas körök az Edgeworth kisasszony elbeszélései iránt. Egészen kiveszi a sodrúkból. Hall Róbert megvallotta, hogy mikor Edgeworth kisasszonyt olvasta, egy hétig nem volt képes semmi egyházi szolgálatot teljesíteni; egészen megzavarta az, hogy oly világot fest, melyben tevékeny, boldog emberek járnak-kelnek minden nyoma nélkül a vallásos viszonylatoknak; nemes érzésű s egészben véve egészséges világot; de a melyben senki sem gondol, senki sem aggódik és senki sem int a lélek üdvösségére.*)

szet és a rejtelmes világ egészen ki van felejtve belőle. Csak költőisített polgári és családi történet, melyben a csodálatos határozottan úgy van feltüntetve mint merő költészet és rajongás. Művészi istentagadás (künstlerischer Atheismus): ez a könyv jelleme. »Schriften II. 367. (Lewes eredetiben, németül, adja az idézetet. Ford.)

*) Nálunk Edgeworth kisasszony regényei kevésbé ismertek, valamint az a szellem, mely olvasmányáiban vallásos vagy

Sokat beszéltek a Wilhelm Meister állítólagos erkölcstelenségéről, a mit nem szükséges itt ismételni. Schiller a szeg fejére üt a Jacobi által e részben mondottakra tett észrevételében: »A Jacobi kritikája teljességgel nem lepett meg; mert hogy egy hozzá hasonló egyéniség megbotránkozzék rajzaid kiméretlen igazságán, ép oly természetes mint az, hogy oly szellem mint a tied neki okot adjon a megbotránkozásra. Jacobi azok közé tartozik, a kik csak saját eszméiket keresik a költők alkotásaiban, s többre becsülik azt, a minek lenni kellene, mint a mi van tényleg; így az összeütközés mindjárt az alapelveknél kezdődik. Mihelyt észreveszem valakin, hogy költői alkotásokban jobban érdekli valami a belső szükségességnél és igazságnál: azonnal lemondok az olyan emberről. Ha ki tudná mutatni, hogy rajzaid erkölcstelensége nem a tárgy természetéből, hanem a te tárgyalási modorodból ered: akkor valóban megrovás alá esnél, nem mert az erkölcsi, hanem mert a széptani törvények ellen vétettél.«

Wilhelm Meister nem erkölcsi történet, azaz nem egyenesen a végből irt történet, hogy bizonyos kézzel fogható erkölcsi szabályt tegyen érzékelhetővé. Ezért nevezték sokan erkölcstelennek; a mit azonban részemről képtelen ítéletnek tartok; mert azért hogy nincs valami kitűzött erkölcsi célja, mely valamennyi jelenetét elevenítse, — de erkölcstelen célja sincs. Lehet, hogy nem az erény discsóitése céljából iratott, de bizonyára a bűn terjesztése céljából sem. Ha szerzője nem is erkölcs-predikátor sehol,

épen egyházas irányokat s mintegy üdv-fuallatot keres, s mely az angoloknál oly otthonos, nálunk jóformán hiányzik. Mind a mellett sem mellőzhettem a Lewes hivatkozását Edgeworth k. a. műveire, mert mint példa világosan magyarázza a Wilhelm Meisterről e tekintetben mindjárt mondandókat. — Ford.

de azt nem mondhatja róla, még legszigorúbb bírálója sem, hogy kerítő volna. Legfeljebb annyit lehet mondani róla, hogy a szerző beírta azzal, hogy életbeli jeleneteket fessen, minden magyarázat nélkül; s hogy e jelenetek egynémelyike azon dolgok tág körébe tartozik, melyeket ugyan, a gyermekeken kívül, mindenki jól ismer, de a melyekről, közmegegyezés szerint, nem igen szoktak beszélni a jobb társaságban. A mely olvasóra erkölcsileg rosszabbúl hat, ha ily jelenetekről regényben olvas, mint a napilapokban, annak erkölcsi alkata oly irtóztatóan kényes s oly túlérzékeny, hogy valóban szánalmat érdemel. Reméljük, hogy a világ erőteljesebb természetekkel van benépesítve; erőteljesebb szellemeknek pedig nincs mit megijedniök.

De míg egyfelől elismerjük, hogy Wilhelm Meister teljességgel nem erkölcsi elbeszélés, másfelől ki kell mondanunk, hogy mély és egészséges erkölcsi irány rejlik benne s lüktet minden ízében és szól, száz nyelvvel, ahhoz a kinek csak füle van a hallásra. S mint Wordsworth mondja Tam O'Shanter-ről:*) »Szánni tudom azt, a ki nem bírja észrevenni, hogy mindebben, bár nem volt erkölcsi czélja, de erkölcsi hatás fekszik.« Mit lásson benne egyik s másik olvasó, az belátásától s tapasztalásaitól függ. Sokakra nézve az erkölcsi irány az elbeszélés egész folyamából világol elő; az olyan, például, mint az élet hatása Vilmosra, jelleme alakításában s kifejtésében, a mint a csupa ösztönszerűségből az ész uralmának elismerésére, az álmodozó önringatásból a gyakorlati kötelességérzetre, az önmivelésből a tevékeny emberszeretet-

*) Kóbor Tamás, Burns költeménye, mely Arany János fordítása által nálunk is ismeretes. (Budapesti szemle 1873. 3. szám.) Ford.

re vezérli; de a mód, melylyel a tanulság érzékitve van, a művész s nem az erkölcs-prédikátor módja, s azért észrevétlen és hatástalan marad az olyanokra, a kik csak akkor ébrednek az erkölcsi tanulság tudatára, mikor az szavakba öntve adatik elejökbe.

»A szép lélek val'omásai« (Bekenntnisse einer schönen Seele), melyek a hatodik könyvet töltik be, sokaknál helyrehozták azt, a mit többi könyvek ártalmas hatásának neveztek. Stolberg az egész művet elégette, csak ezt az egy könyvet tartotta meg, mint drága kincset. Valóban sajátos egy nyugodt rajongó rajza, a ki ép oly eredeti mint élesen körvonalozott jellem; s a vallásos meggyőződés hatása az életre finomúl van festve a rajongás fokozatosan emelkedő s végre egészen uralkodóvá váló befolyásában egy oly lélekre, mely annyira a világba való volt előbb. Mindamellet, bár kellőleg tudjuk méltányolni e jellemrajzot, sajnálnunk kell, hogy nem önállólag adatott ki; mert így művészietlenül s kirívólag szakítja meg a regény folyamát s tulajdonkép semmi összefüggésben nem áll a mű többi részével.

A Hamlet elemzése, Vilmostól, máig is a legjobb elemzése a bámulatos színműnek. Művészi kézzel van Hamlet mintegy beszöve a regény folyamába, mintha annak egy része volna; s Rosenkrantz nem csak azt dicséri benne, hogy a Hamlet és Vilmos jelleme közti rokonságot föltünteti, mindketten eszmélkedő s ingatag jelleműek lévén, hanem azt is hogy Hamlet tovább is nagy befolyást gyakorol Vilmosra, »próbakő« gyanánt szolgálván neki, hogy megtalálja az igazságot s tisztába jöjön teendőivel.

Ha terünk volna reá, a Schiller egész kritikáját helyén volna adnunk, lelkesültséggel teljes leveleiből; de be kell érünk egyetlen kivonattal, melyet valódi gyönyörű-

ség olvasni: »Életem legszerencsésebb eseményei közé számítom, hogy megérhettem e mű befejezését; hogy ez még addig történt meg, míg tehetségeim képesek a tökélyesbülésre; hogy merithetek még e tiszta forrásból; s a közöttünk levő nemes viszony mintegy hitvallásommá teszi úgy érezni az iránt a mi a tied, mintha az enyém volna, s úgy megtisztítani és fölmagasztalni lelkemet, hogy tiszta tükörré váljék, s ekkép érdemeljem meg, hogy magasabb értelemben barátodnak neveztessem. Mily erősen éreztem ez alkalommal, hogy a valóban kitűnő mily hatalom; hogy önző lelkek hatalmának csak súlyát érezhetik és csupán az önzetlen szeretet érezheti gyönyörét. Ki nem mondhatom, mily mélyen hatott rám e mű igazsága, dicső életteljessége, egyszerű gazdagsága. A fölindulás, melybe lelkemet ragadta, le fog csillapulni, ha egészen sajátommá tettem e művet, s az roppant válság lesz egész valómban. E fölindulás a szépnek s kizárólag csak a szépnek a hatása s abból a tényből veszi eredetét, hogy értelmem még nem jutott teljes öszhangzásba érzelmeimmel. Most értem tökéletesen, mit értesz, mikor azt mondod, hogy téged kizárólag csak a szép és az igaz indíthat könyekre. Nyugodt és mély, világos s mégis, mint a természet, megérthetetlen e mű; s benne minden, még a legjelentéktelenebb mellék-esemény is tanusíthatja a világosságát s egyensúlyát annak a léleknek, melyből folyt.«

III. FEJEZET.

A romantikai iskola.

»A Xeniak bősztámadó-harcza után« — írja Göthe Schillernek — »most már csak nagy és nemes művészi alkotásokkal szabad foglalkoznunk, s ellenfeleinket azzal kell megszégyenitenünk, hogy költői tehetségünk a Jó és Nemes formáiban nyilatkozzék.« E trombita-szó készen találta Schillert. A két komoly ember komolyan látott a munkához; s páratlan balladáikkal állottak elő és nagy műveikkel: Hermann und Dorothea-val és Wallensteinnal. Sajátságos volt e két ember kölcsönhatása egymásra. Göthét, eredeti irányával ellenkezőleg, szemlélkedővé (speculativ) és elméletivé tette. Schillert vele született irányával ellenkezőleg, realistává. Ha Göthét nem sürgette volna egyszersmind gyors munkára, általában ártalmasnak mondanók e befolyást; de látva az eredményt, jobban meg kell gondolnunk, mielőtt kárhoztatnók. »Új ifjúságot adott belém« — írja Göthe — »s ismét visszaadtál a költészetnek, a melylyel már csaknem egészen fölhagytam volt.« Mind a ketten nagyon sokat vesződtek ez időszakban a bölcsészettel. Schillert Kant és Spinoza foglalkodtatták, Göthét Kant és tudományos elméletek. A mellett mind a kettőjüket mind jobban-jobban áthatotta az ó-kori művészet szelleme, s arra törekedtek hogy visszaállítsák annak elveit. Lángeszű em-

berek voltak, s annál fogva a kettős bal irány: az elmélkedésre s az utánzásra való hajlam, kevesebbet ártott a z ő műveiknek, mint a nemzeti mivelődésnek. Lángeszök megmentette őket, tévedéseik mellett is; de tévedéseik tévútra vezették nemzetöket. Gervinus jegyezte meg, hogy »a bölcsészet 1781-ben nyerte vissza uralmát, s nagy hatással volt egész Németországra. Ha valaki statistikai táblázatban állitaná össze irodalmi működésünket, meg fogná döb-benteni a költészet hanyatlása, az utóbbi ötven év — vagy is a bölcsészet uralma alatt.« A bölcsészet eltorzította a költészetet s megrontotta a kritikát. Megmételyezte a német irodalmat; s egyesülve az utánzási hajlammal, szülte azt a fényes tévedést, a melyet romantikai iskolának neveznek.

Nem fog ártani, ha néhány szót szólunk e sokat emlegett iskoláról. Valamint hajtásának, a franczia *l'école romantique*-nak, úgy a németországinak is, volt egy kritikai célja, a mely jó volt s egy visszahajtó (retrograd)-célja, a mely rossz volt. Mind a kettő a merev kritikai szabályok ellen támadt föl; mind a kettő a középkori művészet felsőbbbségét hirdette; mind a kettő a katholicismusban s nemzeti mondákban keresett mélyebb eszméket a napi irodalomban forgalomban levőknél. A vágy: mélyebbre hatolni, mint maga az élet, a valódiság és a jelen megvetésére vezetett. Ezért választották a középkort és keletet az eszményi színhelyéül, mivel sem a jelen, sem a klasszikai nem kellett nekik; a klasszikai meg volt már próbálva s ellene a fiatal romantikai iskola mindenütt fegyverben állott. Minden egyébben a német és a franczia romantikusok nagyban különböztek. A két Schlegel, Tieck, Novalis, Werner, nem találkoztak oly szigorú nemzeti izléssel, melylyel meg kellett volna küzdeniök, a milyen a

Victor Hugo, Dumas és Alfred de Vigny törekvéseivel állt szemben. Ellenkezőleg őket a nemzet tetemes része támogatta, mert elméleteik csak tovább fejtettek bizonyos, általánossá vált irányokat. Így, a mennyiben az elméletek kritikai irányúak voltak, alig voltak egyebek mint diadalkiáltások a Lessing, Herder, Göthe és Schiller által kivitt nagy győzelmek fölött. Schlegelék ott álltak a már elnémult harczmezőn s diadaléneket zengettek az elesettek fölött. Schlegel Frigyes, iskolájának a maga társai fölött egy fejvel kiemelkedő kritikusa, pályáját a Lessing munkáiból egybegyűjtött szemelvénynyel (*Lessings Geist: eine Blumenlese seiner Ansichten*) kezdte meg s végezte a Második Filep és a kegyetlen Alba iránti bámulattal s azzal a kijelentéssel, hogy Calderon nagyobb költő volt mint Shakspere. Így képviseli Schlegel Frigyes az egész romantikai iskolát, eredetétől bezártáig.

Fichte, Schelling, Schleiermacher és Solger ennek az iskolának a bölcsészei: a két elsőből származott az akkor oly híres, most már csaknem egészen elfeledett »Ironia elve«, melyet Hegel *) nemcsak mint elvet alkalmazott, hanem azt is kimutatta, hogy magok az iskola kritikusai nem tudták alkalmazni. Egyik sem, még Tieck sem kísértette meg elemezni s kifejtetni a Shakspere — bálványistenök — iróniáját. A Tieck és Schlegel Ag. Vilm. által tett szolgálatok közt a Shakspere-fordítás elévülhetetlen érdemű, mert bár korántsem oly kitűnő, mint a milyennek közönségesen tartatik, sőt helyenként nagyon is gyöngye, néha pedig a szöveg értelmének vastag félreértésében szenved, mind a mellett olyan fordítás, a melynek, egész-

*) Aesthetik. I. 84—90. 11.

ben véve, talán nincs párja, semmi irodalomban s azt eszközte, hogy Németországban ép úgy meghonosult Shakspeare mint nálunk (Angliában).

A francziák elleni keresztes háborújokban, a Shakspeare meghonosításában, s Herdernek a ballada-irodalom és gót építészeti izlés visszaállítására irányzott törekvései tovább vitelében, a romantikusok csak az árral úsztak. A nemzeti irányzatnak hizelegtek azzal is, hogy »a mythológiát és költészetet a jelvi mondát és művészetet egyugyanazonnak s elválhatatlannak« hirdették *), a mi által világos lön, hogy új vallásra, vagy legalább új mythológiára van szükség, mert (szerintök) az újkori művészetnek legfőbb baja s legnagyobb hiánya az, hogy a művészeknek nincs mythológiájuk.« **)

Mig Fichtét, Schellinget és Schleiermachert a vágy gyötörte, hogy új bölcsészetet s új vallást teremtsenek, csakhamar kitünt, hogy mythológiát nem lehet mondva csinálni; mivel pedig mythológiára múlhatatlanul szükség volt, a romantikusok a catholicismushoz folyamodtak, illetőleg annak szent legendáihoz s szent hőseihez; némelyikök, mint Tieck és Schlegel Ág. Vilm. tisztán csak költői lelkesedésből s műszeretből; de némelyikök, mint Schlegel Frigyes és Werner, teljes meggyőződésből, elfogadva a catholicismust minden következményeivel.

Solger az iróniát a mysticismus leányának nevezte; s hogy mily magasra becsülték e romantikusok a mysticismust, azt Novalis minden olvasója tudja. Szerintök a mi rejtelmes (mystikus), az költői s egyúttal mély; kritikusaik a középkor otrombaságait dicsőítették, mivel azok

*) A. Fr. Schlegel: Gespräche über Poesie. 263. l.

**) U. o. 274. l.

mély spiritualismusa ellentétben állott a Göthe és Schiller pogány materialismusával. Egyszer megindúlva e mozgalom, azt is a mi igaz volt benne, gyorsan ragadta a képtelenség felé. A művészet a vallás szolgájává aljasult. Szabályúl állították fel, hogy a művészet mindenütt csak a vallás szolgálatában jutott virágzásra, s hogy csak annak szolgálatában virágozhatik: oly tétel, melyből aztán furcsa következtetéseket vontak. A művészet propagandává vált. Fra Angelico és Calderon egyszerre bálványokká lettek. Wernert óriásnak hirdette — egy Wackenroder, a ki a Tieck segélyével irta meg *Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* című művét, annak bebizonyítására, a mint Göthe mondja, hogy mivel néhány barát esetleg művész volt, szükségkép minden művésznek barátsuhát kell öltenie. Ekkor volt, hogy a hittől művészeti csodákat kezdettek várni. A biblia buzgó tanulmányozása a legbiztosabb útnak tartatott a Fra Angelico és Van Eyck utólérésére; szőr-csuhában ke-resték az ihletet. A catholicismusnak megvolt a maga mythológiája, s a festők seregestől tértek át a római egyházba. Cornelius és Overbeck valódi lángésszel fogtak a keresztyén művészet holt formáinak fölélesztéséhez, mint Göthe és Schiller a görög művészet holt formái fölélesztéséhez. Overbeck, a ki egy zárdában festett, annyira át volt hatva az asketai szellemtől, hogy vonakodott élő mintáról rajzolni, nehogy művei igen természetihivek legyenek; mert hünek lenni a természethez annyit tett volna, mint hűtelenné válni a spiritualismus magasb irányához. Némelyekben több művészi ösztön volt, mintsem ennyire túl-hajtsák elveik alkalmazását; de a kevésbbé tehetségesek, hanem annál bigotabbak, az elveket minden kigondolható végletekig üzték. Egy csoport ilyen újító Rómában tele-

pedett le, s a katolikusokat épen úgy megdöbbenetette mint a protestánsokat. Masini Caesar, »*Dei Puristi in Pittura*« czimű művében így írja le őket: »1809-ben néhány fiatal ember jött Rómába, északi Németországból. Kitérték a protestantismusból, a középkor viseletébe öltöztek, s azt a tant kezdték hirdetni, hogy a festészet Giottoval kihalt s felélesztése csak a régi modorhoz való visszatérés által eszközölhető. A kegyesség ily álarczába rejtették semmiségöket. Szolgai bámulói a művészet legdurvább korszakainak, a törpéket óriásoknak kiáltották ki, s azon voltak, hogy egy Buffalmacco, Calandrino, Paolo Uccello száraz rideg modorát s barbár izléstelenségeit idézzék vissza, mikor oly példányaink voltak, mint Raphael, Tizian, Correggio.« Ambár a Trecentistákat túlzottan imádták, ámbar oly tant hirdettek, mely alapján hamis volt, mindamellett a romantikusok mégis határozott forradalmat birtak előidézni nem csak az irodalomban, hanem a festészetben is, s mindenek fölött a festészek becse fölötti ítéletünkben. Hogy mai napság egy Fra Angelico, Ghirlandajo és Massaccio kitűnő műveire mély gyönyörrel tudunk tekinteni; sőt annyira le tudjuk vetkezni a kritika kicsinyes előítéleteit, hogy mély érdeklődést érzünk egy Giotto, Gozzoli, vagy Guido da Arezza iránt, érezve bennök a művészet isteni tehetségét, de a mely még nem birta hatalmába keríteni a művészi kifejezést: a nemes élv e forrását csak a romantikusok prédikációinak köszönhetjük. A költészetben a romantikusok nem birtak sikerre vergődni, de a festészetben nagy eredményeket értek el. Bármint gondolkozzunk is a német iskoláról, annyit meg kell vallani, hogy Overbeck, Cornelius, Schadow, Hess, Lessing, Hübner, Sohn és Kaulbach előtt a németeknek épen

nem voltak festőik, ezekben pedig nagyon kitünő tehetségű festőkkel birnak.

De térjünk vissza Göthéhez. Schiller véget nem érő elméleti vitatkozásokba bonyolította. Az epikai és drámai költészet határaitól bölcselkedtek; együtt olvasták s vitaták az Aristoteles Poetikáját; vitatkozásaik eredménye volt a Göthe értekezése: Az epikai és drámai költészetről¹⁾; s a mint levelezésökből látjuk, teremtmény munkásságukban alig mertek egy lépést tenni míg meg nem győződtek, hogy azt az elmélet igazolja. Göthe elragadtatással olvasta a Wolf Prolegomena-it Homérhoz, s rögtön elfogadta annak elveit²⁾. Így megindítva egyszer a gondolatok folyama, az epikai költészet eredetéről csakhamar a héber költészet eredetéhez vitte át s Eichhorn Bevezetése az Ó-Szövetséghez arra birta, hogy az Izrael népe bujdosásának egy új magyarázatát kísértse meg, a melyet később a Westöstliche Diwan jegyzetei közé igtatott³⁾.

De nem csak epikai elméletekkel foglalkozott; maga is tett kísérleteket az eposz-írásban. Hermann und Dorotheát, költeményei legtökéletesebbikét, ekkoriban írta. Achilleist tervezte s meg is kezdte kidolgozását⁴⁾; Die Jagd (a vadászat) cziműt is tervezett, de nem írta meg, s abból lett később a Novella czim alatt

¹⁾ Ueber epische und dramatische Poesie (1797). XXVIII. k. 161. l.

²⁾ Élete későbbi szakában ismét visszatért régi meggyőződéséhez a Homér egysége felől. Sajnálni lehet, hogy Angliában kevesen olvassák a Wolf mesterművét, a kritikusok is megelégszenek másod kézből vett értesüléssel nézetei felől, melyekből pedig lehetetlen azokat igazságosan itélni meg.

³⁾ Israel in der Wüste. XIV. k. 223—241. ll.

⁴⁾ III. k. 71. l.

ismeretes prózai beszélye *). De ez az 1797-ik év különösen nevezetes még, mint a balladák éve, melyben ő és Schiller, baráti versenyben, lyrai mesterművekkel ajándékozták meg Németországot. Az ő részét e versenyben megíthetjük, ha tudjuk hogy ez évben írta a Korinthusi arát, A bűvész-inast (Der Zauberlehrling), az Isten és a bajadért, és a Sirásót **). Egy kiadatlan levelében, Körnerhez, ezt írja: »Bizonyosan írta önnek Schiller, hogy mostanában a ballada-nemben teszünk kísérleteket. Az övéi, mint ön már tudja, sikerültek. Ohajtom, hogy az enyéim is némileg méltók legyenek az övéi mellett állhatni; ő minden tekintetben érdekesebb a költészet ebben a nemében mint én.«

Ez évben ismét elővette Faustot. Az Ajánlást, a Mennyei Prologot s az Oberon és Titánia násza című epizódot megírta. De mikor már éppen ennek a sodrában volt, Weimarba érkezett Hirt, s az Olaszországra való élénk visszaemlékezések s a művészet fölötti mohó vitatkozások közt, melyeket odaérkezte költött fel, dél bűvös varázsa szétverte észak minden ködalakját. Abbahagyta Faustot s Laokoönról írt értekezést ***). Ismét elkezdett Olaszország után sovárogni. Ez jellemzi kielégíthetetlen ismeret-szomját, soha sem hitte hogy már elég anyagot gyűjtött. Mig Schiller, anyagban oly sokkal szegényebb, termelni pedig oly sokkal hajlandóbb létere, azt hitte hogy ez az olaszországi út, új tárgyaival csak zavarni fogja s arra sürgette Meyert, hogy igyekezzék róla lebeszélni. Nem is ment el; s azt hiszem,

*) X. k. 469. l.

**) Mind az I. k. »Balladák« czime alatt: 167., 164., 173. 141. ll.

***) XXVI. k. 245. l.

Schillernek igaza volt: azon a ponton a melyre Göthe már eljutott, nem volt más teendője, mint formába önteni az eddig összehordott anyagot.

Ez év júliusában, már harmadszor, Schweitzba utazott. Frankfurtban bemutatta Krisztinát és fiát az anyjának, a ki őket nagyon szívesen fogadta, s ott töltött néhány napokat felettébb kellemessé tudta tenni. Szükségtelen követünk őt ez útján, mely életrajzi tekintetben csak annyiban érdekes, hogy Tell Vilmosról eposzt tervezett s e célból tanulmányozta a hely színét. De e terv soha sem valósult. Átadta Schillernek, hason tárgyú drámája számára, közölván vele eszméjét a Tell jelleme fölfogásáról és helyszini tanulmányait, melyeket Schiller oly mesterileg tudott fölhasználni, hogy egészen bámulásba ejtette barátját. Hasonló testvéries együttműködés nyomait viseli magán Wallenstein is. Az nem igaz, a mit Németországon közönségesen hittek, hogy Göthe irt volna valamegyes részt e drámai műből. Maga mondja, hogy csak két jelentéktelen sort irt belé. De tanácsa segítette Schillert majd minden jelenetben, s mikor a színpadra vihette: úgy tekintette azt mint a saját diadalát.

1798. tavaszán a Schelling Természet-bölcsészete, és saját tervei »a színek elméletének Történetéhez« ismét elcsábították a költészettől; de Schiller újra visszavonta ahhoz. Ismét elévette Faustot, s megírta az első rész tragikái végjeleneteit. A nyár folytában sokat volt Jenában Schillerrel, s annálfogva a költészzel. Achilles és Tell — az ő és az új világ, a mint Schäfer megjegyzi — küzdöttek az elsőbségért, de egyik sem nyerhette meg azt, mert még folyvást epikai elméleteibe volt elmerülve. Az Iliász tanulmányozása »az elragadtatás, remény, belátás és kétségbeesés körfutásán hajszolta keresztül.« De

alig hagyta el Jenát, bevallá hogy ismét más delej-sark vonzotta magához. Valóban, egy művészeti szaklap, a *Propyleumok* tervével látjuk foglalkozni. A színház átalakításán is dolgozott, melynek deszkáit, 1798. október 12-én, örökre emlékezetessé tette a Wallenstein táborra és a Prolog előadása. 1799. január 30-án, a Lujza hercegné születése napján, adták elé a Két Piccolominit, s ápril 20-án a Wallenstein halálát.

Ebben az évben történt, hogy egy fiatal ügyvéd*), Edinburgban, Götz von Berlichingen fordítását adta ki, mint előhírnökét saját hírnevének, mely a Götheével versenyezni volt hivatva. S ugyanez év deczemberében történt, hogy a Károly-Ágost nagylelkűsége lehetségessé tette Schillernek, odahagynia Jenát és Weimarba költöznie élete hátralevő részére; s ott szakadatlan érintkezésben Göthével, dolgozni mindkettejük előtt oly kedves terveiken, főkép egy nemzeti szín alapításán. Fölhasználok e változást hogy ide igtassak be egy fejezetet Hermann és Dorotheáról, mely ugyan már 1796—7-ben megjelent; s azután akarom csoportosítani a szín-igazgatás szétszórt részleteit, hogy összefüggő elbeszélésben adhassam olvasóim elé.

*) Walter Scott.

IV. FEJEZET.

Hermann und Dorothea.

A gyönyör, melyet mindenki talál abban, ha megismerkedik azokkal az eredeti elbeszélésekkel a melyekből Shakspere bámulatos színjátékait teremtette: nem más, mint a gyönyör, melyet abban lelünk ha látjuk, hogy' megy a lángész a legcsekélyebb nyomon s saját belső erejével, hogy' hívja az élettelen anyagot örök életre. Ez a gyönyör egyszersmind azt a meggyőződést is rejti magában, hogy a művész sohasincs tárgy hijjával, csak szeme legyen meglátni. Azt is bizonyítja, hogy nagy költők nem szokták soká keresgélni a kidolgozásra érdemes tárgyat; ellenkezőleg a legcsekélyebb nyom elég hogy egy mestermű eredetére vezesse, — egy elejtett szó elég egy felséges eszmét fellobbantani.

A Bandello által Shaksperenek nyújtott anyaggal igen egyértékű az, a melyet Göthének az a régi elbeszélés*) nyújtott, a melyből ő az újkor egyik legtökéletesb

*) Das Liebthätige Gera gegen die Salzburgerischen Emigranten. Das ist: kurze und wahrhaftige Erzählung wie dieselben in der gräflich Reuss-Plauischen Residenz-Stadt angekommen, aufgenommen, und versorget, auch was an und von vielen derselben gutes gesehen und gehört worden. Leipzig: 1732.

költeményét teremtette. Abban olvashatjuk, hogy egy gazdag s tekintélyes altmühli polgár hiába igyekezett rábírní fiát a házasságra. A salzburgi kivándorlók mennek át a városon, s közöttök az ifju »egy leánykát talál, a ki nagyon megtetszik neki;« tudakozódik a családjá és neveltetése után, s mikor mind a mit hall kielégítőnek találja, azzal a nyilatkozattal lép az apja elé, hogy ha ez a salzburgi leányka nem lehet a neje, inkább holtig nőtelen marad. Apja, a lelkész segítségével, igyekszik lebeszélni elhatározásáról. De igyekezeteik sikeretlenek maradván, a lelkész azt tanácsolja az apának, egyezzek belé, a mi meg is történik. A fiu ezzel a leányhoz megy, s azt kérdi tőle, volna-e kedve az atyja házához szolgálatba állani? Ez hajlandónak nyilatkozik s a fiu bemutatja anyjának. Az apa, nem tudva fia cseléről, azt kérdi a leánytól, szereti-e a fiát? A leány azt hiszi gúnyolódnak vele, de mikor megtudja, hogy komoly szándékuk van fölvenni a családba, késznek nyilatkozik arra s kebléből erszényt von elő, melyben 1200 aranya van, melyet vőlegényének nyújt, mint hozományát.

Ebből a kis történetből nőtte ki magát *Hermann und Dorothea*.**) Köznapi esemény, melyben csak a költő szeme vehette észre egy költemény anyagát; mit látott benne Göthe, azt minden német olvasó tudja; a kik a költeményt nem ismerik, azok elégedjenek meg annak a következő vázlatával.

Az idő a francia forradalom korába van áthelyezve, A kibujodsókat politikai zavarok üzik hazúl. A színhely a Rajna jobb partján van. Egy csöndes kis falu utcái szokatlan mozgalomtól zajganak; mindenki oda tódúl, nézni az átutazó kivándorlottak szomorú menetét a nyári délután

*) III. köt. 1—70. ll.

porában s hőségében. Az Arany Oroszlán vendéglőse, utca-ajtájában ülve, csodálkozik e kíváncsiságon, de helyesli nejének tevékeny jó indulatát, a ki fiokat fehérneművel, étellel s itallal küldötte a szenvedők segélyére, mert »a kiknek van: azoknak kötelessége adni.«

Most a kíváncsiak némelyike visszatér; mily porosak a cipőik! mily fölhevültek arczaik! Az izzadságot törlik kigyúlt arczaikról; s az öreg pár örvend hogy csendesen otthon maradt s megelégedett azzal a mit mások beszélnek majd arról a mit láttak. Amott jó a lelkész is s vele a gyógyszerész: leülve a fapadon, lerázzák cipőikről a port s fölhevült arczaikat zsebkendőikkel legyezgetik. Elbeszéli a mit láttak; s a vendéglős, sohajtva, reméli, hogy fia utólérte még a szegény kivándorlottakat s oda adhatta nekik a mit szükségök enyhítésére vitt. De a nap heve arra ösztönzi, hogy menjenek be a hűvös szobába, a legyek elől, s egy üveg rajnaival frisítsék föl magukat. Ott, bor között, a vendéglős azt az ohaját fejezi ki, bárcsak a fia megházasodnék. — Ez az egész első ének; s bár tárgya meglehetősen vékony, a bámulatos objektív tárgyalás tartalmassá teszi. A falusi üde lég fuvalma lengi át verseit.

A második énekben Hermann is odajő apjához s barátaihoz. A lelkész éles szeme azonnal észreveszi, hogy mint más ember tért vissza. Hermann elbeszéli hogy' járt el küldetésében. Az utasok után sietve, egy ökr-szekérrel találkozott, melyben egy szegény asszony feküdt újszülött kisdédével. Az ökröket egy leány vezette, a ki a nemes szív nyugodt bizalmával közeledett hozzá s kérte segélyét a szegény asszony részére, a kit éppen most segített át a baján. Szánalomtól áthatva, s érezve egyszersmind, hogy e nemes szívü leány lesz legigazságosabb kiosztója az általa hozott segélynek, kezeibe adta az egészet. Elváltak;

a leány hálásan folytatta szomorú utját, ő gondolkodva tért vissza haza. Szívébe szerelem lopózott, s mosolya fényéből a lelkész kiolvassa, hogy »megváltozott ember.« — Elbeszélése hallatára a gyógyszerész szerencsésnek vallja magát hogy nincs sem felesége sem gyermeke, a kiken e nehéz időkben aggódjék — »az egyes ember csak legkönynyebben sikúl át mindenén.« De Hermann azt a kérdést veti ellenébe: »Jó-e, ha az ember örömben, búban egyedül érzi magát, nem is tudva hogy' kell osztozni örömben s búban! Nekem még soha sem volt olyan kedvem a házasságra, mint ma; mert sok jó leánynak van szüksége a férj védelmére, és sok férfinak a nő vigasztalására, a szerencsétlenség árnyékában.« Erre mosolyogva kiált fel az apja: »Örömmel hallok szavaidat; ily okos szót ritkán mondtál.« Az anyja is helyesli és saját házasságát hozza föl például. Emléke örömmel száll vissza menyegzőjük napjára. Az is a szerencsétlenség közepett történt, — nagy tűz emésztette meg mindenöket, de a csapás e perczében lőn elhatározva egybekelésök. Itt közbe vág az apa s azt mondja, hogy igaz úgy volt, de azért szembetünőleg inti fiát, hogy ne kövesse az ő merényletét. Mesterileg s humorral van leírva az apa aggálya. Ő olyan leányt vett el, a kinek semmije sem volt, mikor magának sem volt semmije; de most, hogy megvénült s jó módja van a világban, nem akarja hogy fia is semmi nélküli leánynyal kezdje az életet, s úgy vesződjék, mint ő vesződött. Lefesti a háztartás nehézségeit, a vagyon előnyeit, s azzal a határozott nyilatkozattal végzi, hogy azt várja Hermanntól, hogy gazdag menyet hozzon a házhoz; meg is mondja, hogy »a zöld házból,« a gazdag szomszéd leányai közül válaszszon magának. De Hermannak nem csak hogy új szerelem van a szívében, hanem régi neheztelése is épen e gazdag szom-

szédokra, a kik kicsúfolták egyszerűségét s kinevették, hogy egy opera személyeivel nem volt oly ismerős mint ők. Ez dühbe hozza az apját, s szemére veti hogy sült paraszt és kimondja, hogy neki parasztleány nem kell a házba, hanem olyan menyet kíván, a ki tudjon zongorázni, s a ki a város első urait vonja maga körébe. Hermann szótlanul távozik — s ezzel végződik a második ének.

A harmadik ének az előbbinek a folytatása. A vendéglős folytatja haragos ékesszólását. Az ő nézete az, hogy a fiúnak magasabbra kell emelkedni a társadalmi lépcsőzeten, mint a hol apja állott, mert mi lenne a házból, s a nemzetből, folytonos haladás nélkül. »Te mindig igazságtalan vagy a fiadhoz« — viszonz az anya — »s ezzel magad hiúsítod meg óhajtasaidat. Gyermekeinket nem idomíthatjuk kedvünkre. A mint az isten adja, úgy kell őket szeretnünk, tőlünk telhetőleg nevelnünk, s rájuk bízunk sorsuk eldöntését. Mert egyiknek egyre, másiknak másra van hajlama; egyik egyben, másik másban találja boldogságát. Én nem hagyom, hogy rosszúl bánj fiammal. Ő jó fiu. De ha mindig szidod és szuttyongatod, egészen elkedvetleníted.« S elmegy, fiát fölkeresni. — »Furcsa ez az asszony nép« — mondja a gazda, mosolyogva, a mint neje távozott — »olyan mint a gyermek. Mindenik a maga kedve szerint akar élni s mégis azt kívánja, hogy dicsérjék és simogassák.« Az öreg gyógyszerész, a gazda elvét fejtegetve, miszerint az embernek mindig állapota javításán kell működnie, szerencsésen tárja föl saját jellemét egy csöndes humorral telt beszédben, melyben leírja gondjait, hogy a házát mindig készült javíttatni s csinosbitani, de a költségtől való félelem mindig visszatartotta. E költeményben a jellemek ellentéte a legélesebb s legsikerültebb: apa, anya, lelkész, gyógyszerész,

mind világos rajzban áll előttünk, határozott, de túl nem terhelt, egyéniségökkel, a mint csak a művészet tökélye képes jellemezni.

A negyedik énekben az anya keresi fiát. E keresés leírása jellemző példája a Göthe leíró költészetének; élénk képek sorozata, egyetlen hasonlat, egyetlen kép, egyetlen metaphora nélkül, a minőket a költők, leírásaik segédeszközeül használni szoktak, s mégis élénk és festői a legnagyobb mértékben. Szeretném, ha idézhetném. De a németül olvasók megtalálják az eredetiben s a fordítással soha sem követtetik el a költőn nagyobb igazságtalanság — mint ott a hol a styl van kérdésben.*)

Keresi az istállóban, remélve hogy kedvencz lovainál találja. Azután a kertbe megy, (nem mulasztva el, az ág-támasztékokat megerősíteni s néhány hernyót is leszedni, gondos gazdasszony létére) — onnan a szőlőbe, mig egy körte fa alatt, sírva, megtalálja. Bájos jelenet következik az anya és fiu közt. Hermann szándékát nyilvánítja, fegyvert fogni a haza védelmére; ékesszólóan festi a polgár kötelességét: vérét ontani hazájáért. De anyja jól tudja, hogy nem politikai lelkesültség birta rá, ily rögtön, otthona elhagyására; kitalálja hogy szereti Dorottyát, a leányt a kivel a kivándorlottak közt találkozott; kikérdezi s megnyeri bizalmát. Ugy van, mert Dorottyát szereti s mert

*) Más nehézség is áll itt, a rendesen felül, a fordító útjában. Az alakhű fordítás elvénél fogva, Hermann und Dorotheát az eredeti hexameteraiben kellene fordítani. Az oly nemű és tárgyú költeményt, mint ez, egy polgári családias, vagy ha tetszik, népies elbeszélést hexameterekben adni, mai nap legalább is anachronismus. Részemről, ha Hermann und Dorotheát, egészben, fordítanám: eltérnék az alakhű fordítás elvétől, melyet különben nagy tiszteletben tartok, s a tárgyához és hangjához (mai ízlésünk szerint) sokkal illőbb alexandri-
nekből kísértem meg. F o r d.

atyja megtiltotta más, mint gazdag menyasszonyra gondolnia, ezért akar elmenni. Apja mindig méltatlanul bánt vele. Itt anyja közbeveti magát; ráveszi Hermannt, hogy ő tegye meg az első közeledő lépést apjánál; hiszen apja haragja csak tüzes szóból áll, s bizonyos, hogy ő nem fogja tekinteten kívül hagyni a Hermann szive óhaját. E reményekkel viszi vissza fiát a házba.

Az ötödik énekben a jóbarátok még mind ott szücsölgetik a zöld poharakból a rajnai bort, s vitatják az előbbi kérdést. Az anya belép fiával. Emlékezteti férjét, mennyire várták a napot, melyen Hermann nőt választ majd magának. Most ez a nap megérkezett. Ő a kivándorlott leányt választotta. A vendéglős baljóslatu hallgatással fogadja a vallomást. A lelkész föláll s bátran támogatja a Hermann kérését. Úgy tekinti e választást mint fensőbb sugallatot, s eléggé ismeri Hermannt, hogy megbizzék a választásában. Az apa csak hallgat. A gyógyszerész, mint óvatos ember, középutat ajánl. Ő nem hiszen feltétlenül ezekben a fensőbb sugallatokban. Azt javallja: tudakozódni kell a leány jelleméről s mivel ő nem egy könnyen csalódik, ajánlkozik hogy biztos tudósítást hoz. Alig kell mondanom, mennyivel helyesebb a régi történet ily módosítása, melyben a szerető maga teszi először próbára a leányt s csak akkor határozza el magát végkép. Hermannnak nincs szüksége a próbára tételre, — de nem is riad vissza attól. Maga kéri a gyógyszerészt, hogy csak menjen s vigye magával a lelkészt is, — két ily tapasztalt ember bizonyosan kitanúlja az igazat. Ő maga részéről úgy is biztos a sikerről. A gazda, látva hogy neje s barátjai mind ellene vannak, végre beleegyezik, hogyha a lelkész s a gyógyszerész jó tudósítást hoznak a leányról, elfogadja menyének. A két megbízott székérre ül, s Her-

mann, a bakra ülve maga hajt velők a szomszéd faluba. Oda érve, leszállanak; Hermann leírja nekik Dorottyát, hogy ráismerhessenek — s megvárja visszatértöket. A falu leírása rendkívül szemléletes; a kivándorlók csűrökben s kertekben vannak elhelyezve, az utcákat szekerek állják el, a férfiak a barmok és lovak etetésével foglalkoznak, a nők szorgosan mosnak s szárítják a ruhát a sövényeken, míg a gyermekek a patakban lubiczkolnak. A két barát keresve jár kél a tömeg közt, s tanúja egy veszekedésnek, melyet egy öreg előjáró csillapít le, a ki aztán megnyugtató értesítést ad nekik Dorottyáról. Ez epizód tele van sikerült vonásokkal s eszmedús költészettel. A két barát örömmel tér vissza Hermannhoz, s azt mondják neki hogy haza viheti Dorottyát. De a mig ők a leányról tudakozódtak, őt, sorsa válpontján, kétségek kezdtek gyötörni, vajon kell-e majd Dorottyának? A leány talán már más szeret: semmi sem valószínűbb. Talán nem lesz kedve idegen családba lépni be. Arra kéri, menjenek haza nélküle. Ő maga akar beszélni Dorottyával s gyalog megy haza vele, ha elfogadja ajánlatát. A lelkész fogja kezébe a gyep-lőt, de az óvatos gyógyszerész, a ki azt tartja, hogy a lelkésznek elég a lelkek gondja, nem bizik benne, hogy elég ügyes legyen a testiekben. A lelkész megnyugtatta, s azzal eltűnnek a porfellegekben s Hermann ott hagyják, mozdulatlanul, gondolatokba merülten nézve utánok.

A következő két ének rendkívül költői. A mint Hermann ott áll a csorgónál, Dorottyát látja közeledni, egyegy korsóval mind a két kezében. Elébe megy s a leány barátságos mosolylyal üdvözlí a közeledőt. Ez kérí tőle, miért jó oly messze ki a faluból vizért. Azt feleli, hogy fáradsága már eléggé meg van jutalmazva, mert találkozott vele s megköszönheti neki a szenvedők iránt tanusított jó-

ságát; de hozzáteszi, hogy a gondatlan emberek az ökröket és lovakat beleeresztették a patakba s egészen fölzárták a vizet a faluban. Ezzel a kúthoz mennek, s leülnek annak a kávjára. A leány lehajol s egyik korsóját a vízbe meríti; ő a másik korsót fogja s szintén merít; s ott a vízszatükrözött ég rezgő tükörében meglátják egymás képét s nyájas mosolylyal üdvözlik egymást abban. »Hadd igyam« — szól a vidám ifju — s a leány oda nyújtja neki korsaját. S azzal korsaikra támaszkodva, bizalmasan állanak egymás mellett.*)

Most a leány kérdi az ifjutól, mi hozta ide? Ez szemébe tekint, boldognak érzi magát, de még sem mer vallo mást tenni. Kerülő úton való elbeszéléssel igyekszik megértetni magát, hogy milyen szükség volna a házuknál egy fiatal, tevékeny, nőre, a ki a háznak s szülőinek gondját viselné. A leány azt hiszi, hogy szolgálónak akarja hívni a házhoz — s miután egyedül áll a világon, ezt is örömmel fogadja. A mintazifju észreveszi a félreértést, nem meri fölvilágosítani s jobbnak látja így vinni őt haza s ott nyerni meg szerelmét. »De menjünk« — mond a leány — »a leányokat mindjárt megszólják, ha fecsegni megállnak a kútnál.« — Fölkelnek s még egyszer lenéznek a kútba, hogy ismét

*) Meg nem állhatom, hogy e bájos kép eredetijét ne idézzem :
 Also sprach sie und war die breiten Stufen hinunter
 Mit dem Begleiter gelangt ; und auf das Mäuerchen setzten
 Beide sich nieder des Quells. Sie beugte sich über, zu schöpfen ;
 Und er fasste den anderen Krug, und beugte sich über.
 Und sie sahen gespiegelt ihr Bild in der Bläue des Himmels
 Schwanken, und nickten sich zu, und grüssten sich freundlich
 im Spiegel.
 Lass mich trinken, sagte darauf der heitere Jüngling ;
 Und sie reicht' ihm den Krug. Dann ruhten sie Beide vertraulich
 Auf die Gefässe gelehnt.

lássák képöket találkozni a viz tükörében s »édes vágy szállta meg őket.«

Most visszakiséri a faluba s a szeretetből, melylyel bujdosó társai valamennyien viseltetnek Dorottya iránt, meggyőződik hogy szíve csakugyan jól választott. A leány mindnyájától elbúcsuzik s megindul Hermannal, a kívándorlók áldásaitól s kendő-lobogtatásaitól kísérve. Szótlan haladnak egymás mellett, szembe a lemenő nappal, mely pirosra festi a távolban viharral fenyegető felhőket. Az úton a leány kéri, írja le neki azok jellemét, a kiket szolgálnia kell. Vázlatot ad apjáról s anyjáról. »S hogy kell viselnem magamat irányodban, leendő uram egyetlen fia irányában?« kérdi még. Ezalatt a körte-fához értek s a holdvilág kisütött. Megfogja kezét s azt feleli: »kérdézd meg szívedet s tégy a mint sugallja.« De nem bírja bevégezni nyilatkozatát, félve a visszautasítástól. Hallgatva ülnek egy darabig s néznek a holdra. Egy ablakra látnak — a Hermanné, a ki reméli hogy nem sokára az ő v é lesz. Fölkelnek, hogy folytassák útjokat, a leányka elcsúszik, s az ifju karjaiba esik. Egymás keblén, arczaik érintkezve, maradnak egy perczig, Hermann nem meri magához szorítani, csak fönttartja. Nehány percznyi menetel után hazaérkeztek.

Ez énekek bája, valamint ugyan az egész költeményé, nem tűnik ki a prózába föloldott vázlatból, melyet e sorokban adok. A viola illata hiányzik a viola legpontosabb leírásából is. De minden hiánya mellett is, a hasonló vázlatból, a képzelő tehetséggel bíró olvasó könnyebben alkothat megfelelő fogalmat a költeményről, mint az olyan széptani vitatásból, minőkben a bölcsészeti kritika tetszik magának. E megjegyzés után folytassuk s fejezzük be vázlatunkat. Az anya aggódik a Hermann hosszas kimaradá-

sán: ki- s bejár, látja a vihar közeledtét s élesen kél ki a két barát ellen, miért hagyták el fiát, míg a leányt magokkal nem hozhatták. A gyógyszerész elbeszéli hogy' tanította meg őt az apja, gyermekkorában, a türelmes várakozásra. S épen nyílik az ajtó s jó a fiatal pár. Hermann bemutatja a leányt; de megsúgja a lelkésznek, hogy még eddig nem volt szó házasságról s a leány abban a hitben van hogy cselédnek jó a házhoz. A gazda, udvariaskodni akarva, egyszerre a dolog közepébe vág, leányának szolítja s dicséri jó izlését hogy fiát választá. A lányka irúl-pirúl, s némileg sértődve viszonzza, hogy ily fogadtatásra nem volt elkészülve. Könyes szemekkel írja le elhagyatott helyzetét s kiszalasztja ajkán a titkot, hogy meghatva a Hermann nagylelkűsége és nemes modora által, csakugyan olyasmit kezdett érezni iránta, a mivel most gúnyolják. De e vallomás után már nem maradhat a házban s szívében mély bánattal megindul, mikor a félreértés kiderül s őt, hozománytalan szegény leányt, az egész háznép szívesen fogadja; míg Hermann büszke szívéhez szorítván, késznek érzi magát az élet nemes harczára.

Ez a Hermann und Dorothea vázlata, mely homéri hexameterekben s homéri egyszerűséggel van írva. A dolog bevett rendi szerint, ítéletet kellene mondanom azon sokat hánytorgatott kérdésben: vajon e költemény szabatosan szólva, éposz-e vagy idyll, vagy, közvetítő kifejezéssel: idylli éposz. A kritikusok a műfajok megkülönböztetésében és osztályozásában nagyon bőkezűek. Elmondják miben áll a tulajdonképi éposz, miben különbözik attól a regényes éposz, meg a polgári éposz, vagy költői beszély; s ekkor e nehéz ágyúkat rászegzik Hermann und Dorotheára. Ám legyen; a kinek kedve telik ezek vitatásában s azt hiszi hogy az irodalom célját az-

zal előmozdithatja, hadd foglalkozzék velök. Elöttem azonban henye kérdésnek látszik, vajon Hermann und Dorothea éposz-e vagy nem, vagy minemű éposz, ha az. Elég, hogy költemény. Ennél többet nem mondhatunk rá. Ha minden más költeménytől különböző is, az még nem baj; ha hasonlít némely más költeményekhez, e hasonlóság semmivel sem növeli báját. Vegyük annak, a mi: élet-, jellem- és szépség-teljes költeménynek, melynek tárgya egyszerű, kidolgozása még bámulatosabban egyszerű; szembeötlőleg a Homér modorában írva s mind a mellett a legújdonabb érzésekkel s színezettel. Valamennyi idyll között a legidylliebb. A falusi életet és embereket leíró valamennyi költemény között a legélethűbb, legigazabb; s Theokrittal vagy Virgillel, Guarinival vagy Tassóval, Floriánnal vagy Delille-lel, Gesnerrel vagy Thomsonnal hasonlítva, a kritika bizonyosan meg fogja jegyezni, hogy valamennyinél kevésbbé használ költői ékitményeket s mentebb minden eszményítéstől. Parasztemberei nem olyanok a milyenek a drezdai porcellánedényeken divatoztak; sem a milyeneket Lancret és Watteau festettek; hanem olyan igaziak, a milyeneket csak adhat a költészet. A jellemek mesterialag vannak rajzolva, kevés és nem kirívó, de határozott vonással. Shakspere maga sem drámaibb a jellemfestésben. A vendéglős, a felesége, a lelkész, az óvatos vén gyógyszerész, egyéniségük teljében állanak előttünk mind. Hermann, az erőteljes parasztfi, őszinte, egyszerű, tartózkodó, s Dorottya, az ép, egészséges, szeretetteljes, egyszerű parasztleány, a legjobb értelemben eszményi jellemek, t. i. a természet tisztaságában. Az olyan, görög arczelű s tiszta fehér ruhájú »eszményi parasztlak«, minőket a rossz festők s szegény poeták annyira szeretnek rajzolni, nem a Göthe

alakjai ; neki hite volt a természetben, mely nem enged ily eszményítést.

Valóban megjegyzésre méltó, hogy ő is, mint Scott Walter, valódi gyönyört talált a közrendű néppel való társalkodásban, a min a menyé (a kitől tudom, többi között, ezt is) nem győzött bámulni, meg nem foghatván, mi örömet találhat oly nagy elme egy kenyeret sütő vén asszony vagy egy fenyő-deszkát gyaluló ácslegény beszédében. Szívesen beszélgetett a kocsisával, figyelmeztetve azt a tájék szépségeire, s gyönyörködve megjegyzéseiben. A milyen hallgatag és feszes volt sckszor az unalmas látogatókkal s a könyvek körén túl gondolkodni sem tudó irodalmárokkal szemben, oly beszédes és leereszkedő lett, mihelyt a népből való emberrel találkozott ; s e sajátság titka : a minden eredetiség és sajátság iránt való érdeklődésében fekszik. Az ács, ha ács volt, érdekelte ; de a vasárnapi ruhába öltözött s a városi polgárt majmoló ács, csak olyan némának és feszesnek találta volna, mint akármely más hozzá tola-kodó. Mit nyert Scott a néppel való érintkezésből, mindenki tudja, a ki megjegyezte a duzzadozó humort, melylyel történelmi képei s alakjai áradoznak ; mit nyert Göthe ugyanazon forrásból : megmutatják művei, különösen Hermann und Dorothea, Faust és Wilhelm Meister.

Ugyanaz az objektív igazság vehető észre nála mindig a színhely rajzában. Nem szónokiasan vagy képlegesen, hasonlatokkal írja le, hanem közvetetlenül állítja azokat szemünk elé. A helyett hogy azt keresné, mihez hasonlítani, azt mondja meg : milyenek. Innen van, hogy bár költeménye lényegileg népies (s megjelentekor nagy hatást tett a népre, a legolcsóbb papírra nyomva nagyon olcsó kiadásokban, mint a ponyva termékei, terjedt el), de

a magas műveltségű olvasónak is kedvencz olvasmánya. E két osztály közt van egy harmadik, szintén művelt, de még sem eléggé művelt arra, hogy e költemény nagy egyszerűségét a költőietlen kopárságtól meg tudná különböztetni. Az ily olvasóknak képek s hasonlatok kellenek, nem is költészet nekik a mely azok nélkül elvan; aztán meglepőbb eseményeket s falábon járó jellemeket kívánnak.

Miután nem elegyedem annak a vitatásába, vajon éposz-e vagy nem Göthe e költeménye; érintetlenül hagyhatom az ezzel összefüggő többi kérdéseket is: a hasonlatok, az epizódok, a különös, a csodás és természetfölötti elem hiányát, melyek a kritikusok szerint elengedhetetlenek az époszban, valamint a cselekvény, a tér s idő mellékérdéseit is. Ezzel a jelen fejezet terjedelme lényegesen rövidül, a nélkül hogy azért az olvasó lényegesen megrövidítettnek. Csak két pont követel még figyelmet s azokat hadd érintsem röviden.

Először is a költemény tárgyáról. A kor szomorú élményeiből levén merítve, a francia forradalom által földidézett jelenetek közt mozogva, természetes hogy némi politikai jelentőséget keressenek benne sokan. Schiller azt a szabadság ragyogó ékesszólásának eszközévé tette volna kétségkívül, úgy hogy minden szív megdobbant volna, olvastára. Göthének ilyesmi nem volt a célja. Maga mondta Meyernek, hogy törekvése volt »egy elbeszélő költemény olvasztó tégelyében a német kis városi életet megtisztítani salakjától s egyszersmind egy kis tükörben tüntetni föl a világ szinpadának nagy mozgalmait s változásait« *). Másoknak hagyva a politikai föladatokat, ő, szokása szerint, a tisztán emberi s egyéni érdekre szorítkozott.

*) Briefe an und von Goethe.

A helyett hogy a szabadságról szónokolna, azon volt hogy arra tanítsa az embereket, hogy' lehessenek szabadok; s »szabadság« alatt ő saját természetök s egyéniségük teljes és egészséges kifejlesztését értette, nem pedig a politikai intézmények megváltoztatását. Xeniai egyikében azt mondja:

Nemzette magatok' vágytok képezni: hiába,
Németek! — Emberré képzhetitek szabadon *).

S ebben az értelemben Hermann és Dorotheát a családhoz intézett himnusznak vehetjük, amaz örök érvényű igények komoly hangsúlyozásának, melyek, mint főszükséglet, első sorban kell hogy érdekeljenek mindenkit!

A második pontra, az előadási stylre nézve, hadd álljon itt a Schiller őszinte magasztalása Meyerhez írt levelei egyikéből: »Nem is voltunk a közben tétlenek, a mint tudod, s legkevesebb a barátunk, ki az utóbbi években valóban önmagát multa felül. Epikai költeményét olvastad; azt hiszem el fogod ismerni, hogy az ő s az új kor művészetének ez a csúcspontja. Láttam készültében s mondhatom szintannyira bámultam készülése módját mint magát a befejezett kész művet. Mig mi többiek kénytelenek vagyunk fáradsággal szemerkélni s gyűjtögetni, hogy valami élvezhetőt produkálhassunk, neki csak meg kell ráznia a fát, hogy rakásra hulljon ölébe a legszebb érett gyümölcs **). Hihetetlen, mily könnyen szedi ő most a jól használt élet folytonos önképzés ért gyümölcseit; mily

*) »Zur Nation euch zu bilden, ihr hoffet es Deutsche, vergebens. Bildet, ihr könnt es, dafür freier zu Menschen euch aus!«

**) Kinek ne jutna eszébe e sorok olvasásánál, a mivel Petőfi üdvözölte volt a Toldi íróját: »Más csak levelenként szedi a borostyánt, neked rögtön egész koszorút kell adni.« Ford.

biztos és nyomós minden lépése; s világos ön- és a dolgok körüli ismerete mennyire megóvja minden hiú kísérlettől és kapkodástól. De most körében vagy s magad szemeivel győződhetel meg mind erről. Abban egyet fogsz érteni velem, hogy azon a magaslaton, a melyre eljutott, inkább azon kellene már lennie hogy belső gazdagságát közölje a világgal, mint hogy még mindig új anyagot keressen s halmozzon; egyszóval, hogy most már egészen a költői munkásságnak kellene élnie.«

A homéri forma bámulatosan illik az e fajta elbeszéléshez, s Voss azt már népszerűvé tette volt L u j z á j á v a l . A költemény stíljét illetőleg szeretném még arra kérni az olvasót, hasonlitsa össze azt a W i l h e l m M e i s t e r utolsó könyveivel s meg fogja látni, mily végetlenül magasan áll a Göthe verse, a prózája fölött. Prózája hibáiból egy sincs meg amabban. A nyelv kristály-tiszta s szintoly egyszerű is; a részletek kivétel nélkül, mind jelentőséggel birnak, egyetlenegy sort sem lehetne, az egésznek sérelme nélkül, kitörülni. Az ember érzi, hogy a költőt az ilmenauai egészséges fuvalmak költötték föl a próza petyhüdt hangulatából s adták ez egészséges erőt belé.

Mielőtt végkép megválnánk e költeménytől, talán mulatságot szerzünk vele olvasóinknak, ha mutatványát adjuk annak az élelmű kritikának, mely abban találja gyönyörét, ha a legútszélibb dolgok alá is a legmélyebb értelmet fektetheti. Hegel a maga A e s t h e t i k á - j á b a n s utána Rosenkranz, Goethe und seine Werke című, különben kitűnő munkájában, arra a tényre figyelmeztetnek, hogy Göthe élethűbb a n é m e t színezetben, mint maga Voss, a kinek L u j z á j a adta az ösztönt e költeményre. Miután nem olvastam a Voss L u j z á j á t , a d o l g o r d e m é r ő l n e m í t é l h e t e k , d e a p é l d a a m e l y e t e z e k a

kritikusok, állításuk támogatására felhoznak, csakugyan mulatságos. Voss, mondják, bőségesen itatja embereivel a kávé; de bármennyire el van is már terjedve a kávéivás, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kávé, valamint a hozzávaló cukor is, nem német termékek, hanem Arábiából s nyugoti Indiából jönek; még a csésze is a melyből iszszák, nem német hanem chinai eredetű. Távol vagyunk Németországtól. Mi egészen más Göthe! Az ő vendéglőse »az arany orosz lányhoz«, borral kínálja a vendégeit; s miféle borral? rajnaival, a par excellence német borral; azzal, a mi a maga szőlőjében termett. S e rajnai bort zöld poharakból iszogatják, a valódi eredeti német poharakból. S min állnak ezek a poharak? hát czintálczán: ez is igazi németes!

Megjegyezhetnők, hogy Lujzában a lelkészék kávéét isznak, mert a paplakon rendesen kávéét szoktak inni; Hermann und Dorotheában pedig bort isznak, mert az Arany Oroszlánban vannak, és pedig rajnai bort, mert a Rajna-vidéken vannak; de ez nagyon prózai czáfolata volna a német aesthetika szörszálhasogatásainak!

V. FEJEZET.

A színház-igazgató.

Rövidebb lesz s világosabban is fogja feltüntetni a Götthe színházigazgatói működését s törekvéseit, ha az életrajz illető helyein elszórt számos egyes adat helyett, melyek a kis eseményeket időszaki rendbe fűznék, inkább némi általános átnézetét igyekszem adni színház-igazgatói pályájának.

Láttuk már, hogy első Weimarba érkeztek az udvar színelőadásokkal mulatta magát s ő is mily mohón vett részt azokban. A színház az előbbi évi tűz óta romban hevert. Az ettersburgi berekben s a tiefurti völgyben szinpadokat rögtönöztek, melyeken a vig udvaroncok »feszítettek« egy pár órahosszant, fáklyavilágnál, kürtszó kíséretében. Az udvari körökből rögtönöztek színészeket. A darabok majd rögtönzettek voltak, majd túlzó mesterkéltságokkal kidolgozottak. A közönség a műkedvelő előadások szokott közönsége volt. Mind ezt már a Negyedik Könyvben elbeszélük. A miért itt még vissza kelle térnünk ezekre, csak hogy emlékeztessünk a weimari szinpad különbségére a többi német szinpadoktól, s mindenek fölött a szinpad ama legelső s lényeges követelményére, miszerint többnek kell lennie egy műkedvelő kör pusztá mulatságánál. A dráma lényegileg nemzeti termék. Weimarban, a helyett, hogy népies irányból nőtt volna ki s a népre hivat-

kozott volna, az udvar unalmából eredt s a műkedvelőségre támaszkodott. A színészek, a helyett hogy megszökött diákokból vagy boltos legényekből, dicsvágyó ifjoncokból s regényes hajlamu borbélyokból ujonczottattak volna, fedelmek, nemesek, költők és művészek voltak. A helyett hogy közönségnek játszottak volna, — a mely vegyes elemekből áll s a drámának életszüksége, s oly ítélő szék, melynek ítélete, egészben véve, mindig helyes, — az udvaronczoknak játszottak, kiknek ítélete, még ha szabadon nyilatkozott volna is, nem sok súlylyal bir, pedig soha sem nyilatkozott szabadon. Előre látható mi következett mind ebből. Mint udvari multság: a színház kellemes és nem haszontalan időtöltés volt; de befolyása inkább veszélyessé vált. Kiinduló pontja volt hibás. Nem ily úton lehet a drámai művészet virágzóvá, nem ily hatások fejtik ki a Molière-k és Shakspeare-k tehetségét. A nemzeti közreműködés, a közönség és művészek kölcsönhatása múlhatatlannul szükséges erre. Akadémiák szerkeszthetnek szótárakat nem teremthetnek irodalmat; az udvar pártolhatja a szín, házat, de drámát nem teremthet. Ennek oka mélyen fekszik a dolog természetében. Németországnak soha sem volt drámája, mivel soha sem volt igazában nemzeti szinpada. Lessing tudta, mire van szükség, de ő sem teremthette meg. Schiller kezdettől fogva eltévesztette az utat s nemes törekvései sikertelenek is maradtak.

Göthe és Schiller, teljes komolysággal, s mélyen meglevén győződve a szinpad nagy befolyásáról, oly német drámát igyekeztek teremteni, mely magasan álljon a német szinirodalom akkori, izlésrontó, nyomorúságai fölött. Az eszményi drámát igyekeztek megalkotni, melyben a művészet legmagasb alakja nyilatkozzék. De mindjárt kezdetben tévesztett lépést tettek. Megundorodva

az akkori durva termékektől, nem bizva a közönség ösztönének helyességében, a művelt kisebbséghez fordultak. A műveltséget a szenvedély és a humor fölébe helyezték, az irodalmat a hatás fölébe. A szinpadtól azt kívánták hogy irodalmi legyen, a mi annyit tett, hogy ne legyen népies. S a tapasztalás sem térítette jobb útra. Az általok behozott reform egész ideje alatt a főbb előadásokat mindig ez elv szerint intézték. Először egy vándor színész-csapat, tarka repertoire-ral, adott elő operát, drámát, bohózatot, a hogy' tudott, de több valódi hatással, mint a mennyivel a magas művészet dicsekedhetett. Még a mikor Schiller a szinpadot mesterműveivel ajándékozta is meg, a közönség mulattatásának követelő szüksége arra kényszerítette az igazgatót, hogy az aljasb izlésnek aljasb táplálékot nyújtson. *) A szinpad föladata: egyesíteni a mulattatást követelő közönség igényeit a művészetnek a mulattatásnál többet követelő igényeivel. Vannak írók, a kik jól értenek a mulattatáshoz, de magasb czélt nem birnak elérni; s vannak írók a kik magasb czélokat tűznek ki, de mulattatni nem tudnak. A szinpadon az első közelebb jár a czélhoz, mint a második; de az igazi drámairó az, a ki mind a kettőt egyesíti magában. Shakspere és Moliére — hogy a legnagyobb példákat hozzuk föl — ép oly mutattatók mint művésziek; s azért élnek folyvást, mert folyvást mulattatnak. *Othello*, *Hamlet*, *Macbeth*, *Tartuffe*, *A nők iskolája*, s *A képzelt beteg* ép oly élvezhetők a nagy tömeg, mint a legkényesebb műbíró által. Schiller és Göthe abba a tévedésbe estek, a mely Angliában, még nem rég is, evangelium gyanánt hirdettetett egy csoport tehetséges író által, a kik büszkélkedtek az »előadhatatlan drá-

*) Ezt Göthe is megvallja. Lásd Eckermann, I. k. 305. l. (Oxford angol fordításában.)

mairók» czimével; oly tévedésbe, a milyen volna azt hinni, hogy felséges templomot lehet építeni a földbe ásott alap nélkül; mert azt hitték hogy a dráma jobban hathat irodalmilag, mintha a szinpadon tükrözi vissza a nemzeti életet.

A weimari színház 1790-ben épült föl újra s nyitattott meg. Göthe annak igazgatását nagyobb teljhatalommal vette át, mint a minövel szinigazgató valaha birt, — mert még a sikertől is független volt. Az udvar fizetett minden költséget; neki csak átadták a szinpadot, hogy tegyen rajta kísérleteket, tetszése szerint. Tett is, de nem sikerültek. A próbákat nagy gonddal vezette. A Shakspeare János király-a és IV. Henrik-je, a maga Nagy-Kophtája, Polgár-tábornok-ja, Clavigo-ja és Testvérei mind nagyobb hatás nélkül adattak. Mert a színészek közepszerűek s rosszul is voltak fizetve, s nem volt közönség, mely a színészeknek, lelkesedés és kritika által, ösztönt nyújtson. A hallgatóságot feszben tartotta az udvar jelenléte s ritkán engedte magát tetszésnyilatkozatokra ragadtatni, a mi pedig az előadás éltetője, ösztöne, érverése. Mint az udvar a tömeget, az udvart viszont Göthe tartotta kordában. Megvetése a közvélemény iránt köztudomású volt. »Az igazgatóság« — irta az aligazgatójának — »saját belátása szerint működik s lekevesbbé sem a közönség kívánságai szerint. Egyszer mindenkorra jegyezze meg, hogy a közönség járszalagot kíván — will determinirt sein«. Schillernek, a ki teljesen egy véleményen volt vele, azt mondta: »Senki sem szolgálhat két úrnak; s a legutólsó úr, a melynek szolgálni kívánnék — a német színházi közönség«. Hiszen jó, ha a költő vagy a bölcsész szembe száll a változékony napi divattal s az utókor ítéletére hivatkozik; de a dráma a jelen közönségre

kell hogy hivatkozzék s míg az igazgató a jövőbe néz — a színház üresen marad.

»Wer machte denn der Mitwelt Spass?»

(ki mulattatná a jelent?) — kérdi az értelmes bohóc a Faust szinpadí prologjában. Az utókorra hivatkozó drámaíró olyan, mint volna a szónok, a ki azt remélné, hogy mostani hallgatóságának unokáit fogja megindítani, a helyett hogy ezeket igyekeznék rábeszélni.

A weimari hallgatósággal lehetett bánni zsarnokilag, de nem lehetett arra kényszeríteni, hogy lelkesedjék a mikor unatkozott. Hallgatva adta meg magát. Az angol vagy francia lármás karzat és komor földszint csak az olyan képtelenséget szenved meg, a melyen múlathat; más bírót nem ismer, mint saját mulatságát. Ebből a pártütő elemből kellett volna egy keveset beoltani, az sokat használt volna Göthének és Schillernek és sok tévedéstől megóvta volna őket. A jénai diákok megtehették volna ezt a szolgálatot, ha gyakoribb látogatók lettek volna s kevésbbé lettek volna kordában tartva. A diák, természeténél s mesterségénél fogva, forradalmár; s a jénai diákban ez az irány egész rendszerré volt kifejlődve. Igaz ugyan hogy a nagyszájú vasgyúrótság, s a nyárspolgárok mély megvetése, és nagy mennyiségű sörnek megfelelni tudás, magában még mind nem elég arra hogy az ember biztos műbíró lehessen; de fiatalnak lenni, tele étellel és ösztönnel, s mindezek fölött: függetlennek lenni, csakugyan első megkíváncsatóságok a színházi közönségben, s ez mind megvolt a diákban. »Nélkülök« — írja a derék Klebe Weimar leírásában — »a ház gyakran üres maradt volna. Rendesen délután jönnek át s előadás után, lóháton vagy kocsin, mennek vissza«. Míg a színházat megélénkítették, a várost megbotránykoztatták. Képzeljük, a mint érkeznek, az út

porával borítva, tarka és különöz öltözetekben, csakhogy feltűnők s a pimasz polgárságtól elütők legyenek mindenkép, például tarkabarka bojtokkal és paszomántokkal ékített hegyes süvegekben, melyek alól csak úgy omlott ki a fésűt nem ismert dús bozontos haj, összefolyva a szakállal és bajuszzsal. Rövid ujjasaik koczkásak vagy csíkokkal vannak tarkítva. Lábszáraik lovagló csizmákban vesznek el s bőrnadrággal borítvák. Közökben a hires hosszú ostor, melylyel folyvást pattogtatnak, a mint a Webichtről a hidon át a városba érnek, melynek vidékies nyugalmit általalok éneklésnek nevezett orditással verik föl, vagy változatosság kedvéért a jámbor katonákat bántalmazták, a kiket, zöld és sárga egyenruhájuk miatt, »leveli békák«-nak csúfolnak. A legszélső határokig viszik a pajkosságot, mely egész a durvaságig fajul, s még büszkélkednek is vele.

Mikor ezek a diákok betódultak a színházba, némi lelkesültség-félét vittek be oda magokkal; de olyas valaki tartotta őket féken, a ki teljességgel nem szerette szilaj modorukat, — Göthe titkos tanácsos, de a ki nem csak titkos tanácsos és színház-igazgató, hanem — bálványuk is volt*). Devrient Eduárd, »A német színművészet történetében« ezt írja róla: »Göthe a földszint közepén ült; hatalmas tekintete irányozta és kormányozta a körülötte ülőket, fékezte az elégületleneket s ösztönözte a közönyösöket. Egy alkalommal, mikor a jénai diákok, a kiknek önkényes ítéleteik épen nem voltak inyére, kissé na-

*) Lásd: Heinrich Schmidt: *Erinnerungen eines weimarischen Veteranen*, 46. l. Leírja azt a lelkesedést, a melylyel ő, De Wette, s barátjaik, a Göthe verseit olvasták s verseket irtak dicsőítésére.

nagyon is hangosan találták kifejezni véleményöket, felállt, csöndet parancsolt s azzal fenyegetőzött, hogy a csendzavarókat az örséggel vezetteti ki a házból*). Hasonló jelenet fordult elő 1802-ben a Schlegel Fr. Alarcos-ának előadásánál is, mely a közönség szemében nagyon is vakmerő kísérlet volt, s az udvari párt tetszés-nyilatkozatai az ellenzék részéről hangos kacaját idéztek elő. Göthe fölkel s mennydörgő hangon kiáltott: »Ne nevéssen senki!« Végre annyira ment, hogy egy időre minden hangos véleménynyilvánítást a közönség részéről eltiltott, ugy a tetszésnyilatkozatokat mint az ellenkezőt. Nem engedte zavartatni magát abban a mit helyesnek tartott. A kritikát rövid pórázon tartotta. A mint meghallotta, hogy Bötticher egy cikket ír az ő színházigazgatóságáról, kijelentette, hogy lemond, ha az megjelenik; s Bötticher nem adta ki a cikket.

Ily zsarnokilag viselvén magát a közönséggel szemben, lehet képzelni mily parancsolólag bánt a színészekkel. Mind ő mind Schiller ugy voltak meggyőződve, hogy színészek irányában csak a kerek parancsszónak van helye, — »érvekkkel s szép bánással semmire se lehet menni« (denn durch Vernunft und Gefälligkeiten ist nichts auszurichten) — mondá Schiller. Göthe, mint igazgató, nem tűrt ellenmondást, s az önző igényekre, melyek a színigazgatókat rendesen gyöttrik, rá se hallgatott; megkivánta, hogy mindenki teljesítse, a mi rá van bízva. Az ellenszegülést nyomban követte a büntetés; az őrházra küldte a férfiakat, a nők ajtaja elébe pedig öröket állíttatott s így tartotta szobafogságban. Az elsőrangú szí-

*) Geschichte der deutschen Schauspielkunst.

nészekkel máskép bánt: egyszer Becker visszautasított egy kis szerepet a Wallenstein táborá«-ban, Göthe kijelentette, hogy ha el nem játszsza azt a szerepet, hát ő, Göthe, fogja eljátszani — s e fenyegetés azonnal legyőzte Beckert, mert tudta, hogy bizony meg is tenné.

S mindazáltal, e zsarnokoskodás mellett is, csak a nagy, magas szellemű, szeretetreméltó Göthe maradt ő, a kit az alája rendelt színészek szerettek s tiszteltek. Müller kanczellár írja, hogy »sehol szabadabban nem éreztettem egyénisége bűvös varázsát; követeléseiben szigorú és komoly, elhatározásában hajthatatlan, de a sikeres törekvés iránt kész és szíves elismerő, egyaránt figyelmes a legkisebb mint a legnagyobb irányában, mindenből ki tudva venni, a mi benne rejtett még öntudatlanul is; szűk körében s gyakran nagyon szegényes eszközökkel csaknem hihetetlen csodákat bírt művelni; egy helyeslő tekintete gazdag jutalom volt, egy nyájas szava megbecsülhetetlen adomány. Mindenki nagyobbnak s erősebbnek érezte magát ott, a hova általa állittaték, s helybehagyásának bélyege egy egész életre szóló fölszentelésnek tetszék. Csak a ki látta s hallotta, mily becsben tartották s mily kegyeletes hűséggel őrizték a Göthe és Schiller korabeli veteránok e hőseik s szellemdús működésök emlékezetét, mily elragadtatással beszéltek tevékenységök legkisebb részleteiről, s csak neveik pusztá említésére mint ragyogtak ifjonti tüzzel szemeik: csak annak lehet fogalma arról a meleg ragaszkodásról s lelkesült tiszteletről, melyet e nagy emberek gerjesztettek magok iránt«.

A Devrient Eduárd előadásából úgy látszik, hogy a színészeket nyomorúttól fizették. Még Jageman Karolina is, a herczeg kedvese s primadonna létére, csak hatszáz tallér évi díjat kapott, háromszáz tallér nyugdíj-igénnyel,

atszáz tallér pedig nem teszen ezer forintot. A mellett a színészeknek nem volt szabadságidő s vendégszereplés engedve, a mi által fizetésükön*) felül még valamit kereshettek volna. Így Weimar csak azokat vonzhatta volna, a kik magok is érezték középszerűségöket; de a Göthe és Schiller neve mégis egynehány kitünő színészt vont oda.

Mily eszközökhöz volt kénytelen nyúlni olykor az igazgatóság, csekély és gyöngé társaságával, a következő adomából is kitűnik. A *Varázssip* című operát adták, de az Éj királynéja oly előrehaladt viselős állapotban volt, hogy lehetetlen volt fölléptetni. Más énekesnő nem volt a szerepére. Ily helyzetben Göthe azt tette, hogy az énekesnővel a színpad mögött énekellette el a szerepét, míg egy más színésznő néma játékkal adta azt elő a színpadon.

Mikor a Göthe és Schiller közötti viszony szorosabbá lett, a színház valóban komoly és ünnepélyes arcot öltött. Természeti hajlamánál fogva, hogy mind az iránt érdeklődött, a mi barátjait mélyebben érdekelte, Göthére is elragadt a Schiller drámairói lelkesedése, s úgy kezdte nézni a színpadot, mint a nemzet művészeti iskolázásának eszközét. Előadták *Don Carlost*; nem sokára Schiller színre alkalmazta *Elmóntot*, (melodramai modorban, a mi a külső hatás iránti előszeretetét árulta el); de valamennyi közt a legnagyobb vállalat volt a *Wallenstein* színrehozatala. A hatás óriási volt, s úgy látszott, hogy a weimari színpadon csakugyan sikerült egy új és nagyszerű drámai előadási stílus behozatala. De ez csak múltó csillám

*) A weimari színészek különböző fizetéseire, lásd Pasqué ily cz. munkáját: *Goethe's Theaterleitung in Weimar I.*

vala. A két költő igyekezetei tévuton jártak, mint a következő megmutatta. Így nem lehet a drámát megalapítani. A drámai kor lejárt s nem lehetett visszaidézni, ily alakban legalább nem.

»A weimari iskola« — írja Devrient, *) a ki itt mint szakember beszél s méltó hogy meghallgassuk — »ámbar azt kívánta a művésztől, hogy, hasonló maradjon a természethez, **) — a mellett még is a szép és nemes új zászlaját tűzte ki s ahhoz akart mérni minden jelenséget a művészet körében. Az addigelő uralkodott irány sem hanyagolta el teljességgel a szépet, csak hogy szép valódiságot (eine schöne Realität) keresett; most éleselmű megkülönböztetéssel — a szép igazat (die schöne Wahrheit) kívánták. Addigelő az élő természet volt a jelszó, most kiművelt izlés lett a szabály. A színészeknek el kellett szokniok a velők született német modortól s szabadabb, általánosabb felfogásnak hódolniok; ki kellett emelkedniök a különleges s az egyéni szűk korlátai közül és az általánosra, az eszményire kellett fölküzdeni magokat.

»Uj és nagyon nehéz követelések voltak ezek a színészektől. Azelőtt a józan, értelmes felfogás, élénk és fogékony érzés jóformán elég volt a természetes tehetség kifejtésére, mert a színész föladata szeme előtt s elérhető távolban állt; most mindenek fölött izlését vették igénybe, azt követelték tőle hogy finom s kiművelt ösztöne legyen, a mi pedig bizonyos határig, tudományos, történelem- s

*) Geschichte der deutschen Schauspielkunst. 225. l.

**) Góthe bevezetése a Propylaeumokhoz. (Einleitung in die Propyläen 1798. XXVI. 225. l.)

régiségtani képzettséget tett föl; mert a természet helyett, a mi addig volt, most az antik lön a beszéd s alakítás mintája. A színészi osztály tényleges műveltsége teljességgel nem volt arányban a követelésekkel; mit volt hát mit tenni? A weimari iskolának meg kellett elégednie az időmítással, külsőleges begyakorlással kellett pótolni azt a minek benső s magasabb értelmi képzettségből kellett volna folynia; s e képzettség által megnevesített természetességből. De nem maradt más választása. Irodalmunk szelleme példátlan erővel haladt azon magaslat felé, a melyen bármely más nemzet irodalmával mérkőzhetett; s magával vonta a színművészetet is, a micsodás volt. Ha előbb még arra dolgoztak volna hogy a színészek képzettségét arra a fokra emeljék, melyen az irodalom diadalmas haladásával egy színvonalon álljon, elszalasztották volna a pillanatot, melyben a színpad megbecsülhetetlen szolgálatot tehetett a nemzeti mivelődésnek.

»A Göthe és Schiller főhivatása az volt: hogy emeljék a költészetet; hogy a nemzet értelmiségét magasabb eszményi körök felé irányozzák; az ő közvetlen dolguk az irodalom volt, a színpad csak másod sorban; sőt az csak eszköz volt nekik, céljokra. Teljes erejökkel a drámai művészetnek élni, s egyedül annak és az által élni, mint Shakspere és Moliére, eszökbe sem jutott; Lessinget sem akarták utánózni, a ki kizárólag a művészetben csüngött s minden erejét arra fordította. Ők a független irodalmi dráma álláspontjára helyezték magokat és műveiket. A műfajok közötti régi szakadás ismét előtérbe lépett: a mű-dráma ellentétbe jött a nép-drámával; s a a költői művészet a drámai fölé került. Don Carlos és Wallenstein nem a tényleges színpad számára voltak szánva eredetileg s csak nagy fáradsággal és áldo-

zattal voltak arra alkalmazhatók; *Faust*-ot, *Tasso*-t, *A törvénytelen leányt* (*Die natürliche Tochter*) irtában, Göthe nem tartotta szeme előtt a színpadot s nem gondolt előadhatásukra, a mit csak úgy nézett, mint színpadi kísérletet. Ennek természetes következése az volt hogy miután a két nagy költő a maga darabjait a meglevő színpadhoz alkalmazta s épen nem volt válogató ez alkalmazás módjában és eszközeiben, tehát az előadást is hasonló erőszakossággal hajtotta, s abban is megelégedett azzal a mit a meglevő színészi erők, külsőleges begyakorlás után épen nyújthattak. A drámai művészet így nem érhetette el azt a magaslatot, a melyen képes lett volna műveiket megérteni s független művészi előadásban megtestesíteni.

»Ha már ez az új iskola saját tekintélyét az izlés dolgában el akarta ismertetni, e tekintélyt bizonyos mérvű kényuralommal kellett fentartania. Kényuralommal, úgy a színészekkel mint a közönséggel szemben, miután mind a kettő nyakig úszott a csiszolatlan természetességben. Mint a szerencsétlen Neuber, mint Schröder, nyolczvan éves korában, úgy tették magokat Schiller és Göthe is határozott ellentétbe a többség izlésével. Teljesen aristokratai állást foglaltak a közönséggel szemben s az eszményi elvet szellemi felsőbbségök egész hatalmával fentartották; sőt készek voltak az uralkodó izlést a gúny legélesebb fegyverével is megtámadni. Levelezésök azt a megvetést, a melylyel a tömeg iránt s a népies izlés bajnokai iránt viseltettek, egész meztelenségében mutatja, mely úgy látszik elválaszthatatlan a nagy szellemeknek az eszményiebb emberiség iránti lelkesültségétől. Semmiben sem keresték a sokaság helyeslését, semmiben sem alkalmazkodtak az uralkodó izléshez, annál kevésbbé hizelegtek annak.

»A zsarnoki erély, a melylyel Göthe az eszményi el-

vet, minden akadály ellenére, keresztülvitte: szükségkép érezte magát színház-igazgatásában is. Előbbre kellett vinnie a drámai művészetet, s a közönségtől tiszteletet kellett kicsikarnia iskolájának kísérletei iránt: oly két feladat, a mely arra kényszerítette, hogy a katonás parancsolásban még Schröderen is túltegyen . . .«

Nemcsak a versszavalás és rhythmus, hanem még a kiejtés nehézségeit is le kellett győzni. A német nyelv, még a legjobban beszélve is, kemény, kiállhatatlan ocsmánynya válik pedig a kiejtés azon gondatlan szabadságában, a melyet az egyes tájszólásokban, vagy egyes osztályok szokásában fölvesz, mint néha a természettől különben is csúnya emberek külsejüket a visszataszítósaágig elhanyagolják. A svábok, az osztrákok, s különösen a weimariak, szörnyen bosszantották Göthét tájkiejtésökkal. »Az ember alig hinné hogy a b és p meg a d és t különböző négy s nem csak két hang«, — mondta a költő Eckermannak — »mert ezek csak lágy és kemény b-t s lágy s kemény d-t ismernek, mintha p és t nem is volna a világon*). Az ilyenek szájában aztán a Pein (kín) és Bein (lábszár) egy; a Pass (útlevél) az a mi a Bass (basszus) s a Teckel (kutya-faj, borz-eb) a mi a Deckel (fedő).« Egy ilyen színész, a legszenvedélyesebb jelenetben, kedvese szemrehányásaira, a helyett »Oh ende! (oh, végezd) azt mondja: oh ente! (oh te kácsa!)

A Wallenstein sikere, mely színpadis művészi siker volt egyaránt, az eszményi iskola javára már eldön-

*) A Ludecus könyvében: Aus Goethe's Leben, Wahrheit und keine Dichtung, van egy adoma Graf-ról a Schiller kedvencz színészéről, hogy mikor a nagy Talmát látta, így kiáltott föl: »Dalma ist ein Gott.«

teni látszott az ütközetet; látszott, de nem úgy volt. Ezen-
túl csak a művészetre volt szabad gondolni, az lett min-
den; annyira vitte Göthe azon elv alkalmazását hogy »a
művészet az első« *), hogy a színésznek világért sem en-
gedte volna meg, hogy »megfeledkezzen a közönségről«. Az ő elve az volt, hogy két színész közötti jeleneten min-
dig érezni kell, hogy harmadikúl ott van a néző, a kinek
beszélnek. Ennélfogva a színésznek nem volt szabad fél-
oldalt fordúlva (profilban) állani, vagy a fenékszin felé be-
beszélnie, semmi szín alatt. Nekik csak előadni kel-
lett a jellemeket, nem pedig azonosítani magokat azok-
kal. Schmidt Henrik beszéli, hogy' ereszkedett Göthe a
legkisebb részletekbe, mikor neki leczkéket adott a színé-
szetből. A Hamlet híres »lenni vagy nem lenni« — mono-
logjában megengedte Schmidtnek hogy jobb kezét állá alá
tegye, míg a ballal a jobb könyököt támogatja; de nem
akarta megengedni, hogy ezt a balkezet ökölbe szorítsa s
követelte hogy a két középső ujját tartsa egymás mellett,
a hüvelykét s a más két ujját pedig külön amazoktól **).
A színészi taglejtésben megfordította a régi elvet s azt
követelte hogy első legyen a szépség, azután az igazság:
erst schön, dann wahr. ***)

Senkit sem fog meglepni, hogy ez az irány, ez az
elfogultság az eszményi iránt, végre oda vezetett, hogy
vissza kell állítani jogaiba azt a legtökéletesebb alakját a

*) Lásd Szabályok, színészek számára cz. uta-
sításait: XXXI. 353. s köv. ll.

**) Erinnerung. 110. l.

***) A kik még megmaradtak a régi weimari iskolából,
most is emlegetik ez időszakot, s a színészeknek, oly szükséges,
idomítását. Egyiktől, a ki iránt Göthe nagyon szives volt, hallot-
tam sokat, a mi a fentebb mondottakat teljesen megerősíti.

drámának, a melyet ez az irány hozott létre, — tudniillik a Lessing által oly könyörtelenül nevetségessé tett francia tragédiát. Sőt Göthe maga lefordította a Voltaire *Mahomet* jét, melyet 1800-ban elé is adatott, s később még *Tankréd*-jét. A Terencz *Adelphi*-e (a testvérek), fordította Einsiedel; *Ion* Schlegeltől; a Racine *Phédra*-ja, fordította Schiller; s végre a Schiller *Messinai ará*-ja, eléggé tanusítják, mily messzire távozott a weimari iskola a maga eredeti céljától: a modern nemzeti drámától. Maga Shakspere is kénytelen volt eltérni, hogy ez a klasszikai mánia javítsón rajta. Schiller lefordította *Macbeth*-et; hogy' ferdítette el, utána nézhet a kíváncsi olvasó; elég annyit megjegyezni, hogy a boszorkányokat fátumokká változtatta*) s Voss Henriktől halljuk hogy e bős testvéreket három, szépen öltözött, fiatal leánynyal játszták. Ezután az sem fog meglepni, hogy a Terencz vigjátékát valóban római álarczú színészek adták elé, — megfosztva ezzel az arcjátéktól, a modern színjáték egyik alapjától. Ily sajnos balfogást elég említeni, hogy felfoghatóvá tegyük hatását. Még csak egy hiányzott e tudós műkedvelősegből: hogy a színészeket kothurnusba nem hágatták s latinúl és görögül nem szavaltatták.

Mig az ókor művészetét így erőltették, közbe-közbe kísérleteket tettek Shakspere-rel, Caldèronnal, Gozzival; mindennel, csak népi s nemzeti élettel nem — s Weimar a művészet nagy iskolájának kiáltaték ki, a mit az irodalmi világ komolyan s buzgón el is hitt. Hát a többi közönség? Feleljen maga Göthe: »Itt Weimarban tiszteletemre eléadták *Iphigeniá*-mat s *Tasso*-mat« —

*) Később a boszorkányokat ismét visszaállította. Ford.

beszélte öreg korában Eckermannnak — »de hányszor? Alig egyszer három-négy évben. A közönség unalmasnak találta. Meglehet igaza van... Egykor komolyan hittem hogy meg lehet teremteni a német drámát; de nem volt semmi hatás, semmi lelkesülés; maradt a régiben minden.«

Német drámát teremteni, költői művekkel s a régi- nek fölélesztgetésével, ebbe a csalódásba csak oly ember eshetett, a ki nem volt igazi drámaíró. Több ízben megtagadtam Göthétől az igazi drámaírói tehetséget; s ítéletem nemcsak munkáiból vett bizonyítékokkal támogathattam, hanem, úgy hiszem, döntőleg be lehet bizonyítani a Shakspeare-re tett kritikai észrevételeivel s azzal, a hogy' a Shakspeare műveit színre alkalmazta. A mily mélyen fel tudta fogni a költőt, úgy tetszik nekem, ép oly tökéletesen félreértette a drámaíró. Azt állítja határozottan, hogy Hamletben a szellem, s a Macbeth boszorkányai olyasminek adnak alakot, a mit jobb volna csak képzelgetni; hogy olvasva elfogadhatók, de előadva zavarják sőt semmivé tesz a hatást. Ily gyökeres tévedést czáfolni sem érdemes. Az olvasó, ha egyszerre át nem látja, elhiheti, hogy tökéletesen avatatlan a drámai művészet titkaiban. Például arra, mily teljesen félreértette Göthe a Shakspeare művészetét, fölhozom a Romeo és Julia átdolgozását, a melyre nem kissé büszkélkedett. A tárgy eléggé irodalmi érdekű, — a benne érdekelt két név tekintetéből — hogy egy kis kitérés megbocsátható legyen érte.

1811-ben dolgozta át a szinpad számára Romeo és Juliát; s miután ez átdolgozás közelebből föl- találtatott s Boasnál meg is jelent,*) egész kényelemmel szemügyre vehetjük. Alig van a Shakspeare darabjai közt

*) Nachträge zu Goethe's Werken.

egy is, melyet egy nagy költő s drámaíró méltóbban kívánhatna átdolgozás alá venni mint épen Romeo és Julia ; mert míg egyfelől tele van élettel, jellemmel s drámai mozgalommal, másfelől sok tekintetben alantabb áll mint a Shakspere legnagyobb remekei. Majd minden jeleneten meglátszik a fiatal író keze. A gyakori rímelés, az erőltetett retorika s szófordulatok, a béna kifejezés s a fő-remekekben oly dúsan áradó szenvedélyes és mély költői erő hiánya mutatják hogy ifjúkori mű. A nagy helyzetek legtöbbjében szónokias szöszaporításokkal találkozunk a velős, és a szenvedély tüzétől áthatott nyelv helyett, a melyet Shakspere oly hatalmasan tudott alkalmazni később. Így, a mikor Julia halálos bizonytalanságban hánykolódik, vajon meghalt-e Rómeo, s kétségbeesésében üres szójátékokkal tetszeleg magának (III. felv. II. szín.). Vannak kritikusok, a kik ezt védik (mit nem védnének Shaksperében ?) s tetszős érveket találnak annak bizonygatására hogy ez valódi szenvedély ; de én egy újabbkori írónak sem tanácslanám, hogy így írjon, ha ezeknek a kritikusoknak a tapsait meg akarja nyerni.

De ne gondolja senki, hogy érzéketlen vagyok e mű szépségei iránt, mely kitűnő tulajdonaiért mindenkinek kedvence. — A fiatal Shakspere — de tagadhatatlanul a Shakspere műve. Nem csak hogy bámulatos élnékséggel s változatossággal tudta előadni tárgyát, hanem jellemeikkel is megnépesítette s e jellemeket igazi drámai mozzanatokkal elevenítette meg. Gondoljunk az öreg Capulet-re, Tybaltra, a Dajkára, Péter, Gerő és Sámsonra, a Gyógyszerészre, — mind csupa mellékalakok, még is mindenik határozott egyén. Apró, de élnék és mesteri vonásokkal domborodnak ki a vászon lapjáról.

Az ember azt gondolná, hogy a drámaíró, ha e mű

hiányainak orvoslásába fog, minden igyekezetét azokra a helyekre fogja fordítani a hol a mű leggyöngébb s így tisztítja meg a drámai eszme tiszta búzáját minden polyvától és ocsútól; senki sem várná, hogy azokat az élénk vonásokat törülje el, melyek a jellemekbe életet adnak, vagy a tárgy azon drámai oldalait, a melyek a szint meg-elevenítik. Pedig ezt, s csakis ez tette Göthe. *)

Shakspere a maga életteljes expositiói egyikével nyitja meg a darabot, mely a helyzet egész magvát magában hordja, s a néző figyelmét egyszerre leköti. A Capulet ház szolgálai hemzsegnének az utcán s alig találkoznak a Montagu-ház szolgálival, összetűznek s hajba kapnak. Tybalt és Benvolio csakhamar bele keverednek a veszekedésbe, s nem sokára az öreg Capulet és Montagu is oda jó. A két ház egész viszálya — a mi a darabnak a csomóját képezi — elevenen áll előttünk. A herczeg fellépte, a ki halállal fenyegeti azt a ki Verona utczáit fölzavarja még, a másik tragikai rugót állítja élénk. Az egész expositio a drámai művészet kitünő példánya. De Göthének oly kevés érzéke volt az igazán drámai iránt, hogy kihúzta ezt az egész expositiót, s átdolgozását, mint egy vig operát, az ünnepély lámpáit s füzereit rendező szolgálak karénekéve nyitja meg; a Capulet-ház előtt:

Zündet die Lampen an,
Windet auch Kränze dran,
Hell sey das Haus! stb.

*) Egy levelében, Wollzogennéhez, említi az imént befejezett átdolgozását s így szól felőle: »kitűzött czélom volt: összeszedni s egymással öszhangzásba hozni, a mi a műben legérdekesebb volt; mert Shakspere lángesze, kora és közönsége hajlamait követve, kénytelen volt sok össze nem illőt is egybe halmozni, hogy az uralkodó izlésnek hizelegjen.« — *Litterarischer Nachlass der Frau von Wollzogen*. I. 437.

Álarczosok jönnek s bemennek a házba. Jó Romeo is Benvolióval, beszélgetve. Beszélnek a családi viszályról, melyet Shakspere szemünk elé hozott. Romeo említi ugyan Rozalindát, de a vágy túlzó s nagyszavu szeszélye, mely a Shakspere Romeójánál nyilatkozik (célzatos ellentétben a Julia iránti szenvedélylyel) ki van húzva. Bemennek a Capulet-házba, a hol Benvolio, azt igéri, szebb arcot fog mutatni neki a Rozalindáénál. De mielőtt még belépnének, odaér Mercutio is, s itt a Shakspere tanulmányozója ugyancsak ránczba vonhatja a homlokát annak a láttára, hogy' teszi Góthe szándékosan tönkre ezt a költői alakot. Nem csak a hires Mab királyné-féle rajzot kihagyja, hanem még azt mondatja Mercutióval, hogy ő nem megy a bálterembe, nehogy ráismerjenek — szép alakjáról. Ezt az egész részletet le kell fordítanunk s idéznünk, különben az olvasó el sem hinné a szavunkra.

R o m e o. Jer velünk ;

Végy álarczot magadra és köpenyt.

M e r c. Hiába tennék álarczot, mit ér ?

Rám ismernek, kit minden gyermek ismer.

Én hires legény vagyok ; valami jellemző van alakomban és hangomban, járásomban és minden mozdulatomban.

B e n v o l i o Csakugyan ! A potrohod nagyon csinos.

M e r c u t i o. Könnyű beszélni, nektek, ti fogpiszkálók, babkarók ti ! Ti rongyot rongyra aggattok magatokra, folt hátán folt ! ki bont ki belőle ? De én, ha a legvastagabb köpenyben, a legbutykosabb orral jelenek is meg, mindjárt azt suttogják a hátam mögött : Ni, Mercutio ! Istenemre, ez Mercutio ! Ez iszonyú bosszantó volna, ha nem volna dicsőség. S mivel Mercutio vagyok, hadd legyen Mercutio, s maradjak örökre Mercutio. No, isten áldjon. Végezzétek a dolgotokat, tőletek telhető legjobban, én a vánkosomon keresek kalandokat. Légies álom fog ott játszani velem, mig ti itt kergetitek álmaidokat s csak úgy nem foghatjátok meg, mint én az enyémet !

Hajnla én már friss — s megint talpon leszek, *

Mig unalom s szerel'mről ásítnak ezek ! (El.)

Imé mi vé vált Mercutio! — következik a báljelenet. A dajkát ugyan föllépteti, de minden egyéniséget letörül róla; minden jellemző vonást elmos a kiméletlenül törő kéz. Shakspere-ről szóló értékezésében *) megtaláljuk a kulcsot a kihagyásokhoz; mert azt mondja, hogy »a dajka és Mercutio csaknem egészen megrontják a cselekvény tragikai jellemét s csak bohózatos toldalékokul tekintendők, miket a mai színpad nem tűr meg.« E jeleneten nem tett fontosabb változtatást: a legnevezetesebb a herczeg megjelenése, a ki feljő a bálba Mercutioval, czélja levén a Capuletek és Montaguk társaságába vegyülni s így a két ház kibékülését eszközölni. A régi viszályról ismét csak beszélnek, mintha a beszéd pótolhatná a cselekvést. A darab többi része meglehetősen az eredeti nyomain jár, csak két változtatás van a mi figyelmet érdemel: az egyik valóban javítás, a másik rendkívüli s megmagyarázhatatlan balfogás.

Hogy a balfogással kezdjük: az olvasó tudja, mily éles ellentétbe állította Shakspere a higgadt, tiszteletreméltó Párist, a ki Juliát a szülőitől kéri meg, a heves Romeóval, a ki egyenesen a leányhoz fordul. Amaz csak a szülők egyezését keresi, a leányéval nem gondol; emez csak a leány szerelmét kéri s a szülők ellenséges indulatával daczol. Mit gondol az olvasó, Göthének a drámai érzékéről, ha megmondom, hogy nála ez az ellentét egészen elmosódott! Páris Juliának vall szerelmet, már rég imádja titkon, mielőtt kezét merné kérni szülőitől.

A másik változtatás javára válik a drámaiságnak, bár a Shakspere-rajongók bizonyosan elítélik azt is. Abban áll, hogy a darabnak vége van a Julia halálával, csak

*) Shakspere und kein Ende. XXXI. k. 312. l.

a barát rövid magánbeszéde mondja még el az erkölcsi tanulságot. Semmi sem is lehet drámaiatlanabb, sem unalmasabb, mint a hallgatók előtt jól ismert tények hosszas fölemlegetése, a melylyel Shakspere a darabot végzi.

Ezt a Romeo és Juliát nemcsak Weimarban adták elő, hanem Berlinben is ez uralkodott a szinpadon a legutóbbi időkig. Első előadásakor ugyan a berlini kritikusok épen nem nyilatkoztak kedvezőleg róla; Zelter azt mondja, különösen nem tetszett nekik a befejezés. Talán azért nehezteltek, hogy nem unatkozhattak rajta?

Eleget mondottunk már a Göthe és Schiller törekvésének, megteremteni a német drámát, a jellemzésére. S e törekvést, bár magában hordta bukása okait, nem nézhetjük rokonszenv nélkül, már csak magas s nemes iránya miatt sem. Ez irány tévúton járt; de fenkölt lelkek tévedése volt, a kik feljebb tudtak nézni koruk igényeinél. Nem tudták elhitetni magokkal, hogy a dráma, melyet a művészet legmagasabb formájának tartottak, megszűnt volna világi prédikáló-szék lenni, s csupa mulattatás eszközévé válhatott volna.

A Schiller halálával megszűnt a Göthe élénk részvéte is a színház iránt. Gróf Edeling udv. marshall adatott mellé tényleges igazgatóúl, de nem korlátlan teljhatalommal, mely azontúl is a Göthe kezeiben hagyatott. Ez 1813. vége felé történt. 1817-ben pedig a fiát, Göthe Ágostot nevezték ki igazgató-segédül. Így a színház nyakán volt egy titkos tanácsos, teljhatalommal, de tétlenül, egy főmarshall s egy udvari apród. A szinfalak mögött sem álltak jobban a dolgok. Már régóta szövődött az ármány, a Jagemann Karolina vezérlete alatt, hogy Göthét lemondásra kényszerítsék. A herczeg barátja s a herczeg kedvese közt soha sem volt valami barátságos indulat. A nő természet-

sen féltékeny volt a Göthe befolyására. Mint igazgatása alatt álló színésznőnek véget nem érő apró sérelmei s panasza lehettek. Ha a költő kevésbé mély gyökeret vert volna a herceg hajlamában s érdekeiben, e vetélkedés nem tarthatott volna oly soká. Végre is bekövetkezett a válság.

Akkoriban 1817-ben, egy Karsten nevű komédiásnak egy uszkárja volt, mely a czimszerepet A Montargis kutyája című ismeretes melodramában oly pompásan játszotta, hogy a közönség csak úgy tódult a nézésére mindenütt, Párisban úgy mint Németországban. Lehet képzelni, Göthe mily bosszús szomorúsággal hallotta ezt. A drámai művészetet egy uszkár szorítja le a szinpadról! Különben is ki nem állhatta a kutyákat s most azt kell hallania, hogy egy kutya, Németország valamennyi szinpadán nagyobb sikerrel szerepel, mint a legjobb színészek. Ezt az alkalmat nem lehetett elszalasztani. A herceget, a kinek a kutyák iránti előszeretete ép oly ismeretes volt, mint a Göthe ellenszenve, több oldalról elkezdték erősen ostromolni, hogy hívja meg Karstent az uszkárjával Weimarba. Mikor Göthének ez értésére esett, mondá: »A mi színházunkban szabály van: Kutyák nem bocsáttatnak a szinpadra;« s többet nem is gondolt rá. De a herceg már akkor irt volt Karstennek s meghívta kutyástól. A Göthe ellenzését rendszeres önkénykedésnek nevezték s tüntetőleg »csodálkoztak«, hogy valaki egy fejedelem ohajtásának ily csekély dolgokban ellene szegülhet. A kutya megérkezett. Az első próba után Göthe kijelentette, hogy neki többé semmi köze oly színházhoz, a melyben kutyát léptetnek föl; s rögtön elutazott Jenába. A fejedelmek nehezen türik az ellentmondást; s a herceg, végre is csak fejedelem volt. Egy magához méltatlan pillanatban a kö-

vetkező rendeletet írta, mely kifüggesztetett a színháznál s Göthének is megküldetett:

»Értésemre esett nyilatkozataiból arra a meggyőződésre jutottam, hogy Göthe titkos tanácsos ur magát a színház-igazgatóságtól fölmentetni ohajtja, a mit ezennel meg is engedek.

Károly-Ágost.«

Bántóbb elbocsáttatást a rosszakarat sem sugallhatott volna. A herczegnél csak a durvaság s indulatos véralkat kitörése volt, mely nemes tulajdonaira árnyat vetett. Göthe súlyosan érzé a csapást. »Károly-Ágost soha sem értett meg!« kiálta föl, mély sóhajjal. Ily bántalom, kora legnagyobb férfiának, s régi barátja- és bajtársától, a ki negyvenkét éven át inkább barátja, mint fejedelme volt, a ki azt mondta hogy egy sir fogja befogadni tetemeiket, s még ahhoz egy kutya miatt, a mely mögött nyomorult szoknya-ármány rejlett! A gondolat, hogy örökre oda hagyja Weimart s elfogadja a Bécsből tett fényes ajánlatokat, sürgetőleg tolúlt elméjébe.

De a herczeg, dicséretére legyen mondva, csakhamar átlátta mily méltatlan tettet követett el indulatában, s engesztelő hangon irt Göthének: »Kedves barátom« — írja — »több izben elejtett szavaidból azt következtetem, hogy szívesen vennéd ha a színház-igazgatóság aprólékos gondjaitól s bosszuságaitól megmenekülhetnél, de hogy azért kész volnál azt tanácsoddal és hozzájárulásoddal segíteni, valahányszor arra — a mi kétségkívül gyakran fog történni — az igazgató által fölkérétnél. Szívesen teljesítem óhajtasodat; kifejezve köszönetemet azért a sok jóért a mit e nehéz s vesződéséges ügyben létesítettél, kérve hogy tartsd fenn érdeklődésedet annak művészeti előmenetele

íránt, és remélve, hogy e fölmentés javára fog válni egészségednek. Ide zárom a fölmentésedet tartalmazó hivatalos levelet s a legjobb egészséget kívánva, vagyok — stb.» A felhő eloszlott; de semmi kérelem sem bírhatta rá többé Göthét hogy ismét átvegye a színház igazgatását, sőt fiát is eltávolította az igazgatóságnál elfoglalt állomásából. Meg tudta bocsátni barátjának hirtelen tettét s meggondolatlan szavát; de büszkébb volt mint a herceg, s szilárdúl ragaszkodott elhatározásához, hogy nem lesz több köze oly színházzal, a mely egyszer egy ügyes kutya fölléptetéseig alázza magát.

Mily gúny, s a gúnyban mily tanulság fekszik e történetben! A művészet nem kell Weimarnak; azért egy uszkárnak ad helyet.

VI. FEJEZET.

Schiller utolsó évei.

Az előbbi fejezetben az elbeszélés folyama évek és események fölött haladt át, a melyekre most már vissza kell térnünk. 1817 helyett 1800-ban vagyunk ismét. Schiller épen most telepedett le Weimarban, hogy ott, nagy barátjával együtt, nemes munkálkodásban végezze napjait. Nem lesz érdektelen az olvasónak egy pillantást vetni a Göthe mindennapi életrendjére; annál kevésbbé, mert ily pillantást egyetlen egy kézen forgó munka sem ad.

Hét órakor kelt föl, néha még korábban is, elég hosszas s mély alvás után; mert, mint Thorwaldsennek, neki is »valódi tehetsége volt az alvásra,« melynél csak a folytonos munkálkodásra való tehetsége volt nagyobb. Tizenegyig szakadatlanul dolgozott. Akkor egy csésze csokoládót hoztak, s azzal folytatta a munkáját. Két órakor ebédelt. Ez volt főétkezése naponként. Roppant nagy étvágya volt. Még a mikor arról panaszkodott is hogy nem éhes, többet evett mint a legtöbb ember. Puddingot, kalácsot, édességeket mindig szívesen fogadott. A bora mellett hosszasan elüldögélt, vidáman csevegve egyik-másik barátjával (mert soha sem ebédelt maga), vagy a színészek egyikevel, a kik gyakran jöttek hozzá, ebéd után, átnézni szerepeiket s meghallgatni utasításait. A bort szerette s naponként megivott két három üveggel.

Nehogy ez a tény rossz benyomást tegyen, sietek olvasóimnak eszébe juttatni atyáink borozási szokását. Nálunk sem volt ritkaság a három palaczkos ember, pedig Angliában az három üveg portót vagy burgundit jelentett, s Göthe, rajnavidéki létére, gyermekkorától szokva volt a boritalhoz s oly bort ivott, a mit angol kortársai viznek neveztek volna. A mennyit megivott, az legfeljebb fölvidította, de soha sem tette alkalmatlanná sem a munkára sem a társaságban való megjelenésre. *)

Bora mellett órákig elüldögélt; más csemegéje (Desert), még a szokásos fekete kávé sem volt asztalán ebéd után. Életmódja rendkívül egyszerű volt; s mikor még közepes módú emberek is viaszgyertyát égettek, neki két szegény faggyugyertya világított. Esténként gyakran elment a színházhoz, s rendes pohár puncsát oda vitték hat órákor. Ha nem volt a színháznál, barátai látogatását fogadta otthon. Nyolcz és kilencz óra közt egyszerű vacsoráját hozták föl, de soha sem evett egyebet mint egy kevés salátát vagy becsináltat. Tíz órákor rendesen ágyban volt már.

Sokan látogatták. A Krisztina leveleiből (Meyerhez) következtetjük, hogy nagyban gyakorolhatta a vendégszeretetet, miután hónaponként körülbelül 50 font va-

*) A rajnavidékiek élete ezer év óta olyan mintha borba volna mártva, a rajnavidéki ember olyan mint a régi jó hordó, belül egészen borkővel van bevonva. A bor a hitvallása. Mint Angliában a Cromwell korában a király-pártiak ismertető jele a húsos pástétom, a pápistáké a mazsolás leves, az istentagadóké a rostélyos volt: úgy lehet megismerni a rajnavidéki embert a boros palaczkjáról. Jóra való czimbora a maga hét palaczkját is kiüriti napjában s a mellett mathusálemi életkort ér, ritkán részeg s legfeljebb a bardolfi rezes-orr bélyeget viseli. Liebig: Vegytani levelek. Toldalék.

jat hozatott Brémából s a boros pinczét is gyakran kellett megtölteni. Hirességének gyönyöre és átka volt, hogy a ki csak Weimar közelében járt, igyekezett látni őt. Látogatói gyakran nagyon érdekesek voltak; de még többször voltak alkalmatlan tolakodók, vagy még az unalmasságnál is türhetetlenebb igényű emberek. Azokhoz a kik tetszetek neki, végetlenül nyájas volt; a többiekhez hideg, sőt feszes. Ezért van, hogy némelyek azzal a lelkesültséggel emlékeznek róla, melyet csak a lángész képes ébreszteni; mások ellenben a csalódás sőt a megbántódás érzetével, modora miatt. A kimért méltóságos modoru miniszter kétségbe ejtette vagy bosszantotta azokat, a kik a szenvedélyes költőt keresték. S mivel e látogatók gyakran írók is voltak, természetes, hogy sértett hiúságukat epigrammokkal és kritikákkal bosszúlták meg. Hogy a sok közül csak egy példát említsek: Bürger, a kit Göthe pénzzel is segített, Weimarba menve egyszer, öntelten így mutatta be magát neki: »Ön Göthe — én Bürger vagyok«, ezzel akarva, látni való, kifejezni saját nagyságát s egyenlő lábra állítani magát Göthével. Ez a legudvariasabb kimértséggel fogadta, s a helyett hogy irodalmi s költészeti vitákba ereszkednék vele, semmiről sem akarta folytatni a beszédet, csak a göttingeni egyetemről s az ottani tanulók számáról. Bürger dühösen távozott, egy epigrammallyal boszúltta meg e fogadtatást s fünek-fának elbeszélte, hogy' bánt vele a kevély, hideg, feszes Geheimrath. Mások is hasonló fogadtatásról tudtak beszélni; s a közönség, mely mindig örül a botránynak, mindig szívesen hiszi a nagy emberekről hogy kis emberek, egyre növekedő karéneken ismételte e panaszos hangokat. Valami bántó volt a Göthe modorának e feszeességében, mely olykor a fennhéjázással volt határos. Megjelenése oly benyo-

mást tett, hogy Heine humorosan beszéli el, hogy első találkozásakor, előre kigondolt beszéde egészen kiütődött a fejéből s alig tudott valamit hebegni, hogy »milyen pompás szilva terem a Jénából Weimarba vezető út melletti fákön« *). A tekintély benyomását tevő egyéniség-bántó a nemtelen lelkületeknek; s Göthe bizonyosan közkedvességet nyert volna, ha, mint Jean Paul, nem visel nyakravalót s haját vállaira omolva viseli.

Jean Pault említve, eszembe jut idézni azt is, mely benyomást tett Göthe ő rá. »Félénken mentem hozzá. Minden embertől azt hallottam hogy a világon minden iránt hideg. Kolbné azt mondta róla, hogy már semmit sem csodál, még önmagát sem. Minden szava jég. Csak a mi különös, hozza még mozgásba szive idegeit; annál fogva azt kérdeztem Knebeltől: kővé tud-e változtatni vagy valami ásványvizbe bele mártva megkérgesíteni, hogy mint szobor, vagy ásvány jelenhessek meg előtte?« Szinte hallja az ember a városi pletyka visszhangját ez előadásban! A weimari tudatlanság csak szörnyülködni tudott a Göthe lelkesedésén, a melylyel szobrok s természeti tárgyak iránt viseltetett. »A háza« — folytatja Jean Paul — »vagy is inkább palotája, nagyon megtetszett nekem; az egyetlen egy Weimarban, mely olasz stílben épült; s milyen a lépcsője! Festvényekkel s szobrokkal teli Pantheon. Új aggály fogott el. Végre belépett az isten; hideg, kevés szavú. A francziák Páris felé nyomulnak« — mondá Knebel. — »Hm!« felelt az isten. Arcza tömör és élénk; szeme: tűzgyó. Végre a beszéd a művészetre fordulván, fölmelegült, — s önmaga volt. Társalgása nem oly gazdag s folyékony mint a Herderé, de beható, találó s nyúgódtt. Végre egy

*) Heine: Die romantische Schule; Erstes Buch. (Összes munkái VI. k. 101. l)

kiadatlan költeményét olvasta fel, vagy is inkább játszott a el, a melyben szive lángjai átlövelltek a külső jégkérgen; annyira, hogy lelkesültségemet kézzszorítással viszonzotta. Mikor elbúcsúztam, ismét megszorította kezemet s kért hogy látogassam meg még. Istenemre! szeretni fogjuk egymást. Költői pályáját befejezettnek tekinti. Felolvasásához semmit sem lehet hasonlítani. Olyan, mint a mély mennydörgés, suttogó eső-csöppekkel vegyítve.«

Most lássuk mit mond Jean Paul Schillerről. »Tegnap meglátogattam a köszikla Schillert, kitől az idegen úgy visszadöbben mint a meredek mélységtől. Alakja kiasztott, de szigorúan hatalmas s nagyon szögletes. Csupa él, de egy csöpp szeretet sincs benne. Társalgása ép oly kitünő mint írásai.« Schillert soha sem látogatta meg többet, a ki kétségkívül tökéletesen aláírta a mit Göthe irt róla: »Örülök hogy megismerted Richtert; igazságszeretete s önmivelési igyekezete egészen megnyerték neki szívemet; de mint társadalmi ember egészen elméleti-fajta s nem hiszem, hogy valami gyakorlati értékű közeledés jöhessen létre köztünk s közte.«

Ha a tolakodók és idegenek iránt hideg s visszataszító volt is, de tudott meleg és vonzó lenni azokhoz a kik iránt rokonszenvet érzett. Testvéries Herderhez és Schillerhez, atyai indulattal teljes szeretettel s pártfogással viseltetett oly emberekhez mint Hegel, akkor egy ismeretlen tanár, és Voss, a Homér fordítójának a fia *). Szenvedélyes ragaszkodást tudott költeni mindazokban, kik bensőbb viszonyban éltek vele, s szenvedélyes gyűlöletet sokakban, a kiket nem bocsátott bensősége szentélyébe.

*) A Voss lelkesült hálája olvasható Mittheilungen über Goethe und Schiller című emlékiratában.

A jelen század kezdete Schillert tevékenységben — s barátjának is tevékenységre való ösztönzésével fáradozva találta. De a Göthe teremtmény lángeszét elméletek vonzották, s különféle elfoglaltatás zavarta. Ő nem volt az az eszmélkedő, önbíráló költő, a mi Schiller; ő önkénytelen, ösztön-szerű költő volt. S ebből az következett, hogy az eszmélkedés nemcsak hátráltatta s meg-megakasztotta, hanem félre is vezette a jelviség célzatosságaira, a művészet ama fényes palotájának, melyet emelt, az egyetlen setétebb szögletébe. Ismét Faustot vette elő s a Helena klasszikai intermezzóját írta meg. Sok dolga volt a színházzal, sokat foglalkozott a tudományokkal; az év végén pedig veszélyes betegségbe esett, mely komoly aggodalmat költött a herczegben, s az udvar körében, a melyet Steinné is említett a fentebb (V. könyv, VIII. fejez.) idézett levelében. Nehány hét múlva fölgyógyult s a Theophrastus értekezését a Szinekről kezdte fordítani s Fauston és a Törvénytelen Leányon dolgozott.

Mig az irodalom két vezére, nemes vetélyben s testvéri szeretettel dolgozott együtt, mindenik a másik diadalainak örülve, a nemzet két partra oszolt, a felett vitatkozva, melyik nagyobb költő a kettő közül, mint Rómában a művészek, a Rafael és Michel Angelo elsősége fölött. »Nehéz dolog egy ilyen lángészt kellőleg méltányolni« — írja Göthe a két festőről — »még nehezebb mind a kettőt. Azért van, hogy a világ pártokra oszlással könnyit magán.« A jelen esetben a pártoskodás éles volt és soká tartó. A helyett hogy a Göthe tanácsát követve, azon örültek volna, hogy két ily költővel dicsekedhetnek, a közönség azon volt hogy egyiket a másik rovására emelhesse égbe. Schiller maga, bájos szerénységgel ismerte el társa fel-

sőbbségét s Körnerhez irt levelei egyikében azt mondja: »Góthéhez képest én csak kontár költő vagyok s leszek« — gegen Goethe bin und bleib ich ein poetischer Lump. De a többség őt vetélytársa fölébe helyezte, legalább szívében az első helyet adta neki. Gervinus sajátságos ellenmondásra figyelmeztet, műveik sorsát illetőleg. Schiller, a ki férfiak számára irt, a nők s az ifjúság kedvencze; Góthét, a ki megtartotta örök ifjúságát, egyedül a férfiak tudják igazán élvezni. Ennek az az oka, hogy Schillerben megvolt az a szenvedély és lelkesültség a mi Góthében hiányzott. Góthe maga mondta Eckermannnak, hogy az ő munkái soha sem tudtak népszerűséget nyerni; s kivéve Faustot és a kisebb költeményeket, nincs is oly munkája, mely a Schilleréivel versenyezhetne népszerűségben.

E pártoskodást saját bosszúja eszközeül használni föl: nagyon jó gondolatnak találta Kotzebue, a ki, miután Berlinben megkoszorúztatott s egész Németország-szerte könyek adójával üdvözlötetett; most szülővárosába Weimarba költözött. Az udvarhoz meghivatott ugyan, de a kiválasztott Góthe-Schiller-körbe nem nyert bebocsáttatást; a mi annyival inkább bosszantotta híuságát, mert Góthének egy tréfás szava is fülébe jutott. Japánban, a császár világi udvarán kívül a Dalai Lámának papi udvara van, mely bár titkos, de döntő befolyást gyakorol az ügyekre. Góthe erre czélózva, mondá: »Mit használ Kotzebuenak, hogy a japáni világi udvarnál elfogadták, ha a papi udvarból kizárva marad.« Kotzebue gondolta, hogy szétrobbantja ezt az udvart s maga szervezhet mást helyette, a melynek Schiller legyen a Dalai-Lámája.

Válogatott kis kör volt az, melyet Góthe, Schiller, Meyer, néhány kitünő hölgy, Einsiedel grófné, Imhoff kis-

asszony, Wolzogenne s még néhányan alkottak. A nők túlnyomó száma e körben, némi regényes színezetet öntött az önmagok által elfogadott szabályokra. Mikor Kotzebue megérkezett, az Amália hercegnő egyik udvarhölgye mindent elkövetett, hogy számára bejuthatást eszközöljön; de Schiller és Göthe, semmi áron nem akarván őt bevenni, egy új szabály utólagos beigtatását vitték ki, mely szerint »a társaság egy tagja sem vezethet be mást, akár weimarit, akár idegent, ha csak arra a többi tagok egyhangú beleegyezését előre meg nem nyerte.« A társaság némely tagjai közé e miatt némi hidegség fészkelte be magát; s Göthe, a kit már bosszantani kezdett, hogy Kotzebuet mindenképen be akarják vinni, végre azt mondta: »Az egyszer elfogadott szabályokat fenn is kell tartani; ha nem: akkor jobb feloszlatni az egész társaságot; a mi talán annál is kívánatosb volna, miután az állhatatosság a nőknek mindig nehéz és unalmas.« Erre a nők, természetesen, sértve érezték magokat. Kotzebue is tüzelte őket. Schiller éppen akkor utazott el Lipcsébe, s Kotzebue felhasználta távollétét, hogy nagy ünnepélyt rendezzen a weimari város házánál »a Schiller Frigyes megkoszorúzására.« Úgy volt kicsinálva, hogy először Don Carlosból, az Orleansi szűzből és Mária Stuartból adnak egyes jeleneteket; a Göthe egykori kedvence, most ellensége, Einsiedel grófné adja D'Arc Johannát, Imhoff kisasszony a skót királynét; Moreau Zsófia fogná szavalni az Éneket a Harangról. Úgy volt hogy Kotzebue, mint Thibaut apó jelenjék meg az Orleansi Szűzben, azután mint Harangöntő, s ez utóbbi minőségben széttörje a harang mintáját (mely vastag papir-gyúrmából lett volna készítve) s a mint azt széttörik, belőle a Schiller mellszobra tűnjék elő, melyet aztán a hölgyek megkoszorúzzanak. A készü-

lódések nagy tűzzel folytak az ünnepélyre. Egész Weimar nagy izgztottságban volt. A cselszövény sikert látszott ígérni. Karolina hercegnő megígérte hogy jelen lesz. Schillert nagyon unszolva hívták, de ő a Göthe házában úgy nyilatkozott, hogy betegnek fogja jelenteni magát. Göthe erre egyet sem szólott. Minden szó nélkül nézte s hallgatta a készüléteket.

»Arra számítottak« — beszéli Falk, a kitől ez egész történetet veszszük — »hogy e cselszövény el fogja hidegíteni egymástól a két nagy embert; kivált ha a gyanútlan egyszerű Schiller bele talál menni a neki kivetett hálóba. De a kik erre számítottak: nem ismerték a két embert. Szerencse mégis, hogy az egész terv dugába dőlt. A könyvtár igazgatósága nem akarta odaadni a Schiller mellszobrát s a polgármester nem engedte át a város házát. Ritkán virradt a weimari vig társaságra ennél gyászosabb és szerencsétlenebb nap. A legszebb, legbiztatóbb reményeket a teljesülés perczében látni megsemmisülve, nem olyan volt-e, mint a kikötőben szenvedni hajótörést! Képzelve az olvasó a most már egészen haszontalanná vált szalagok, csipkék, fátylak, virágok és gyöngyök nagy halmozát, nem is említve a harangmintának való papir gyúrmára, a vászon színfalakra és viaszgyertyákra tett kiadásokat. De képzelje a még nagyobb idő- és erőpazarlást, annyi szép szerep betanulására, képzeljen egy méltóságos orleansi szüzet, egy varázsbájú skót királynét, egy szeretetre méltó Ágnest, a mint egyszerre leszállítják őket a dicsőség képzelt magaslatáról s kénytelenek egy rossz perczben sisakot, pánczélt, jelmezt és diszt, mindent lerakni — s át fogja látni hogy ennél nagyobb csapás már nem is érhetne volna.«

Kevéssel ezután, — 1802. június 13-án — konfirmáltatott a Göthe fia. Herder végezte a szertartást s ez ismét

az egykori barátságos viszonyba hozta Göthével, melyet a Schiller iránti féltékenysége az utóbbi időben nagyon lehűtött volt. Herder féltékenyen nézte volt, mikor Göthe és Merck közt növekedett a bensőség, de még inkább elkeserítette a Göthe és Schiller közti barátság növekedése. Ő gyűlölte a Schiller bálványát, Kantot s Kantnak minden bámulóját és azt állította, hogy az új bölcsészet lerontja a keresztén erkölcsant. Vénült is már s ifjúkori fanyarságát a kor és betegség még növelte. Schiller neki minden tekintetben ellentéte volt; s a Wallenstein előadása »felbőszítette«. Göthe, a kinek bámulatos türelmességét oly nehéz próbára tette, de a ki soha sem szünt meg őt tisztelni nemes tulajdonaiért, azt mondta róla: »az ember nem mehet úgy hozzá, hogy meg ne örvendeztesse nyájassága s az ember nem jöhet el úgy tőle hogy meg ne sebezze a fanyarsága.« Göthének egy ideig a nevét sem említették a Herder családjában, vagy ha igen, csaknem ellenséges hangon; s mégis a Herder neje ezt írta Knebelnek: »Hálát adhatunk istennek, hogy Göthe él; nála nélkül Weimar türhetetlen volna.« Most egynehány napot töltöttek együtt Jenában, s azzal elváltak, hogy egymást ne is lássák többé. 1803. deczemberben Herder meghalt.

Míg Ritterrel természettudományról, Loderrel összehasonlító boncztanról, Himlyvel optikáról vitatkozott s a holdon észleleteket tett: egy nagy költemény, De Natura Rerum, eszméje támadt a Göthe lelkében, de az is, mint annyi más terve, csak tervben maradt. A nagy philologgal Wolffal való gyakori érintkezés a régiségtudomány felé fordította érdeklődését s Vossstól egy philolog szenvedélyes hevével igyekezett a versmértéktan elveit elsajátítani. Valóban meglepő s furcsa, hogy kora és nemzete legnagyobb költője, a vers minden alakjának legze-

neibb érzékű mestere, elméleti ismeretek szerzésével vesződik oly dolog körül, a mit ösztönével, már tökéletesen hatalmába kerített. Ez is jellemzi új irányát; elméleteket keresni s állítani föl a költészetben is.

A ki a *Natürliche Tochter* *)), melyet ekkoriban fejezett be, elolvassa, bizonyára az elmélet-hajhászatnak fogja tulajdonítani az élet és erő ama teljes hiányát, mely e színművet oly »márványsimává s oly márványhiedeggé« teszi. De ámbár nekünk márványhidegnek tetszik, e márvány-hamvvederbe a költő valódi érzelmeket zárt be; s Abeken beszéli, hogy a színésznő, ki a darab hősnőjét eredetileg játszta, beszélte neki, hogy mikor egyszer próbálta a szerepét, a Göthe szobájában, ezt annyira elfogta a megindulás, hogy könyes szemekkel kérte: hagyja abba **). Ez még különösebbnek tetszhetik mint az a tény, hogy Schiller bámulta e művet s azt irta felőle Humboldt-nak: »a magas s tisztúlt jelviség (symbolismus), melylyel dolgozva van, úgy hogy minden nyers anyagnak el van véve a nyersesége, s mind egy eszményi egésznek alkatrészévé válik, valóban bámulandó. Csupa művészet, s ez által hatol be a természet legbensőbb belsejébe, az igazság hatalma által.« És Fichte, a ki, mint Varnhagen beszélte nekem, egy páholyban volt vele, mikor a darabot Berlinben adták s nagyon meg volt hatva, a Göthe remekművének vallotta azt. Rosenkranz nem tud hova lenni bámulatában, hogy e művet majd mindenki elítéli: »Mily hév, mily pathos, mily tragikai szenvedély!« kiált föl. Mások ugyanezt iróniából mon iják. Nekem úgy tetszik hogy még a Schiller és Fichte magasztalásai is csak az általános ítéletet erő-

*) VI. k. 205.

**) Abeken: Goethe in den Jahren 1771—75. — 21. l.

sítik meg. A mely drámát így dicsérnek meg, t. i. magas jelviségeért, azt magasztalhatják bölcsészek és kritikusok, de a művészet tiltakozni fog ellene. A dráma, vagy bármely más költemény, nyújthat oly anyagot, a mely jelvi magyarázatot enged; de a mely költő a jelviséget teszi műve czéljává, eltévesztette hivatását. Némely újabb tudósok az egész görög drámára jelvi magyarázatot erőszakoltak; de ha a görög írók csakugyan oly czélzatokból irtak volna, a minőket műveikben ezek a magyarázók találtak, e művek nem maradtak volna fenn mostanáig, a magyarázók foglalkoztatására. Legújabbban az *Iliast* ismét allegóriának értelmezték; allegóriának értelmezték a *Dante Divina Comediá-ját* is; *Ulrici*, a *Shakspere* darabjait lapos erkölcsi-játékokká magyarázta; a *Wahlverwandschaften-t* »világtörténelem«-nek értelmezték. Mert a jelképiség, természeténél fogva, önkényes levén, — miután benne a czélzat nincs világosan kimondva, hanem a kifejezések alá önkényesen van elrejtve — nincs is semmi korlátja az értelmezés szabadságának. De mindazáltal bizonyos, hogy ezeknek a költőknek nem voltak azon czélzataik, a melyeket műveikben a magyarázók fölfedeztek; s ép oly bizonyos hogy ha a költők a magyarázók számára írának, soha sem is teremtenének remek műveket.

1803-ban oly látogatója volt Weimarnak, a ki magas rangot foglal el hirneves vendégei közt: *Staël* né. *Napoleon* nem türte, hogy *Franciaországban* maradjon s *Constant Benjamin* a német *Athenaebe* hozta, hogy itt ismerje meg némileg azokat az embereket, a kikről munkájában »*De l'Allemagne*« szólni akart. Könnyű gúnyolódni *Staël* nével; könnyű őt, mint *Heine* tette, elnevezni »szoknyába bújó forgó szélnek« — meg »szellemi szultanának« — de a németeknek mindig hálásan kellene megemlékezniök

róla s könyvéről, mely váltig a legjobbak egyike marad, a miket Németországról irtak; s az irodalom barátja nem fogja elfeledni, hogy e nő lángesze, az irodalom több ágában, örök dicsőséget szerzett a női ész képességének. Göthe és Schiller, a kiket beszéde ütegeivel ostromolt, nagy csodálattal nyilatkoztak eszéről. Schiller azt mondta róla, hogy minden élő lények közt, a kiket valaha látott, »ez volt a legbeszédesebb, a legversenygöbb, a legtagjártatosabb« — de ez volt »a legmiveltebb s a legtehetségesebb« is. Az ő német műveltsége, s emennek francia műveltsége közti ellentét nem gátolta őt abban hogy ne érdeklődjék e nő szellemi ereje iránt. A mint Göthének leirta Staëlnét, találóan mondja, a többi közt: »erővel ki akar magyarázni mindent, meg akar érteni mindent, mérlegelni akar mindent. Nem tűr semmi homályt; semmi mérszerűtlent; s a hova az ő fátylája sem bir fényt hinteni: ott nem lehet semmi. Innen van iszonya az eszményi bölcsészettől, melyről azt hiszi, hogy rejtelmességre s babonára vezet. A mit mi költészetnek nevezünk, az iránt nincs semmi érzéke; csak a szenvedélyest, a szónokiast, az átalánosságot tudja felfogni s méltányolni. A hamist, az ált nem becsüli; de nem mindig tudja megismerni az igazat.«

Amália hercegnő el volt ragadtatva általa; s a herceg irt Göthének, a ki épen Jenában volt, hogy jöjjön haza s ismerkedjék meg Staëlnével, a mit Göthe kereken megtagadott. Azt felelte, ha Staëlné nagyon óhajt vele megismerkedni s Jenába megy érte, nagyon szívesen fogja látni; kényelmes szállással s polgári asztallal fogja megvendégelni s mindennap együtt tölthetnek néhány órát, mikor a dolgát végezte; de azt nem teheti hogy most az udvarhoz s társaságba menjen, nem érzi magát elég erősnek arra. 1804. elején mindazáltal elment Weimarba, s ott megis-

merkedtek; vagyis Göthe elfogadta Staëlnét magánál, először négyszem közt, azután néhányszor szűk baráti körökben is.

Kivéve, mikor sikerült paradox állításai vagy elmésége által fölvillanyoznia Göthét, ez hideg és kimért maradt irányában, talán még hidegebb s kimértebb mint más hírneves egyénnel szemben: meg is mondta az okát. Rousseau egyszer levelezésbe keveredett két nővel, a kik mint bámulói fordultak volt hozzá; s most (1803.) hogy e levelezés megjelent, az Rousseaut épen nem előnyös színben mutja a világ előtt.*) Göthe hallott, vagy olvasott e levelezésről; s Staëlné nyíltan megmondotta neki, hogy beszélgetéseiket szándékozik kiadni. Ez elég volt neki, hogy rosszul érezze magát vele; s ámbár Staëlné azt írja róla, hogy »un homme d'un esprit prodigieux en conversation..... quand on le sait faire parler, il est admirable (óriási szellem a társalgásban is, ha az ember szóra tudja hozni, bámulatos ember), mindazáltal ő soha sem látta az igazi, csak egy erőltetett Göthét. Bele tudta vinni a beszédbe, majd saját beszédeivel, majd pezsgő segélyével, s ilyenkor ragyogó elmével szólt hozzá, de arra soha sem tudta rá vinni, hogy komolyan beszéljen vele.**)

Február 29-kén végre

*) A levelezés melyre Göthe czéloz nem lehet más mint Rousseau-nak M-me de la Tour-Franqueville-el és barátnéjával (kinek neve most sincs tudva) folytatott levelezése; s ez a legérdekesebbek egyike azon sok érdekes levelezések közt, melyeket nők, hírneves férfakkal folytattak. Bájos jegyzetet találunk e levelezésről a St. Beuve Hetfői Beszélgetései-ben. (II. K.)

**) Az Annalen. Tag- und Jahreshefte-ben, 1804-re (XXIII. k. 113. s köv. l.) megtalálja az olvasó a Göthe előadását Staëlnéről s hozzá való viszonyáról.

elutazott Weimarból, nagy megkönnyebbülésére mind Göthének mind Schillernek.

Ez év további folyamában semmi különösebb feljegyzésre méltót nem találunk, kivéve Diderot egy kiadatlan művének, a *Rameau unokaöcscsének* a fordítását s a *Winkelmann* és *kora* című kitűnő munkájának a megkezdését. 1805-nek az elején az az előérzet lepte meg, hogy ebben az évben vagy magának vagy Schillernek meg kell halnia. Mind a ketten veszélyesen betegek voltak. Krisztina azt írja a barátjának, Meyer Miklósnak, hogy »három hónap óta a Titkos Tanácsos úrnak alig volt egy egészséges napja s néha úgy volt hogy meg kell halnia.« Megható volt, mikor Schiller, valamennyire fölüdülve utolsó betegség-rohamából, barátja beteg-szobájába belépett. Egymáshoz közeledtek, s a viszontlátás örömét, egyetlen szó nélkül, hosszú férfias csókban fejezték ki. A tavasz érkezévével mind a ketten remélték, hogy erejük s egészségök is visszatér. Schiller a közben a *Racine Phédra*-ját fordította; Göthe a *Rameau unokaöcscsének* s a *Farbenlehre* történetén dolgozott.

A tavasz megjött, de virágait a Schiller szemei már nem láthatták. April 20-kán találkozott a két barát utóljára. Schiller színházba ment. Göthe, rosszabbúl levén hogysen vele mehessen, a Schiller háza ajtójánál búcsuzott el. A Schiller betegsége alatt Göthe rendkívül levert volt. Voss egyszer, a kertjében járkálva s magában sirva találta. Erőt vett fölindulásán a mint Voss a Schiller állapotáról beszélt neki s csak annyit szólt: »A sors kérlelhetetlen s az ember kicsi neki.«

Valóban úgy látszék, mintha a két barát a sirban is egyesülni fogna, mint az életben egyesült. Göthe mind rosszabbúl lett; Schillernek pedig csak úgy fogyott az élete.

Május 8-dikán állapota egészen reménytelenné vált. »Álma azon éjjel nyugtalan volt; megint félre beszélt; s reggelre egészen elvesztette öntudatát. Összefüggés nélkül beszélt s többnyire latinúl. Utóljára is pezsgőt ivott. Délután három óra felé jött a vég-kimerültség, lélekzete fel-felakadt; négy óra felé naftát akart kérni, de a végszótag már elhalt ajakán. Érezve hogy nem tud szólni, oly mozdulatot tett, mintha írni akarna; de keze csak három betűt volt képes leírni, melyeken még föl lehetett ismerni kézirása jellegét. Neje az ágya mellett térdelt, s ő szorosan tartotta a kezét. Sógorasszonya az orvossal az ágy lábánál állott, mely borogatásokat alkalmazva a hideg lábakra. Egyszerre, egész testét mint egy villanyütés rázta meg; feje hátra esett; arczán a legteljesebb nyugalom terült el. Vonásai olyanok voltak, mint a ki mély álomba merült.

»A Schiller halálának híre csakhamar elterjedt Weimarban. A színház bezáratott, az emberek csoportokba gyülekeztek. Mindenki úgy érezte, mintha legkedvesebb barátját vesztette volna el. Senkinek sem volt bátorsága hogy Göthének, a kit a hosszas betegség magát is egészen elgyöngített s közelebbről ismét visszaesése is volt, szeretett vetélytársa halálát megmondja. Mikor a hír Meyer Henrikhez jutott, a ki mellette volt, Meyer hirtelen elhagyta a házat, nehogy bánata kitörése elárulja mi történt, s senki sem merte Göthének megvinni a gyászhirot. Göthe észrevette, hogy a házához tartozók zavarban vannak s rejtegetnek előle valamit. Valamit sejtett a valóból s végre így szólt: 'Látom, hogy Schiller bizonyosan nagyon rosszul van.' Akkor éjjel hallották, hogy a nyugodt lelkű férfi, a ki csaknem felül látszék állani minden emberi indulaton, a ki senki előtt sem mutatta, milyen fájdalmat érzett volt fia halálán, hallották, hogy Göthe sirt. Reggel azt mondá egy

barátnéjának, a ki meglátogotta : „Nemde, Schiller nagyon rosszul volt tegnap?” A nő zokogott. „Meghalt!” sohajtá Göthe alig hallhatóan. „Ön maga mondta ki!” volt a felelet. „Meghalt” — ismétlé Göthe s arczát kezeibe rejté. «*)

»Lelkem fele hagyott itt« — irta Zelternék. Első gondolata volt : befejezni Demetriust a Schiller terve szellemében, hogy így magánál mintegy visszatartsa még a Schiller szellemét s együtt dolgozzék vele. De nem sikerült. Nem birt dolgozni. »Naplókönyvem«, mondja, »üres e korszakban ; s üres lapjai lelkem ürét jelképezik. E napokban nem érdekelt semmi.«

*) Bulwer : *Life of Schiller* (Schiller élete).

VII. FEJEZET.

Faust.

Ámbár a Faust első része csak 1806-ban jelent meg, de már a Schiller halála előtt be volt végezve, s azért helyén lesz itt szólani felőle. E mű, harmincz évnél tovább érlelődött s készült írója lelkében, s bár készülésének időrendje teljes pontossággal nem határozható meg, de közelítőleg igen is, s a mű tanulmányozójának ez is jó szolgálatot tehet.

A Faust-mondával Góthe már gyermekkorában megismerkedett. Strassburgban, 1770—71-ben, kelt benne az elhatározás, hogy saját személyes élményeit ez ódon legenda formájába öntse; de művéből 1774—5-ig nem irt meg semmit; akkor írta a thulúi király balladáját, az első monológot és a Wagnerrel való első jelenetet; Lilivel való szerelmi viszonya alatt vázolta a Gretchen katastrófiáját, az utczai jelenetet, a Gretchen háló-szobájabelit, a Faust és Mephisto közti séta- és utczai jelenetet s a kerti jelenetet. Svájcz utazásában írta a Mephistóval való találkozást s a szerződést; valamint a város kapui előtti jelenetet s tervezte Helénát (a min később tetemesen változtatott), — a tanítvány és Mephisto közti jelenetet és az Auerbach pinczéjét. Olaszországban átolvasta a régi kéziratot, s a boszorkány-konyha és a székesegyház jeleneteit írta hozzá; ugy szintén az erdei monológot is. 1797-ben átdolgozta

a z e g é s z e t. Akkor tette hozzá a két Prologot, a Walpurg-éjt, s az Ajánlást. 1801-ben befejezte az egészet, úgy a mint ma is van, de talán még simitgatott rajta 1806-ban, a mikor ki is adta. S most vizsgáljuk meg kissé közelebb-ről ennyi gondja s fáradsága gyümölcsét.

Az Aesop kakasa gyöngyöt kapart ki a szemétből s azt mondta, hogy ez annyit sem ér neki mint egy köles szem. A gyöngy csak annak gyöngy a ki fel tudja fogni a becsét. Így vagyunk a szép tárgyakkal is, melyek csak a nagy művészek kezében szépek. A hol megvan a hozzá való tehetség: a jó tárgy valódi kincs; e tehetség nélkül csak arra való hogy annál jobban kitűnjék a művész kép-telen volta. Középszerű költők próbálkoztak, inas-kézzel, Fausttal; tehetséges költők kísértették meg hatalmokban keríteni e tárgyat; csak az egy Góthe talált oly tárgyat benne, melyhez tehetsége tökéletesen arányban állott s az újkor legnagyobb-szerű költeményét csinálta belőle —

» — orfeuszi dalt,

Szent dalt, tele magas s mély szenvedélylyel,

Saját zenéje dallamán.«

Bár a lángész méltó anyagot talál gyakran oly apróságokban is, melyek mellett a középszerűség sejtelen nélkül megy el, mindazáltal kevés tárgy van, a mi a láng-észnek alkalmat nyújtson teljes erejének kifejtésére. Némely ember szervezete s neveltetése bájt és jelentőséget kölcsönöz bizonyos tárgyaknak; ilyen volt Webernek a Bűvös vadász; Rafaelnek a Szűz anyja; s Góthé-nek Faust. Így lesz a szép tárgyból márvány, melyből maradandó emlékmű készül.

Túl menne czélomon s terem korlátain, ha elő akar-nám sorolni mind azt a különböző, történelmi és széptani

anyagot, a mit a német irodalom, Faust és a Faust-legenda körül, összehalmozott. Nincs abban egy legkisebb részlet is, a melyen a magyarázók szorgalma és éleselműsége ne gyakorolta volna magát; a kíváncsi olvasó, útbaigazítók hiányáról épen nem panaszkodhatik. Angol olvasók a Hayward és Blackie fordításaiban elégséges útbaigazítást találhatnak;*) a német olvasó zavarba jő, a sok közül melyiket válaszsza. De minden tudományos készletnél sokkal fontosabb, ha arra az álláspontra igyekszünk helyezkedni, a melyről legjobban szemügyre vehetjük s élvezhetjük e bámulatos költeményt, melynek népszerűsége majdnem páratlan. Minden szellemre egy örök probléma ellenállhatatlan varázsával s a végetlen változatosság bájával hat. Megvan benne minden elem: élcz, pathosz, bölcsesség, tréfa, rejtelem, dallamosság, hit, kétely, bűvészet és gúny; a lant egyetlen húrja sem marad megpenditetlenül, a szív egyetlen idege sem érintetlenül. A kételylyel komolyan küzdő s az élet komoly rejtélyeit feloldani törekvő lélekre különösen hat e költemény; s nemcsak a komoly tanulmányozó, hanem, a mint Heine megbocsátható túlzással mondja, minden pinczér és marqueur Németországon, megdöbben olvasásán. Faustban, mint tükörben, látjuk értelmi létünk örök problémáját; s a mellett társadalmi életünk változatos képét. Probléma és kép egyszerre. Ebben fekszik varázsa. Mint probléma életkérdéses föladatokat ölel föl, — mint kép, az élet szinpadán mozgó nézete-

*) A magyar olvasó a Nagy István fordítása előtt terjedelmes és értelmes bevezetést talál, Dux Adolf tollából; a Csengery A. Budapesti szemléjében (1865. új folyam III. k.) a Fischer Kunó felolvasásainak nevezetes részét; s végre a Dóczi Lajos fordításának bevezetéseül épen Lewes könyvének jelen fejezetét kivonatban.

ket, érzelmeket, osztályokat festi. A nagy probléma egész meztelenségében van fölállítva; a kép egész változatosságában van festve.

A mű e kettős természetéből érthető népszerűsége is; s a mi közelebb esik célunkhoz, ez adja meg szerkezetének kulcsát is, azt a kulcsot, melyet az előttem ismeretes kritikusok közül egyik sem vett észre; s ámbár kénytelen vagyok érezni, hogy nem csekély gyanut kell hogy költsön minden oly vélemény, mely az újság igényével lép föl ily régi tárgynál, még is remélem, hogy e fejezet eléggé fogja bizonyítani e vélemény jogosultságát. E meggyőződés úgy támadt bennem először a mint Hamlet népszerűségének kezdtem kutatni az okait. S e két mű közt oly nagy a hasonlat s a közvéleményben is oly szorosan egybe vannak fűzve, hogy egyiknek a vizsgálata a másikra is múlhatatlannul világot vet.

Hamlet, — bár bizonyos körökben azt tartják felőle, hogy ha mostanában adnák először, megbuknék, — a legnépszerűbb valamennyi angol színmű közt. Ezereket mulattat évről évre s milliók lelkére hat buzdítólag. Csűrökben s kis színházakban gyakrabban adják mint a királyi színházban s mindig és mindenütt vonz és tetszik. A legalsóbb rendű s legtanulatlanabb közönség is gyönyörködött benne. E gyönyör forrása kettős: Először, világossága a legmélyebb helyeken, mert a legkorlátoltabb szellem is képes érezni a nagyszerűséget, melyet megérteni nem bir s bámuló tisztelettel tudja hallgatni egy eszmélkedő nagy lélek töprengéseit, a mint a végzet titkát makacsul kérdi, kutatja. Másodszor, bámulatos drámai változatossága. Gondoljunk csak egy perczig a szellem által előidézett roppant hatásokra; a gyilkos zsarnokra, a borzasztó parázna királynéra; a mélakóros hősré, ki oly bal-

végzet rabja ; a szegény Oféliára, megtört szívével s örjögésével, mely halálba rohan ; a játékba szőtt másik játékra, mely megfogja a király lelkiismeretét ; a sirások rémletes vigságára ; az Ofélia temetésére, melyet a testvérbátyja s szeretője közötti viszály szakít félbe ; s végre a rohamos, vérengző kifejlésre. Ily képeket szőtt a költészet és a szenvedély e darab szőnyegébe. Tegyük mind ehhez a mély gondolatok ellenállhatatlan varázsát. Tulajdonkép a Gondolat tragédiájának kellene nevezni az egészet, mert szintannyi benne az elmélkedés mint a cselekvény, de maga az elmélkedés is drámaivá van téve benne, s úgy ragadja magával a hallgatóság feszült figyelmét, hogy egy percznyi pihenést sem hagy neki. Múltó megfigyelni, mily csodásan egyesül s mily válthatatlanul van összeszőve e darabban a bájos a borzalmassal, az eszmélkedés a zajos cselekvéssel, a finom s magas költészet, a nyers, izgalmas, drámai s szinpad hatással. A munka gépezete csupa borzalom, az értelmi és természetfölötti világból : szellem-jelenések, — gyilkosság és vérfertőző paráznaság fölfedezése, — örűtség, — a szőnyeg mögött hallgatózó s patkány gyanánt leölt Polonius, — a szinpadra ember koponyákat hajgáló s a temetőt vigságukkal megszenteltelenítő sirások, — im ezek s más hasonló borzalmak alkotják azt a gépezetet, mely a legmagasztosabb, legnagyobbyszerű s legbölcészebb tragédiát mozgatja.

Nem nehéz átlátni, hogy ily változatos s gazdag műnek nagyon népszerűvé kellett lennie. Faust, mely versenyez vele a népszerűségben, versenyez gazdagságban is. Az életnek csaknem minden ős-alakja s helyzete érintve van benne ; alig van érdekes tárgy a mi kifejezést nem lelne és pedig a rythmus csaknem minden képzelhető változatá-

ban. S mivel a nagy közönséghez szól, nagy közönséget is nyert magának:

»A nagy tömegre szinte csak tömeg hat,
Ez is, az is kap benne valamit.
Ki sokfélét hoz, abból soknak adhat
S elégtlen megy haza mindenik.« *)

A kritikusok rendesen a Faust eszméjének elemzésére fordítják egész figyelmeiket; s nekem úgy látszik, hogy a távol fekvő magyarázatok fáradalmas kutatása közben kikerülte figyelmeiket a sokkal természetesebb s kézzelfoghatóbb magyarázat, melyet a mű maga nyújt. Az olvasó, ki engem eddig kísért, bizonyosan észrevette, hogy nem sokat adok a művészet ama bölcséletére, mely abban áll, hogy a művészetet bölcsészetre fordítsa s hogy kevésbé fárasszom magamat s őt, »az eszme vizsgálatával.« Tapasztalásból tudom, hogy a művészeknek egészen más célok lebegnek szemeik előtt, mint valamely eszmét kifejtteni; s a tapasztalás mutatja továbbá, hogy a művész közönségét sem az eszme érdekli első sorban, — azt szívesen hagyja a kritikusoknak, a kik aztán nem tudnak megegyezni rajta. Valamely művészi tárgy vizsgálatában szintúgy kellene eljárunk mint a természeti tárgyakéban: miután gyönyörködünk hatásukban, az iránt kellene tisztába jöni igyekeznünk, micsoda eszközökkel idézik elő e hatást, nem pedig hogy minő eszme rejlik a hatás emez eszközei mögött. Ha

*) E négy sor a magam kísérlete, mert sem a Nagy Istvánét sem a Dócziét nem véltem kielégítőnek. — A két Faust-fordításból egyébiránt, hol egyikből, hol másikkól veszem az idézeteket, a mint ezt vagy azt sikerültebbnek találom. Lewes hol az eredetit (németül), hol a Blackie (angol) fordítását idézi.

valamely állatot felbonczolván világos fogalmat nyerünk a gépezetről, mely által bizonyos életműködések vitetnek végbe, valódi ismeretünk semmit sem növekedhetik az által, ha megtudjuk, hogy eme működések a végokai ama gépezetnek; míg másfelől, ha már előre a célzatosság keresésével kezdünk a gépezet tényleges minőségének vizsgálatához, a metaphysikai hozzávetések s találgatások oly ingadozó talaján találjuk magunkat, a hol egy talpalatnyi föld sincs biztos.

Menjünk a részletek vizsgálatára.

Prológ a szinpadon. A mű e bevezetésében vándorszínész csapatot találunk, kik épen egy vásártéren játszani készülnek, hogy a csőcseléket az élet komédiájának és tragédiájának valamely durva ábrázolatával mulattassák. Három személy lép föl: az igazgató, a költő s a bohóc; három typus, mely a drámai művészet kérdéseit képviseli a költő és a közönség irányában. Az igazgató a maga rideg gyakorlati érzékét állítja szembe a költő határozatlan sovárgásaival s nem valósítható ábrándjaival; ő csak a bevétellel törődik, a költő csak a hírnévvel. De, mint mindig, itt sem a rideg gyakorlati érzék a legjobb bíró; egy harmadiknak az ítéletére is van még szükség — s ez a bohócban áll előttünk, a ki mind a két vitatkozót a helyes útra téríti, rámutatván a valódi célra, mely: a közönség mulattatása. Mikor a költő szónoklatokban árad az utókorról, e bölcs és vig bíró csipősen kérdi: hát a jelent ki mulattassa? Oly kérdés, melyet kedvünk volna ismételve intézni azokhoz a nagyralátó írókhoz, a kik, megvetve az általok el nem érhetett sikert, nagyobb bizalommal vetik magokat a jövőre; mintha bizony a Jövő, a maga során, nem lenne szintén Jelen, melynek szintúgy meglesznek a maga lenézői és Jerémiásai.

A szinpadai prológ, bár rövid, a költők, szinigazgatók és közönség egész kérdését fölállítja. Soha erről a tárgyról bölcsebbet nem mondtak, s ma is oly korszerűnek és frisnek tetszik, mintha csak tegnap iratott volna. Egyetlen fontos tekintet sincs mellőzve s nincs benne semmi felesleges. Minden sora oly könnyedén van oda vetve, s a teljes erő teljes világosságával. Minden túlzás nélkül el lehet mondani, hogy a lángész mesteri hatalma oly világosan tündöklök e könnyed és szerencsés vonásokban, mint a mű bármely más részében, mert talán sehol sem tűnik ki oly határozottan a művészi tehetség, mint az ily csekélységekben; az ilyesmit a gyöngébb írók vagy elejtik, vagy tulságosan kiemelik; vagy laposak vagy túláradók lesznek. A hőség bizonyos fokán minden test fényes lesz s a szenvedély fölhevülésében még kisebb rendű tehetség is nyer néha szerencsés ihletet; de a rendes hőmérsékre szállva vissza, a mi előbb fényes volt, homályos lesz ismét; s az alsóbb rendű szellem, ha sem szenvedély nem lelkesíti, sem a tolongó eszmék árja új ösvények felé nem ragadja, csak rendes erejét fejt ki. S ezért igaz a paradox: hogy csekélységekben tűnik ki a valódi művész ereje. Mikor a vihar vadul sepri a víz színét: a kis patakokat nem lehet megkülönböztetni a nagy folyótól; csak mikor a szél elült, láthatjuk a kis patak fenekét s vesszük észre a nagy folyam mérhetetlen mélységét.

Idéznünk kell még némit e prológ bölcsességéből. Az igazgató szeretné tudni, mivel lehetne legjobban vonzani a közönséget:

»Felvont szemöldökkel lesve, hogy mi leszzen,
Már ülnek szigorún s ámulni készen.
Tudom mily úton jár a népnek kedve,
De már ma megakadtam igazán;

Mert nincsenek bár kényesen nevelve,
De szörnyű nagyon olvasottak ám.«

(D ó c z i L. f o r d.)

A költő, kit a hasznosság elve nem hajt, a maga művészetéről kezd beszélni; a mire a bohóc azt mondja, azzal bizonyítsa mesternek magát a művészetében, hogy tudja m ű l a t t a t n i a k ö z ö n s é g e t.

»Tégy hát ki magadért s buján idézd
A képzeletet, összes udvarával:
Értelmet, érzést, szenvedélyt meg észet,
De jól vigyázz — ne bolondság hijával.«

(D ó c z i L. f o r d.)

Az igazgató mindenek fölött sok c s e l e k m é n y t kíván:

»S kivált történjék benne sok!
Hisz nézni jőnek, látni fődolog.«

(D ó c z i L. f o r d.)

s valódi igazgatói ösztönnel teszi hozzá:

»Ha már darab: add darabokba hát.
Mi haszna adnál egészet nekik?
A nézők — úgy is szétszedik.«

(D ó c z i L. f o r d.)

Igy foly a vita, míg az igazgató azzal veti végét, hogy nagyszerű látványosságot fog adni a publikumnak, mely »az égből, a világon át, a pokolba« vezet. E szó adja kezünkbe az egész mű kulcsát: oly kulcsot, mely nem csak az értelmi és lélektani tömkelegen vezet át, mint közönségesen hiszik, hanem egyszersmind az élet jelenetén is, melyeket a darabban előadva látunk.

A szinpadi prológra még egy prológ következik — a m e n n y b e n. Sokan, sajátságosan félre értették s balra

magyarázták e prológot. A Jób könyve paródiájának nézték s úgy bírálták mint paródiát. Tiszteletlennek és kegyeletlennek nevezték, azt mondták: nem illik a többihez s szándékos istenkáromlás van benne. Némely fordító elmélőzte, mint közönség elé nem valót; még Coleridge is habozott: vajon illik-e erkölcsi jelleméhez »hogy ángolra fordítson — s így némi részben magáévá tegyen — olyasmint a miben annyi aljas, köznapi és istenkáromló hangot talál.« *) S megvallom, rám is, első olvasásra, ily benyomást tett; a melytől csak akkor birtam szabadulni, mikor meggondoltam a költemény legendai jellemét s a költő által fölvetett legendai hangot. Egyedül a szerves elemzés foghatja föl a szerves elemek célját; míg valamely szervezetet csak kívülről ítélünk meg, az Eszme, vagy saját eszméink mértékével s nem az ő maga természetének szempontjából, soha sem fogjuk helyesen fogni föl szerkezetét s működését; s ez csak oly igaz a költeményekről, mint az állatokról. Staëlné bámulatos igazsággal mondja az egész Faustról: »nagyon gyermekes dolog volna föl is tenni, hogy oly ember (mint Göthe) ne volna tisztában az izlés elleni hibákkal, a melyeket művének szemére lehet vetni; de érdekes ismerni okait, a melyek arra bírták, hogy még is benne hagyja, vagy is inkább, hogy bele tegye azokat a hibákat.« **) S ha megérteni igyekszünk, mi birhatta rá Göthét, hogy e prológot írja s azt ily hangban írja, le kell tenünk mind arról a nézetről, hogy szándékosan istenkáromló akart volna lenni, mind pedig arról, hogy nem tudott volna szintoly komoly és ájtatos lenni

*) Table Talk. II. 118 l.

**) Lewes eredetiben, francziául, idézi.

mint akár Klopstock, ha jónak s szükségesnek látta volna. Vegyük csak a dolgot kissé jobban szemügyre.

A Mephisto s az Isten közötti fogadás benne volt a legendában s annak egyik alkatrésze. Göthe, ha elfogadta a legendát, nem mellőzhette annak e részét sem; s azt valódi középkori stylben dolgozta föl, a mit egyszerre átláthat mindenki, a ki csak a középkori legendákkal s különösen a Miraculum- és Mysterium-féle játékokkal ismerős. E miraculumokban sokszor a legvakmerőbb bohózkodást találjuk s olyasmit, a mi a mai fülnek istenkáromlásként hangzik — a legkomolyabb és a legkenetesebb leczkék mellett; a legszentebb dolgok az utczai elménczés sarába vannak vonczolva; a legszentebb személyek oly tréfák és történe'ek tárgyaivá téve, melyektől a mai kor kegyes olvasója megborzná. Mutatványúl, hogy mennyire mehetett e tréfás szellem, papok által irt, papok által előadott s vallásos oktatás céljára szolgáló ilyes művekben, idézzük a következő bolondosságot. E színjátékok egyikében az Atya-isten trónján szunyókál a Krisztus megfeszítése alatt. Egy angyal jelen meg előtte s következő párbeszéd keletkezik köztök:

A n g y a l. Örökkévaló Atya, nem jól cselekszel s örök gyalázatba kevered magadat. Szeretett egyetlen fiad most adja ki a lelkét s felséged úgy alszik, mint egy részeg disznó.

A t y a - I s t e n. Mi? Hát meghalt?

A n g y a l. Meg biz a'.

A t y a - I s t e n. Vigyen el engem az ördög, ha egy szót is tudok a dologról. *)

*) Idézve Scherrnél: Geschichte der deutschen Cultur, 171. l. Részemről a dráma kezdetleges műveiben nem ismerek ennél tiszteletlenebb szót, de ismerek elég merész és aljas

Semmi sem bizonyosabb, mint hogy az ilyesmik nem akartak istenkáromlások lenni, — csak naiv tréfák voltak, melyeket a miveletlen szellemek szintoly ártatlanul vettek, a mint mondva voltak. Göthe annál fogva, középkori legendát dolgozván föl, középkori színezetet adott annak, természetesen csak gyöngye színezetet, annyit, a mennyi épen elég volt az általa célzott hatás elérésére, mert a valódi erős színezet a mai korban már bántó lett volna. Miután elfogadta a prolog eszméjét, annak kidolgozásában egy régi Faust-bábjátékot követett, a mely több változatban maradt fenn. *) Gyöngébb költő ezt a prologot a tőle kitelhető legnagyobb szerűvé s metaphysikai magasságúvá igyekezett volna tenni. Göthe szándékosan gyermeteggé s népiessé tette. Föl nem tehetjük hogy ne tudta volna más-kép irni, ha akarta volna. Őt a régi irodalom tanulmányozása vezette ennek megírásában s e népies és naiv felfogás mutatja a forrást a honnan meritett. **) Nézzük meg az egész mű hangját s érezni fogjuk, mily rosszúl illett volna egymáshoz: oly prolog, melyben Mephisto és az istenség szigorúan a mai kor felfogásához képest lett volna előállítva, s az egész munkának legendai fölfogás szerinti

bohóságot. S a vallásos szertartás e sajátságos kiforgatása magából, nincs is előzetes példa nélkül. Görögországban, a hol a dráma szintén vallási cselekvény volt, hasonló bohó féktelenség virágzott; ugyanaz a színpad, melyen az Eumenidák s az istenek jártak imént, az utójátékban a legdurvább s nyersebb bohózat színhelye lett, a melyen az istenek bohóckodtak.

*) Lásd: Magnin, Histoire des Marionettes. 325. lap.

**) Valószínűleg a mű naiv hangjának e tudata mondatta vele azt, hogy francziára a Marot nyelvén kellene fordítani Faustot.

kidolgozása! Oly jelenetek, mint az uszkár-jelenet, a Walpurg-éj, a boszorkány-konyha, nyílt ellenmondásban álltak volna egy modern szellemű prológgal. Szerintem ez a prológ épen az, a minek lennie kell: költői, némi középkori színezettel. Megadja a mű alaphangját; a csodák s legendái hit világát tárja föl, a melyben az élet nagy, rejtelmes drámájának megoldását várhatjuk; a küszöb, melyen, azt kívánják hogy tegyük le a hétköznapi élet porától beszenynezett ruháinkat; tündér mezt adnak ránk helyette, s új világ-körbe lépünk, hol — külsőleg álomszerű, de lényegében borzasztóan való dráma játszatik le előttünk. . . .

S aztán, a Mephistopheles szájába adott beszéd, — a mely oly tiszteletlen, hogy a felületes olvasó szemében az egész prológot isten-káromlás gyanánt tünteti föl, — nem szorosan a tárgyhöz s az egész műhöz illő-e? »Azt a szellemet, a mely tagad,« — oly kegyeletlennek látjuk hogy még a Teremtővel szemben sem érez sem félelmet sem tiszteletet; nagyobb s nemesebb felindulásnak az ő lelkében nincs helye; s mint egész faja, ő sem tudja elhinni, hogy mások érezhetnének ilyes felindulást. »Bocsáss meg« — úgymond — »szép szavakhoz én nem értek.« — Ily szellemeknek minden szép s nagy szó, csak üres frázis. Mephisto nem kétszinű: e n n y i tiszteletet sem tanúsít az erény iránt. Ő csak kételkedni s tagadni tud. Az Urral szemben úgy viseli magát, a mint viselné például egy önhitt fiatal ember, a kinek nem volna elég esze saját jelentéktelensége átlátására, — egy Göthével szemben. Ép úgy ajánlja a fogadást az Urnak, mint az az önhitt fiatal ember a hogy' vitatná valamely véleményét; s a rövid magánbeszéd, melyben e találkozás eredménye felőli nézeteinek kifejezést ad, a könnyelműség s mélyen ördögi gúny színezetével bír.

Nem kell elfeledni, hogy két prolog van: egyik a színpadon, a másik a mennyben. Ennek oka, úgy hiszem, a költemény kettős természetében fekszik, s a két vezéreszmében, vagy is a lefestendő két főtárgyban. A világot s a világ folyását kelle festeni; s az egyéni lelket s annak küzdelmeit másfelől. Az elsőre vonatkozik a színpadi prolog, mert »színpad az egész világ, s rajta férfi, nő, mind csupa színjátszók.« — Az utóbbit meg a mennyei prolog képviseli, mert az ég a súlypontja s révpartja minden küzdelemnek, kételynek és hitnek; s mert Faust is ég felé küzd, a mint Mephisto mondja róla az Ur előtt:

»Nem földi e bolondnak étke, itala,
Távolba hajtja forrongása út.« —

Még más szerves szükség is van e két prologra. Az elsőben az igazgató s a költő a színpad bábalakjait hozzák mozgásba; a másodikban az Ur és Mephistopheles a dráma bábalakjait mozgatják az élet drámájában. Az egész előadás gépezetét vándorszínészek indítják meg, — a kísértés drámája az égből indul ki. Göthe e két prologot ugyanazon egy évben írta, sokkal azután, hogy a Faust legenda alakot öltött lelkében. Utó-gondolatokként támadtak lelkében, s azért méltó keresnünk az okot, a melynek szolgálniuk kelle. Én azt hiszem, első gondolata az volt, hogy a mű egyéni elemét fejtse ki bennök, s a világ folyásának festése csak utó-gondolat volt, már az eszmélkedés gyümölcse. Ez utóbbi gondolatba már a mű második része is, többé-kevésbé, bejátszott; s a két prolog nemcsak az első résznek, hanem az egész műnek szolgál bevezetésül.

De folytassuk a mű elemzését. A mű tulajdonképi első jelenetének a színhelye Faust dolgozó-szobája. Itt kezdődik a dráma. Faust könyvei és műszerei közt ül,

hiú erőlködéseinek e hiú eszközei között. Halványan, kimerülten az éji munkától, érzi, hogy minden erőlködése hasztalan; érzi, hogy tudománya tehetetlen; érzi, hogy kérdéseire, emberi bölcsesség nem képes feleletet csikarni ki s azért a bűvészetre adja magát,

»Hogy szellemajkról lessem el
Mindazt mi rejtett, és titok,
S ne kelljen arczom veritékivel
Tanítanom, mit nem tudok.
Hogy lássam benn', legvelejében,
Mi tartja a világot épen,
Eztán kelő csiráit kútatom,
S szavakkal többé nem kalmárkodom.« *)

A kelő hold világa ismét visszahívja az élet érzetére melyről pergamenjei s régi csontjai közt egészen elfeledkezett volt.

»S még kérdezed : miért szorong szived ?
S oly félve mért ver a kebelben ?«

(Nagy István ford.)

kérdi, az ismeretes szép sorokban, s fölnyitja a bűvészet könyvét, hogy abból idézzon szellemet segítségül:

(Fölkapja a könyvet s rejtelmesen kimondja a szellemidézett. Vörhenyes láng csap elő s a lángban a szellem megjelenik.)

S z e l l e m. Ki hív ?

~~E~~ a u s t. Ijesztő látomány !

S z e l l e m. Keresztül a sphaerák honán
Hangzék hozzám erős idézeted.
És most —

*) E részlet a két fordításból van, némi változtatással, összeállítva. Ford.

F a u s t. Oh jaj, megsemmisít tekinteted! *)
 S z e l l e m. Ohajtasz látni, lelkendezve,
 Hallani szóm', nézni szemembe,
 Megindít lelked vajudása,
 Jövök, — s te, égi lények mása,
 Remegve állsz! ... Hol a lélek büszke hangja,
 Mely világot teremte, tenmagadba',
 S lázas gyönyörrel kérkedett:
 Hogy velünk, szellemekkel, egy lehet!
 Hol az a Faust, ki, mondva: jövel!
 Felém tolakodott, egész erővel?
 Te vagy, kiben, — a mint lehemmel érlek —
 Fenékig reszket sziv és lélek
 És összegörzsöd, mint egy féreg!
 F a u s t. Én — te előtted? Te láng-villó!
 Én vagyok, Faust, hozzád hasonló!
 S z e l l e m. A tett viharán,
 A lét özönén,
 Föl-alá, szaporán,
 Megyek én, jövök én.
 Temetés fogadásra,
 Mint tenger, ujúl;
 Lét váltakozása,
 Határtalanúl.
 Így forg az idő s pergő kerekén,
 Az Ur eleven köpenyét szövöm én ...
 F a u s t. Te fürge szellem, a világba omló,
 Magam' hozzád mily közel érzem!
 S z e l l e m. Kít fölfogsz: ahhoz vagy hasonló,
 Én hozzám nem! (Eltűnik.)
 F a u s t. Nem hozzád?
 Kihez hát?
 Én, isten mása — s még hozzád sem?
 (b e n n k o p o g á s h a l l s z i k.)
 Ördögbe! — a diákom! ismerem.

*) Eddig Nagy István, innen Dóczi fordításából, némi változtatással. Ford.

Igy foszlik üdvöm semmivé !
 Hogy e ragyogó látmányok közé
 Ép' e kiaszott sűnyi kép terem !

Mily finom átmenet, a való prózája mint váltja föl a költő merengéseit, — Wagner belép, mert beszédet hallván, azt hiszi, hogy Faust valami görög drámából szaval, s ő is tanulni akar a szavalásból. Wagner a philister és pedáns ős-alakja; ő a könyvekre veti magát, mint Faust a tudományra; a betűt imádja; eleme a foliánsok pora, s lelkesülésének forrása a pergamen.

Faust, hogy ismét maga marad, folytatja kétségbeesett magánbeszédét. Az eszméket, s azt a dallamot a melybe ömlenek, csak az eredetiben kell keresni, fordítás azt vissza nem adhatja. Elhatározza, hogy meghal; s fölkapva a mérget rejtő üvegcsét, így kiált föl:

»Köszöntelek, te páratlan üvegcese,
 És áhitattal foglak im kezembe — — —
 Reád tekintek — és gyötrelmem enyhül,
 Kezembe foglak — szívem vágya gyengül,
 A szellem árja lassan apadoz . . .
 A tenger sikja vesz magára immár,
 Mélységes tükre csillog lábaimnál,
 Új nap köszönt, hajóm új partra hoz . . .«
 (Dóczy L. ford.)

Ajkához emeli az üvegcsét — midőn egyszerre hangszó csendül, távoli karénektől kísérve. Husvét reggele van. S ez ünnepélyes hangok kora ifjúsága emlékeit idézik vissza, s fölébresztik ifjui hite érzelmét. Az élet a földön tartóztatja még; az emlék elüzi a kétségbeesést.

Ez első jelenethez a bábjáték adta az eszmét, melyben Faust, delejtük, földgömbök, bűv-műszerek köze-

pett jelenik meg, s a hittan, ez isteni tudomány, — a bölcsészet, ez emberi tudomány, — s a varázslat, e pokoli tudomány közt ingadoz. De Göthe a kapott eszmét saját eszme- és tapasztalás-kincséből dúsan pótolta s gazdagította.

A város kapuja előtt. Most elhagyjuk a nyomott légű dolgozó-szobát, az egyén magános küzdelmeit, s a fris léget szívni megyünk a mindennapi élet s öröm és vigaság jelenetei közé. Vasárnap van; diákok és szolgálók, katonák és boltoslegények, tolongnak ki a város kapuin, a zöldbe, vagy a külvárosi sörházakba és csapszékbe. Por- és füstfelhők kísérik a tolongó sokaságot; vig nevetés, zsenge szerelmeskedések, vidám ének s zajos szóváltás, megannyi töredéke a köznapi életnek. Ez igazi német képcsoportozat bámulatos hűséggel s elevenességgel van festve, s jelentékeny helyet foglal a költeményben, azt tüntetve föl: hogyan veszi az életet a köznapi kedély, ellentétben az előbbi jelenettel, mely azt mutatta: minő benyomást tesz az élet az eszmélkedő lélekre, mely komoly jelentését kérdezi, kutatja. Faust e kutatásban vesztegette el eddig napjait; a tömeg léha multságokban, érzéki gyönyörökben pazarolja a magáéit; az élet s világ nagy rejtélyével nem gondol, mert az élet nem rejtély, hanem a megszokott út neki. Több gondja van a jó dohányra, s habzó sörre, arra, hogy ki kivel fog táncolni ma, vagy hogy kit minek neveznek ki közelebbről, mint valamennyi titokra, a mit az ég ott fönns s a föld ideleonn rejthet magába! Faust, a magával küzdő tudós, s Wagner, a pedans, most e jelenetet szemlélni jönnek. Faustra mélyen hat az; érzi, hogy mennyivel bölcsebbek nála ez egyszerű emberek — a kik örülni tudnak.

»Itt boldogok az emberek,
Ujjong örege, apraja, —
Itt ember vagyok — s lehetek.«
(Dóczi ford.)

Ugy van, itt embernek érzi magát, az emberi testvériség tagjának, mert ő is sovárg az örömek után, melyeket a többiek, látja, hogy hajhásznak. De Wagner, mint igazi könyvmoly, nem érzi e vágyat, ő csak azért jött a szabadba, hogy itt is Fausttal lehessen. Ő olyan ember, a ki a Niagara partjain is, az ékiratok jeleiről tudna kérdezősködni, s egy falusi lakodalom örömszájában is kész volna a pelasgok eredetéről vitatkozni.

A nép Faust köré tolong s azzal a tisztelettel veszi körül, melyet a tudatlanok mindig tanusítanak a »tudós« iránt. Wagner irigységgel szemléli ezt, Faust pedig úgy érzi, mintha gúny volna. Tisztelni őt, a ki oly mélyen érzi saját semmiségét! Leül egy kőre s a mint a lemenő napot nézi, méla elmélkedésekben áradoz az élet haszontalanságáról, saját küzdelmei hiábavalóságáról. Az öreg paraszt ifjusága képeit juttatta eszébe, mikor ő a dühöngő lázragály közepett, a betegeket ápolta s annyinak mentette meg életét, s »segített, isten segítségével.« E kövön ülve, ifjukora emlékei tűnnek föl előtte:

»Ah, hányszor ültem elmélyedve itt,
Gyötörve enmagam' bőjttel s imával! ...
Hitben erős, reményben gazdagon,
Köny, sóhajok, kéztördelések árán,
Midőn a dögvész dúlt a városon,
Az ég urát könyörre birni vágyván.«

(Nagy István ford.)

De gyógyszerei mérgek valának:

»Mégvolt a gyógyszer, hullott a beteg;
Nem kérte senki: gyógyúlt-e 'ki meg?
Ördögös lével gyilkolánk eképen,
E hegýeken, e völgy ölében,
A dögvész nem volt ily falánk!
Magamtól is száznak jutott ki méreg;
Elhulltak — s én megérem, hogy dicsérnek,
Hogy bátor gyilkosok valánk!:

(Dóczy L. ford.)

Wagner nem érzi ez önkinzó kételyeket. Őt nem gyötri mint Faustot, a kétszeres lelkiismeretesség. Most az uszkár tűnik föl s félbeszakítja a párbeszédet; Wagner, jellemző korlátoltsággal, csak közönséges ebnek nézi a jelenséget.

»Rég látom már, de nem gondoltam véle.«

Faust mély belátása többet néz ki belőle. Távoznak s az uszkár követi.

Faust dolgozó szobája. A tudós s az uszkár belépnek. Faust ünnepélyes gondolatokkal tépelődik; ez nyugtalanítja az uszkárt; nyugtalansága folyvást növekszik, a mint Faust a bibliát kezdi fordítani, a mi bizony a legjobb hangulatban levő ördögöt is kihozhatja a sodrából; szellemek karéneke következik s Mephisto megjelen. Nem akarok hosszabban időzni e jelenet részleteinél, bármennyire csábító is, s sietek a Faust és Mephisto közötti szerződésre. A kedélyállapot, mely e szerződés megkötésére vezet, mesterileg van előkészítve. Faust egész kétségbeesésig ragadtatott, hiu erőlködései által hogy élete magas dicsvágyát elérhesse; átlátta törekvései sikertelenségét; meggyőződött, hogy a tudás csak lidércz-fény, melyért fölládozta boldogságát. Most boldogság

után sovárogo, ámbár szintoly kevés hite van abban is, mint a tudományban. Végkép elmerülve a kételybe, beleegyezik hogy eladja lelkét, ha csak egy perczig teljesen boldognak érezheti magát. Mily mély kétségbeesés rejlik e szerződés feltételében, hogy ha csak egyszer is azt mondandja a tűnő percznek: »Maradj, oly szép vagy« — akkor kész elveszni örökre!

E szerződési jelenet alapja is megvan a régi báb-játékban; s valóban érdekes, nyomról nyomra kísérni, hogy annak egyes vonásait hogy' zsákmányolta s hogy' egészítette ki Göthe. Az ágostai változatban van egy a Mephistopheles általmegszabott föltételek között, mely szerint Faustnak nem szabad többé a hittanári székbe föllépnie. »De mit fog rá mondani a közönség?« Kérdi Faust. — »Bizd azt rám« — feleli Mephisto — »én fogom helyedet elfoglalni s hidd meg, hogy még növelni fogom hirnevedet, melyet bibliai jártasságod által szereztél« *) Ha Göthe ismerte volna e versiőt, aligha mellőzött volna ily jellemző gúnyoros vonást. **)

Futólag érinthetem csak a most következő jelenetet Mephisto és a fiatal tanítvány között, a ki imént érkezett az egyetemre, határtalan tanulás-vágygyal. E jelenet minden sora vagy gúny, vagy bölcsesség. De a jelenet összefüggése az egészszel, némi észrevételt tesz szükségessé. Mi egyéb e jelenet, mint metsző kigúnyolása az emberi tudás

*) Das Closter, V. köt. 326. l. — A mi Hatvani-mondánkban is megvan épen e vonás, melyet Arany fel is dolgozott.
F o r d.

**) Nekem úgy tetszik, mintha az épen következő jelenet, Mephisto s a tanítvány közt, bár más változatban, ennek felelné meg.
F o r d.

minden ágának? s épen oda van beillesztve, a hol a mű hőse lemondott a tudásról, örökre becsukta könyveit, s az élet örömei közé készül dobni magát. Ekkép a Mephisto mondása,

»Hjah, szürke minden elmélet, barátom,

De zöld az élet arany fája —«

(D ó c z i L. f o r d.)

előkészít az elméletekről való teljes lemondásra s a gyönyörök mohóbb hajhászatára, s ez már

Az Auerbach pinczejébe vezet, ez aristophanesi bohósággal teljes jelenetbe. A pincze a rossz bor és kapadohány gőze- s füstjétől bűdös; barnúlt bolthajtásai a kicsapongó kedv s lármás dalok visszhangjaitól konganak. A bolondok itt egész bolondságuk teljében lépnek föl. S pedig ez is egyik neme az emberek mulatozásának! Olyan dolog, a mivel, fájdalom, még ma is találkozunk Európa minden városában. Faust a meglepetés undorával nézi e jelenetet, mely csakhamar terhére válik; s — el, el! a még bolondabb, még undokabb színhelyre, —

A boszorkány-konyhába. Faust itt egyik baromiségből a másik baromiségbe lép át, a testi durvaságból a lelki durvaság színhelyére, az ostobák fertőzetéből a boszorkányok fertőzetébe. A varázslat e barlangjában iszsza ama bűv-italt, melytől, a mint Mephisto mondja, Helénát fog látni az első nőben a kivel találkozik. Visszatérni érzi ifjúságát s azzal, eddig ismeretlen vágyak ébrednek benne; megint fiatal, s fiatal szenvedélyek ragadják meg és sodorják »az idő forgó árába.«

Most következik a Találkozás Margittal (Gretchen). Az egyszerű lányka, a templomból hazame-

nőben, Fausttal találkozik, ez megszólítja, mire a leány egykissé kurtán felel. S ezzel kezdődik a szerelmi történet, mely az egész költeményen oly ellentállhatatlan varázst önt el. Még maga Shakspere sem festett oly alakot mint ez a Margit: ily egybeolvadását a szenvedélynek, ártatlanságnak, egyszerűségnek és bűbájnak. Margitnak alantibb társadalmi állása és szegénysége egy perczig sincsenek tévesztve szem elől; soha sem beszél elvontan, mint a magasb műveltségűek szoktak; csak a szerelem magasztalja föl s emeli őt rangja fölé s csak a szenvedély perczekben szól emelkedetten. Mesterien s mulattatóan van rajzolva az ellentét, ez ártatlan leányka s kitanúlt barátnéja Márta asszony közt, a ki világias bátorsággal kezd szerelmeskedni Mephistóval. Ez ellentét hatása a méltán oly híres kerti jelenetben valóban pompás; mily jelenet! Nem találok szavakat, annak mély s lebilincselő hatását méltóan kifejezni: e kép örökre, kitörülhetetlenül megmarad emléünkben; vannak benne sorok, melyek úgy viszhangoznak lelkünkben s oly mélyen bele nyomódnak kedélyünkbe, mint egy mélyen szenvedélyes zene dallama. Például a mikor Margit kéri Faustot, hogy gondoljon rá ha csak egy pillanatig is, neki elég ideje lesz rá gondolni! —

»Gondolj reám, bár egy perczig! — Nekem,
Gondolni rád, elég időm leszen!«

Mily képe a nő elhagyott életének, melyben minden gondolat, nem foglalva el a percz szükségéi s dolgai által, egyetlen tárgyban összpontosúl! Aztán mily bájos az a kis jelenet, mikor Margit a »Szeret — nem szeret«-virágot tépdeli; s reá az édes elmélkedés a mikor Faust távozott:

»Én istenem, egy ilyen férfi
Mennyit gondolhat s tud beszélni!
Előtte szégyenkezve állok,
S — igen, nem — más szót nem találok.
Mi vagyok én, szegény s tudatlan;
Nem értem: mit találhat rajtam!»

Erdő, barlang. Nem értem, mi összefüggésben van e jelenet az egészszel. Faust egyedül van, a természet magányában, s kiönti elragadtatását és kétségbeesését:

»Faust: Oh hogy embernek nem jutott tökéletes,
Most érzem én. E kéjhez, mely közel
És mind közelb emel az istenekhez,
Őt adtad társamúl, *) kihez tapadtam,
Bár szivtelen fagya lealjasít
Magam előtt, s egyetlen szó lehével
Ajándokid' szétfújja, semmivé!
Serényen éleszt ő mohó tüzet
Szivemben ama tündér nő után.
Igy lelkem vágyból élvbe tántorog,
S az élvezetben vágy után sovárgok!«
(Dóczy L. ford.)

Mephisto jó s vitáznak. A jelenet tele van szépségekkel, de hogy' illik bele az egészbe, nem foghatom meg. Ezt a Margit szobájabeli jelenet követi, a hol rokkája mellett ül s gyönyörű dalát énekli — »Meine Ruh' ist hin —«

»Szivem nehéz,
Nyugtóm oda
S föl nem lelem
Többé soha —«
(Szász Béla ford.)

*) T. i. Mephistophelest.

Ezt a második kerti jelenet követi, melyben Margit, kedvese lelkeért aggálylyal telve, őt hite felől vallatja. Idézniem kell hitvallását, e gyönyörű beszédet :

»Ne érts, ne, félre, szépséges szívem !

Ki hívhatná neven ?

Ki vallhatná,

Hogy — hiszem én !

S kiben van érzemény

És merné mondani :

Hogy n e m hiszi !

A mindent ölelő,

A mindent éltető,

Nem ölel Ő —

Nem éltet Ő —

Engem, téged, magát ?

Nem hajlik fenn a mennyek boltja,

Nem nyílnak éjjelente

Az örök fényű csillagok ?

Nem lát szemedbe a szemem ?

S benned, körülted, szívbe, agyba,

Nem tör-e minden

S ireg-forog örök titokban,

Elláthatatlan-láthatóan ?

Töltsd színig ezzel szívedet,

S ha csordulásig boldogított,

Nevezd a hogy' csak tetszik :

Boldogság ! Szív ! Szerelem ! Isten !

Nekem szavam rá nincsen,

Csak érzés minden.

A név csak hang, a szó csak pára,

Csak köd a mennyei sugárra !«

(Dóczy L. ford.)

Margit úgy érzi, hogy e hitvallás lényegében ugyanaz mint a melyre a pap tanította őt, csakhogy egykissé más nyelven :

»Nur mit ein bischen andern Worten!«

Valami kimondhatatlanul megindító van, kedvese hite iránti aggodalmában; ez ismét jellemének egy új elemét hozza villágosságra; valamint Mephistótól való ösztönszerű iszonya annak ismét egy más elemét: a kinek a homlokáról olvassa hogy nem tud szeretni, hogy »egy lélek sincs, a kit szeretni birna;« jelenlétében csaknem fogatkozni érzi saját szerelmét is; annyi bizonyos, hogy jelenlétében nem tudna imádkozni.

A tiszta ártatlanság, mely így cseveg, előkészít arra a gyermekteleg készségre is, melylyel kedvesét bebocsátja a szobájába s beleegyezik, hogy az anyjának altatót adjon. E jelenetet, irtóztos jelentőséggel követi a k u t n á l való rövidke jelenet, a hol Margit Lidivel találkozik s hallgatja mily diadalmas kárörömmel beszéli el barátnője, a Borcsa társuk bukását. A nők, bár minden egyébben oly részvékenyek, épen azokban a helyzetekben könyörtelenek egymás iránt, a melyekben legnagyobb szükség volna a női részvételre, a hol a női gyöngédség legjobban fogna. Lidinek egyetlen szava sincs a csábító ellen; egész haragját az áldozatra önti ki, a kinek »úgy kellett!« Margit, kit saját élményei részvételre indítanak, nem tud már oly kárörömet érezni, mint azelőtt érzett volna. Most ő is azzá lett, a mit előbb megrótt, s nem róhatja meg többé! Magánbeszédének végsorait nem lehet lefordítani; a kifejezés egyszerűségében s bensőségében van valami, a mi minden fordítási kísérlettel daczol.

»Doch alles was dazzu mich trieb,
Gott! war so gut, ach war so lieb!« *)

*) A hang, a kifejezés, magyar fordítóinknak sem igen sikerült. Nagy István így adja:

A következő jelenetben a szent szűzhöz, a bánat asszonyához könyörög. S ezt bátyja Bálint hazatérése követi, a kit iszonyúan bánt húga gyalázata. Megzavarja a Faust éji-zenéjét, megtámadja húga csábitóját, s ez — a Mephisto ördögi segélyével — leszúrja; meghal, elátkozva megesett nővérét. E vérontás és iszony jelene után a székes-egyházba vezet a költő. Margit is ott térdel s imádkozik a többi nép közt, — de háta mögött a gonosz szellem : a lelkiismeret. Ünnepeles, majdnem borzalmas félelem érzése fogja el az ember szívét e szegény bűnös lélek láttára, mely vigaszt keres az imában s csak új kétségbeesést talál. A kik körüle térdelnek nyugodtan hallgatják a csak neki oly rettenetes éneket :

»Dies irae, dies illa,
Solvat saecla in favilla . . .«

s mikor a kar rázúdul :

»Judex ergo cum sedebit,
Quidquid latet apparebit,
Nil inultum remanebit« —

szegény, a lelkiismeret furdalásaitól gyötörve, — mert a gonosz szellem, legborzasztóbb értelmökben magyarázza neki e szavakat, — ájultan rogy össze.

A W a l p u r g - é j. E jelenet beékelése, épen itt nagy hiba volna, ha Faust csak dráma akarna lenni. Az

»De minden, a mi arra kényszeríte,
Ah Istenem ! mily édes volt, tudod te !«

Dóczi valamivel jobban :

»De a mi rávitt mindenkép,
Oly jó volt, — istenem, oly szép !«

embernek szinte rosszul esik, hogy az emberi szenvedély képei közül, melyek annyira szívéhez szóltak, kiragadva, az álomország szilaj képletei közé helyeztessék át. Miután éreztük a Margit borzalmát, nem vagyunk oly hangulatban, hogy a *brocken-i* (mondjuk : gellérthegyi) boszorkánytanyán jól találhassuk magunkat. De *Faust* nem dráma ; czélja nem csupán az, hogy az élet egy részletének tarka változatait görditse le szemünk előtt ; czélja nem az, hogy egy esemény által kösse le figyelmünket. Nagyszerű legendai látványosság az, a melybe az élet minden mozzanata bele van szöve. S a gellérthegyi jelenet egy része a legendának és a bábjátékban is, különböző változatokban, előfordúl. *) Figyelemre méltó, hogy Göthe e jelenetet közvetlenül a templomi jelenet után szövi be, — ezzel akarván feltüntetni az ellentétet a bűbajos elem s a vallásos elem között ; épen mint fentebb ellentétbe állította a boszorkány-konyha orgiáit az Auerbach pinczéjének orgiáival.

De nem időzünk a Gellérthegyen, hanem visszatérünk a földre, s a trágikai drámához, mely itt rohamosan siet megoldásához. A csábítás bukásra, a bukás gyermekgyilkolásra vitte Margitot ; a gyermekgyilkolás halálítéletet vont fejére. Faust megtud mindent ; megtudja, hogy hármasság gyilkosság nehezedik lelkére : a Bálinté, a Margité — s gyermekeé. Kétségbeesésében szemére hányja Mephistónak, hogy ezt eddig eltitkolta előtte s hagyta, hogy haszon-talan bohóságokra pazarolja az időt. Mephisto hidegen azt feleli : »Margit nem az első leány, a ki így járt.« A

*) A strassburgi versioban Mephisto azt igéri Hanswurstnak, hogy olyan paripát ad neki, a melyen a levegőben nyargalhat ; de szárnyas ló helyett vén kecskebakot ad alá, melynek gyeitya ég a farka alatt.

mire Faust kitör : »Nem az első! Oh siralom! siralmak siralma! ember lelkébe nem férő : hogy egynél több teremtés is sülyedt már a nyomor e mélységébe, hogy nem vezekeltetett meg már az első, valamennyinek a vétkeért, vonagló halálkinjával, az örökké irgalmas előtt!«

E jelenetnek egy sajátságát kell megjegyeznünk : az egész műben ez az egyetlen, a mely prózában van ; mi az oka, hogy Göthe azt prózában írta? Először azt hittem : a jelenet természete kívánta így ; de a nyelv hatalmas ereje verset követelne, s az Auerbach pinczéjébeli jelenet minden esetre prózaiabb ennél! A kérdés hát oldatlan marad s a kritika köszörülheti rajta az esztét.

Mily festés a következő — csak hat sorból álló jelenetben! Faust és Mephisto, éjjel, sivatag fenyéren vágtnak át ; a vesztőhelyet ácsoló munkások kopogásából tudják meg, hogy készülnek már a Margit kivégzésére.

S most következik a végjelenet. . . . Faust belép a setét tömlöczbe, a hol Margit egy zsup szalmába bújva fekszik, összefüggéstelen — de helyzetéhez illő — töredékeket dalol, ó-balladákból : megbomlott, vége közelg. A találkozás iszonyú páthosza, húszszori olvasás után is, könyeket csal szemeinkbe. Mikor a szenvedély tetőpontra hág, — megjelenik a Mephistopheles sivár, szenttelen arca, — kikerekítve a gúny-kört, mely az egész költeményt, mint keret, foglalja be. Ezt a jelenetet is, a ki olvassa, érzi, hogy nem lehet lefordítani. *) Az ily sorok bűbája :

»Sag' niemand, dass du schon bei Gretchen warst.«

*) Dóczinak épen ez a legnehezebb jelenet sikerült legjobban ; valószínűleg, mert a legpathetikusabb, s a pathoszt könnyebb áttenni, mint a könnyed finomságokat.

valóban lefordíthatatlan; s Hayward (Faust egyik angol fordítója) jól mondja : »hogycsak kivételes és szerencsés véletlen lehet, ha egyszerű, mesterkéletlen szavak, vagy éppen nyelvjárási sajátosságok kifejezései, más nyelvben is éppen azon mód' adhatók vissza.« *)

E futólagos áttekintés, mely az életet jellemző oly különböző jelenetek sorozatát állítja elénk, nemcsak arra való hogy megmagyarázza Faust népszerűségét, hanem szerkezetének titkába is segít belátnunk. A jelenetek gyorsasága és változatossága bizonyos alaktalanság látszatát nyomja a műre, míg nem sikerül felfognunk a szerves egységet, mely e jeleneteket összeköti. Az olvasót, első tekintetre, rendesen lehangolja; a szembeötlő összefüggés hiánya úgy tünteti föl az egészet, mintha lidércnyomást s nem műélvet érezne. Még gyakorlott kritikusok is estek, először, ily tévedésbe. Így Coleridge, a ki oly éleselműen védte a Shakspere művészetét, alig tudta megtalálni az egység fonalát Faustban. »E költeményben hiányzik az egész,« mondá — »a jelenetek csak egy bűv-lámpa képei, s a mű tetemes része nekem nagyon izetlen.« **) Coleridge, a francia kritikusok ellenében, Schlegeltől alig eltérő kifejezésekben, vitatta, hogy valamely mű egysége »szerves, nem pedig gépies« — (organikus és nem mechanikus); s közönségesen úgy tartják hogy kitűnő szolgálatot tett azzal hogy kimutatta a Shakspere műveiben a részletek változatossága alatt rejlő benső egységet; de mikor Göthéhez ért, a kit nem szeretett s a kiről mindig méltánytalanul ítelt, a részletek változatosságában nem tudott egye-

*) Faust fordításának : Bevezetésében, a 3-dik kiadás XXXI. lapján.

**) Table-Talk. II. k. 114. l.

bet látni — bűv-lámpa képeinél. Ha Hamlet nem bűv-lámpa : bizony Faust sem az. A bűv-lámpában föl- s eltűnő képek sorát közös terv nem tartja össze; egyik a másikkal semmi benső kapcsolatban nincs. Az imént olvasóink elébe terjesztett vázlatból, reméljük, eléggé kitűnt mind az egésznek terve, mind az egyes jelenetek összefüggése. S a munkával való bővebb megismerkedés teljesen eloszlatja a lehangoltság első benyomását. Lassanként megértjük a költeményt, s minél jobban megértjük, annál inkább növekszik bámulatunk iránta. A kép oly kitanúlt művészi kézzel, s még is oly látszólagos könnyedséggel van festve, hogy benne a báj elfátyolozza az erőt, s sehol sem látszik semmi nyoma az erőlködésnek.

Azt hiszem, kevesen olvashatják Faustot némi lehangolódás nélkül. Vannak művek, melyek első olvasásra elbájolnak: eszméik újak, a forma új, a kivitel meglepő. A lelkesedés hevében az új művet mesterműnek mondjuk. Aztán tanulmányozzuk, megtanuljuk könyv nélkül, s ismerőseinket untatjuk lelkesült magasztalásainkkal. Nehány év —, talán néhány hónap múlva, már el sem bírjuk olvasni s csodálkozunk hogy valaha bámulhattuk. Az eszmék nem újak többé; útszélieknek, vagy épen hamisaknak találjuk. A kivitel nem bámulatosabbé, mert fölfedeztük fogásait. Jobban megismerkedve az egész művel, bámulatunkat lassanként megvetés váltja föl, melyről azt mondják, hogy a közelebbi ismerettség szülöttje, de csak nemtelen lelkekben vagy méltatlan tárgyak irányában az. A mű tehát nem volt mestermű? Egyáltalában nem!*) A mestermű-

*) »Sokat le kell számítani az első véleményből, melyet még bölcs emberek is valamely új könyvről vagy eseményről ejtenek. E vélemények fogalmat nyújtanak az illető ítélési módjáról s némaj

vek nem költenek rögtöni elragadtatást; soká és sokat kell tanulmányoznunk, míg teljesen átérthetjük; hozzájuk kell nőnünk, mert nem szállanak le hozzánk. Hatásuk kevésbé gyors, de tartósabb. Az irántok való lelkesedés nő a közelebbi ismeretséggel. Soha sem ábrándulunk ki belőlök; végetlen gazdagságuk mind inkább-inkább bámulatba ejt. Nem találunk bennök fogásokat, mert nincsenek is. Homér, Shakspeare, Rafael, Mozart, Beethoven nem ostromolják ítéletünket, de ha egyszer meghódították, uralmuk szüntelen növekszik. Emlékszem, mikor az Elgin-szobrok *) előtt oly közönynyel állottam, hogy szégyeltem bevallani; s állottam később oly elragadtatással, mely csaknem könnyekbe tört ki. Míg ellenben oly művek, melyek most egy pillanatig sem bírják lekötni figyelmemet, egykor hirteleni lelkesülésre gyújtottak, melyre ha visszaemlékszem, úgy tűnik föl előttem, mint a gyermek sovárgása az éretlen gyümölcs után. Fausttal szemben a lehangoltság volt első érzésem. Nem értve meg a mű valódi lényegét, azt hittem, Göthe célt tévesztett, mert nem felelt meg a z én várakozásomnak. A kritika követelődzése azt kívánni, hogy a művész, a ki ránk sem gondolt, a mi eszméink irányát kövesse. A mint idősbödtem s Faustot, szótár segítségével, eredetiben olvashattam, dicső fénye fokenként hajnalzott előttem. Most már azon művek egyike, melyek oly varázst gyakorolnak rám, a mit csak az azok iránti kimeríthetetlen szeretethez hasonlíthatni a kik rég óta kedve-

homályos fogalmat magáról az új eseményről is, de nem lehet úgy venni őket mint azon tárgy s azon szellem közti állandó viszony kifejezéseit.« — Emerson.

*) Az athenaei Akropolisból Lord Elgin által Londonba vitt (állítólag ellopott) ó-görög szobrok s domborművek. Ford.

sek szivünknek, a kiknek minden szava, minden tekintete sajátságos s egészen rejtélyes hatást tesz reánk.

Oly remek mű mint Faust, épen mert remek mű, múlhatatlanul lehangoló hatást kell, hogy tegyen először, a hozzá kötött várakozások arányában. Sir Joshua Reynolds, mikor először járt a Vaticanban, nem titkolhatta bosszuságát azon, hogy a Rafael munkái neki sehogy sem birtak tetszeni; s bosszankodása csak akkor szűnt meg, mikor megtudta, hogy mások is úgy voltak azzal. »Ugy áll a dolog« — teszi hozzá —» hogy ha e művek valóban olyanok lettek volna a mint én vártam, csak felületes és csábító szépségekkel birtak volna, nem olyanokkal, melyek nagy hirnevöket igazolhatnák.« Nem lephet meg annál fogva mikor még kitünő emberektől is kedvezőtlen véleményt hallunk Faustról. Lamb Károly, például, közepszerű melodramának tartotta, a Marlowe Faustus-ához képest, — a mit bizonyára nem mondhatott volna, ha eredetiben olvashatta volna Faustot. De ő csak fordításban olvasta pedig nincs mű, mely annyit vesztene a fordítás által. Bármily rosszul essék is egyik-másik olvasónak, ha kétségbe vonom illetékességét, hogy Faustról ítélhessen, egész komolysággal és minden túlzás és előítélet nélkül ki kell mondanom, hogy a ki csak fordításban olvasta Faustot, az nem ismeri az igazi Faustot.

E lapokon több ízben volt már alkalmam kifejezni meggyőződésemet, hogy költői műveket tökéletesen fordítani nem lehet. A fordítás, a legsikerültebb is, csak megközelítheti az eredetit; pedig ritkát mondhatni sikerültnek is. A fordítás jó lehet fordításnak, de az eredetit nem pótolhatja soha. Lehet jó költemény; lehet szerencsés utánzata egy más költeménynek; lehet jobb mint az eredeti; de nem lehet annak tökéletes visszaadása; nem lehet

más nyelven ugyanaz, nem teheti ugyanazt a hatást az olvasóra. S ennek oka mélyen fekszik a költészet lényegében. »A dallamosság« — mondá Bettinának Beethoven — »érzéki létezést ad a költészetnek; mert hiszen a költemény eszméje a dallamban testesül meg.« — A költemény eszméjét s az egyes szók értelmét vissza lehet adni fordításban; de a költeményben az eszme s az alak oly elválaszthatatlanok mint a test és a lélek; s az alakot nem lehet visszaadni. A költészet hatása: az eszme és a dallam hatásának a vegyülete; az eszme és a dallam a szókban s a szók rendjében úgy van vegyítve, hogy a szók s azok rendjének megváltoztatása múlhatatlanul felbontja e vegyületet s megsemmisíti a hatást. Mert a költészetben a szók nem csupán tárgyak és eszmék kifejezői, mint a prózában; hanem részei egy szerves egésznek, — hangok a dallamban; tégy más részeket helyökbe, s a szerves lényből szörnyalak lesz, mintha szárny helyett kart tettek volna; tégy más hangokat vagy félhangokat helyökbe s dallam helyett hangzavar áll elő. A szavak zenéje s értelemárnyalatai sokkal finomabbak, mintsem más szavakkal helyettesíthetők volnának; az egyik szó hatását nem pótolhatja a másik. Már pedig minden fordítás, szükségkép, más szók helyettesítése az előbbieket helyett; a más szó kifejezheti az előbbinek az értelmét, de nem bírhat ugyanazzal a zenével, sőt azokkal a finomabb értelemárnyalatokkal sem, melyektől az eredeti szépségei függenek. A szók nemcsak a tárgyak képei, hanem az eszmelánczolatok szemei is s hatásuk egyrészben hangjoktól is függ. Így például, az értelemben semmi különbség sincs ha ezt mondom: *)

*) Lewes itt angol költőkből, Walter Scottból, Wordsworthból idéz egyes sorokat s azokat fordítja, angolul, más kifejezé-

»Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája« —

vagy ha ezt:

»Hull a levél s a vén fatörzs körül
— Idő e fa, — vastag réteg terül« —

az értelem ugyanaz; vers mind a kettő; s még is amaz
költészet, ez próza.

»Elnémult a fergeteg süvöltő
Hárfájának zordon éneke«

mondja Petőfi. Tegyük helyébe:

Megszűnt a vész, már nem riad,
Hárfája egy hangot sem ad;

vagy akár:

A vész elült, hárfája hallgat,
Megszűnt a zord hang, húrjain;

a mi elég hű fordítása az értelemnek; de hol van a vész
dallama? Pedig idegen nyelvre elég hű áttétel számába
járna, ha pl. így mondanók

Már nem süvölt a fergeteg,
Nem halljuk a zord éneket;

de a kifejezés zenéje egészen kiveszett belőle; mert a zene
és a dallam a szóknak nem az értelmétől, hanem a hang-
jától függ.

Vörösmarty egyik régi versében e dallamos sorok
fordúlnak elő:

sekre. Természetes, hogy példáit nem használhattam, hanem ma-
gyar költőkből vett idézetekkel kelle helyettesítenem, ha meg
akartam értetni a mit bizonyítani akar.

F o r d.

»Ott hol Rába hús vizében
Rázza árnyékát a szélben
Két sudár fa, és virágzó
Ágain zeng bús madárszó.« —

Rendezzük e sorokat, többnyire saját szavaival, úgy, a mint talán egy más nyelvre fordító fogná rendezni, mikor azt mondanák róla, »hogy szépen fordított« :

Hol Rába partin árnyát két sudárfa
Ingatja a viz hűvös tükriben,
Virágos ágán ül dalos madárka,
S csattog fölötte búsan, szeliden —

elégg jól gördül s hangzik is ; de a Vörösmarty sorainak a dallama, mely oly behizelgőleg zengett füleinkbe s úgy elringatott és álmadozni hitt, mintha magunk is a Rába partin, a két sudárfa virágzó ágairól lezengő bús madárszót lestük volna, — e dallam, e zene, a költészet e hatása — mind elveszett átírásunkban !

Fordítsuk még hivebben, a versmérték s a rim-elhelyezés megtartásával :

Rába hús vizének partján,
Árnyát szélbe' rázogatóván
Hol virágos két sudárfa
Ágain zeng bús madárka —

ilyen fordítást, idegen nyelvben csak igen ritkán találhatni : s még sem az eredeti ; még sem az igazi.

Vegyük már most gondolóra a hangutánzások, a betű- és közép rimek, a hangfestés s a költészet ezer apró fogásai által előidézhető hatásokat, a melyekben nálunk pl. Arany oly nagy mester ; gondoljunk ily sorokra, mint Rozgonyiné leírásában :

Csalogatja csemegével
Muczi paripáját,
Lebke szellő lebegteti
Tenger-zöld ruháját;
Széles úton, poros úton
Felleget ver a ló,
Csillámlik a — villámlik a
Fényes aczél patkó —

vagy a Keveházában

Körül-körül jó Béla vág,
Omlik-bomlik a sokaság —

ismét:

Mert ennyi nép — a mere lép —
Hajlik a part mikép a jég —

vagy a Csodaszarvas regéjében:

Száll a madár ágrul ágra,
Száll az ének szájrul-szájra —

s kérdezzük, vagy ne is kérdezzük, lehet-e más nyelv en, tehát más szavakkal, tehát más rythmusban ugyan azt adni s mind azt visszaadni?

A Göthe költeményeiről azt mondja Beethoven: »A Göthe költeményei nagy hatást tesznek reám, nem csak tartalmukkal, hanem főleg a bennök levő rythmussal. Valahányszor olvasom: zeneköltésre ösztönöznek.« Az ily hatás természetesen egészen elvész, a más versalakban való fordításnál, de elvész, óhatatlanul, a hasonló mértékben való fordításnál is sok belőle. Egyik nyelv sem fedezi a másikat, a szók értelmében sem, annál kevésbbé azok hangjában.

Az általunk felhozott s fejtegetett példák magyarból

magyarba való fordítások;*) s azt mutatják, hogy a dallam változása által mi változás esik a hatásban s mennyire megrövidítettetik a költői hatás. Világos, hogy idegen nyelvben a dallamnak még tetemesb változáson kell átmennie, mivel a kifejezések, a szórend, a szó-árnyalatok két nyelvben soha sem egyenlők. A saájtságos szólásmódok egyátalában lefordíthatatlanok. A szerencsés kifejezések a költő szólásmódjai; s mivel másfelől e szerencsés kifejezések a költemény lényegéhez tartoznak, mint saájtságos szólásmódok pedig fordíthatatlanok, látni való, hogy tökéletes fordítás nem lehet. Nem mondom, hogy a fordító, eredetije utánzatában, nem írhat szép költeményt; de határozottan tagadásba veszem, hogy oly költeményt adhatna, a mely ugyanazon hatást tegye reánk, mint az eredeti a maga nemzetebeli olvasóra.**)

Ha ennél fogva meggondoljuk: milyen költemény *F a u s t*, s hogy benne a mérték és rythmus csaknem minden lehető változata előfordúl, azt hiszem eléggé világos, hogy a ki az eredetit nem ismeri, nem nyerhet róla tökéletes fogalmat semmi fordításból; s ha ez igaz: megérthetjük mikép becsülhette többre Lamb Károly a *Marlowe F a u s t u s á t*, s mikép beszélhet sok olvasó oly kicsinylőleg a *Göthe F a u s t j á r ó l*?

*) Aristoteles is hasonló bizonyítási s magyarázási móddal él egy helytt a *Poetikájában*.

**) Ez mind igaz. De nekem úgy tetszik, egy kissé sokat bizonyít. Mert a költő gondolatának s a lelkében élő dallamnak, semmi nyelv, a magáé sem, lehet tökéletesen megfelelő kifejezése. Tökély a művészetben sincs. A márvány akadály a szobrásznak; a szó a költőnek. Igaz, még nagyobb az akadály a másolásnál, a más nyelvre fordításnál. De törekedni a tökélyre — s lehetőleg megközelíteni azt: ez a művésznek, ez a fordítónak is a föladata.

Hasznos összehasonlítási anyagul rövid vázlatát adom itt a Marlowe *Faustus*ának s a Calderon *El magico prodigioso*-jának (a csodatevő bűvész).

*Doctor Faustus*ban sok szép részlet van, a mint a »hatalmas nyelvű« Marlowetól várhatjuk is; de egészben véve unalmas, köznapi s tévesztett mű. A legalsóbb rendű bohózatosság, minden elmésség nélkül, tölti be a jelenetek nagy részét; a komoly részletekben pedig nincs drámai fejlemény. Egyetlen jól rajzolt jellem sincs benne. A *Me-phistopholis* gyász-alakjában van némi nagyszerűség, de ő sem az a kísértő, a minő a köz-felfogásban, a ki egy kigyó simaságával s ravaszságával csúszszék célja felé; nem is az a hideg, gúnyoros »tagadó szellem;« jobban hasonlít a Byron Sátánjához, csak hogy némi kegyelet s sok bűnbánat vegyül belé. A nyelv, a melyen *Faust*hoz szól, inkább elrémiteni mint elcsábítani volna képes.

Az olvasó, ha azzal az elővéleménnyel kezdi olvasni *Faust*ust, hogy abban a bölcsészti tárgyat bölcsészileg látja tárgyalva, csalódní fog, mert félre ismerte mind a Marlowe tehetségének, mind a Marlowe korának a jellemét. *Faustus*nak a célja nem bölcsészb, mint a *Mál-tai zsidóé* vagy a *Nagy Tamerláné*.*) Egyszerűen egy népmonda színre alkalmazása,—oly mondáé, mely kitűnően jellemzi ama kor szellemét, mikor az emberek hittek az ördög befolyásában s annál fogva szívesen zálogba vették jövő-életbeli sorsukat a jelenlét vágyainak kielégi-

*) Mind a kettő szintén a Marlowe darabja. Marlowe Shakspeare kortársa volt. Ugyanabban az évben (1564) született. A »borzalmas«-ban volt nagy tehetsége, s talán még nagyobbra is fejlődött volna, ha fiatalon, 29 éves korában, egy verekedésben meg nem ölik. Shakspeare nem egy ifjúkori művéhez Marlowe adta a sugalmat.

téséért. Kétségkívül van ebben bölcsészeti problema, olyan, a mi még a mai korban is folyvást foglalkoztatja a szellemeket. Ugy van, mai napság is, mivel az emberi természet mindig ugyanaz; csak a forma változik, a lényeg mindig megmarad; semmi sem vész el, — csak másképp nyilatkozik. Igaz, hogy ma már senki sem hiszen az ördög befolyásában, legalább senki sem hiszi, hogy az ördögöt föl lehetne idézni s szerződésre lehetne lépni vele; különben ma is száz meg százszor ismétlődnék a Faust esete. De az a szellem, mely e mondát teremtette s egész Európával el bírta hitetni, megvan ma is. A jövő fölláldozása a jelenért: ez a monda értelme; a vakmerőség, melylyel kikerülhetetlen s borzasztó következményekkel, melyekről bizonyosan tudjuk hogy kikerülhetetlenek, szembenézünk csak azért hogy múló gyönyört szerezzünk árukon: ez bírta rá Faustot, hogy eladja lelkét, ez bír rá ma is ezereket, hogy lelköket eladják. Nem kötünk vérszerződést, de azért oda dobjuk magunkat; nem állunk szemtől szembe a kísértővel, a ki korlátlan hatalmat ígérne jövőnkért cserébe; de itt vannak saját vágyaink, melyek ragadnak, csábítanak, s érettök odaadjuk lelkünket, egy percz gyönyöréért zálogba vetjük egész életünk nyugalalmát.

A Faust történetét sokkép lehet bölcsészileg földolgozni; de Marlowe arra nem törekedett; ő a legendát egyszerűen csak népiesen fogta föl s hősének a legköznapiabb indokokat tulajdonította. Ezt nem hibáztatásul mondjuk, csak mint tényt. Nem állítom, hogy Marlowe nem helyesen tett, mikor így fogta föl tárgyát; csak azt állítom, hogy így fogta föl. Faustus beleúnt a logikába, mert az csak vitatkozásra tanít, — a természettudományba, mert nem tud vele holtakat támasztani, — a jogba, mert az merő »versengés« — és a hittanba, mert csak azt tanítja, hogy a bűnnek

zsoldja a halál s mindnyájan bűnösök vagyunk. Mind e tudományok egyikéből sem látván hasznót, a bűvészetre adja magát s abban meglegedését leli; és hogyan?

»Faustus: Mint kielégít most e gondolat!

Hozassak szellemimmal a mi kell?

Minden tehertől megmentsem magam?

Véghez vigyek akármi lehetetlent?

Elküldhetem aranyért Indiákra,

Hozathatok gyöngyöt tenger-fenékről.

S az új világnak bármelyik zúgából

Csodás gyümölcs- s fejedelmi csemegét.

Kivánhatom: s bölcselkednek velem,

Minden királynak titkát fölfedik,

Érczfalba környezik Germaniát,

Gyors Rajnát Wittenburg körül folytatják;

Az iskolákba visznek tudományt,

Hogy jut belőle minden kis diáknak;

Elszednek minden zsákmányt a hadaktól

S kiűzik innen Parma herczegét,

Hogy én legyek király a tartományban;

Sőt harczy műszert, eddig ismeretlent,

Szörnyebbet Antwerp tűz-hajójánál,

Készítettetek szolgáló szellemimmal!»

A mai fogalmak szerint mind ebben valami köznapi lehet, de a Marlowe hallgatóságának ez tetszett, oly korban élvén, a mikor még boszorkányokat égettek, a mikor közhit volt, hogy az emberek alvilági szellemekkel állanak összeköttetésben, mikor a jövő élet kárhozatának a jelen gyönyöre volt az ára.

A szerződés aláíratván, Faustus arra használja hatalmát, hogy beszáguldja a világot, kézzel fogható tréfákat csinál, aljas énekeket dalol, leüti a pápát, szarvat növeszt nemes lovagok homlokán, egy lovász inast megcsal, szal-

mával kitömött lovat adván el neki, s több hasonló aljas tré fát üz, mind olyant, a minőket hallgatói üztek volna hasonló hatalom birtokában. Beleúnva e bohóságokba, a Heléna alakját idézi föl; elragadtatása e látományon, szép példája annak, hogy tud irni Marlowe mikor alkalmas tárgya van.

Végórája elérkezik; bűnbánat gyötri, mint modern utánzóit szokta, mikor már késő; megcsömörölve a hatalomtól, most visszaborzad az ártól, melyen azt megvásárolta. Némi tragikai dühöngés, s erőteljesen festett kétségbeesés után, elviszik az ördögök. A mű vége megfelel az elejének: Faustus elkárhozik, mivel aláírta a szerződést. Az alku mind a két részről teljesítve van; az egész egy boszorkány-mese s Faustus a varázslók sorsára jut.

A darab ily köznapí fölfogása részben a Marlowe hibája is, de részben koráé. Lehetett volna egészen az akkori felfogással egyező, lehetett volna merő boszorkány-mese, s még is nagyszerűen hatásos. Mit nem tudott volna belőle csinálni Shakspeare? De hogy igazságosak lehessünk Marlowe iránt, tekintetbe kell vennünk kora nézeteit s ízlését; s akkor el kell ismernünk, hogy a tárgy más és magasabb felfogása talán nem hatott volna annyira nézőire. Ha metaphysikai művet ír, hallgatói nem értették volna meg; ha Faustus magasabb indokokból indul ki, hallgatói nem adtak volna hitelt neki. Őt végül megmenteni: meghamisítása lett volna a mondának, s megsértése a közönség erkölcsi érzületének. Mert, miért maradna a bűbájosság büntetetlen? miért ne kárhoznának el a varázslók? A legendát akkor betűszerinti értelemben vették, mert az egyezett meg a hallgatóság hitével. A legenda jelvi magyarázata csak az új kor szüleménye.

Fordúljunk most a Calderon *El Magico Prodigioso*-jához, melyről sokszor mondták, hogy attól

vette Göthe a Faust vezéreszméjét; mely pedig Fausthoz, sem a cselekvényben, sem a csomóban, sem helyzetekben, jellemeiben, vagy eszmékben, teljességgel nem hasonlít. A Marlowe Faustusának még van némi felületes hasonlósága a Göthe Faustjához, mind a kettőben ugyanaz a legenda van földolgozva; de az *El Magico* legendája egészen más; a kivitel is különböző. Calderon legújabb kiadója, Don Eugenio de Ochoa, nem győz bámulni azon, hogy ily hasonlóság gondolata hogy' is jöhetett forgalomba, s komolyan nyilvánítja hogy az *enteramente infundada* (teljesen alaptalan).

A szin Antiochia mellett van, a hol »pompás énekkel s ünnepélyességgel« templomot szenteltek Jupiternek. Cyprian, egy fiatal tudós, vallása (a polytheismus) hitágazatai fölött töprenkedve, elvonúl a város zajából s csendes tanulmányokba merül. A Plinius meghatározása istenről nem kielégítő s Cyprian fölteszi magában, hogy jobbat talál. Levélzörgés rezzenti föl, mit a gonosz szellem okozott, a ki lovag-alakban jelen meg. Vitatkozásba ereszkednek; Cyprian a polytheismus tévedésére útal, a gonosz annak igazságát vitatja. Látjuk hogy Cyprian már meg van térítve az egy-istenhívésre, — s ez az első lépés, hogy a keresztyénségre térjen; s e megtérés, egyedül az igazság ereje által, e vélemény-változás, mely a sok-istenhit vizsgálatából ered, kétségkívül hizelgett a Calderon közönségének; annak hizelgő voltát még növeli a Gonosz szellem védelmének gyöngesége, a ki, beléptekor, azt fogadta hogy Cyprián soha sem fog eljutni az igazságra. Calderon nem engedte, hogy a Gonosz csak egy perczig is felülkerüljön a vitatkozásban. A »tagadó szellem« helyett a rosszlelkű Gonoszt állítja elénk, de a ki épen oly tehetetlen a milyen rossz lelkű, s a ki elismeri hogy vereséget szenvedett

az érvek harczában és fölteszi magában, hogy gyönyörökkel hódítja meg a tudóst a kit érvekkel nem birt legyőzni. Hatalom van adva kezébe, hogy támadást intézzen a Justina (egy imént keresztyénségre tért leány) lelke ellen; fölteszi magában hogy Jusztinával meghódíttatja Cypriant s így két legyet üt egy csapással. Szükségtelen fejtegetni, mi különbség van az ily Gonosz — és Mephistopheles között.

Cyprián maga marad tanuló-szobájában, de elmélkedését ismét félbeszakítja két barátjának, Lelio és Florónak a veszekedése, kik mind a ketten szerelmesek Justinába, s a fölött versengenek: melyiköknek ad elsőséget a leány. Itt egy közjáték következik, a melyben Moscon, Clarin és Libia, a spanyol vigjáték szokott modorában, uraik érzelmeit s magaviseletét paródiázzák; de ezt mellőzöm, valamint a többi jelenetet is, a mi nem viszi előbbre a dráma főcselekvényét.

Justina, az imént megtért leány, a keresztyén ártatlanság példánya. Visszautasítja a Cyprian szerelmét, mint visszautasította előbbi imádóiét is. Cypriant dühbe hozza e hidegség:

»Oly szép volt ő! — S én, szerelem-
S féltésben égve szüntelen,
Hánykódva remény- s félelemben,
Kétségbeesve odáig mentem,
Éltem oly kinban haldokol,
Hogy téged hivlak most, pokol!
És leggonoszabb ördögödnék
Odadom lelkem', jöszte, vedd meg,
Örök tűz kinját tűrni kész:
Ez a leány enyém ha lesz'.

Hallod, pokol? Egy szavadon
Függ lelkem! No's?

Gonosz sz. (látatlanul) — Elfogadom!
(Dörgés, villámlás.)

Más irónál megütköznénk az összefüggés hiányán :
hogy egy pogány a pokolhoz folyamodik; de Calderonnál
oly gyakran fordul elő ilyesmi, hogy az ő egyéni felfogása
ebben sem lephet meg. Az égi háború dühöng, — a ten-
geren egy hajó süllyed el; a Gonosz, hajótört útas alakjá-
ban jó, s így szól (félre):

»Czélomra ez mellőzhetlen vala,
Vészt költenem a tenger sima tükrén,
Hogy ismeretlen új alakban így
Előbbi veszteségem' helyre hozzam
S új ostromot kezdhessek Cyprian
Lelkére, és romlása eszközét
Épen szerelme- s bölcseségiből
Kovácsolhassam.«

Cyprian vigasztaló szavakkal fordul a vélt szeren-
csétlenhez; a Gonosz lélek azt feleli, hogy nincs mit remél-
nie már mikor mindenét elveszítette a mi az életnek becsét
adhatott. Elbeszéli történetét; elmondja, nagyon is átlátszó
képlegességgel, lázadása s büntetése történetét a menny-
ben. Elbeszélése folyamában czélzásokat tesz varázs-ere-
jére, remélve, hogy mestersége iránt Cyprianban is vágyat
ébreszt. Cyprian vendégszeretetét ajánlja föl neki, mint
utasnak s azzal távoznak a színről.

A közelebbi jelenetben a Gonosz szellem Cypriantól
örökös búslakodása okát kérdezi. Ez jó alkalom a dagályos
leírásra, a mit egy spanyol drámaíró soha sem szalaszt el.
Cyprian egy szerető túlzásával s Ossián áradozó modorá-

ban festi le kedvesét s saját szerelmét. Körülményesen elmondja a Gonosznak hogy a »partes que componen a esta divina muger« (ez isteni hölgy alkatrészei): az Aurora bájai, a fürtös felhők és harmat-gyöngyök, a balzsamos lehellet és tavasz-rózsák, a kigyózó patak és ragyogó csillag, zengő madarak és kristály sziklák, babér és napsugarak másolata; s így tovább, több mint ötven sorban, oly modorban mely elragadja a fűzfapoétákat, de megásittatja az egészséges érzékű olvasót. Így leírva kedvesét, kijelenti, hogy annyira bele bolondult e bájoló lénybe, hogy lemondott érette a bölcsészetről, s lelkét is kész, már eladni érette. A Gonosz szellem elfogadja az ajánlatot megrepeszt egy sziklát s megmutatja mögötte az alvó Justinát. Cyprian feléje rohan, de a szikla ismét bezárul s a Gonosz azt kívánja, hogy írja alá előbb a szerződést, mielőtt átadná a leányt. Cyprian vért ereszt a karjából s törével írja meg a szerződést, egy darab vászonra. Most a Gonosz megigéri, hogy megtanítja őt a varázslatra, mely által egy év leforgása után Justina birhatására alkalmassá válik.

E kísértési jelenet nagyon alantjáró, fölfogásban gyöngé, kivitelben kontár. Mily művésztetlen balfogások vannak benne: Cyprian már előbb fogadást tett volt a pokolnak, hogy oda adja a lelkét Justina birhatásáért: a Gonosz szellem felelt is: *elfogadom*; dörgés, villámlás következett, hatásos színpadi fogásként, de merőben henye mozzanat a drámában, mert bár a Gonosz arra mindjárt megjelenik, nem azért jó, hogy megkösse a szerződést Cypriannal, még csak azért sem hogy megkísértse őt, csupán hogy megismerkedjék vele, megnyerje bizalmát s hogy később megkísérthesse. Mily szegény, mily gyöngé, mily habozó rajz! S a mi e jelenet gyöngeségét még szembe-

szökőbbé teszi: a Clarin (a gracioso) durva és esetlen paródiája. Mint ura, ő is szerelmes; mint ura, ő is vásárra kínálja lelkét az ördögnek, betöri az orrát s annak a vérével írja kötelezvényét — a zsebkendőjére.

E kísértési jelenetben van pedig az egyetlen hasonlatosság a Calderon és a Göthe darabja közt. Az is nagyon csekély, mint bárki átláthatja; de bármily csekély, akadtak kritikusok, kik a plágium vádját alapították reá. Az ördöggel kötött szerződés az egyetlen közös pont a Cyprian-, és a Faust-legenda között. Minden más pontban eltér a két legenda s különbözik a két költemény. Érdekes mindazáltal összehasonlítást tenni a három hős, Faustus, Cyprian és Faust indokai közt; összevetni: mi árt kíván mindegyik a lelkéért. Ez összehasonlításban Calderon húzza a legrövidebbet, az ő hőse a legsilányabb valamennyi között.

Visszatérve vázlatunkhoz: az egy évi próbaidő lejár s Cyprian türelmetlenül követeli jutalmát. Megtanulta a varázslat mesterségét, s csaknem oly tökélyre vitte mint mestere; azzal kérkedik, hogy fel tudja idézni a holtakat sirjaikból, s más ehhez hasonló mesterségeket is tud. De tudományával nem csinál semmit, nem is próbál semmit. Mire való volt hát az egy évi próba-idő? mire való a varázslatban való jártasság?

Ha valaki ezt kérdezte volna Calderontól, valószínűleg azt felelte volna reá, hogy »a darab nyújtására s változatosabbá tételére,« — a mi nagyon elmés felelet volna egy gyorskezü színműírótól, de a mi kevéssé felelne meg a mai fogalomnak róla, hogy tudniillik mélyelmű művész volt. Talán túlságos kívánság is, oly embertől, a ki egy pár száz színművet írt, hogy a közt csak egy is legyen valódi remek mű; s nem is jutott volna eszünkbe őt magasabb

mértékkel mérni, mint egy gyorsan és hatásra dolgozó színműíró mértékével, ha a németek nem volnának oly túlzók a kritikában, a mit aztán, a ki az illető írókat nem olvasta, könnyen készpénzül fogad el.

A Gonosz szellem most megparancsolja az alvilági lelkeknek, hogy csepegtessenek tisztátalan gondolatokat a Justina lelkébe, hadd hajoljon Cyprianhoz. De ezt először is meg lehetett volna tenni, s meg lehetett volna kimélni Cypriant az egy évi próbaidőtől és a varázslat mesterségének a tanulmányától, a mit soha sem is alkalmaz közvetlenül Justinára, bár épen az ő birhatása kedvéért adta rá magát. Justina heves izgatottságban lép föl, s e jelenet egy része hadd szolgáljon még izelítőül. *)

A Gonosz lélek jó s Justina azt kérdi tőle:

J u s t. Káprázat vagy? Rémalak
Félelmem rajzása csak?

G o n o s z l. Nem; hanem a gondolat,
Lelkedet mely fogva tartja
Melynek gyöngé szived rabja,
Az idézett ide engem,
S készítette segélyedre lennem,
Megmutatni, ha kívánod,
Merre ment el Cypriánod.

J u s t. Abba czélt ugyan nem érsz,
Mert e kinzó lelki vész
Mely dúl vérem alkatán,
Részemre vonhatja tán
A képzelet káprázatját,
De való lényt sohse! Hagyj hát!

*) Lewes a Monthly Chronicle VI. k. 346. lapján megjelent angol fordításból idéz. Eredetiből nem bírván, én csak ebből fordítottam.

Gonosz l. Ha a vágnak helyet adtál:
Félig a bűn téve már!
Visza most már mért riadnál?
Föl, a gyönyör kéje vár!

Just. Nem parancsolunk a vágnak,
Gondolatról ki tehet?
De magunktól függ a tett!
S más dolog, hogy bűnre vágyjak,
Más hogy azt meg is tegyem.
Foltja rajtam ne legyen!

Gonosz l. Szólj, ha gyilkos hatalom
Ostromolja lelkedet,
Lábad' mibe vetheted,
Ha csábit az alkalom,
És pártjára áll a vágy;
Vétkezni kész s bukni hágy

Just. Csábot ellen állítom
Szent szabad-akaratom'.

Gonosz l. Azt könnyen meghajlítom.

Just. Ha olyan könnyen engedne;
Szabad akarat se' lenne.

Gonosz l. Üdvre hívlak, jer velem.

Just. Ára tudom drága lesz!

Gonosz l. Üdv, gyönyör, kéj, szerelem!
(vonja, de meg nem mozdíthatja,)

Just. Az, nyomor, kétségbesés!

Gonosz l. Égi üdv!

Just. Pokoli kin!

Gonosz l. Már kezembe' tartlak im;
Nem menekszel már! Ki ment és
Véd meg, nyomorú teremtés?

Just. Isten oltalmam csupán!

Gonosz l. (elereszti.)
Menj, legyőztél, szűz leány!

Mennyire elragadhatta a közönséget a szűz e győzelme a Sátánon, egyedül az istenben való hit s az isten nevének kimondása által! Nem tudván e szerint az igaz Justinát adni Cypriannak, a gonosz elhatározza, hogy káprázattal csalja meg szövetségését. Egy köpenybe burkolt alak jelenik meg s int Cypriannak hogy kövesse. A következő jelenetben Cyprian a képzelt Justinával karjaiban jelenik meg. Szerelmi hevében lerántja róla a köpenyt s Justina helyett egy csontváz áll előtte, mely iszony-kialtására így felel:

»Asi, Cypriano, son
Todas las glorias del mundo!«

(ilyen Cyprian, e világ minden dicsősége). E rémes helyzetben ráismerünk az inquisitorra és a színmű-íróra, de nem ismerünk a művészre. Szinpadi hatásra ez a csontváz hatalmasan van kigondolva; vallásos intelemnek is hatalmas; de művészetnek undorító. A helyzet ügyes, ámbár másutt is, kétszer is, használta; de a darabba nem illik be, sérti az öszhangot. Ha a Gonosz el akarja csábítani Cypriant, ily eszközökkel véli elérhetni célját? De Calderon itt is, mint mindenütt, mindent feláldoz a csatános hatásnak.

Cyprian, felbőszülve megcsalatasán, magyarázatot kíván. A Gonosz megvallja, hogy nincs hatalma Justina fölött, mert magasabb hatalom védelme alatt áll. Cyprian azt kérdi: miféle hatalom az? A Gonosz haboz, de végre kénytelen bevallani, hogy a keresztyének istene. Cyprian, látva hogy az isten oltalmazza a benne hívőket, megtagadja az engedelmességet a Gonosztól. A Gonosz dühbe jő, a Cyprian lelkét kívánja, a ki azt veti ellent, hogy a Gonosz nem teljesítette a szerződés föltételét. Szóról szóra men-

nek; Cyprian kardot ránt, átdöfi az ördögöt, persze sikertelenül — ismét szini hatás. A Gonosz elvonszolja, de ő is, mint Justina, istent hívja segítségül s a Gonosz legyőzve távozik.

Cyprian, keresztyénné lesz, s Justina biztatja, hogy bünei daczára üdvözülni fog, mert

Nincs az égen annyi csillag,
Annyi fövény a tergerben,
Annyi hamv a tűz-parázsban,
Annyi porszem nincs a földben
Mint a mennyi bűnbocsánat!

Justinát és Cypriant mint eretnekeket ítélik el s égetik meg Antiochia mellett, a keresztyén hit vértanúiul. A Gonosz lélek, kigyón lovagolva jelenik meg a légben, s azt mondja, isten megparancsolta neki, hogy a Justina ártatlanságát s Cypriannak az elhamarkodott szerződés alól feloldatását nyilvánítsa. Erre mind a ketten bemennek az áldottak birodalmába.

E vázlatokból megítélheti az olvasó, hogy' dolgozta fel Marlowe és Calderon a régi mondát, mindenik saját tehetségének s kora szellemének megfelelőleg; egyik a legendát a maga együgyűségében adva elő, a másik a vallásos oktatás eszközeül használva föl. Göthe oly korban nyúlván a legenda feldolgozásához, mikor a gyermektegyűgyű hit megfogyatkozott, szintén a maga és kora szellemében dolgozta azt fel. A kor azt kívánta, hogy ne legyen együgyű legenda, hanem jelvi legenda; ne oly történet, melyet tényül kelljen elfogadni, hanem olyan a mely csak jelképezze a tényeket; mert bár a legmiveletlenebb is ma már visszautasítaná a sátánnal való ilyes szerződés szószerinti hitét, de a legmiveltebb úgy mint a legmivelet-

lenebb e szerződésben saját vágyai és küzdelmei jelképére fog ismerni.

Hogy a legendát saját korához alkalmazza, Göthe kénytelen volt azt jelvileg tárgyalni s ebben saját géniusa adta meg neki az irányt. Meg fogjuk látni a Második rész elemzésénél, hogy fogyatkozó ereje mikép kereste az ihletet a jelviségben inkább mint a költészetben, az elmélkedésben inkább mint a szenvedélyben; de most még csak az Első részre szorítkozva, ennek kidolgozásában bámulatos vegyítését látjuk a legendai és a jelvi elemnek, a középkorinak és a modernnek. A mély bölcsesség, a felséges költészet, a világos és ragyogó színezés, az élcz, humor, pathosz gazdagságát érezni fogja minden olvasó; s ha e fejezet már is igen hosszú nem volna, szívesen időzném némely részletnél, de így meg kell elégednem a költemény legfőbb szempontjainak áttekintésével.

A mi annak fő alapeszméjét illeti — »A Faust alapeszméje« — mondja Coleridge — »feltüntetni a tulságos tudományszomj csálódásából eredő misologia, vagy is a tudás iránti gyűlölet s megvetés következményeit. Ugy de a tudománynak önmagáért vagy nemes czélból való szeretete sohasem okozhat csömört s nem vezethet misológiára, hanem csak az aljas és nemtelen czélokból való tudományüzés.« Miután így állapította meg az alapeszmét, Coleridge így bírálja annak kivitelét: »Faustban sem okozatosság sem kellő arányosság nincs; ő kezdettől fogva már kész varázsló; az *incredulous* o di az első sortól kezdve megérzik rajta. Az érzékiség s a tudássomj egybeolvad benne.«*) Ime egy példája annak a kritikának melyre fen-

*) Table Talk. II k. 111. l.

tebb czéloztam, s mely a kritikus saját eszméit ráerőlteti a szerzőre s annak eszméi és céljai gyanánt adja ki. Coleridge saját eszejárása szerint csinálta meg a Faust tervét s hibáztatja Göthét, hogy miért nem tárgyalta úgy a mint Coleridge gondolja hogy kellett volna tárgyalni. Ha a művet kissé szorosabb szemügyre veszi, észre vette volna, hogy alapeszméje éppen nem a misologia. A két első jelenet után a tudomány nem is említettik; a misologia kérdése az első jelenetekben tökéletesen kimerítettetik. S mit szól maga Göthe: »A Faust marionette-meséje sok hangon szólt lelkemhez; én is összejártam a tudás minden tartományát s elég korán tértem meg, eltelve a tudás hiábavalóságának érzetével. Az életet is megpróbáltam, sok alakjában, s onnan is mindig elégtelenül s szomoruan tértem vissza«. — Ha valahol, itt van kezünkben a Faust kulcsa! A költő lelki küzdelmeinek a tükre az! A tapasztalás megmutatta neki a bölcsészet haszontalanságát; a tapasztalás korán rávezette a civilizáció alatt rejlő romlottság, s a sima felszín alatt háborgó setét bűnök fölfedésére. Ha már a költemény két fő szempontja közül egy perczig az egyiket szemügyre vesszük, — félretesszük kissé a festményt, hogy csak a problémát vizsgáljuk — arra az eredményre jutunk, hogy a Faust alapeszméje: a kétségbeesés feljajdulása az élet semmisége fölött. A misologia is egy része, de csak is része ez eszmének. Az élet titkába behatolni, meghiusulván minden kísérlete: Faust a kísértő kezébe adja magát, a ki azt igéri neki, hogy behatolni engedi őt az élet gyönyörébe. Sorba veszi az élvezeteket, mint sorba vette volt a tudományokat, s itt is csalódik mindenikben. Az Auerbach-pincze orgiái, a Gellérthegy tüneményei, egyaránt kielégítetlen hagyják. A Margit iránt támadt szen-

védelye heves, de lázas és múló; körében sem juthat rá, hogy azt mondja a tűnő percznek: »Maradj! oly szép vagy!« Folyvást nyugtalan, mert mindig keres valamit: keresi a tökélyest, a mit nem találhat meg. Ez az emberi sorsa, átka:

Hogy tévuton kergesse vágyait!

Szemrehányásul hozták föl azt is, hogy Faustban a föladat föl van állítva de nincs megoldva. Nem hiszem hogy helyén volna e szemrehányás, mert nem is tartom a költészet céljának, hogy föladatokat fejtegetessen. Mikor az énekes bizonyítgatóná válik, akkor lemond a saját szerepéről hogy a máséba kotnyeleskedjék. De minden esetre megjegyzendő, hogy Göthe, ki oly tisztán állította föl a problémát, annak megfejtéséhez is legközelebb járó példát mutatott, mind gyakorlatilag, életével, mind elméletileg, írásaiban, megmutatván hogy' lehet bölcsen viselni az élet súlyos és nyomasztó terhét. Lemondási tana, — *da s wir entsagen müssen* — melyet ő oly termékeny sikerrel alkalmazott, annyi irányban, az életben úgy mint elméletben, a feladat megoldását legjobban megközelíti, vagy legalább annyit eszközöl, hogy a megoldhatatlan rejtélyt aggasztó és gyötrő hatásától megszabadithassuk. A munkássággal és őszinteséggel sokra mehetünk, ha lemondáson kezdjük, ha kezdettől fogva megelégszünk az ismerhetővel és elérhetővel s felhagyunk a megismerhetetlen és elérhetetlen utáni mohó, lázas vágygyal. A lét titka félelmes titok, de titok, mely kívül esik az emberi tehetség ismeretkörén. Ismerjük el hogy az, s mondjunk le róla! A tudomány csak részleges lehet, tökélyes nem. De e részleges tudomány is végetlen s ránk nézve végetlenül fontos: e tágas körben dolgozzék kiki tehetsége szerint.

Boldogság, eszmény, tökély: egyaránt elérhetetlenek; mondjunk le rólok. A valódi kötelességek mezeje is tágas, elegendő s felemelő mind azokra nézve, a kik ernyedetlenül munkálnak, körén belül. Magában a munka veritékében van az ösztön, mely erélyt ad az életnek, s az a tudat, hogy munkánk, egy vagy más úton, a mások állandó javára válik, türhetővé teszi az évek forgását!

VIII. FEJEZET.

A lyrai költemények.

Faust és a lyrai költemények elégségesek arra hogy Göthének az első helyet biztosítsák az újkor költői között, Shakspere-t kivéve ; s ha lángelméjét csak ezek képviselnék, senkinek sem jutott volna eszébe kétségbe vonni e rangját. De ő azonkívül még sok más munkával ajándékozta meg a világot ; más szókkal, sok rést nyitott, a melyeken hirneve várát meg lehet támadni. Hirnevének kárára van gazdagsága ; hogy annyit tett, az ingatta meg a tehetsége iránti hitet ; mert, valamint a sugár erejét leggyöngébb részén mérlik, ugy, bár igazságtalanúl, a költőket is leggyöngébb munkáikból ítéli meg, ha csak a lelkesedés el nem némitja a kritikát. Igy a nagyobb gazdagság veszélyezteti a hirnevet ; mert a hol sok paizs van sorba állitva, legügyetlenebb ijász is eltalál vagy egyet ; s az az író van legjobban fedezve a kritikával szemben, a ki legkevesebb felületet tesz ki a nyillövéseknek. A görög irodalom főleg azért tűnik oly nagynak föl előttünk, mert csak töredékek töredéke ; a remek művek fenmaradtak, s a gyöngébbek elvesztek hogy ne tehessenek ellenkező tanuságot. Saját korunk irodalmát nem azért látjuk oly szegénynek, mintha nem volnának jó könyvek is benne, hanem mert annyi rossz van, hogy a jókat is eltakarja a közszerűség nagy tömege, mely sze-

münk elébe tolakodik. Göthe mintegy negyven kötetet írt a legkülönbözőbb tárgyuakat. Írt, oly tökélylyel a minővel előtte egy német sem; s írt oly gyöngén is, hogy jó volna, ha abban vele egy német sem igyekeznék versenyezni. De gyöngé művei prózában vannak; ha verset ír, mindig d a l n o k: még leggyöngébb költeményeiben is van valami abból a búbájból, mely a legjobbakban annyira elbájol. A d a l adománya, mely a legfőbb költői adomány, s melyet semmi más tehetség nem pótolhat, legkisebb dalait is kedvesekké, a legjobbakat páratlanokká teszi.

Lyrai darabjai a legjobbak minden munkái közt, s varázsukkal még ellenségei bámulatát is kivívták. Az ember a legkülönbözőbb, s a legkülönös ítéleteket hallhatja róla és munkáiról; de kisebb költeményeiről magasztalásnál nem hallani egyebet. Teljesek étellel és szépséggel, s varázsuknak semmi elfogultság nem állhat ellent. A legváltozóbb érzéseket öntenek zenei alakokba s a mellett mindig i g a z é r z é s e k e t. Vigak, kaczerok, játsziak, gyöngédek, szenvedélyesek, búbánatosak, eszmélkedők s festőiek; most egyszerűek, mint a dallam, mely fejedben egy semmiség ütemeit veri, majd súlyos eszmékkal terhesek; egyszer a képzelet és szeszély lebbenéseit tükrözik légies kecscesl vissza, másszor a bánatot zokogják, mely jajkiáltást sajtól ki a szívből. »E dalok« — mondja Heine, a dal mestere maga is — »kibeszélhetetlen játszi búbájjal birnak. A dallamos sorok, gyöngéd szeretőként fonódnak szivedre. A szó megölel, míg a gondolat homlokon csókol.«

E varázs nagy része a hang őszinteségében áll. Nem keres meglepő fordulatokat, nem játszik hasonlatokkal s képekkel, melyek, a legtöbb költőnél, csak tökélytelen kifejezései a gondolatnak, melyet ékesen akarnak előadni. Úgy nyílik meg, mint egy virág, egészen igénytelen

bájjal, s a tárgya természetében rejlő változatossággal. Külső ékesség nincs rajta. Szépségei magából nőnek ki szervesen, alkatrészei magának a költemény anyagának s nem disztiményül vannak ráaggatva. Olvassuk például a halászlőről szóló balladát (fordítása az I. k. 342. lapján). Mily egyszerű s közvetlen minden kép, s az egész még is mily rendkívül festői. Vagy forduljunk egészen más nemű költeményhez, a Korinthusi arához, — lehet-e nagyobb közvetlenség, mint a melylyel festi itt minden szó a rettenetes és rejtelmes helyzetet; minden sor olyan, mint egy új lap az elbeszélésben, mely gyors s még is fokozatosan fejlődik. Egy fiatal ember Athénből Korinthusba érkezik, hogy fölkeresse az arát, kit mindkettejük szülői neki szántak. A szülők ez egyezsége óta a lány családja keresztyén lett; »s a hol új hitet vesznek föl, szerelem s hűség mint a gyom tépetik ki gyakran.« Ő, mit sem tudva e változásról, érkezik meg. Késő éj van. A család már alszik; azonban vacsorát hoznak szobájába s magára hagyják. A fáradt ifjunak nincs étvágya s ruhástól ágyára veti magát. A mint elszunnyad, nyílik az ajtó s lámpája fényénél különös vendéget lát belépni — fiatal leányt, lefátyolozva, fehér ruhában, homloka körül fekete s arany szalaggal. A mint a leány az idegent meglátja, iszonyodva emeli föl fehér karját; futni akar, de az marasztja, a terített asztalhoz hívja, kéri üljön mellé vele, kóstolják meg az istenek — Ceres, Bachus és Amor — adományait. De a lány felel, ő nem az örömeké már s az istenek elköltöztek a csöndes házból a hol csak Egyet az égben s Egyet a kereszten imádnak már; a hol ökröt s bárányt nem áldoznak, mert egy ember-áldozat pótol mindent. A fiatal pogány e nyelvet nem érti. Mint aráját követeli a leányt; ez azt feleli, hogy őt kolostorba küldték. Az ifju mit sem akar hallani. De

üt az éjféli, a rémek órája; s a leány egyszerre meg a Góthe érezné magát; fehér ajkaival iszsza a piros bort, de, hogy nyeret, melylyel az ifju kínálja, nem fogadja el. Arany lányly czot ad a fiunak s cserébe egy hajfürtjét kapja; mondja hogy ő már oly hideg mint a jég, de hiszi hogy a szerelem fölhevítené, még ha a sirból jőne is. A szerelem egymáshoz vonja, mohón szívja a leány ifja ajkáról a lángot s mindketten csak egymásban érzik már élni magokat. De bár a vampyr-ara fölhevül az ifju szerelmétől: szív nem dobog kebelében. Lehetetlen e sajátságos jelenet bőszejét leírni; az élet és halál ez ölelkezését, e nász-ágyat a sirdombon... Az anya belépte szakítja meg a jelenetet, a ki, beszédet hallva a vőlegény szobájában, s a szerelmesek csókolozását, a kakas-szó közben — haragosan lép be, hogy rabszolgányát, a kit a vőlegénnyel találni vél, kiriaszsza. Belép — s nagy isten! saját leányát látja ott! A lány, mint árny, emelkedik föl s szemrehányást tesz anyjának, miért zavarja boldog éjét: »Nem volt elég, hogy kora sirba küldöttél?« kérdi. De sir nem zárhatta el, a papok énekének s áldásainak nem volt foganatja rajta; a föld sem fojthatja el a szerelmet. Feljött; kiszívta a vért vőlegénye szívéből; aranylánczát adta neki s hajfürtjét kapta cserébe. Holnapra ősz lesz haja s új ifjúságot a sirban kell keresnie. Kéri azért anyját, készítse el a halotti máglyát, nyissa föl koporsóját s testét, vőlegénye tetemével együtt égesse meg, hogy együtt szállhassanak az istenekhez.

E bámulatos ballada egész folyamában nincs egyetlenegy kép; minden a legközvetlenebb s legegyszerűbb nyelven van elmondva. Minden mint megtörtént valóság áll szemünk előtt. Ugyanezt mondhatjuk az ismeretes Isten és a bajadér czimű legendáról, mely a korinthusi arának ugyszólván ellendarabja. A hindu istent, a mint

a Ganges partján járdal, egy bajadér behívja magához, hogy pihenjen egy kissé kunyhájában. Kaczérkodik vele, a fajtájabeliek fogásaival csábítgatja. Az isten mosolyog s örömmel látja, a mély elaljasulásban is, a tiszta emberi szívet. Megnyeri a lány szerelmét; de hogy a legnagyobb próbára tegye, átviszi a kék, borzalom s kínos fájdalom minden változatán. Reggel a leány arra ébred, hogy ifja halva fekszik mellette. A papok komoly ünnepélyes halotti énekét hallja megzendülni. A máglyához kíséri a halottat, de a papok eltaszítják onnan: nem volt neje, nincs joga vele halni meg. De a szenvedély győz; a lángokba ugrik s az isten, karjai közt a megmentettel, emelkedik ki a lángokból ég felé.

E költemény változó hangjának hatása, mely a gyöngéd könnyedségből az ünnepélyes komolyságba csap át, s a művészet, melylyel az események egész sora, egymást követő képekben van eléállítva, olyan, a minőt német költő még utól nem ért. Hasonló művészetet találunk az Erlkönig balladájában is, melyet, ha máshonnan nem, a Schubert zenéjéből is ismer mindenki. A éjben lovagló atya, a kebelére szorított gyermekkel; a gyermek ijjedezése a törpe királytól, a kit az apa nem lát; a tájkép egyes töredékei, melyek oly művészileg vannak berendezve, a mint az apa magyarázza a gyermeknek rémletei alaptalanságát; — e vegyítése a természetesnek a természetfölöttivel, — a képzelet látományainak a józan beszéddel, — rendkívüli plastikával van adva. E balladát rendesen eredetinek tartják; de Viehoff a Göthe költeményeihez irt Kommentárjában azt a nézetét fejezi ki, hogy annak eszméjét az Erlkönigs Tochter című, Herder által németre fordított dán ballada sugallta. A versalak ugyanaz; az első s utolsó sor is csaknem ugyanaz; de a cselekvény

egészén más s a dán balladában nincs is meg a Göthe művészete. Abban csak egyszerűen van elmondva, hogy Olaf király megy menyegzőjére s utjában a Törpe-király leányával találkozik, a ki tánczra hívja; ő azt feleli nem állhat meg, tánczra sem mehet, mert holnap van a menyegzője, oda siet. A leány arany sarkantyút, selyem inget ígérget neki, de ő csak azt feleli: »holnap van a menyegzőm.« Akkor egész garmada aranyat ígér neki. »A garmada aranyat szívesen elfogadom, — mondja — de tánczra nem megyek«. Akkor haragjában a leány szíven üti s azt mondja, jó hát, csak menjen a menyasszonyához. A mint a király haza ér, az anyja elképpéd, mitől oly sápadt; elmondja neki hogy a Törpe-király országán lovagolt keresztül. »S mit mondjak az arádnak?« — »Mondd meg neki, hogy az erdőben vagyok, lovammal, kutyámmal.« — Reggel jönnek a vendégek, s kérdezik, hol van Olaf ur. A menyasszony fölemeli a piros terítőt — ott feküdt alatta Olaf király, s meg volt halva.« Adtam röviden e dán ballada vázlatát, hogy az olvasó vethesse össze a Göthe Erlkönigjével*) — az összevetésből világosan még fogja látni, mi különbség van egy népmonda s egy tökéletes költemény között.

De nem csak a balladák, a melyek közül hármat említettünk, bizonyosságai a Göthe lyrai nagyságának. Átmehetnék a lyrai költemények két kötetén s oly hosszú kommentárt írhatnék hozzájuk, mint ez az egész életrajz, s még sem meriteném ki a termékeny tárgyat. Tulajdonképen egész életrajza egy kommentár e költeményekre, melyek valódi kifejezései annak a mit gondolt és érzett.

*) I. k. 139. lap.

»Zeng későn mint korán zenge,
Öröm és bú, énekembe'« *)

Még a mikor, mint a balladákban, vagy oly költeményekben minő az Alexis és Dora című gyönyörű idyll,**) nem saját élményeit látszik írni, akkor sem színlél érzelmeket soha. Apró költeményei közül sok a bölcsesség egy-egy gyöngye; sok alig egyéb, mint kis madár csicsergése mely »tele torku örömében énekli meg a nyarat«—; de, mind olyan, hogy a fordítás meg sem közelitheti; azért meg sem kísértem olvasóimnak fogalmat adni rólok.

*) »Spät erklingt, was früh erklang.

Glück und Unglück wird Gesang« — a Dalok jeligéje. I. k. 6. l.

**) Az Elégiák közt. I. k. 221 o. l.

HETEDIK KÖNYV.

1805—1832.

Ὡς ἐν ἰσθί εμοίγε ὅσον αἱ ἄλλαι κατα
το σωμα ἡδοναὶ ἀπομαραινονται, το-
σουτον ἀυξονται αἱ περι τους λογους
ἐπιθυμιαι τε και ἡδοναι.

PLATO. KÖZTÁRS. I. 6.

»Le temps l' a rendu spectateur.«
Mad. de Stael.

I. FEJEZET.

A jénai ütközet.

A Schiller halálával Göthe nagyon magára maradt. Több volt ez egy jó barát elvesztésénél; az erélyes ösztön elvesztése volt, mely őt költői munkálkodásra sürgette; s e munkálkodás közepett élénkebb életet élt. Az erre következett hosszú, fáradalmas évek alatt, a túlhalmozottsági tanulmány, új tapasztalások s különböző tervek ez éve, alatt, látni fogjuk mint teremtetett oly műveket, melyekre büszkék lehetnének sokan; de életének déli világa eltűnt, s a fény, melyre még bámulattal tekintünk, már csak a leáldozó nap fénye.

Hogy annál teljesebben érezze veszteségét, Jacobi Weimarba érkezett; s ámbár a két régi barát első találkozása nagyon szívélyes volt, csakhamar érezték hogy a kettejöket elválasztó lelki űr mind tágabb s tágabbá válik,

a mint mindenik a maga irányában fejlődött. Göthe azt vette észre hogy nem érti Jacobinak sem eszméit, sem nyelvét. Jacobi idegennek érezte magát régi barátja világában. Ez az egyik birság, a mit haladásunkért fizetnünk kell; hogy elsodorva találjuk magunkat előbbi horgonyainkról; hogy nyelvünket idegennek találjuk azokkal szembe a kikkel egykor bizalmasan voltunk, a kik egykor megértettek!

Jacobi ismét elutazott, s még élénkebb érzetével hagyta a hiánynak, melyet a Schiller meleg rokonszenvének elvesztésével szenvedett. A következő hóban Gall fordult meg Jénában, első mohóságával koponyatana sikeres terjesztésének, a mi akkor nagy hatásu újdonság volt. Mind azok a kik elismerik, mily sokkal tartozik az élettan és a lélektan a Gall fáradozásainak (a mely elismerésből teljességgel nem következik, hogy az e fáradozásokra alapított, de kellőleg meg nem alapított és sok tekintetben tökélytelen rendszert is elfogadjuk) örömmel fogják hallani, hogy Göthe nem csak hallgatta a Gall előadásait, hanem magánkörben is annyi rokonszenvet s méltánylási készséget nyilvánított azok iránt, hogy Gall őt betegágyában is meglátogatta s egy koponyát bonczolt föl előtte, közölvén vele azokat az új nézeteket, a melyekre buvárlatai által jutott. A helyett hogy ez új elméletet nevetséggel, megvetéssel s régi előítéletek ellenébe tételével fogadta volna, — a mint sok tudós és világfi akkor is s még ma is szokta fogadni, — Göthe egyszerre átlátta a Gall (azóta általánosan elfogadott) bonczolás-módjának, valamint vezéreszméinek a helyességét *); ámbár másfelől azt is átlátta, hogy a

*) V. ö. Freundschaftliche Briefe von Goethe und seiner Frau an N. Meyer. — 19 l.

tudomány még nincs annyira, hogy ez ügyben kimondhassa végítéletét. A Gall tana azért tetszett neki, mert kimutatta a lélektan valódi szerepét az embertannal szemben; tetszett neki, mert szorosabb kapcsolatba hozta az embert a természettel, mint tette a régi iskola, kimutatván, hogy az értelmiség nyilvánulásai ugyanazonosak az egész állatorszámban. *)

A következő évben azonban e mély és finom kutatásokat ágyudörgés szakította félbe. Október 14 kén, reggeli hét órakor távoli ágyudörej riasztotta föl Weimar lakóit. A jénai ütközet kezdődött. Göthe iszonyú tisztán hallotta az ágyuzást; de mikor dél felé csillapodni kezdett az, ebédhez ült mint rendesen. Alig ült le, mikor egy bomba épen a háza fölött pattant szét. Asztalát azonnal fölszedték. Riemer a kertjében föl s alá-járva találta. A golyók a ház fölött és körül süvöltöztek; a futó poroszok szuronyai át csillantak a kerítésen. A francziák egy ágyutelepet a Weimar melletti dombon állítottak föl, a honnan a városba lövöldözhetek. Derült, fényes nap volt. Az utcák kihaltaknak látszottak. Mindenki fedél alá vonúlt. Időről időre egy-egy ágyudörgés törte meg a csöndet; a légen átsüvöltő golyók itt-ott egy-egy házba csapódtak. A madarak édesdeden daloltak a kerti zöldségben; a természet mély nyugalma iszonyú ellentétet képezett a harc erőszakosságával.

E rémes csönd közepett egynehány francia huszár vágatott be a városba, megtudni van-e ott ellenség? Mindjárt nyomában nagyobb csapat jött. Egy fiatal tiszt Gő-

*) A Gall állítását, hogy Göthe inkább politikai szónoknak mint költőnek született, nagyon nevetségesnek találták azok a kik ismerték a Göthe ellenszenvét a politika iránt; s valóban nem is látszik szerencsés hozzávetésnek.

théhez ment, s biztosította hogy az ő háza meg lesz kimélve a prédálástól; azt az Augereau tábornagy szállásául szemelték ki. A fiatal huszár, a ki e hirt hozta — a Lili fia volt! Göthét a palotába kísérte; mialatt a megszálló hadból néhányan, egész otthon tették magokat a Göthe házában. Sok ház lángban állott. Sok pinczét feltörtek. A fosztogatás megkezdődött.

Göthe visszatért a palotából, de a tábornagy nélkül, a ki még nem érkezett meg. Késő éjszakáig fenn várták. Akkor bezárták az ajtókat s a család fekünni ment. Éjfél tájt két csatár zörgetett a kapun s követelt bebocsátatást. Hasztalan mondták nekik, hogy a ház teli van s a tábornagyot várják. Azzal fenyegetőztek, hogy betörnek az ablakokat, ha a kaput meg nem nyitják. Végre bebocsátották. Bort tettek elejökbe, a mit huszárosan megittak, s azt mondták, a házi gazdával akarnak beszélni. Mondták nekik, hogy már lefeküdt. Nem tesz semmit; keljen föl; nekik kedvök van beszélni vele. Ily esetben hiába való az ellenszegülés. Riemer bement s megmondta Göthének a dolgot, a ki, felöltve hálókabátját, méltósággal lejtött a lépcsőkön s megjelenése által meglehetősen megdöbbentette részeg vendégeit, a kik egyszerre oly udvariasak lettek, mint csak franczia katonák tudnak lenni, ha kedvök tartja. Beszélgettek vele, rávették hogy koczinson és igyék velök; s aztán megengedték hogy visszamenjen a maga szobájába. Egy kis idő múlva azonban, bortól hevülten, ágyat követeltek. A többi huszár megelégedett a szoba padlójával is, de ez a kettő minden áron ágyat kívánt magának. Fölbotorkáltak a lépcsőn, betörtek a Göthe szobájába s ott nagyon komoly küzdelem kezdődött. Krisztinának, a ki általában nagy bátorságot és lélekjelenlétet tanusított, sikerült kiegyenlíteni a dolgot s a betolakodó-

kat végre kituszkolták a szobából. Akkor a tábornagy számára elkészített ágyra vetették magokat, s arról semmi fenyegetéssel sem lehetett őket eltávolítani. Reggel megérkezett a tábornagy s a házat örök vették körül és védelmökbe. De hogy még e védelem mellett is mennyi baj volt, elképzelhető abból, hogy három nap alatt tizenkét hordó bor fogyott el; hogy huszonyolcz ágyat vetettek, tiszteknek és katonáknak, s hogy e beszállásolás egyéb költségei többre mentek 2000 tallérnál.

Az e tájt folyvást őszi verőfényben ragyogó nap borzasztó jeleneteket látott Weimarban. A fosztogatás egyre tartott, úgy hogy még a hercegi palotát is, csaknem a mindennapi szükségesekből is, kifosztották. E válságos helyzetben, mikor a palota tőszomszédjában levő házak égtek, Lujza hercegnő oly rendíthetetlen bátorságot tanusított, mely még Napoleonra is mély benyomást tett, mikor, a hóditás iszonyaitól környezve Weimarba bevonúlt s a palota küszöbén a nyugodt, mozdulatlan, méltóságteljes hercegnő által fogadtatott. »Voilà une femme à laquelle même nos deux cent canons n'ont pu faire peur!« (Ezt az asszonyt kétszáz ágyunk sem tudta megijeszteni) monda Rappnak. A hercegnő felszólalt népe érdekében; védte férjét; s állhatatossága és bátorsága nagy benyomást tett a hóditóra, a ki különösen ingerült volt a hercegre s több ízben szemére is vetette, hogy csak a hercegnő iránti tiszteletből kimélte meg.

A Napoleon dühe a herceg ellen époly oktalan mint határtalan volt; de azt nem azért említem hogy megmutasam, mily kicsinyes tudott lenni ez a nagy hóditó, hanem csak azért hogy idézzem a jellemző nyilatkozatot, melyre az Göthét fakasztotta. »Természetemnél fogva az események nyugodt és részrehajlatlan nézője létemre« — mondta

Göthe Falknak — »még engem is dühbe hoz a mikor azt látom, hogy az emberektől lehetetlent követelnek. Hogy a herczeg, hazájuktól megfosztott, sebesült porosz tiszteket segélyez; hogy az oroszán szivü Blüchernek a lübecki csata után négyezer tallért adott kölcsön; ezt önök összeesküvésnek nevezik! ezt elég oknak találják a szemrehányásra, a vádra! Tegyük föl, hogy ma szerencsétlenség érne a nagy hadsereget; mit nem érne a császárnak egy tábornok vagy tábornagy, a ki épen úgy viselné magát, a mint herczegünk viselte hasonló körülmények közt? Én azt mondom önnek, a herczegnek épen így kell tennie, a mint tesz; kötelességet tenni. Nagy bünt követne el, ha másképpen tenné! Úgy van; s ha e miatt országát és alattvalóit veszítené is el, ha koronájától s kormánypálcájától fosztatnék is meg, mint őse, a szerencsétlen János, — még sem szabad egy tenyérnyire is eltávoznia nemes gondolkodásmódjától s attól, a mit a férfi és fejedelem kötelessége, ily szükségben, parancsol. Szerencsétlenség! Mi a szerencsétlenség? Az szerencsétlenség, hogy egy fejedelem ilyeneket kénytelen tûrni, idegenektől. S ha ő is épen oda jutna, mint őse, János herczeg; ha bukása bizonyos és kikerülhetetlen volna már, azért se csüggedjünk: majd kezünkbe vesszük vándorbotunkat s elkisérjük urunkat a szerencsétlenségben, mint a jó öreg Kranach Lukács tette: nem fogjuk elhagyni őt soha. Az asszonyok s a gyermekek, a falukon, ha meglátnak, lesütik szemeiket és sirva mondják egymásnak: »ez az öreg Göthe s a volt weimari herczeg, a kit a franczia császár megfosztott a trónjától a mért barátjaihoz hű volt balsorsukban; a mért nagybátyját, halálos ágyán, meglátogatta; a mért egykori bajtársait éhen halni nem hagyta!«

»S erre« — teszi hozzá Falk — »a köny patakokban omlott alá két orczáján. Egy kis idő múlva, magához térve,

igy folytatá: »Dalommal fogom keresni kenyerünket. Vándorló ballada-énekes leszek, s versekbe foglalom balsorsunkat. Elmegyek minden faluba, minden iskolába, a hol a Göthe nevét ismerik; megéneklek Németország gyalázatát, a gyermekek tanulják meg szégyenünk dalát mielőtt felnőnének; ha férfiak lesznek, majd visszaéneklük uramat a trónjára s az önét meg le a magáéről!«

E kitörésre vissza fogok térni még később — de most arra a fontos eseményre sietek áttérni, melyről általánosan hitték hogy a jenai ütközet által Weimarra hozott veszély idézte közvetlenül elé. Értem a házasságát.

II. FEJEZET.

A Góthe neje.

Különös az emberek ítélete. Aristotelest egyetlen tetteért sem rágalmazták annyira, mint nagylelkű házasságaért a baráttalan Pythiával; s Göthének egyetlen tette sem okozott oly nagy botrányt mint egybekelése Vulpius Krisztinával. Elég szégyenfoltnak tartották rajta már azt is, hogy a házába vette (mert a házonkívüli viszony, a világ szemeiben, még megbocsátható hibának látszik, de annál komolyabb megrovás alá esik, minél jobban közelít a házassági állapothoz); de hogy a nagy költő, a Belső Titkos Tanácsos, tényleg elkövesse azt a rettenetességet, hogy Krisztinával való viszonyát még törvényesen is szentesitse, — ez több volt mint a mennyit a társadalom elviselhetett!

Fentebb már kimondtam véleményemet e szerencsétlen viszonyról, e mésalliance-ról minden tekintetben; de határozattan ki kell mondanom azt a meggyőződésemet, hogy éppen az hozta helyre, a mennyire helyrehozható volt, a mi a megbotránkozást szülte. Sokkal jobb lett volna, ha e viszony egyáltalában soha sem keletkezett volna; de ha már keletkezett, minél jobban közelített a valódi házassághoz s távolodott a futólagos botlástól, annál egészséesebbé s erkölcsösebbé vált. A mésalliance tényétől nem lehet menekülni. Ha mindjárt kezdetben elvette volna, akkor is egyetlen házasság lett volna. De

más setétebb árnyaktól megkímélte volna magát; akkor nem lett volna »az a csontváz élete rejtekében« a mi így, tudjuk, ott ólálkodott. Vessünk csak egy pilantást ebbe a rejtekbe!

Mióta utólszor találkoztunk Vulpius Krisztinával, valami tizenöt év telt el, s ez alatt szerencsétlen változáson ment át. Akkor eleven, ragyogó, élvszerető leány volt. Az évek s a magával nem gondolás elhervasztották bájait. A vészes hajlam, melyet ifjusága s élénk szelleme, még korlátok közt birt tartani, most határozottsággal lépett előtérbe, melyet születése s körülményei talán kimagyarázhattak ha ki nem menthettek is, de a melyre csak a legmélyebb sajnálattal lehet tekinteni. Apja, tudjuk, részegessége által tette magát tönkre; a bátyja, szép tehetségeit, hasonló mértékletlenség által rontotta meg; s Krisztinát, a ki e vészes hajlamot örökölte, nem óvhatták meg attól a finomabb társaság korlátozásai, mert ő Weimarban minden jobb társaságból ki volt zárva, épen a Göthével való viszonya miatt. Másutt, mint Meyerhez irt leveleiből látjuk, nem volt egészen kizárva minden női társaságból. Wolff tanár és Reichardt karmester bemutatták leányaiknak; nyilvános bálokban tánczolt is. De Weimarban ez lehetetlen volt. Ott elzártan, mindenkitől kerülve, élt; egészen házi kötelességei teljesítésének kelle magát szentelnie; a mi egy oly élénk s társaság-szerető egyénnek nagyon nehéz és nyomasztó lehetett. Vigalmakon, különösen a tánczon kapván, gyakran lehetett látni a jénai diák-bálokban; s a boritalra is rászokott, a mi gyorsan tönkre tette szépségét, s gyakran komoly házi kedvetlenségeket is okozott. Szívesen mellőztem volna hallgatással e körülményt, de sokkal általánosabban ismeretes, mintsem el lehetne titkolni; s oly tragédiát sző be a Göthe életébe, melyet alig sejthettek azok, a kik csak

azt látták, mily nyugodtan viseli magát a világ előtt. Egy ily tény egyszerű említése egyszerre egész küzdelmére utal a világ elől elrejtett érzelmeknek; a bosszankodás és szá-
nalom, az elhatározás és gyöngeség küzdelmére. E házi nyomoruságnak csak egyetlen egy nyomtatott nyomára akadtam, és pedig Schillernek egyik levelében Körnerhez, 1800. októb. 21-kéről: »Göthe általában keveset ír mostan-
ság, bár tárgyban s erőben foghyhatatlanul gazdag. Nem érzi egészen jól, könnyen magát; nyomorúlt házi körül-
ményei, melyeken igen gyöngé változtatni, teszük oly szerencsétlenné!«

Igen gyöngé, változtatni! Ugy van, ebben rejlik a a tragédia, s' ebben a magyarázat is. Gyöngéd, másnak szenvedést okozni soha sem akaró levén, nem volt bátor-
sága végét vetni e helyzetnek. Inkább maga szenvedett, mintsem szevedést okozzon. A kik tanúi az ily türelemnek, azoknak megfoghatatlannak látszik az; mert az idegen nem tudja, hogy' estek át az első nehézségeken s hogy' edződik a türelem, új meg új próbára téve, mindig; nem ismeri a megváltozás reményeit, melyek visszatartóztat-
nak az erőszakos lépéstől, sem azt, mint kap a szeretet e reményeken s mint ragaszkodik hozzájuk minden való-
színűség ellenére. Az idegen csak bizonyos nyilván való tényeket lát, a melyek azért megmagyarázhatatlanok előtte, mert nem látja a számtalan apró s finom lánczsze-
met, melyek e tényeket összekötik; nem látja a szenvedő lelkét, mint küzd a növekedő rossz ellen, s végre mint adja bele magát s igyekszik nyugodt képpel takarni el a bajt. Könnyű nekünk azt mondani: Miért nem vált meg tőle Göthe egyszerre? de az elválás nem volt olyan könnyű. E nő anyja volt gyermekének; szívének kedvese volt, a kit még most is szeretett. Megválni tőle, nem gátolta, sőt siet-

tette volna szerencsétlen hajlamának kifejlődését. Göthe igen gyöngé volt arra, hogy változtasson a helyzeten; de elég erős volt, hogy elviselje azt. Schiller ezt, saját erkölcsi ösztönéből, kitalálta. »Szeretném« — írja egyik közelebről fölfedezett levelében — »ha igazolni birnám Göthét családi viszonyait illetőleg is, a mint tudom minden irodalmi és társadalmi életét illető pontban. De fájdalom, a családi boldogság felőli téves felfogásból s a házasságtól való szerencsétlen idegenkedésből, olyas viszonyba keveredett, a mely most nyomasztólag hat rá házi körében s boldogtalanná teszi őt, de a melyet lerázni magáról, sajnálkozva mondom, igen gyöngé s igen jószivü. Ez az egyetlen gyarlóság benne; de még ez is szoros összefüggésben áll jelleme nemes oldalával, nem árt vele senkinek, csak önmagának.«

S így teltek az évek. Sok jó tulajdonai kárpótolták kevés rossz tulajdonait. Göthe őszintén szerette őt s ő viszont teljes szívéből ragaszkodott Göthéhez. S most, ötvennyolcz éves korában, mikor a jénai csatát követő zavarok élénken éreztették vele »a barátok összébb szorulásának szükségét« — barátjai közül ki érdemelhetett közelebbi helyet Krisztinánál? Elhatározta, hogy összekél vele.

Nem lehet tudni, vajon foglalkozott-e már előbb is e házasság gondolatával, érlelte-e egyideig annak tervét s csak azért vitte épen most ki, mikor Weimar, a maga bajával sokkal inkább el volt foglalva, mintsem az ő tetteivel törődni ráérne: — vagy a vágy, fiát törvényesíteni, épen e zavaros napokban sugallta e gondolatot? Riemer azt hiszi, hálából tette a zavarok közepett tanusított bátor és észélyes magaviseletéért; de én e magyarázatot nem vélem elfogadhatónak annál kevésbbé, mert a Krisztina saját tanúsága szerint, már ismeretségük első éveiben is ajánlott neki házasságot Göthe. Positiv adat hiányában részemről a

lélektanilag legvalószínűbbet vagyok hajlandó elfogadni; s föltéve, hogy a házasság gondolata már előbb is fölmerült, a végrehajtásban való késedelmezést jellemének egy sajátsága eléggé magyarázza; tudniillik: sajátságos habozása valami elhatározó lépés megtételében, a mi annál különösebb, mert ha egyszer elhatározta magát valamire, oly határozott és hajthatatlan tudott lenni. Ez a képzelet embereinek a gyöngéje. Bár mily erős az akarat, ha egyszer mozgásba van hozva, a tevékeny értelmű s kiváltkép a fogékony képzeletű embereknél az akarat elhatározásánál oly ingadozását találjuk az indokoknak, mely gyakorlatilag valódi gyöngeséggé válik, s a gyöngeségtől csak a tetteire indult akarat ereje különbözteti meg. Göthe ismerve magában e sajátságot, azt annak tulajdonította, hogy soha sem jutott oly körülmények közé, melyek gyors elhatározást követeltek volna, s hogy maga sem szoktatta arra akaratát: de én azt hiszem, az ok mélyebben fekszik: a lélektani működések természetében, nem esetleges körülményekben.

De lett légyen a késedelem oka ez, vagy bármi más annyi tény, hogy október 19-kén, tehát öt nappal a jénai ütközet után, s nem mint életirói folyvást ismétlik »az ágyudörej közepett« — ünnepélyesen egybekelt Krisztinával, fiának és titkára Riernernek a jelenlétében.

Az igazságszolgáltatás e ténye roppant botrányt idézett elő; könnyen elgondolhatják, a kik a világot ismerik. Barátjai azonban határozottan helyeselték, hogy hamis helyzetéből kibontakozott. Ettől az időtől fogva, a ki illő tisztelettel nem bánt nejével, nem várhatott jó fogadtatást Göthétől. Krisztina pedig igénytelenül viselte új tisztességét s azzal a nyugodt józansággal, a mely ismerősei legnagyobb részének szíves jó indulatát szerezte meg számára.

III. FEJEZET

Bettina és Napoleon.

Nagyon jellemző, hogy a rémület és fosztogatás napjaiban, Göthének, önmagát illetőleg, a legnagyobb aggodalma az volt, ha kézíratait meg találnák semmisíteni. Bor, edény, ezüst, butor, — mind pótolható; de kézíratait elveszíteni: pótolhatatlan veszteség lett volna. A Herder hátra hagyott kézíratait elpusztították; Meyer mindent elveszített, még vázlateit is; Göthe semmi kárt nem vallott, csak borában s pénzében.*)

A herczeg, a porosz parancsára, hogy hódoljon meg Napoleonnak, lerakta fegyverét s haza ment Weimarba, a hol népe által lelkesült szeretettel üdvözöltetett, kárpótlásúl a méltatlanságokért, a melyeket tünie kellett. A béke helyre állott. Weimar újra szabadon lélekezeltetett. Göthe arra használta föl e nyugalmat, hogy kinyomassa a *Farbenlehret* és *Faustot*, hogy még jöhető veszélyektől védve legyenek. Ismét kezdett egy *Tell Vilmosról* szóló epikai költemény tervével foglalkozni; de az Amália herczegnő halála, ápril 10-kén (1807), kiverte a tárgyat a fejéből.

*) Az ember nevethet és bosszankodhatnék is, hogy a rosza-
akarat még e z t i s fölhasználta gyanúsítására. Ellenségei nem bo-
csáthatták meg neki a szerencsét, hogy háza megkiméltetett a fosz-
togatástól, míg mások házában szabad zsákmány folyt; ezt is önző
számításai rejtélyes következményének látszottak tartani.

Ápril 23-dikán Bettina érkezett Weimarba. Egy kissé figyelmesebb tekintetet kell vetnünk e sajtószerű alakra, mely több helyet foglal el a tizenkilencedik század irodalmának történetében, mint bármely más német nő. Mindenki ismeri e »gyermeket« (Das Kind) — Brentano Bettinát, a kinek anyjával, Laroche Maximilianével, Brentanonéval, Göthe Frankfurtban egykor szerelmeskedett a wertheri korszakban, — s az Achim von Arnim, a fantasztikus romantikus nejét, — a Göthe és Beethoven imádóját, — egyideig a porosz király kiváltságolt kegyenczét, — s a »Göthe levelezése egy gyermekkel« (Goethe's Briefwechsel mit einem Kinde) czimű szellemdús, de hazug könyv íróőjét. Azok közé a phantasták közé tartozik, a kiknek, úgy látszik, minden szabad. Jobban tündér, mint asszony, a lángész ama villanataival, melyek a sületlenség egész fejezeteire fényt árasztanak, zavarba hozza a kritikát s szégyenbe hagy minden birói ítéletet. Ha komolyan szólni hozzá, az emberek vállat vonítanak s ezzel a szóval: »hiszen Brentano!« azt hiszik mindent megmondottak. — »A hol más emberek bolondsága végződik, ott kezdődik a Brentanók bolondsága« — ez már közmondás Németországban.

Én nem akarok komolyabban szólni Bettináról, mint az alkalom követeli; de minden lehető szabadságot engedve a képzeletnek és szeszélynek, s más felől valódi hálát érezve iránta, a miért sok jellemző adomát megmentett az elveszéstől, a Göthe anyjával való érintkezés útján, — mind a mellett komolyan kell tárgyalnom a Göthével való viszonya történetét, mivel ebből némi, nagyon alaptalan és nagyon bántó vád keletkezett a Göthe emléke ellen. Sok gyanútlan olvasóját a Bettina könyvének, bármint vélekedjék is Göthe iránti szerelme szenvedélyes nyilatkozatairól

s az ő érzelmeiről és magaviseletéről Góthe iránt, nagyon bántja a Góthe hidegsége; mások még jobban bosszankodnak azon, hogy ébren tartotta, sőt még bókokkal és költeményekkel táplálta ez örült szenvedélyt, és pedig abból az önző számításból, hogy a Bettina leveleiből a nyagot merithessen költeményeihez. — Mind a két felfogás tökéletesen téves. Igaz, hogy a Levelezés elég alapot s adatot nyújt mindkét véleményre; s ez adatokkal csak egyetlen egy, de döntő, tényt lehet szembe állítani; azt: hogy az egész levelezés költött.

Erősebb szót kellene alkalmaznunk, ha a bántalmat férfi, vagy nem egy Brentano követte volna el; mert ez a költött levelezés mint életrajzi tény akar szerepelni, nem mint csak tények közt s tények körül mozgó költemény. Mennyi igaz, mennyi túlzott, mennyi a merő költött benne: nem tudom megmondani. De Riemer, Góthének régi megbizott barátja, a ki egy házban lakott vele a Bettina ott jártakor, kimutatta, hogy a Levelezés csak regény, »mely a valóságtól csak helyet, időt s egyes körülményeket kölcsönzött;« — s egyéb forrásokból is eleget merítettem arra, hogy mind a Góthe, mind a Bettina magaviselete, egymás irányában egészen más színben tűnjék föl, mint a minőbe ő állítja a könyvében.

Egy fiatal, lángoló, tündéries teremtéstávból imádja a nagy költőt, meg is írja ezt neki, jár az anyja után, a ki örömet hallja a magasztalásokat fiáról, s szívesen beszél róla. A költőt meglepi a rendkívüli szellem; hálásan veszi tőle az anyja iránt tanusított figyelmet, s oly szívélyesen ír neki, a mily szívesen csak, saját maga hirbe-keverése nélkül, írhat. A lány Weimarba jó. Karjaiba rohan, és saját, nem épen hiteles, előadása szerint, első találkozásuk al-

kalmával az ölében alszik el; s nem csak nem titkolja, de nyilván dicsekszik imádásával s féltékenységével. Ha mind ez igaz: a helyzet olyan, hogy Göthét nagyon zavarba hozhatta; ötvennyolcz éves létére, — imádva egy bár éveire nézve már nő, de külsejére még egészen gyermek-leány által, s imádva egy Brentanónak félig önkéntes, félig örült túlságával — mit volt mit tennie? Aljasan kizsákmányolhatta volna e szerelmet; ridegen visszautasíthatta volna, vagy mosolyoghatott rajta s megczirógathatta a lány fejét, a mint egy szeszélyes kedves gyermeket meg szokás czirógatni. Ez a három út volt nyitva előtte, több nem. Ő az utóbbit választotta; míg csak a leány a másodikra nem kényszerítette; kényszerítette pedig épen imádásának hevessege által. Kezdetben a gyermek kaczer, szeszélyes modora mulattatta; szikrázó, ragyogó elméje érdekelte; de mikor tolaodóvá és fárasztóvá váltak kedveskedései, anynyiszor rendre kellett utasítani, hogy végre egészen kifogyott a türelemből. Ily viszony fentartása s folytatása nyilván lehetetlenné vált. Olyan szabadságokat vett magának mint egy gyermek, de azért nem akarta, hogy ugy bánjanak vele mint gyermekkel. Göthe megúnta.

Riemer beszéli, hogy már e látogatás alatt panaszkodott előtte a Göthe hidegségéről. E hidegség pedig, helyesen mondja Riemer, csak türelem volt; oly türelem, mely nehezen volt fentartható ily ostrommal szemben. Bettina elhagyta Weimart; de 1811-ben ismét visszatérven, magaviselete által maga nyújtott alkalmas ürügyet Göthének a viszony megszakítására; s meg vagyok győződve, hogy Göthe örömmel ragadta meg ez ürügyet. Egyszer ugyanis a Göthe nejével a múkiállításba ment, mely iránt Göthe is nagyon érdeklődött; s ott, gúnyos megjegyzései, különösen Meyerre, érzékenyen sértették Krisztinát,

a ki élesen viszonzotta azokat. Szórúl szóra mentek, végre keményen összevesztek. Göthe megsértett nejének fogta pártját s Bettinát eltiltotta a házatól. Később ismét meglátogatván Weimart, sikertelenül kérte Göthét, hogy fogadja el ismét. Göthe állhatatos maradt. Örökre véget vetett a viszonynak, mely nem válhatott barátsággá s mely csak terhére lehetett.*)

Ez lévén a dolog valódi állása, a mennyire tisztába hozhattam, most a Levelezés hitelességét kell még megvizsgálnunk, a mennyiben tudni illik ama kettős vádra szolgáltat okot, u. m. 1-ör, hogy Göthe majd hideg, majd gyöngéd volt Bettina irányában és 2-or, hogy ennek leveleit költeményei anyagául használta. Hogy valaha gyöngéd lett volna hozzá, azt Riemer tagadja; a ki méltán kérdi, hogyan hihetnők el, hogy a hidegség, melyről Bettina már első Weimarban léte alatt panaszkodott, távollétében az állítólag hozzáírt sonettekben lángoló szerelmes hévvé növekedhetett volna? Ez csakugyan hihetetlen; de a rejtélyt megmagyarázza az, hogy Riemer határozottan tagadja, hogy a sonettek Bettinához lettek volna írva. El voltak küldve neki, valamint más jó barátoknak is; de a költemények, melyekről ő azt állítja hogy általa sugallták, tényleg másnak szólottak. Ezt nagyon egyszerűen be lehet bizonyítani. Göthe e sonetteket előbb írta mint Bettina Weimarban megfordult s át is adta Riemernek, mint egyéb munkáit is szokta, átnézés végett. Riemer azonkívül tudta is, Rihez szóltak e szenvedélyes sonettek, ámbár nem

*) Ugy adom e történetet, a mint nekem egy kifőgástalanul szavabevehető tanu elbeszélte; mindazáltal az ilyen elbeszélésekben mindig van némi megbizhatatlanság, még ha egykoru eseményekre vonatkoznak is; s azért a fentebbi részletek, meglehet, nem feltétlenül szabatosak, bár végeredményökben kétségkívül igazak.

akarta azt megnevezni. Nekem nincs okom azt titkolni s azért kimondhatom, hogy Herzlieb Minnához szóltak, a kiről nem sokára fogunk még hallani; a mint a nevéből csinált szótalány (Herz-Lieb'), mely a sonettek sorát bezárja, elég világosan mutatja. S Bettina nem csak e sonettek követelte magának, melyek Jenában, a Riemer Góthével együtt léte alatt s egy Jenában élő nőhöz irattak, hanem magának tulajdonított oly költeményeket is, melyekről Riemer tudta, hogy 1813 és 19 közt irattak, mikor Bettina már az Achim von Arnim neje volt s mikor már 1811 óta határozottan ki volt tiltva a Góthe házából. Kizárni egy nőt a házunkból s még is szerelmes verseket írni hozzá; oly hidegen fogadni ömlengéseit, hogy ő maga is panaszkodjék miatta s még is szenvedélytől lüktető sonetekkel árasztani el: oly eljárás volna, melynek elhitéseére nem elég bizonyosság a »Levelezés egy gyermekkel.« Annál fogva nem is lephet meg, hogy Riemer határozottan állítja, hogy a Bettina leveleinek némelyike alig egyéb, mint »Góthe némely verseinek át- meg körülírása, s még a rhythmus és a rimek nyomait is ki lehet mutatni bennök.« Ugy hogy a helyett, hogy Góthe csinált volna verseket az ő leveleiből, ellenkezőleg, Riemer azzal vádolja Bettinát, hogy ő csinált leveleket a Góthe verseiből. Ily nyílt és nyilvános vádra, — mely a Levelezés egész hitelességét egyszerre tönkre tette — azonnal felelni kellett volna. A levelek eredetieinek fölmutatása, posta-bélyegeikkel, minden vádat elnémitott volna. De a vád tizennégy év óta a világ előtt volt, a nélkül, hogy a válasz rá csak meg is kísértetett volna.

Ámbár a főtények már előbb is közölve voltak, e mű jelen fejezetének első megjelenésére egész lázongás támadt Németországban. Bettinának valamely hő barátja kezdette

meg ellenem a tüzelést, egy röpirattal,*) melyre több rendbeli válasz következett, lapokban és folyóiratokban; **) s azt hiszem, ma már kevesen vannak Németországban, a kik még kételkednének azon, hogy az egész Levelezés, elejétől végig, előre tervezett szándékos költemény. Azokra nézve, a kik még netalán meggyőződve nem lennének, nem lesz érdektelen a következő néhány adat a Levelezésben követett eljárás fölvilágosítására.

Az 1807. márczius 1-ről keltezett levélben a westfahli király- s udvarról olvasunk; holott, ha csak a történelem nem hazud, a westfahli királyság akkor még nem is létezett. Egy másik levélben a Göthe anyja elragadtatását fejezi ki a Napoleon láthatása fölött, négy hónappal előbb, mint köztudomás szerint, látta volna a császárt. A Göthe levelei, novembertől a következő szeptemberig, mind úgy vannak írva, mintha Weimarban volna; sőt július 10-kén meg is hívja Bettinát Weimarba; a hó végén ez oda is megy, meglátogatja Göthét, a ki augusztusban ismét onnan ír neki. Düntzer helyesen mondja, hogy ezek minden esetre költött levelek, miután tudva van, hogy Göthe már május 25-kén elutazott Karlsbadba s csak szeptemberben tért onnan vissza. S Bettina nemcsak hogy Weimarban találja őt, oly időben, a mikor tudvalevőleg Csehországban időzött; hanem még anyjától is szeptember 21-kén és október 7-én, 1808. keletkezett leveleket kap, holott az öreg asszony már szeptember 13-kán meghalt. Az ember elnézheti a Bettina állítását, hogy tizenhárom éves volt, holott az

*) An G. H. Lewes, Eine Epistel von Heinrich Siegfried. Berlin, 1858.

**) Lásd különösen a Düntzer cikkét az Allgemeine Zeitung 1858, ápril 20-diki számában.

anyakönyv bizonyossága szerint huszonkettő volt; de lehetetlen a legkisebb bizalmat is helyezni oly könyv igazmondóságában, mely kiáltó gondatlansággal tapodja lábbal a tényeket; s ha talán kiméletlen voltam e gyártmány leálczázásában, azért tettem, mert az sokat tett arra, hogy egy nemes lélek felől a leghamisabb nézetek jöjenek forgalomba.

Befejezésül még csak azt kell hozzátennem, hogy a Bettina munkája meg lévén e szerint fosztva igényelt hittelességétől, az arra alapított ítéletek a Götthe magaviseletéről, szintén összeomlanak vele. Csakugyan, ha jól meggondolja akárki: azt csak föl is tenni, hogy Götthe a Bettina leveleiből meritett volna tárgyakat költeményeihez, a legneveltségesebb badarságnak tetszik; mert nem csak dús volt a feltalálásban s kimerithetetlen anyaggal rendelkezett, hanem az is tudva van róla, hogy mindig saját érzelmeit, saját élményeit fejezte ki, soha sem a mások érzelmeit, a mások élményeit!

S most megválunk Bettinától; más és ugyancsak különböző alak lép most a színre: Napoleon az erfurti kongresszuson. A francia és az orosz császárok, kíséretökben a kisebb rendű uralkodókkal, 1808 szeptember havában találkoztak Erfurtban, a Weimartól néhány mértföldnyire fekvő városkában. Színház is nyitattott, s Talma és a párisi színésztársaság a legszebb francia drámákat, királyokból álló földszint előtt adta elé benne. »A földszint első sorában csak a két császár ült, karszékekben, barátságosan beszélgetve. Közvetlen a hátok mögött a királyok; azon túl az uralkodó hercegek s az örökös hercegek. Az egész földszinten egyebet sem lehetett látni, mint egyenruhákat, csillagokat és rendjeleket. Az alsó páholyok törzstisztekkel s a császári udvari hivatal kitűnőségeivel voltak tele; a felső sor eleje hercegnőkkel, s mellettök kétfelől az

idegen hölgyek ültek. A bejáratnál a császári testőrségi gránátosokból volt erős őrség fölállítva. Mindenik császár érkeztekor háromszoros dobolással adtak jelt, ha király érkezett csak kétszer. Egyszer az ő, a württembergi király kocsiját, császári kocsinak nézve, a háromszoros jeladásra intett; mire a parancsnok-tiszt haragosan kiáltott rá: »Taisez-vous! ce n'est qu'un roi.« (Hallgass te! hiszen csak király.*)

Napoleon ez alkalommal barátságos elfogadásban részesítette a weimari herceget, valamint Göthét és Wielandot is, a kikkel irodalomról s történelemről beszélt. Göthe szeptember 29-kén ment Erfurtba, s azon este az »*Andromache*« előadását nézte meg. 30-adiján a herceg nagy ebédet adott, este pedig »*Britannicus*« adták a színházban. Az október 8-diki »*Moniteur*«-ben a hírneves vendégek közt Göthe is említették: »Il paraît apprécier parfaitement nos acteurs, et admirer surtout les chefs-d'oeuvre qu'ils représentent.« (Ugy látszik teljesen méltányolja színészeinket, s bámulja kivált az általok előadott remekeket). Október 2-kán kihallgatásra idéztetett a császárhoz, kit reggelijénél talált; mellette Talleyrand és Daru állottak; Berthier és Savary mögötte. Napoleon rászégezte szemeit s azután ezt mondá: *Vous êtes un homme!* (Ön férfi!) a mi nagy hatást tett a költőre s hizelgett neki. »Hány éves?« kérdé a császár. — »Hatvan.« — »Jó erőben van.« — Egy kis szünet után: »Nemde, irt ön tragédiákat?« Daru közbe szólt s melegen nyilatkozott a Göthe műveiről, hozzátéve, hogy lefordította a Voltaire »*Mahomet*

*) Kantzler von Müller, az *Austin* assz: *Germany from 1760 to 1814* cz. művében. 307 l.

metjét is. »Az nem jó darab« — szól Napoleon s bírálni kezdte *Ma hom et et*, különösen, hogy méltatlanul festi e nagy hőditót. Azután »*Werther*«-re vitte át a társalgást, melyet hétszer olvasott el s mely Egyiptomban is vele volt. »Különböző — s mind helyes — észrevételek után« — írja Göthe — »egy helyet jelölt ki s azt kérdezte tőlem, miért irtam úgy? ellenkezik a természettel. E nézet részletesen s nagy világossággal fejtegette. Én csöndesen hãlgattam végig s mosolyogva felelém: nem tudom tette-e már valaki e megjegyzést, de hogy részemről tökéletesen igazoltnak találom. Az a hely csakugyan természetellenes; de talán a költőnek megbocsátható, ha egy kis mesterséges fogással él, mely rövidebb, könnyebb uton vezet céljához. — A császár, úgy látszott, meg volt elégedve s visszatért a drámára és úgy bírálta azt, mint a ki a tragikai szint egy büntető bíró megfeszített figyelmével tanulmányozta s a mellett elevenen érezte a francia tragikusok természetlenségének a bűnét. Hibáztatta mind azokat a darabokat, amelyekben a végzet dönt: »*Ces pièces appartiennent à une époque obscure. Au reste que veulent-ils dire avec leur fatalité! La politique est la fatalité!*« (Ezek a darabok mind egy sötét korból valók. Egyébiránt mit is akarnak ők a végzettel? A politika a végzet!)

A találkozás közel egy óráig tartott. Napoleon a családjá s gyermekei felől tudakozódott; nagyon kegyteljes volt; s majd minden mondatát ezzel végezte: *Qu'en dit M. Goet?* (Mit szól rá Göt ur?). Mikor Göthe eltávozott, Napoleon még egyszer ismételte, Daruhoz és Berthier-hez fordulva: »*Voilà un homme!*«

Néhány nap múlva Napoleon meglátogatta Weimart s ott nagy ünnepélyek rendeztek a tiszteletére, a többi

közt: v a d á s z a t a j e n a i c s a t a t é r e n ; n a g y u d v a r i b á l ; s a s z i n h á z b a n » C a e s a r h a l á l a «, T a l m á v a l a B r u t u s s z e r e p é b e n . A b á l b a n N a p o l e o n h o s s z a s a n t á r s a l g o t t G ö t h é v e l é s W i e l a n d d a l . A z ó é s ú j - k o r i i r o d a l o m r ó l s z ó l v a , N a p o l e o n S h a k s p e r e t i s e m l i t e t t e , a k i t , s o k k a l i n k á b b f r a n c z i a v o l t , h o g y s e m m e g é r t h e s s e n ; s i g y s z ó l t G ö t h é h e z : » J e s u i s é t o n n é , q u ' u n g r a n d e s p r i t , c o m m e v o u s , n ' a i m e p a s l e s g e n r e s t r a n c h é s « (C s o d á l o m h o g y o l y n a g y s z e l l e m m i n t ö n , n e m s z e r e t i a k ö l t é s z e t b e n a m ű f a j o k é l e s e l k ű l ö n z é s é t . *)

Göthe azt felelhetette volna, hogy a »nagy szellemek izlése csaknem kivétel nélkül épen ellentéte volt minden »genre tranché«-nak; de bizonyára nem volt az az ember, a ki ellene mondjon a császárnak; mint Johnson is mondta hasonló alkalommal: »Felség, nem illenék vitakoznom uralkodómmal«. Miután a tragédiáról nagy szavakban beszélt, azt mondja Napoleon, hogy neki kellene tragédiát írni a Caesar haláláról, de emelkedettebb szellemenben mint a Voltaire »Mort de César«-ja. »Ez méltó volna, hogy önnek fő-alkotása legyen; e tragédiában azt kellene bebizonyítani, hogy Caesar az emberiség boldogságát eszközölte volna, ha időt adnak neki, óriási szándékai valószínűsítésére.« Az embernek akaratlanul is eszébe jut, hogy Göthe egészen fiatal korában tervezett egy Julius Caesart, de az épen ellenkezője akar lenni annak a genre tranchénak, a melyet Napoleon annyira bámult.

Annál, hogy oly idős korában még tragédiákat írjon, elfogadhatóbb ajánlat volt az, hogy kísérje el Napoleont Párisba. »Jöjjen velem Párisba, ezt követelem öntől. Ott szélesebb kört fog találni észleleteinek; s tömérdek anyagot, költői alkotásaihoz«*). Göthe soha sem látott oly nagy

*) Napoleon e szavait, valamint az előbbieket is, melyeket én csak magyarul adtam, Leves francziául idézi. F o r d.

vároست, mint Páris vagy London; s valami csábító volt e meghívásban. Müller J. mondja, hogy: gyakran beszélgettek arról, mibe kerülhetne ily utazás, s a párisi életmódról és szokásokról; de ily hosszas utazás (akkoriban) s hajlott kora, ugy látszik, lehütötték vágyát.

Október 14-kén ő is, Wieland is, megkapták a becsületrend keresztjét, a mi még akkor tisztesség volt; s a két császár elhagyta Erfurtot. Göthe teljesen hallgatott mind arról, a mi közte és Napoleon közt történt és mondatott. S mikor, évek mulva, feljegyezte e találkozásokat élete évkönyveiben, (Annalen, Tag- und Jahreshefte. XXIII. 207—211-l.) azt is a legvázlatosabban tette csak. Arra a sokszor ismételt kérdésre, melyik helye lehetett Werthernek, a melyet Napoleon természetellenesnek mondott: mindig tréfásan felelt, s a kérdezőt mindig a könyvre utalta, hogy gyakorolja rajta éleselműségét maga a hely megtalálásában. Még Eckermannak sem akarta megmondani. Élete e későbbi szakában szeretett bujósdit játszani az olvasókkal s gyönyörködött rejtély-fejtési erőködéseikben. A szóban forgó rejtélyt Müller kancellár fejtette meg, a kinek a Napoleonnal való találkozásról is a legtöbb részletet köszönjük. A Napoleon által tett ellenvetés nem más volt mint a mit már Herder is tett, (lásd a II. k. 38 l.), mikor Werthert 1782-ben átnézte, t. i. hogy a Werther búskomorsága, mely öngyilkosságra viszi, a helyett hogy csak a szerencsétlen szerelemből eredne, megghiusúlt nagyravágyásból is ered egyszersmind. Herder ezt művészi tekintetben tartotta hibásnak, Napoleon pedig természetellenesnek vélte; s különös, hogy Göthe mind a kettejöknek igazat adott s munkáján a Herder által tanácsolt módosítást meg is tette, ámbár arról egészen megfeledkezett, mikor Napoleon újra felhozta az ellenvetést. Herder, Napo-

leon, sőt maga Góthe ellenében is, elég egyszerűen arra a tényre hivatkozni, hogy Werther (t. i. Jerusalemban) tényleg szintúgy szenvedett a meghiusult dics-vágy, mint a meghiusult szerelem miatt : s Góthe úgy írta Werther-t, a mint a valóságban találta. Csak elő kell vennünk a Kestner leveleit, a melyekben Jerusalemet és szerencsétlen történetét leírja, s meg fogjuk látni, hogy Góthe, Wertherben, a legnagyobb hűséggel követte az elébe adott elbeszélés adatait. Ez az adoma érdekes adalék a kritika értékéhez: három oly kitűnő ember, mint Napoleon, Góthe és Herder, valamely tárgy kidolgozását a művészettel és a természettel ellenkezőnek mondják, s pedig a dolog a természettel s a valósággal szorosan megegyező.

Hogy a Napoleon által irányában tanusított figyelem rendkívül hizelgett Göthének, e fölött is hangosan feljajdultak azok, a kiknek hasonló nemű hizelgésben sohasem volt részök s azt nagyon nevetségesnek találták. De a Napoleon megkülönböztető figyelme még egy republikánus szigorát is meglágyíthatta volna ; s Góthe, a ki éppen nem volt republikánus, egész életében nagyon fogékony volt azon megtiszteltetés iránt, melyet egy frankfurti polgárnak, a koronás fők által tanusított figyelmen érezni kell. E tárgyról sokat mondtak, a mi minden inkább mint őszinte ; s olyan emberek kiabáltak lehangosabban, a kiket bármely udvari kegy leginkább elvakított volna. Hallva, hogy' beszélnek ezek a Góthe szolgálatteljesítéséről és rangvágyáról, azt képzelné az ember, hogy valami erkölcsi magaslapon állanak, a melyről értelmi alárendeltségöket kárpótoló fensőbbség száncalmával tekinthetnek le rá. Egy adoma, melyet szeretnek ismételtetni s melyet azért én is idézek, megmutatja, ha nyugodtan megfontoljuk, e lenézés valódi értékét. Beethoven, 1812-ben, mikor Göthével Töplitz-

ben megismerkedett, ezt írja Bettinának: »Királyok és fejedelmek tehetnek valakit tanárrá, titkos tanácsossá, stb. adhatnak czimeket és rendjeleket; de nem tehetnek senkit nagy emberré, a tömegek fölött kimagasló szellemmé, azt hiába is próbálnák; s azért az ilyeneket tiszteletben kell tartani. Ha két oly ember, mint Göthe és én, találkozik: még a hatalmasak és a világ nagyjai is észreveszik, mifajta nagyság van a mugunkféle emberekben. Tegnap, a mint haza mentünk, találkoztunk az egész császári családdal. Jó távolról már észrevettük őket, s Göthe elvált tőlem, hogy félre álljon az útból s sehogy' sem tudtam rábírni, hogy egy lépést is tegyen velem. Én a szememre húztam a kalapomat, begomboltam a felső kabátomat, s keresztbe font karokkal áthatoltam a legsűrűbb tömegben. A hercegek és apródok sorfalat képeztek; Rudolf főherczeg levette a kalapját, s a császárné köszönt nekem először. E főurak ismernek engem. Valódi mulatságom telt benne, látni, a mint az egész csoport elhaladt Göthe mellett. Ő féloldalt állt, levett kalappal, mélyen meghajolva. Élesen kigúnyoltam érte, nem hagytam békét neki.« *)

Ezt az adomát rendesen annak a bizonyítására szokták idézni, hogy Beethoven független, Göthe pedig szolgalelkű volt. Csak egy kis elfogulatlanság kell annak az átlátásához, hogy Beethoven szándékos és tüntető durvasággal akarta függetlenségét tanusítani, Göthe pedig tisztán az udvariasság szabályainak engedelmeskedett, mikor félre állt és kalapot emelt, a mit minden német tesz, mikor valamely királyi felséggel találkozik. Épen olyan egyszerű udvariasság megállani s kalapot emelni, ha valamely királyi

*) Schindler, Beethoven élete, kiadta Moscheles, I. k. 133—5. ll.

személyiség, kocsin vagy gyalog, jó nekünk szemközt, mint köszönni ha ismerőssel találkozunk. Beethoven, ha akarta, úgy tehetett, mintha az udvariasság ily szabályait nem ismerné s az ő kissé féktelen természetü egyénisége nem is mozgott a szokott illemkörben; megvetése az illemszabályok iránt megbocsátható volt, mint egy kivételes természet széze. De Göthe világfi volt, udvariember volt, miniszter volt; ha ő is keresztbe fonta volna a karját, szemére húzta volna a kalapját, az, az ő természetével, neveltetésével, állásával, illemérzetével meg nem egyező durvaság lett volna.

Lehet, sőt valószínű, hogy Göthének már a neveltetése is, köszöntés módját kimértebbé tette mint a milyen a többi sétálók- vagy ácsorgóké lehetett; lehet hogy nagyon mélyen hajtotta meg magát, a tisztelet bizonyos formaságával; mert nem akarom tagadni, hogy nagy súlyt fektetett a társadalmi s illem-szabályokra. Nem csak hogy a republikánus ridegségtől távol állt, de többet is adott az érdemrendjére s Excellentiasságára mint feltétlen pártolói elismerik. Ha ez gyöngeség, ám mondjuk gyöngeségnek; de ha csak oly hiu volt az ily haszontalanságokra, mint akármelyik angol herczeg a térdszalagra, nem látom okát, hogy komoly megrovást érdemelne érte. Olyan kevés költő volt excellenciás úr, olyan kevés viselt csillagot a mellén, hogy nincs módunk megítélni, vajon a Göthe hiusága e részben, nagyobb vagy kisebb volt-e, mint a mennyit költőtől várhatunk. Aztán úgy tetszik nekem, hogy orrot fintorgatni a címére, vagy epigrammokat csinálni a csillagjára, nagyon rosszul áll egy oly nemzetnek, a melyet semmiért sem nevetnek ki annyit mint határtalan czim-, s rangvágyáért. Egyébiránt az angolok (s magyarok) sem oly könnyösek a rang és czim iránt, hogy illetékes birái lehetnének a Göthe e gyöngéjének!

IV. FEJEZET.

A Vál-rokonságok.

Jénai barátjai közé, a kiket Göthe állandó szivességgel látott, tartozott Frommann a könyvárus, kinek egy örökbe fogadott leánya volt, Herzlieb Minna nevű, ki minket különösen úgy érdekel mint a *Wahlverwandschaft* en Ottiliájának az eredetije. Már gyermek korában nagy becséje volt Göthének; a mint nagy leánynya serdült, oly bűbájt gyakorolt reá, melynek esze hiába igyekezett ellent állani. A korkülönbség felettébb nagy volt; de mily gyakori eset, hogy fiatal leányok első szerelmök virágát oly férfiaknak adják, a kik apjaik lehetnének; s mily gyakori eset, hogy előre haladt kora férfiak ifjui szenvedélytől reszketnek! A hozzá intézett sonettekben, a *Vál-rokonságok*-ban rajzolt képében meglátszik a szenvedély heve s hogy mennyire erőlködött azt legyőzni magában. E regényről szólva, maga mondja: »Mindenki észreveheti benne a szenvedély mély sebét, mely visszariad a behegedés gondolatától, a szívet, mely irtózik a gyógyulástól. Mint hamvvederbe temettem e könyvbe nem egy szomorú élményemet. 1809. október 3-kán (mikor a nyomtatás befejeztetett) letettem a nyakamról e művet; de a bele-rejtett érzelmektől egészen megszabadulni — soha sem fogok.« Ha annyit tudnánk a körülményekről, a melyekből a *Vál-rokonságok* nőtték ki magokat, mint a

mennyit a Werther eredetéről tudunk, bizonyosan meggyőződünk, hogy saját elményei ép oly tisztán vannak viszsztatükröztetve benne, mint voltak Wertherben. De mivel a hozzávetés ily esetekben mindig veszélyes, nem akarok túlmenni a rendelkezésemre álló tényeken s csak annyit akarok még megjegyezni, hogy a növekedő hajlamot és bensőséget mindenki sajnálattal és kárhoztatással nézte. Végre elhatározták, hogy Minnát iskolába küldik,*) s ez a teljes elkülönzés mentette meg mindkettejüket.

Érdekes a Várlókonságokat e világításban olvasni: nem csak sugallatai forrásait látni, hanem azt is hogyan önti Göthe drámai alakba saját jellemének két, alakját. Eduárd és Charlotte fiatal korukban szerették egymást. A körülmények elválasztották egymástól; mind a ketten érdek-házasságra léptek, melytől utóbb a halál mind a kettejüket meg is szabadította. A két özvegy, visszanyerve választási szabadságát, természetesen elhatározza, hogy teljesítik ifjuságok álmát. Egybekelnek. Történetünk kezdetén nyugodt boldogságban látjuk őket. Bár néhány finom vonás észrevéteti, hogy némi össze nem férhetőség van egyéniségökben, a mi kevés arra hogy boldogtalanná tegye, de elég arra hogy a rokonszenv teljességét kizárja, még is, a legélesebb szem sem fedezhet föl semmi jelt, a mi boldogságuk állandó tartósságát fenyegethetné. Eduárdnak egy barátja van, kit csaknem testvérének néz, a kit csak »A kapitány-nak« neveznek; magához hívja, hogy nálok lakjék. Charlotte e látogatást kezdetben erősen ellenzi, valami rossz előérzete lévén iránta; de azután enged, annál inkább, mert ő is ohajtja, hogy fogadott leányát Ottiliát hozzák ki az iskolából s vegyék magokhoz.

*) A regényben is, Ottiliát visszaküldik a nevelő-intézetbe.

A dráma négy személye így kerül össze a színen: s alig kerül össze, már az egyéniségökben levő természeti válságok s árg müködni kezd. Charlotte és a kapitány egymáshoz, Eduárd és Otilia megint egymáshoz vonzódnak. S ez oly ellenállhatatlannak és kikerülhetetlennek van festve, mint a vegytani erő, melytől a regény czime véve van. Az élet tragédiájából egy való kép áll előttünk; érezzük hogy kikerülhetetlen; érezzük hogy borzasztó; s érezzük hogy oly dilemmát állit az erkölcsi érzet ítélete elébe, a melyről két párt két ellenkező véleményt fog mondani.

Azok a kritikusok, a kik a emberi életet s annál fogva a művészetet is elvont szempontból tekintik, a kik a tényeket s a szükségességet semmibe véve, úgy bánnak az emberi természettel, mint a sakktáblával, a melyen a játszó olyan húzást tehet a milyent akar s magát a játszót olybá veszik, mint a kit sem elhamarkodás sem szenvedély nem zavar, a kinek figyelmét semmi sem kerülheti el a mit a mellette állók látnak, — az ily kritikusok, mondom, a helyzetet minden habozás nélkül erkölcstelennek fogják nyilvánítani, melyet a költőnek föl se kellett volna állitania, s melynek, a való életben, a kötelesség eszméje egyszerre véget vetne.

Mások ismét, a kik olybá veszik az életet a milyen, nem a milyen kellene hogy legyen; a kik hatásainak csodálatos szövedékét elfogadva, azt követelik a művészettől hogy azt hiven tükrözze vissza, — azok e helyzetet borzasztóan valónak fogják mondani, s ámbár tragikainak, teljességgel nem erkölcstelennek; mert a tragikum épen a szenvedély és a kötelesség — az ösztön és a társadalmi törvény összeütközésében áll. Képzeljük hogy Eduárd és Charlotte nem házastársak: s a két pár közt fennálló »ro-

konság« egyszerűen házassági indokká válik. De ama házasság akadályként áll eme rokonságok érvényesülése előtt; az összeütközés kikerülhetetlen.

Az itt érintett nézet-különbség szükségkép létezik az olvasók két nagy osztálya közt is. S ehhez képest Németországban is, Angliában is, e regényt majd erkölcstelennek, majd mélyen erkölcsinek mondták. Én sem ennek sem annak nem tartom. Ha a kritikusok megtámadják s azt állítják hogy aláassa a házasság összes alapjait, — s ha más kritikusok lelkesedéssel hirdetik hogy nagyon is mély erkölcsiség van benne, mert a házasság szentségét oly fénylő világosságba állítja: ebből csak azt látom, hogy mind a két fél bizonyos általános következtetést vont ki egy egyes esetből; de azt nem látom, hogy egyebet tettek volna mint s a j á t magyarázatukat erőszakolták arra, a miből a szerző egyáltalában nem akart semmi magyarázatot kivonni. Minden mű-alkotásnak megvan a maga morálja, mondja Hegel; de a morál attól függ a ki azt kivonja. Ebből a regényből is ki lehet vonni mind a két következtetést: a házasság ellenit is, a házasság mellett it is; s azért egyik közvetkeztetés sem lesz helyes, legfeljebb mint az illető olvasó egyéni nézete. Göthe művész volt, nem pedig ügyvéd. Ő igaz képet festett s mivel azt híven festette, szükségkép oly alakban kellett azt elő állítania, mely épen úgy enged ellenkező következtetéseket vonatni magából, mint a valóság maga. Képzeljük, hogy ez a történet igazán végbe ment volna szemünk előtt; még azok is a kik minden részletébe s körülményeibe be lettek volna avatva, bizonyára homlokegyenest ellenkezőleg ítélték volna felőle. Nem nehéz oly történetet írni, mely a morálját minden lapon olvashatólag hordja magával; s ha az író czélja, első sorban, valamely egyszerű erkölcsi tant

testesíteni meg, nem szükség a jellemek igazságára nagy gondot fordítania. E végből: jellemeit kitűzött célja eszközeinek nézi, nem a jellemrajzot tekinti célnak; célja: a tanítás, nem a művészet. Egészen más a művész célja s eljárása; neki célja: az emberi élet, előtte első s fő dolog a jellem, mely, mint mindenki tudja, vegyes szövedék, a melyben jó és rossz, igaz és hamis, erény és bűn, elválaszt-hatatlanul van összeszöve.

A kiknek az ily kép ellen kifogásuk van, s azt tartják hogy az igazság nem nyomozólevél, azok méltán kárhoztat-hatják Göthét hogy ily tárgyat választott. Azért választot-ta, mert átélte. S ha választott tárgyát elfogadjuk, alig érheti kárhoztatás annak, mint társadalmi kérdésnek, a tárgya-lása módjáért. Mindent elkövetett hogy a kérdést tisztán s igazán állítsa föl.

Van a könyvben, igaz, egy jelenet, mely bár teljesen élethű s mély igazsággal van festve, mégis kifogás alá es-hetik mind erkölcsi, mind széptani szempontból. A művész-nek nincs joga minden igazságot megérzéskiteni; s ha-bár e tizenkilencedik században a tárgyak kizárását mi-az álszenteskedésig viszsziük sokszor, ez a tévedés még erény a francia irodalomban divatos szabadosság erkölcs-telenségéhez képest. A jelenet, a melyre célzok, talán több megrovást vont a *Wahlverwandschaften*-re mint a könyv minden többi része.

Szomorú, kínos történet ez. A szereplők ketteje a szen-vedélyt képviseli, mindent elnyelő, semmivel nem gondoló, ellenállhatatlan hevével, mely csak célja elérésére rohan s annak mindent feláldozni kész. A más két szereplő hasonló, s megindító nemességgel, képviseli a kötelességet. Eduárd

*) Az angol irodalomban t. i.

és Ottilia hévvel, szenvedélyesen s meggondolatlanul szeretnek. Kétely sem háborgatja szívöket. Érzések oly természetes, annyira elfoglalja őket s uralkodik rajtok, mint két gyermekben az első szerelem. De a mily élénk képei az ösztönnek ők, ép oly élénk képei az okosságnak Charlotte és a kapitány. Az ő szerelmök is szintoly mély, de két okos lény szerelme, a kik, mivel okos lények, okoskodnak is a helyzet fölött a melyben vannak, elismerik a társadalmat, annak rendét és törvényeit; s vágyaikat a társadalmi szükségnek föláldozzák. Legyőzik magokat; a lelkiismerettől támogatva néznek szemébe a szenvedésnek; s a lelkiismeret oly utat szab elejökbe, a minőről a szenvedélyes Eduárd nem is álmodik s Ottiliának is csak homályos sejtelme van.

Eduárd, mihelyt megtudja hogy szerettetik, már elválást sürget; a mi lehetővé tegye hogy nőül vehesse Ottiliát, s Charlottenak is hogy a kapitány nejévé lehessen. Szerencsétlenségre, Charlotte, a kinek eddig nem volt gyermeke Eduárdtól, most anyának érzi magát. Ez bonyolultabbá teszi az eddig, aránylag, egyszerű helyzetet. Gyermeektelenül, talán könnyen beleegyezett volna az elválásba; most azt nem teheti. De minden érv sikertelen marad, meggyőzni Eduárdot hogy élete egyedüli céljáról lemondjon; s csak annyira hajlandó hogy szenvedélye állandóságát a távollét próbájára vesse.

A hadsereghez megy, kitünteti magát a csatatéren, s visszatér — csak oly hő vágygyal mint elment vala. Ez alatt a kapitány is eltávozott. Charlotte szeliden, nemesen viseli sorsát. Ottilia titkon táplálja magában Eduárd iránti szerelmét s forró szeretettel szenteli gondjait Charlotte (s Eduárd) gyermekének. E gyermek, a babonás néphittel megegyezőleg (a minek egyébiránt a physiologia határozot-

tan ellentmond) meglepőleg hasonlít mind Ottiliához mind a kapitányhoz, így testesítve meg az Eduárd szerelmét Ottília-, s a Charlotte szerelmét a kapitány iránt.

Charlotte, a ki elég erős elviselni sorsát, egy perczig sem hagy föl a reménnyel hogy Eduárd is hasonló erős lélekkel fogja elviselni a magáét. De Eduárd rendíthetetlen. Az ellenzés csak növeli vágyát. Végre a gyermek, mikor az Ottília gondjára volt bízva egyszer, a vízbe fúl; e fölötti bánata mélyéből egy fénysugár villan át lelkén: most először érzi Ottília, hogy bűnös volt a vágya, Eduárd nevévé lehetni. Ez öntudatot követi az elhatározás, nem is lenni azzá. A tragédia egyre mélyebbül. Ottília hervadoz, elhal. Eduárd, kinek e szenvedély élete volt, egy darabig néma búban tengődik még, azután utána hal.

Több vonásaiban im' ez az a borzasztóan tragikai dráma, melyet Göthe fáradhatatlan részletességgel vitt ki a *Wahlverwandschaften*-ben. A cselekvény lassan mozog, mint az életben, epizódok s körülmények szövevényében; de ha lassu is, mindig világosan érthető.

Elég a regény keletkezésére csak utalnunk, hogy mindenki észre vegye, mikép rajzolta Göthe önmagát, mind az ösztöneinek engedő Eduárd-, mind az eszélyes és erős akartu kapitányban, ez annyira különböző két alakban. E jellemek az életből, — önmagáról vannak másolva. Csak mint regény-alakokat tekintve is, mesteri alkotások. A gyönge, szenvedélyes, türelmetlen Eduárd, még leggyöngébb pillanataiban sem veszti el részvétünket. Mily pompás vonás például, hogy a mikor, még keletkező szerelme első zavarában meghallja hogy a kapitány megbírálta a fuvola-játékát, — »egyszerre a barátság minden kötelezettségétől feloldva« érzi magát. Az ilyen szenvedélyes jellemek kap-

nak legjobban minden, még oly nevetséges, ürügyön is, a mivel magokat, látszólag legalább, igazolhatják. Charlotte és a kapitány az eszélyt és kötelességet képviselik, ellentétben az ösztönt és képzelődést képviselő Eduárddal és Ottiliával; s Göthe a két okos lényben azt a nehéz feladatot oldotta meg: szeretetre méltóvá tudni tenni az eszélyt.

Rosenkrantz megjegyezte, mily ügyesen vannak összeállítva e regényben a házasság különböző nemei. Eduárd és Charlotte először megpróbálták, külön-külön, az é r d e k - h á z a s s á g o t; azután együtt a barátságon alapuló h a j l a m - h á z a s s á g o t; amaz szerencsétlen volt, emez nem kielégítő, mert nem volt s z e r e l m i h á z a s s á g. Azonkívül a gróf és a bárónő viszonyában azt a merő i l l e m - h á z a s s á g o t látjuk, melylyel az életben oly gyakran találkozunk. A gróf úgy van festve, mint frivol, érzéketlen divat- s világhi, a ki St. Simon-féle elméletekkel játszik, s a házasságról azt tartja hogy mindig csak öt évről öt évre kellene kötni.

Ily vonásokon kívül is a kritika bámuló elismeréssel jegyzi meg, mikép domborúlnak ki az alakok, gondolataik, szavaik, tetteik által, a nélkül hogy a szerző leírná vagy magyarázná őket. Az egész előadás oly tárgylagos, oly egyszerű, a történet folyama oly nyugodt, oly ismerős részletek közt mozog, hogy a Miss Austen mesterművein kívül nem ismerek hozzá hasonlót. S ha az angol és francia olvasót fárasztja néhol a sok aprólékos részlet a mi a cselekvény menetét lassítja, s ingerli a megoldás után türelmetlenkedő kíváncsiságot, a német olvasó nem érzi e fáradságot, mert tudja élvezni a részleteket s a czélt melynek azok szolgálnak. Egy kedves barátom, a kinek ítélete mindig figyelemre méltó, abban a nézetben van, hogy az Eduárd eltávozása és visszatérése közti időközt betöltő, s a történet haladását

félbeszakító hosszú epizódok, művészi intelmekül vannak, az élet lassú folyamára figyelmeztetni az olvasót. Annyi igaz, hogy a csomó megkötése és feloldása csak a művészetben szokott oly közel lenni egymáshoz. Én e nézetet az olvasó megfontolása alá bocsátom; szerintem azonban elmésebb mint a mily találó. Részemről megvallom, hogy a parkban eszközölt átalakításokra, a mohgunyhó építésére, a kápolna helyreállítására, új utak vágására stb. Göthe által fordított gondot merőben aránytalannak s egy kissé unalmasnak is találom. Schmidt Julian a művészietlen fogásra figyelmeztet, a melylyel, töredékes aphorismák- és eszmékből egész lapok vannak becsúsztatva azon ürügy alatt, hogy »kivonatok az Ottilia naplójából.« Még az összefüggés ürügye, a vörös fonál, melynek e kivonatokon át kellene vonulni s az Ottilia érzelmei fejlődését előtüntetni, — az is egészen el van tévesztve szem elől, s egy szenvedélyes leány érzelmei helyett egy öreg ember gondolatait kapjuk bennök. — Göthének eredeti célja csak novellát, rövid beszélyt volt írni; ahhoz elég bő volt az anyag. A beszélyt regénynyé nyújtva ki, elrontotta a remek művet. Valóban, őszintén ki kell mondanom, hogy akár a szerkezet ösztönének hiányából, akár a közönség iránti büszke föl sem vevésből, a Göthe regényei, szerkezet tekintetében, méltatlanok egy nagy művészhez. Mintha csak bizonyos eszméi s nézetei kifejezésének eszközei — s nem szerves egészek gyanánt tekintette volna azokat.

A *Wahlverwandschaften* irányát a németek általában nagyon bámulják; Rosenkrantz klasszikainak nevezi. Ne felelejtjük azonban, hogy Németországban nem sok mű van azzal a tökélylyel írva a melyet Francia- és Angolország követel; ne felelejtjük továbbá, hogy Göthéről a német véleményeket ugyanazon óvatossággal kell fogadni

többnyire, mint a Shakspere-ről szóló angol véleményeket; s e két tényt szemünk előtt tartva, szívesebben fogunk azokra a német kritikusokra hallgatni, a kik a *Wahlverwandtschaften* irányát nem tartják remeknek. Kényes dolog, idegennek, ily tárgyban véleményt kockáztatni s ha németek számára írnék, beérném azzal hogy idézzem az uralkodó nézeteket; de így, németül is olvasó angolok*) számára irván, talán nem fog oly merészségnek látszani, ha e regény irányában az öregbülő kor némi jeleire útalok. Összevetve e mű prózáját előbbi művei prózájával, vagy általában a remek próza példányaival, — oly nagy író-t mindig csak a legmagasabb mértékkel kell mérni, — azt gyakran gyöngének, hidegnek, a mondat-szerkezetben gépiesnek, s elvontságában némileg élettelennek fogjuk találni. Bizonyos szólamok egész az unalomig vissza-visszatérnek. De vannak nagy szépségű helyek is, költői vonások, melyek egy olvasó figyelmét sem kerülhetik el. Az utolsó fejezet egy költemény. Pathósza oly egyszerű s megható, hogy erős kedélyhangulatban legyen a ki olvasni akarja. Az a lap is, a hol Charlotte és a kapitány a tón vannak a kicsillanó csillagok gyöngé világánál, valódi költemény, melynek dallamossága megközelíti a kötött beszédét.

*) Illetőleg magyarok számára. F o r d.

V. FEJEZET.

Politika és vallás.

Herzlieb Minna, a kinek a Vá l r o k o n s á g o k a t köszönhetjük, megérte hogy boldog feleség lett. Göthe sokáig hordozta szívében a nyilat. 1810-ben még egyszer költői kifejezést adott ez élményének egy szerelmi költeményben, mely a szerelem és kötelesség összeütközését festi. E költemény természete azonban nem engedte közrebocsáttatását s az még ma is csak kéziratban van. Ugyanez évben kezdte írni az Ö n é l e t i r á s t*), melynek első része 1811-ben jelent meg. A közönség, mohón kapva az önéletrajzon, teljesen érthető elégtelenséggel fogadta azt; bármily bájos e könyv magában véve, valódi tantalusi kin a közönségnek, mely nagy költőjének ifjuságára volt kíváncsi.

Mielőtt Ö n é l e t r a j z a írásához fogott volna, át kelle élnie édes anyja halála fölötti bánatát is. 1808. szeptember 13-kán halt meg élete 78-dik évében. Fia iránti szeretete s ennek viszontszeretete, boldog öregségének az utolsó perczig dicsősége és vigasza maradt. Fia mindig ohajtotta s kérte hogy menjen hozzá lakni, Weimarba; de frankfurti barátai köre s a régi megszokottság befolyása szülő városában tartották őt, a hol mindenki tisztelte.

*) A »Wahrheit und Dichtung, Aus meinem Leben« értetik.

Még egy kötet kellene, hogy a hátra levő évek részleteit csak némi teljességgel is följegyezhessek. Anyagban nincs hiány: leveleiből s barátjai és ismerősei leveleiből dús kalászat kínálkozik; fájdalom, az anyag épen ott kezd bővebb lenni, a hol a történet érdekessége fogyatkozni kezd. Hatvan évtől nyolczvankettőig nagy idő van; de nem az a kor már, a melyben személyek és események az emberre módosító befolyást gyakorolnak; a jellem, kifejlődve már, nem vehet új irányt. E korban be van végezve a biographia s a nekrologia kezdődik. A németeket az emlitem részletek is mind érdeklik; de az idegen olvasó nem nagy köszönettel venné mind annak körülményes elbeszélését a mit Göthe még tett és tanúlt; minden kirándulásai leírását; miden meghülést, vagy fogfájást a miben szenvedett,*) s minden nevet, melynek tulajdonosával érintkezett.

Mégis megemlítem ismeretségét Beethovennel, a halhatatlan érdek tekintetéből mely e két névhez fűződik. Nehány napot töltöttek együtt Töplitzben, egymás lángelméjének legmélyebb bámulatában. A Beethoven életirója hozzá teszi: »De ámbár Beethoven nem győzte dicsérni a Göthe türelmét testi fogyatkozása (süketsége) iránt, tény az, hogy a nagy költő és miniszter nagyon hamar elfeledte a nagy zeneszerzőt, s mikor, 1823-ban, módjában állott volna, csekély fáradsággal, lényeges szolgálatot tenni neki, még válszra sem méltatta a mester nagyon alázatos levelét.« Így szoktak emelni vádak; s ime, ily bizonyítékokra, találnak hitelt is a vádak. Az egyedüli tén y a mi itt fölho-

*) A korszak, mely e hetedik könyvben foglaltatik, nem kevesebbet mint 563 lapot foglal el a Viehoff életrajzában; s mégis, bár sok új részletet adtam azokhoz a miket Viehoffnál találtam, nem hiszem hogy egyetlen egy érdekset is mellőztem volna.

zatic, hogy Beethoven irt Göthének s Göthe nem válaszolt neki. A Beethoven levele arra kérte föl Göthét, hogy ajánlja a Nagy-herczegnek, irjon alá a Miséjére. Kétségkívül bosszantó lehetett, nem kapni választ; az ilyesmi mindig bosszantó; s a sértett önszeretet kész aljas indokot tulajdonítani a sérelemnek. De az elfogulatlan szemlélő, a ki tudja mennyi indok folyhat be valaminek a meg-, vagy meg nem tételére, s nem akarva minden bizonyíték nélkül a legrosszabbat tenni föl, egyszerre át fogja látni, hogy a Göthét gyanúsító »válaszra sem méltatta« — s »hamar elfeledte a nagy zeneszerzőt« kifejezések, teljességgel nincsenek elégséges adatokkal támogatva. Tudjuk, hogy Göthében általában nagy és tevékeny jótekonyság volt; tudjuk, hogy soha sem mulasztotta el a herceget is jótekonyságra buzdítani; tudjuk, hogy őszintén s mélyen tisztelte Beethovent, s semmi oka sem volt neheztelni reá; s mind ezt tudva, hallgatásának bármely más magyarázatát inkább elfogadhatjuk mint azt, a mit a bosszús Beethoven és életirója annak tulajdonítottak.

Hogy elbeszélésünket folytassuk: az 1813-diki év, mely a függetlenségi harczot megnyitotta, Göthére nézve sok baj és bánat éve volt. Mindjárt csapással kezdődött: régi barátja, Wieland halálával, a mi inkább megrázta őt, mint azok is, a kik legjobban ismerték, várták volna. Herder, Schiller, Amália hercegnő, anyja, s most Wieland, — egymás után hullottak el s magára hagyták őt hanyatló korával!

S nem ez volt a bánat egyedüli forrása. Politikai zavarok is jöttek, terveit zavarni. Németország fölkel a Napoleon zsarnoksága ellen; s a Göthe véleménye szerint sikertelenül kelt föl. »Nem fogjátok lerázhatni lánczaitokat« — mondá Körnernek — »ő sokkal hatalmasabb; csak

annál szorosabbakká teszitek!« Kételyeiben sokan osztoztak; de szerencsére a nemzet más véleményben volt. Míg a hazafiak a nemzet haragját a kétségbeesett ellenállásig fokozták, ő »szabadulni igyekezett a jeléntől, mert lehetetlennek érezte ily körülmények közt élni s meg nem örülni«; ő, mint mindig, a művészethez menekült. A »Haláltáncz«, »A hű Eckart«, »A járó harang« című balladáit*) irta; irta »Shakspeare, vég nélkül« — című értekezését**) s befejezte az Önéletírás harmadik kötetét. A khinai történelem tanulmányozásába mélyedt. Sőt, épen a lipcsei csata napján, epilopot irt az Essex című tragédiához***) kedvencz színésznője Wolffné számára.****)

Hazafias írók nem fösvénykednek a gúnynyal, oly ember irányában, a ki a költészetben tudott menedéket keresni a politika bös zavarai elől, s e ténynek nem tudnak egyéb magyarázatot találni mint — hogy önző volt. De más hazafias írók, köztök néhány tulzó köztársasági is, mint Grün Károly, ékesszólóan védelmezik. Nem tartom szükségesnek, új érveket hozni fel azokhoz a melyeket már felhoztam, a politikához való viszonyát illetőleg. A kik nem bocsátják meg neki, mért volt olyan a milyen volt, s nem a milyenek ök, nem fognának hallgatni érveimre. Szükségtelen arra utalnom, hogy hatvannégv éves korában már bajosan válhatott volna politikussá, miután mind akkoráig oly gondosan kerülte a politikát. Felesleges bizonyítanom,

*) I. 162. 159. 158. 11.

**) XXXI. 302—314 11.

***) XV. k. 367. 1.

****) Különös esetleg, hogy épen e napon, a Napoleon első nagy veresége napján, a tőle nyert érem, mely a Göthe szobája falán volt fölakasztva, a szegről a földre esett.

hogy nem volt oly állásban, mely azt követelte volna tőle, hogy tegyen valamit. Ugy látszik, az a botrány köve, hogy nem irt harczy dalokat, nem adott ki kiáltványokat, hanem a mennyire csak lehetett, távol tartotta magát a napi történelemtől. Ha ez bűn volt, indoka legalább nem volt vétkes. Itéljete a tényről a mint akartok, de indokát ne ítéljétek balúl meg. Ily tény gyávaságnak tulajdonítani, vagy annak a félelemnek nehogy magát kompromittálja, tarthatatlan föltevés mind azon tudomással szemben a mivel jelleméről birunk.

Mikor a hatalmas Napoleon fenyegette a nagyherceget, láttuk hogy' kelt ki ellene Göthe. Az oly egyéni sérelem volt, a melyet föl tudott fogni s melylyel készen volt szembeszállani. A hercegért kész volt ballada-énekessé lenni; a nemzetért nem volt hangja. S miért? Mert — a nemzet nem létezett. Ő már akkor tisztán látta, a mit most mindenki tisztán lát, hogy Németország nem létezett mint nemzet; csak geografiai fictio volt; s máig is az. De nem látta azt, a mitma tisztán látunk: hogy a német népeket akkor, ideiglenesen, nemzeti lelkesedés s a Franciaország elleni közös gyűlölet egyesítette; — s ezt nem birva meglátni, azt gondolta, hogy a szétszaggatott Németország csoportosulását a hatalmas Napoleon elleni harcz tönkre fogja tenni. Csalódott; a következés megmutatta hogy tévedett; de téves véleményéből nem szabad vádat formálni őszintesége s igazelműsége ellen. Mikor a történetíró Luden, a kinek tanuságtétele annyival nyomatékosabb, mert hazafitól jó, találkozott vele a lipcei csata után, — mely találkozásról oly érzelmeteljesen emlékezett meg *Visszatételeiben*,*) azzal a benyomással távozott tőle, hogy »mélyen meg vagyok« — egy-

*) L u d e n's Rückblicke in mein Leben. 113. s köv. l.

mond — »győződve, hogy nagyon tévednek azok, a kik Göthét hazaszeretet hiányáról s a német érzés hiányáról vádolják, vagy arról, hogy nincs hite a német népben s nem viseltetik részvéttel annak dicsősége és gyalázata, szerencséje és balsorsa iránt. Hallgatása a nagy események közepe, csak fájdalmas önmegadás volt, a melyre állása és emberismerete kényszerítették.« Luden azért látogatta meg, hogy egy tervezett ujság, a »Nemesis« felől beszéljen vele, melynek célja lett volna a nemzet gyűlöletét szítani Franciaország ellen. Göthe le akarta beszélni róla. »Ne higgye« — mondá némi szünet után — »hogy közönyös volnék e nagy eszmék: szabadság, haza, nép iránt. Nem; ez eszmék velünk születnek, lényünk egy részét alkotják a mit senki sem dobhat el magától. Németország drága nekem is. Gyakran éreztem maró kint a gondolatra, hogy a német nép, mely egyénenként oly tiszteletre méltó, összességében oly nyomorult. Ha a német népet összehasonlítom más népekkel, mindig keserű érzés támad bennem, a melytől azért bármí úton menekülni igyekszem; a tudományban és művészetben találtam menekülést; mert ezek az egész világ birtokát képezik előttök megszűnik minden nemzetiségi különbség. De még ez a vigasztalás is nagyon szegény, s nem nyújt kárpótlást ama büszke öntudatért, ha valaki egy nagy, erős, tisztelt és rettegett nép tagja lehet!« Beszélt Németország jövőjéről is, de e jövőt még nagyon messze le vőnek látta. »Nekünk, addig is, csak ez az egy marad: tegye meg mindenki, tehetségéhez, állásához és hajlamaihoz képest, mit csak tehet a nép miveltségének s fejlődésének előmozdítására, s minden irányban való szélesbitésére, erősbitésére, hogy népünk ne maradjon el más népek mögött, hanem váljék képessé bármely

nagy cselekvényre, mikor ideje meg jó!« Bölcs szavak, bár a lelkesült hazafiságnak nem ínye szerint valók. Ez elvont fejtegetésektől a tervezett ujság kérdésére s a német nemzetnek szabadságra ébresztése lehetőségére térve át, »Fölébredt-e hát a nép? — folytatá — »tudja-e mire van szüksége s mit akar? Elfeledte ön, mit mondott az a becsületes jénai filiszter a szomszédjának, mikor örömében elkiáltá, hogy a francziák eltávoztak s szobái készek az oroszok befogadására? Sokkal mélyebb volt az álom, mintsem, hogy egy rázásra föl lehetne belőle ébredni. S fölkelés-e minden kis izgalom? Nem a mivelt fiatalságról szólunk, hanem a népről, a milliókról. S mit fognánk nyerni? Szabadságot, mondja ön; de talán szabatosabban volna mondva, hogy megszabadulást, és pedig nem az idegenek jármától, hanem egy idegen járomtól való megszabadulást. Valóban én nem látok már francziákat, olaszokat; helyettök csak kozákokat, baskirokat, horvátokat, magyarokat s egyéb huszárokat látok.«

A ki így gondolkodott, az nehezen tartozott volna a korszak rajongói közé, még ha a rajongás korában lett volna maga is. De, a mint Eckermannnak mondta, mikor ez az ellene emelt szemrehányásokra célzott, a miért nem irt harci dalokat, »Hogy' foghattam volna fegyvert gyűlölet nélkül s hogy' gyűlölhettem volna, mikor már nem voltam fiatal? Ha húsz éves koromban történtek volna ily dolgok, bizonyosan én sem maradtam volna hátra; de túl voltam már a hatvanon. Különben sem szolgálhatunk hazánknak mind egy úton, de mindenki megteszi a magáét, a mint isten tudnia adta. Én elég keményen dolgoztam egy félszázadig. Elmondhatom, hogy abban, a mit a természet az én napszámomúl kiszabott, nem engedtem magamnak szüne-

tet, sem pihenést, hanem mindig teljes erőfeszítéssel igyekeztem s munkálkodtam, s tettem annyit s oly jól, mint tőlem telt. Ha magáról ezt mindenki elmondhatja, akkor nem lesz semmi bajunk. Harczi dalokat írni s meleg szobában ülni! épen az volt a dolgom! Írni a táborban, az őr-tűznél, mikor az előőrsök lovainak nyerítése hallszik az éjben, az jó lett volna; de én nem voltam ott, nem is az én dolgom volt, hanem a Körner Tivadaré. Az ő harczi dalai egészen hozzá illők. De nekem, a ki nem vagyok harcos természetű, érzéke sincs a háború iránt, a harczi dalok csak álarcz lett volna, mely sehogy sem illett volna arczomhoz. Én, költeményeimben soha sem negéyeztem semmit; én soha olyant nem daloltam, a mit magam nem éltem át s a mi ellenállhatatlanul nem ösztönzött, hogy írjam. Szerelmi dalokat is csak akkor irtam, mikor szerelmes voltam; s hogy' írhattam volna a gyűlölet dalait, mikor nem gyűlöltem? « Összefüggésben volt e politikai közönyösséggel, sőt fő oka volt ennek: komolysága a művészetben, a miből azt a rendkívüli vádat kovácsolták ellene, hogy »az életet csak mint művész tekinti.« Ez az üres frázis közkeletű lett. Mindenki hallotta, a ki csak valamit hallott Góthéról. A meggyőződés önbizalmával ismételték s azt hitték, hogy egész csomó burkolt vádat rejt magában. A ki magát valamely különös tanulmányra adja, ha arra fordítja ideje túlnyomó részét, s gondolatai és kedve javát, bámuljuk erélyét s magasztaljuk szenvedélyes kitartását; komolyságát nem rójuk vétkeül; egy Faradayról nem mondjuk, hogy »az életet csak mint vegyész tekinti« — vagy egy Owenről, hogy »az életet csak mint állattanár tekinti.« Önként értődik, hogy minden nagy tanulmány szükségkép elvonja az illető gondolatait s tevékenységét más egyebektől. Miért zárnók ki a művészetet is e komoly

kiváltságból? A művésztől, a ki komolyan veszi művészetét miért tagadjuk meg azt az engedélyt, a mit a tudósnak önként megadunk? Én erre csak egy okot tudok, s ez az, hogy az emberek nem hajlandók komolyan venni a művészetet. Minthogy közvetlenül gyönyörködtetésünkre szolgál, a művészetet rendesen a fényüzések közé sorozzák s a henyeség szülöttének tekintik; s a kik nem tudnak a fel fogás azon magaslatára emelkedni, a mely egy Göthét, egy Schillert lelkesített, hajlandók csak szóvirágnak vagy önnagyzolásnak venni, ha ily emberek úgy szólnak a művészetéről, mint a művelődés legnemesb alakjáról. A kik csak arravalónak tartják a szobrászatot s a képirást, hogy elfogadó s ebédülő termeiket ékitményekkel lássák el; a zenét, hogy ürügyöt szolgáltatasson, hogy páholyt vehessenek az operába; s a költészetet, hogy kellemes időtöltésül szolgáljon; az ilyen nézetűeknek megbocsáthatjuk, ha megvetőleg gondolkodnak a szobrászok, képirók, zenészek és költők felől. De olvasómat nem számítom ebbe az osztályba, s jobb meggyőződésétől kedvezőbb ítéletet várok a művészet amaz igénye fölött, hogy a nemzeti művelődés elemei egyikkül komolyan ismertessék el. S ha ezt elismertük, következik, hogy minél komolyabban fogja föl és követi hivatását a művész, annál nagyobb becsülésünkre tarthat igényt. Göthe természetében pedig sokkal mélyebb komolyság volt, semhogy akármilyen fogott, azt komolyan ne vette volna; komoly és munkás életet folytatott, mikor vig, könnyű és gyönyörteljes tétlenségben élhetett volna. Megvetni a gyönyöröket s munkás életet élni, nem keresve más jutalmat mint a tevékenység jutalmát, a fejlődés gyönyörét, ez természetében feküdt. Ő oly türelemmel dolgozott a tudományban, mint a ki azzal keresi a kenyerét; s dolgozott, kitartóan, nem bátorítva még elismeréssel sem, nem aratva

sem hasznót sem dicséretet. A művészetben, a mi fő mezeje volt értelmi működésének, ösztönszerűleg a tökélyre törekedett. S ha észreveszszük, hogy a bölcsész, átalánosításaihoz anyagot szedeget a pillanati életü hitványságokból is, hogy a színházban, a bál-teremben, a vasuti utasok összefüggéstelen beszélgetéseiben, mindenütt érveket s bizonyítékokat keres a törvényhez, a melyen magában titkon dolgozik, — nem vádoljuk azzal, hogy »csak úgy tekinti az életet mint bölcsész« — azt akarva mondani ezzel, hogy nem vesz részt fájának érzelmeiben. S pedig, így ítélnék azok, a kik bűnül rójják fel Göthének, hogy az életből szüntelenül gyűjtötte az anyagot művészetéhez.

Ha e vádnak : »csak úgy nézte az életet mint művész« csak az az értelme, hogy ő, mint művész, szükségkép a művészetet tette élete fő foglalkozásává, akkor e frázis kétségbevonhatatlan igazság ; ha pedig az az értelme, hogy embertársai küzdelmeitől és törekvéseitől elkülönözte magát, hogy játszik az élettel s azt mintegy kellemes drámát rendezze be magának, akkor rágalom. Csak mély érzés által lehet valaki nagy művészsze ; a ki az élettel játszik, az a művészettel is csak játszhatik. A nagyok mindenben komolyak. Hogy Göthe nagy művész volt, azt mindenki elismeri. Élete, melyet elbeszéltünk, érzéketlennek, szeretetlennek, a mások szenvedései s törekvései iránt részvétlennek tüntette-e föl őt ? Önzésben s hideg számításban, annyira elmerült s magának való embernek bizonyította-e a kinek mérő játék lehetett volna az élet ? Ha erre Nem a felelet, ne beszéljünk többé arról, hogy Göthe csak úgy nézte az életet mint művész. A köznép hibáztatja azt, ki olyasminek szentelte életét, a mit ő nem ért ; ne utánozzuk a köznépet. »A világ nem igen érti az ilyen önmegtágadást« — mondja egy eszmedús és rokonszenves

író *) — »s rendesen csak száraz érzéketlenséget lát a nagy lelkek szigorában, kik miután önmagukhoz szigoruak, egy kissé másokhoz is azok lehetnek, a kik, úgy látszik, mintha semmivel sem törődnének, ha csak a mindenség megmarad, hogy szemlélődhessenek rajta. Pedig az ily lelkek mélyén van a legmagasabb önzetlenség s az emberi szellem legszebb diadala. A mit a gyöngéd és erényes lelkek megfélemlült lelkiismerete a lángész önzésének nevez, többnyire nem más, mint a személyes örömekről való lemondás s önmagáról való megfélelkezés az eszményért!«

Mig egyik rész így támadta meg politikai közönyöségeért, a másik s még nemtelenebb rész, úgy nevezett vallástalanságáért támadta meg. A ki a nélkül olvashatja el a Göthe munkáit, hogy mélyen vallásos érzületet vegyen bennök észre, az a vallás alatt csak saját vallásos dogmáit értheti; s a ki azt olvassa ki a Göthe munkáiból, hogy nem volt orthodox, az fölfedezte a — napvilágot fényes délben. Orthodoxnak nem is akart látszani. Vallásos élményei korán kezdődtek s azokkal együtt támadtak kételyei is. Vanak, a kik a kételyt már magában bűnnek tartják; de^a ki valaha küzdött magában, a kiben valaha emésztő gondolatok támadtak, melyeket könnyedén elcsitítani, vagy a kétely következményeitől való félelemből elhamarkodott következtetésekbe fojtani igen őszinte volt, az nem fogja oly szeretetlennül és méltatlanul itélni meg a vallási kételyeket. »Higgyjétek meg« — mondja egy helytt Tennyson**) — »a becsületes kételyben több hit van, mint sok hitvallásban; a ki megküzdött kételyeivel s úgy jutott erőhöz, a ki nem akart vakon itélni, a ki szembe nézett a lélek rémeivel, s legyőzte

*) Ernest Renan: *Essais de Morale*, 138. l.

**) *In Memoriam*.

azokat : végre erősebbnek találta hitét a másokénál.« A Göthe nézetei is, mint láttuk, több ízben változtak. Volt idő, mikor a szigorú felekezetesség szigorához közeledett máskor nagyon elmerült a kételyekbe. Klettenberg kisaszszony rokonszenvet ébresztett benne a morva-testvérek iránt ; de a Lavater öntudatlan álszenteskedése s az olasz papság erkölcsi elaljasodása, a keresztyén egyházak iránti tiszteletet lassanként a papok és papirendek nyílt és gyakran gúnyos megvetésévé változtatták. Hosszu élete különböző szakáiban oly különbözőleg nyilatkozott, hogy a pietista is, a voltairianus is magához tartozónak vélhette, és pedig egyenlő fokával az igazság látszatának. Ez ellenmondások titka abban rejlik, hogy mély vallásos érzelmei voltak, de a legtöbb vallási dogmában határozottan kételkedett. Innen van, hogy mikor az encyklopaedisták megtámadták a keresztyénséget, kész volt annak védelmére kelni ; *) de mikor orthodox dogmatikusokkal jött érintkezésbe, a kik rá akarták erőltetni dogmaikat, visszautasította e kísérletet s kételyei szellemében felelt nekik. Az encyklopaedisztáknak azt mondotta : »A mi fölszabadítja az értelmet a nélkül hogy egyszersmind önuralmat is adna, mind veszélyes ;« vagy mély és találó aforizmái egyikét vetette ellenökbe :

»Nur das Gesetz kann uns die Freiheit geben.«

azaz : Szabadságunk' törvény adhatja csak. Nem lehetünk szabadok, ha felsőbb hatalmat nem ismer-

*) Abekennek azt mondja egy hölgy, hogy hallotta a mikor Göthe egy különben tisztelt barátját élesen megróta, a miért szent emberekről a köznapi rationalismus kicsinylésével nyilatkozott.

rünk el, csak ha azt elismerjük s az iránta való tisztelettel bizonyítjuk be, hogy valami fensőbb van bennünk.

De a dogmatikai tanok ellenébe azt az alapszabályt állította, hogy minden isten-fogalom szükségkép saját fogalmunk, mely magunkra nézve érvényes, de másokra nézve nem ugyanazon mértékben. Minden léleknek saját vallása van s kell hogy az egyéni tulajdona legyen; legyen ahhoz hű mindenki, s így sokkal több hatása van, mintha a máséhoz akarnánk alkalmazkodni.

Belsőnkben is egész világ van;
S az ember, most mint hajdanában,
A mi legjobbat gondol, képzel:
Azt istenének nevezé el.

(Gott und Welt. II. 261.)

»Hiszek istenben« — ez, mondá — »szép és dicséretes mondás; de istenre ismerni minden nyilatkozatában: ez az igazi üdvösség a földön.« Ő a szó legteljesebb értelmében protestánsnak vallotta magát; s mint ilyen követelte magának azt a jogot, hogy belvilágának szabadságát minden elébe irt hitcikkkel szemben fentartsa, s magát, vallási tekintetben is szabadon fejthesse ki. — Az írás valóságát illetőleg, az új spiritualistákkal azt tartotta, hogy csak az igazán felséges lehet valódi, a mi a hamisítatlan természet és az ész összhangzatában áll s a mi ma s kielégíti a legmagasb miveltséget is. A négy evangéliomot valódiaknak tekintette, »mert bennök ama nagyság visszfénye van, a mely a Jézus személyéből sugárzott ki s a mi legistenibb volt, a mi csak valaha e földön megjelent. Ha azt kérdik tőlem, tudom-e őt hódolattal tisztelni? — azt felelem: bizonyára. Meghajlok előtte, mint a legmagasb erkölcsiség isteni kijelentése előtt. Ha azt kérdik tő-

lem: tudom-e tisztelni a napot? arra is azt felelem: igen, mert az is a legfőbb lény nyilvánulása. Abban is az isten fényét s tenyésztő erejét imádom, a ki által mindnyájan élünk, vagyunk és mozgunk. De ha azt kérdik tőlem: meg akarok-e hajolni Péter vagy Pál apostol hüvelyk-újjának a csontja előtt? azt felelem: — el az ilyen képtelenségekkel! — »Hadd haladjon az értelmi mivelődés, hadd növekedjék a tudomány, mélységben és terjedelemben, s terjeszkedjék az emberi értelem a mennyire csak bír, — sohasem fog a keresztyénség erkölcsi elvein s emelkedettségén túlmenni, a mint azok az evangéliumokból kisugárzanak. A protestánsok esetlen felekezetessége egykor meg fog szűnni, s azzal együtt az apa és fiu, a testvér és testvér közti gyűlölködés; mert mihelyt a Krisztus tiszta tanai és szerelme, valódi lényegökben átértve lesznek, s élő elvé válnak, nagyoknak s szabadoknak fogjuk emberi voltunkban érezni magunkat, s nem fogunk többé különös súlyt fektetni a vallás külsőségeinek nagyobb vagy kisebb mértékére. Amellett a szó- és hitbeli keresztyénségből az érzés és cselekedetbeli keresztyénségre fogunk emelkedni.« — Nyolczvankét éves volt, mikor ezeket Eckermannnak mondotta. Tíz évvel előbb így irt régi barátnőjének, Stolberg grófnénak: »Egész életemben őszinte voltam magam és mások iránt, s minden földi igyekezeteimben a legfőbb lényre tekintettem folyvást. Ön s az önéi szintúgy cselekedtek. Maradjunk ez úton míg nappal van számunkra; másokra más nap fog sütni, a melynek világánál dolgozzanak, míg nekünk fényesebb nap világol majd. S így ne aggódjunk jövőnkön. A mi atyánk birodalmában sok hajlékok vannak, s ő, a ki ily boldog lakhelyet adott nekünk itt, bizonyára gondot fog viselni rólunk ottfenn is; talán ott azzal áld meg, a mit itt megtagadott tőlünk, hogy ismerjük

egymást csak látás által is s annál jobban szeressük egymást.«

A vallást két különböző szempontból lehet nézni: isteni, és emberi szempontból; amabból tekintve: theosophia, emeből erkölcsstan. A Göthe theosophiája az volt a mi a Spinozáé, csak saját költői iránya által módosítva; nem mértani, hanem költői pantheismus. Az egész mindenséget isteninek tekintette; nem élettelen tömegnek, hanem az isteni erő folytonosan munkás élő kijelentésének. Szent Pál mondja, hogy az isten él mindenben s minden istenben. A tudomány azt mondja, hogy a világ folytonosan levőben van. A teremtés folytonos. A világ nem teremtett egyszer mindenkorra, mint bevégzett tény, melyet isten azontúl csak eléggülten szemlél. A világ folyvást készülöben van. Az élet eredeti forrásai oly ifjak s hatalmasok most mint kezdetben, mindig új formákba, magasb és magasb rendű átalakulásokba fejlődve, mint a hogy a hajnal nappallá világosodik.

A Göthe vallása kiválóan konkrét volt, s a való imádásában buzgólkodott. A tényekben volt hite; a valót a létezőt szentebbnek hitte, mint a milyenné bármely képzelődés tehetné. Az emberi természet szent tény volt neki, s az ember teste a szentség temploma. Ez hellén felfogás, de a melynek rokonsága a Spinoza rendszerével szembeötlő. Spinozának nem kellett az a bölszészet, a mely megveti vagy nevetségessé teszi az emberi természetet; véleménye szerint azon kell lennünk, hogy azt megérthessük; s föl sem véve azok kiabálásait, a kik az emberi természet indulatait s cselekvényeit képteleneknek és tisztátalanoknak mondták, ő oly bonczolás alá vette annak sajátságait, mintha mértani képletek lettek volna. Más szókkal, ő szenvedély nélkül vizsgálódott, előleges föltevések nélkül okos-

kodott, úgy vette kérdőre a tényeket, a mint mutatkoztak, s számbavette feleleteiket *). Ugyanezt tette Göthe. Minde- nek fölött azon volt, hogy megértse a tényeket, mert szerinte minden tény isteni kijelentés. A születés és halál rejtelmes váltakozása, — a kezdődő élet s fokozatos fejlődés édes ha- tásai, — a nyugtalan küzdés s csöndes nyugalom, — »az idő zúgó osztovátájának« örökös mozgása, »mely isten öl- tönýt szövi folyvást«, — Göthének mind ez »az istennek éppen most kiejtett szava« volt.

Erkölcsei rendszere szoros kapcsolatban állt theoso- phiájával. Vallása természet-imádás, erkölcsi rendszere az emberiség eszményítése volt. Az emberi lét az isteninek legmagasb nyilvánulása e földön, következésképen az em- beriség legmagasb nyilvánulása az az eszmény, a melyre az erkölcsiségnek törekednie kell. Először is meg kell tanulnunk lemondani; meg kell tanulnunk a lehetőség korlátaival szab- ni magunkat: ez önkorlátozásban van az önfeláldozás csi- rája: mert az elérhetetlen magas igényekről való lemondás- sal megtanuljuk azt is, hogy igényeinkről mások javára is le tudjunk mondani. A valódi kegyesség forrása az ember- szeretet. »Ha bizonyos természeti tünemények« — mondja — »erkölcsi szempontból tekintve, arra kényszerítnek, hogy az eredeti Gonosz létezését tegyük föl, más felől sok tünemény az eredeti Jó föltevésére kényszerít. A jóság e forrását, a mint az életbe átfoly, K e g y e s s é g n e k ne- vezzük, mint a régiek P i e t a s-nak, a kik azt minden erény-

*) *Ethics*, Pars III. praefatio: »Nam ad illos revertere volo, qui hominum affectus et actiones detestari vel ridere malunt quam intelligere. His sine dubio mirum videbitur, quod hominum vitia et ineptias more geometrico tractare aggrediar, et certa ratione demonstrare velim ea quae rationi repugnare, quaeque vana, absurda, et horrenda esse clamitant. Sed mea haec ratio est.«

alapjának tekintették. Ez az önzést ellensúlyozó erő; s ha valamely csoda azt eszközölhetné, hogy egyszerre minden emberben működjék, a föld azonnal megszabadúlna a gonosztól«.

Nem volna nehéz a Göthe munkáiból a legnemesebb erkölcsi tételek egész hosszú sorát válogatni ki; munkái telisded-teli vannak azzal az erkölcsiséggel, mely minden elfogulatlan szívhez szól; s a mi még fontosabb a bennök foglalt tanoknál, hogy merőben hiányzik belőlök minden nemtelen, aljas, önző és szűkkeblű érzelem s nézet. Az erkölcstelenség vádja, melyet némelyek emeltek munkái ellen, csak abból a türelmetlenségből ered, mely minden eszmét gyűlöl s bevádol, a mi nem tartozik a vádló felekezet tantételei közé. A ki a nélkül olvashatja a Göthe munkáit, hogy érezné bennök: mily nemes érzelmek erősbitették s az emberiség mily tiszta szerelme hevítte szerzőjüket — annak nem tudok mást mondani, mint a mit a szellem mondott volt Faustnak:

»Kit fölfogsz, ahhoz vagy hasonló!«*)

*) Pompás történetet hallottam Carlyleről, hogy hallgattatta el Berlinben, egy ebéd alkalmával, jellemző gúnyos megjegyzései egyike által a Göthe vallástalanságáról szóló izetlen beszédek. Egy darabig csak hallgatta, bár türelmetlenül, hogy' forgatják a szemeiket némely pietisták és hogy' sáпитoznak, hogy milyen kár, hogy ily nagy elme! ily isteni elme! nem szentelte tehetségeit a keresztyén igazság szolgálatának! s hogy oly kevés hite volt! stb. Carlyle csak mogorván, baljóslatu hallgatással, asztalkendőjét morzsolgatva ült, míg végre megszólalt s azzal az ő lassu, nyomatékos hanglejtésével mondá: »Meine Herren, nem hallották önök annak az embernek a történetét, a ki szidalmazta a napot, a miért még a szivarát sem tudja meggyújtani nála?« Ez a bomba egyszerre elnémitotta az ellenség ostromtüzét. Senki sem felelt egy szót sem. »Szerettem volna megcsókolni« tette hozzá a lelkesült művész, a kinek ez adomát beszélt.

Bármivel vádolták is, azzal az egygyel nem vádolták soha, hogy saját egyénisége tökéletes kifejtésére s nemzete művelődésének előmozdítására fáradhatatlanul ne törekedett volna. Valami igazán nagyszerű van élete utóbbi éveinek képében; oly nyugodt s még is oly tevékeny évek voltak ezek. Érdeklődése, nem hogy hült volna korával: évvől évre élénkebbé látszik válni. Minden új fölfedezés a tudományban, minden új jelenség az irodalomban, minden új tehetség a művészet körében, úgy érdekli mint tudvágyó gyermeket, s kész azt tapsaival vagy segélyével ösztönözni s előmozdítani.

Az öregség valóban csak viszonylagos fogalom. Göthe hetven éves korában fiatalabb volt mint sok ötven éves ember. Nyolczvankét éves korában tudományos ismertetést ír a Cuvier és Geoffroy St. Hilaire közt fenforgó nagy vitáról »A bölcsészeti állattan elvei«-ről *) s úgy írja meg, a hogy' kevés ember tudta volna, fiatal korában. De vannak élettani írók, a kik tagadják, hogy hetven év még öreg kor volna. Flourens, például azt állítja, hogy ötvenöttől hetvenig van a férfi legjobb korában; és Reveillé-Parisse, La Vieillesse (az öregség) czimű munkájában azt mondja, hogy ötvenöttől hetvenötig, sőt néha még azontúl is, a lélek folyvást nyer erőben, terjedelemben, s akkor lesz igazán emberré, »a ki tehetségei teljes kifejlettségére« jutott (*c'est véritablement l'homme, ayant atteint toute la hauteur de ses facultés*). S a tudomány és irodalom története számos meglepő példáját mutatja az értelmi tevékenység-

*) *Principes de Philosophie Zoologique* stb. XXXVI. 299. és 308. Az utóbbi lapon kezdődő második szakasz alá e kelet van írva: Weimar im März 1832; tehát élete 83-dik évének a közepén is túl. Még abban a hónapban meg is halt. Ford.

nek az öregkorban, a mi kétségkívül a tehetség tartósságát bizonyítja. Sophokles, a kiről azt mondják, hogy nyolczvan éves korában írta legremekebb művét, a költői teremő erő ily hosszas tartósságának a példája. Az elmélkedési tehetség gyakran megtartja egész erejét, sőt növekszik az anyag növekedésével; nem úgy a teremő tehetség. Göthénél azonban rendkívüli termékenységét találunk, még legöregebb korában is; Faustja második részét nyolczvanegy éves korában fejezte be; a Westöstliche Diwan-t hatvanöt éves korában írta. Bár e műveit nem tehetjük egy sorba fiatalabb kora remekeivel, de a költő lemenő napjának még is bámulatos termékei maradnak.

A Westöstliche Diwan-ban a kor zavarai elől keresett menekvést. A helyett hogy Európa politikai állapotaival vesződött volna, a kelet történelmében és költészetében találta gyönyörét. Még a keleti nyelveket is kezdette tanulni s nagyon örült, hogy arab kéziratokat, saját betűikkel, tudott másolni. Von Hammer, De Sacy, s más orientalisták, bőséges anyagot szolgáltatnak neki; költői ere csakhamar megadta a kellő alakot. De azért, fején a turbánnal, vállain a kaftánnal is, igazi német maradt. Opiumot pipázott s fuká-t ivott, de azért németül álmodott s németül dalolt. Ebben áll Diwanjának sajátsága. Nyugot-keleti könyv az. A képek keletiek benne, az érzés nyugoti. Mint a római elégiákban magát visszahelyezte a klasszikai korba, s annak formáiban utólérhetetlen könnyűséggel és bájjal tudott mozogni, a nélkül hogy csak egy perczre is megszűnt volna eredeti lenni, — ugy ismerünk e keleti világban is a nyugoti költőre. Lépést kíséri a karavánt, a sivatagon keresztül; hallgatja a bülbül méla énekét a csillogó források mellett; áhitattal hallgatja a Mohamet parancsait s gyönyörrel ring

a Háfiz dallamain. A gondolat nagyon szerencsés volt; korszakot alkotott a német költészetben. A lyrikusok, Gerwinus szerint, siettek követni példáját s abba hagyták politikai és harci zöngelmeiket, hogy kelet hangjain daloljanak. Rückert és Platen, a német Háfiz nyomain, rózsák és gazélák közt járdaltak; egy sereg költő utánozta őket. Mintha csak a német természetben volna: elfordulni a tevékeny politikai élettől, mikor látjuk, hogy a történelem két nagy válságában; a keresztes háborúk s a függetlenségi harcz közepett, a költők hátat fordítanak koruk viharos küzdelmeinek s egészen idegen, sőt ellentétes eszmekörben keresnek ihletet? A minnesingerek, a lovag-tettek kardcsörgése közt, csak szerelmet s gyönyört énekelnek; az új költők, az európai küzdelem viharában, csak a romanticismusban vagy az orientalismusban tudnak ihletet találni! S ez annál figyelemre méltóbb, mert Göthét élesen vádolták: a mért a kelethez menekült; holott az agguló költő csak menthetőbb talán, mikor a fiatalabbakat megtapsolták ugyanazért?

A Westöstliche Diwan tizenkét könyvre oszlik: A dalnok, Háfiz, Szerelem, Elmélkedés, Bosszuság, Példabeszédek, Timur, Suleika, Csapszék, Parabolák, Perzsák, és Paradicsom Könyveire; tartalomra úgy, mint jelességre nagyon különbözők ezek. Méltán alkalmazhatjuk Göthére magára, a mit ő Háfizra mond:

»Sey das Wort die Braut genannt,
Bräutigam der Geist;
Diese Hochzeit hat gekannt,
Wer Hafizen preist.« *)

(XIV. k. 16. l.)

*) Mondjuk arának a Szót,
Völegény a Gondolat;
E szép nászban része vót,
A ki Háfizzal mulat.

Mennyit szőtt saját élményeiből a keleti dalokba, meg nem mondhatjuk; egy helytt azonban a Buch Suleika-ban Hatem nevet irt, a hol a rim világosan Götthe-t olvastat :

»Du beschämst, wie Morgenröthe
Jener Gipfel ernste Wand,
Und noch einmal fühlet H a t e m
Frühlingshauch und Sommerbrand.« *)

A báj, mely e költemények némelyikén előmöl; a hasonlithatatlan bölcsesség, mely olyan vidáman mosolyog ki belőlök; a csöndes, hő, déli nyugalom, mely a csapszéki vigság gondtalan kedvével váltakozik, mind daczol a fordítással. Nem is kísértem meg. Csak még egyet terjeszték németül is értő olvasóm elé.

»Trunken müssen wir alle sein!
Jugend ist Trunkenheit ohne Wein.
Trinkt sich das Alter wieder zu Jugend,
So ist es wundervolle Tugend.
Für Sorgen sorgt das liebe Leben
Und Sorgenbrecher sind die Reben.« **)

A költeményekhez egy kis kötet történelmi jegyzet-
van csatolva, melyből a kelet lelkiismeretes tanulmánya

*) Oh tedd hajnal fényessé ez	**) Olykor mindenki csak megré-
Érdes, komor bérczetetöt ;	szegül,
És Hátém még egyszer érez	Az ifjuság : részegség bor ne'kül,
Tavaszhé, nyári hőt.	Vénség, ha ifjuságot lel a borban,
Vagy fordításunkban is megtartva	A legdicsőbb erény valóban ;
a hiányzó rimet :	Gondról, gondoskodik az élet :
Fénybe vond e bérczetetöt, e	A bor páratlan, gondüzőnek !
Búskomort még azelőtt ;	
És még egyszer érez H á t e m (Göthe)	
Tavaszhé, nyári hőt.	

tünik ki, de kitünik az is, mennyivel gyöngébb volt Góthe a prózában, mint versben. Minden lapon meglátszik az öregség.

Önéletírása elsőbb fejezeteiben oly képét adta Frankfurtnak, mely nagyon hízelt szülővárosa polgárainak. S mikor 1814-ben ott átutazott, oly ovációkkal fogadtatott, melyek a Voltaire utolsó látogatását Párisban juttatják eszünkbe. Tassót nagy pompával adták elő a színházban. A mint a számára készített s virágokkal és babérkoszorúkkal ékitett páholyban megjelent, a Haydn symphoniája zendült meg s az egész ház felállott és lelkesült éljenzésben tört ki. A symphoniát tovább játszák, de az éljenzések tulkiáltották. Végre felgördült a függöny, s rendre-rendre mély csend állott be. A nagy költőt prológ üdvözölte s adott jelt még hangosabb éljenzésre. Tasso után meg epilog következett, mely alatt a babérkoszorúkat levették az Ariosto és Tasso szobraikról s Góthének nyújtották. S a mikor az előadásnak vége volt : a színház lépcsői, folyosói és csarnokai mind bámuló és éljenző sokasággal voltak tele, a mely közt ő mosolyogva s köszönve lépdelt tova. . .

VI. FEJEZET.

A munkás aggastyán.

1816-ban művészeti folyóiratot indított meg, *Kunst und Alterthum* (Művészet és Régiség) czimen, a mely 1828-ig folyt, mint érdekes emléke az aggastyán tanulmányainak és tevékenységének. Érdekes azonfelül, mivel változást jelez eszméi irányzatában. Láttuk, mily viszonyban állt a romantikai iskolához, s hogy egyéniségének s fejlődésének irányánál fogva, ez iskola jellemvonásaival szembe ő a görög művészet jellemvonásait állította. A *Propyläen* e görög irányt képviseli; a *Kunst und Alterthum* némi közeledést mutat a romantika felé. A gót művészetben, az ó-német és németalföldi festőkben, nem talált már annyi kifogást; de az elgin-féle szobrok újra felköltötték benne a lelkesedést ama formatökély iránt, mely a görög művészet eszménye;*) s Rauchtól a szobrásztól hallottam humorosan elbeszéltetni, mily bosszúsan fakadt ki Göthe, mikor Rietsch, fiatal szobrász, abban a vesztélyben látszott forogni hogy tehetségét a romantikai iskola szellemében alkotott művekre fecsérli el.

De bár mily erős ellenszenvet érzett is az úgynevezett Keresztyén iskola badarságai iránt, sokkal több volt

*) Lád Haydon-hoz írt levelét, Haydon életében. II. k 295. l.

benne a Faust-szellemből, hogy sem egészen távol tudta volna tartani magát a romantikusoktól. A mint öregedett, természetesen növekedett benne a hajlam, elmélkedéssel pótolni az ihletet; s hajlama a rejtélyeskedésre komolyabb szint öltött, mely talán ép annyiszor megcsalta őt magát, mint másokat. A német közönség nem fáradt bele: elrejtett mély értelmet s célzatokat keresni oly helyekben, melyeket minden meghatározott célzat nélkül irt le; s ő, profétának találván magát, a hol csak költő akart lenni, észrevétlenül belement a törbe s azután maga is igyekezett profétának lenni, mikor nem tudott már oly nagy költő lenni mint azelőtt volt. Minden részletjelvi akart lenni; minden szó mély jelentőségű. Ordítson-e az oroszlan egy bizonyos ponton, vagy hallgasson (a *Novellá*-ban), hosszas fontolgatás tárgya lön. A *Wanderjahre**) jelképek roppant raktára lett, a *Faust* második része hasonlókép. Öröme telt benne, ha látta, hogy' tesz túl egyik bölcsész-kritikus a másikon, a messziről keresett éleselműségben, a mint *Faust*-ját és *Meister*-jét »magyarázgatták;« volt esze, hogy nem sietett egyiknek is a segítségére. Könyvtárakat látott megtelni a találgatásokkal és vitatkozásokkal, hogy mit célzott ebben vagy abban; de soha egyik sem bírhatta rá hogy maga magyarázza meg s ezzel véget vessen az egész vitatkozásnak. A helyett inkább abban látzott kedve telni, hogy új meg új rejtélyeket adjon föl a világnak. Egy szóval, tévútra vezette a közönséget; de komolyan öntudatlanul tette ezt is, maga is őszintén hitt saját *mystificatió*jában.

1816-ban Sachsen-Weimar Nagyhercegség rangjára emeltetett. Ő a Súlyom-rendet kapta s egyszersmind a fize-

*) A *Wilhelm Meister*, második része. X. k.

tése 3000 tallérre emeltetett, a mellett külön lótarási járulékkal. Ez évet még két esemény tette emlékezetessé. Lotti, — a Werther Lottija, — már hat év óta özvegy s tizenkét gyermek anyja, meglátogatta őt Weimarban. Férjhez menetele óta nem találkoztak, — s milyen találkozás lehetett ez, mindkettejükre nézve! mily sajátságos vegyülete, a boldog izgalommal teljes múltra emlékeztető, — s a meglepetés által, hogy egymást annyira megváltozva találják, megdöbbentő érzelmeknek!

Az év másik és sokkal komolyabb eseménye, nejének halála volt. Sokan ezt »szerencsés szabadulásnak« szerették nevezgetni. A világ szereti a maga nézetei szerint endezni be a mások életét is, s az ily csapásokat az azt szenvedő félre való tekintet nélkül itélni meg. Neki pedig nehéz csapás volt ez. A ki huszonyolcz évig szerette és segítő ársa vala, a ki — minden hibái mellett is — az volt neki a mi más nő soha, nem ragadtathatott el oldala mellől a nélkül hogy súlyosan ne érezze veszteségét. Önuralma mélyen megrendült. Ágya mellett térdelt, hideg kezeit szorongatva, s fel-felkiáltott: »Nem fogsz elhagyni; nem! nem szabad hogy elhagyj!« Érzelmének csak két helytt adott kifejeést: a szép sorokban, melyeket neje halála napján irt; s egy Zelterhez irt levelében. Ime az említett sorok:

»Du versuchst, oh Sonne, vergebens
Durch die düstern Wolken zu scheinen!
Der ganze Gewinn meines Lebens
Ist: ihren Verlust zu beweinen.«*)

*) Oh nap, hiába kísérted meg
Áttörni felleg-fátyladon!
Minden nyeresége életemnek:
Hogy elvesztét sirathatom

A Zelterhez intézett szavak pedig ezek: »Ha annyit mondok neked, te zord és súlyosan-megpróbált ember-fia, hogy kedves kis feleségem itt-hagyott: te érteni fogod, mit jelent ez!«

A tudományban keresett felejtést; s házának elhagyott magánya a következő évben szokatlanul megleve-nült, fiának Pogwisch Ottiliával kötött házassága által, a ki a weimari körök egyik legvidámabb s legünnepeltebb alakja volt. Ipa mindig nagyon szerette; s élete hátralevő napjaiban nem csak háztartását vitte s számos vendégeit fogadta, hanem oly kiváltságos kegyencze is lőn, a kinek minden meg volt engedve. A következő évben bölcső-dalt zengett első unokája fölött.

Miniszteri teendői nem voltak terhesek, de ő azokat pontosan teljesítette. Ime két adoma, melyek határozott s parancsoló jellemét erős világításba állítják. Soká és sokat tett Jéna emelésére. Az ottani könyvtár, beszélte Ecker-mannak, nagyon rossz állapotban volt. A helyiség szűk és nedves volt s teljességgel nem alkalmas kincseinek kellő befogadására; kivált miután a Nagyherczeg a Büttner-könyvtárt is megvásárolván, az eddigi készlet 13,000 kö-tettel szaporodott, a mi egymásra halmozva hevert a pad-lón, nem lévén hova jól elhelyezni. Komolyan aggódtam, mit tevő legyek. Az épületet kellett volna nagyobbítani, de arra nem volt pénz; s különben az új építkezést köny-nyen el is lehetett kerülni, miután a könyvtár mellett egy tágas terem állt üresen, a mi tökéletesen alkalmas lett volna czélunkra. E terem azonban nem volt a könyvtár tulajdona, hanem az orvosi kar használatában állott, mely néha tanácskozmányokat tartott benne. Annál fogva oly udvarias kéréssel fordultam ezekhez a jó urakhoz, lennének szivesek e helyiséget a könyvtár részére átengedni. Ők ebbe

nem akartak beleegyezni. Átadják, mondták, ha kész volna tanácskozmányaik számára más termet építtetni, még pedig rögtön. Én azt feleltem, hogy nagyon szívesen fogok más helyiséget bocsátni rendelkezésükre, de nem ígérhetem hogy rögtön megtehessem. Ezzel nem elégedtek meg, s mikor más nap kértem tőlök a kulcsot, azt mondták hogy nem találják sehol. Nem volt mit tennem, hódítóként kelle föllépnem. Kőmivesért küldöttem, s a könyvtárba vezetem, a szóban forgó terem közfalához. „Ez a fal, barátom” — mondtam — „bizonyosan nagyon vastag, mivel az épület két különböző osztályát választja el egymástól; de azért csak próbálja meg, milyen vastag lehet.” A kőmives munkához látott s alig ütött ötször hatszor jó keményen a falra, már téglá és vakolat a tulsó terembe hullott s a nyíláson meg lehetett látni azt a néhány tiszteletre méltó parókát, melyekkel a terem ékítve volt. „Csak folytassa, barátom” — mondtam. „Még nem látok elég tisztán. Legkisebbé se tartóztassa magát, tegyen úgy mintha saját háza falát döngetné.” E szíves biztatás annyira föllelkesítette a kőmivest, hogy a nyílás csakhamar ajtóul szolgálhatott. Erre könyvtári segédeim átosontak az üres terembe, mindenik egy-egy nyaláb könyvvel, melyeket a padlóra dobtak a »foglalás« jeléül. Padok, székek, asztalok egy percz alatt eltűntek; és segédeim oly gyorsan dolgoztak, hogy néhány nap alatt valamennyi könyv polczokon, elrendezve állott. Az orvos urak, mikor néhány nap múlva, a szokott ajtón, a terembe léptek, egészen zavarba jöttek a váratlan változás láttára. Nem tudtak mit mondani s csöndesen visszavonultak; de titkos bosszút forraltak ellenem. Mikor ezt a Nagyherczegnek elbeszéltem, jó ízűen nevetett s tökéletesen helyeselte eljárásomat. Később, mikor a könyvtár nedves volta miatt az egész régi falat — mely különben is felesleges volt — le akartam bontatni, soká nem érhettem célzt. Kéréseim,

előterjesztéseim, érveim mind hasztalanok voltak; s végre kénytelen voltam ismét hódítókép lépni föl. Mikor a városi előjárók látták hogy munkásaim már rontják a régi falat, követséget küldtek a Nagyherczeghez, azzal az alázatos kéréssel, hogy méltóztassék Ő fensége parancsszavával betiltani az ő kedves régi faluk ellen intézett merényletemet. De a Nagyherczeg, a ki engem titkon felhatalmazott volt, azt felelte nekik: »Én nem ártom magam' a Götthe dolgába. Ő tudja mit kell tennie s köteles meggyőződése szerint cselekedni. Menjenek hozzá, beszéljenek magával, ha mernek.«

A másik adomát Luden beszéli. 1823-ban a Landtag (vagy is az országgyűlés) összeülvén, a pénzügyi számadásokat kérte. Göthe, a ki a tudományos és művészeti bizottság elén állott, melynek 11,787 tallér bocsáttatott volt a rendelkezésére, első ízben számba sem vette hogy tőle is számadást kérnek; hanem gúnyosan nyilatkozott a Landtagról, mely rongyos összegekért oly haszontalan lármát csap. Végre rábirták, hogy adja be a számadását. De mily nagy volt a Landtag meglepetése, mikor fölolvassák: »Bevettem — ennyit; Kiadtam — ennyit; Maradt — ennyi. Aláírva: Grossherzogl. Immediatcommission für Wissenschaft und Kunst: G o e t h e.« E nagyúrias beszámolásra néhány tag kaczajra fakadt; mások mérgelődtek s azt inditványozták hogy a következő évre meg kell tagadni a költséget; a mi annál is elfogadhatóbb inditványnak látszott, mert a Landtag sokat tartott a gazdálkodásra, de annál kevesebbet a tudományra és művészetre. Luden igyekezett meggyőzni a többieket hogy ez nem volna bölcs eljárás. Ő is sürgette, hogy a Landtagnak számot kell kérnie a kiadások részleteiről, nem mintha legkevesbbé is kétkednék a kiadások helyessége s igazsága felől, hanem

mivel közügyekben szükséges hogy az ember ne csak higyen hanem lásson is mindent. Azt vetették ellene, hogy ha minden garas bevétel s kiadás pontosan ki lesz is mutatva, az még nem elég; szükséges hogy a Landtag arról is meggyőződjék, hogy minden kiadás hasznos és szükséges czélokra történt, mivel a közpénzből semmi netaláni kedvezést vagy fényüzést nem lehet megtérni.

Ámbár a Landtag ülései szorosan zárt ülések voltak, lehet gondolni hogy azért e viták kiszivárogtak onnan s közbeszéd tárgyát képezték. Göthe roppant bosszús volt; annyira hozzá volt szokva a feltétlenr endelkezéshez, a mely előtt mindenki meghajolt, hogy rendkívül bosszantotta a gondolat, hogy az ő tetteit egy Landtag ellenőrizze és vizsgálgassa. S ámbár teljességgel nem volt igaza a dologban, a Nagyherczeg és herczegnő még is pártját fogták. Károly-Ágost személyesen s komolyan beszélt a Landes-Marschallal és elébe adta mennyire helytelen volna Göthét így megsérteni. A Nagyherczegnő magához hívatta Ludent, a ki következőleg adja elő e találkozást: »Azzal a méltóságos egyszerűséggel szólt hozzám, mely annyira sajátja volt s mely még a haragos Napoleonra is oly nagy hatást tett. Komoly baj következne belőle, mondá, ha barátságos viszonyainkat valamely félreértés megzavarná; rám nézve annál kellemetlenebb lenne ez, mert félek hogy a Nagyherczeget nagyon bántaná. A Landtagnak kérdésen kívül igaza van; de Göthe titkos tanácsos is kétségkívül abban a meggyőződésben van, hogy neki van igaza. Az irott törvényeken kívül és felül van egy más törvény: a nők és a költők törvénye. A Landtag bizonyosan meg van róla győződve, hogy Göthe az egész előírányzott összeget a céljaira fordította; ezt nemde elismeri ön is? Ha ezt megengedjük, akkor csak az az egy kérdés ma-

rad még fenn, vajon helyesen fordította-e? De itt meg kell fontolni mily állást foglal el Gőthe titkos tanácsos a világgal, ez országgal, udvarunkkal s a Nagyherceggel szemben, már annyi évek óta : ez állás, bizonyára befolyást gyakorolt rá a részben, mily szemmel tekintse a dolgokat. Részemről tökéletesen megfoghatónak találom, ha ő azt hiszi, hogy mindenek fölött neki van joga eldönteni, hogy' és mire fordíthatja legcélszerűbben a rendelkezésére bizott pénzt. Én ezekhez a dolgokhoz nem értek, s távol legyen tőlem hogy valakinek tanácsot akarjak adni, mit tegyen; egyetlen ohajtásom, hogy a barátságos viszony fentartassék s az öreg titkos tanácsos minden bosszuságtól meg legyen kímélve. Hogy' lehet ezt elérni, én nem tudom. De azon a Landtag mit se' aggódjék, hogy ebből később, mint előzetes esetből, himet varrjanak. Csak egy Gőthénk van, s ki tudja meddig bírhatjuk; másodikat nem egyhamar fogunk találni.«

Nem gyönyörű-e ez? S csodálkozhatunk-e, hogy Lunden meg volt nyerve, s hogy nem sokára az egész Landtag morogva bár — megnyugodott? Benne levén már a jellemző adomákban, még egyet föl kell jegyeznem, mely ugyan magában véve sokkal kevésbé érdekes, de a mely Németországban és Angliában roppant képtelen és bántó alakban van forgalomban. Mikor először hallám, komolyan állítva mint tényt, melyet, ha kíváncsítanak, be is lehet bizonyítani, olvasóim elképzelhetik, mily méltatlankodással útasítottam vissza egyszerre, s követeltem a bizonyítékokat, ámbár a netaláni bizonyíték ugyan csak leverő leendett mely arról győzött volna meg, hogy Gőthe egy aranyrudat lopott. Bizonyíték azonban nem jött. Az egész vádról megfeledeztem, mikor egyszerre ismét egész komolysággal felhozott, és pedig Weimarban is. A szük-

séges nyomozás megtétetvén, a következő történet tünt ki a rágalom alapjául.

Az orosz czár Döbereinernek, a nagy vegyésznek egy platina rudat küldött. Először Göthének adták át, hogy vizsgálja meg s tegyen vele a mi kísérletet akar s azután juttassa Döbereinerhez. Göthe, a ki köztudomás szerint szenvedélyes ásvány-szerető volt, s valóságos »gyűjtő-maniá-« val birt, ezt a platina rudat is kincsei közé tette, s addig gyönyörködött nézésében, míg végre nem tudott megválni tőle. Döbereiner, nyugtalanul várván a rudat, irt neki hogy küldje már. Válasz sem érkezett. Ismét irt, ismét eredménytelenül. Egészen ahhoz hasonló helyzetben voltó is, a melyben Büttner tanárt láttuk, mikor a prizmáit s optikai műszereit oda kölcsönözte volt Göthének s hiába írkat utánok, végre is a cselédjét volt kénytelen érettek küldeni hogy hozza haza. Göthe csak halogatta, halogatta s nem birta rávenni magát hogy megválják a platina-rudtól ; s mikor Döbereiner, kifogyva türelméből, panaszkodott a Nagyherczeg előtt, Károly-Ágost nevetett s azt mondta : »Hagyjon békét a vén szárnak ; attól ugyan vissza nem kapja ! Majd irok a czárnak, s megkérem hogy küldjön másikat.«

Tegyük még ehhez, hogy az első »genialis« korszakban Göthe vagy száz, Dürrer Alberttől való metszvényt elvitt. Knebel gyűjteményéből, hogy otthon nyugodtabban tanulmányozhassa, s ezeket a metszvényeket Knebel a maga házában soha sem látta többet. Az ilyen esetek, azon ámbár kétség kívül igen is gyakori visszaélések rovatába esnek, a miket az emberek megengednek magoknak, pl. könyveket, esernyőt, pénzt is, kölcsön kérni, soha meg nem adni ; menthetlenek s nem is akarom mentetni. Ám ítéljen az olvasó, a hogy akar az ilyen lelkiismeretbeli lazaság fölött ; de azt ne mondja senki hogy Göthe egy arany-vagy platina-rudat ellopott.

Döbereinerrel együtt vizsgálta mind azon új tüne-
ményeket, melyeket a vegytan hozott a bámuló világ elé-
be. Saját dolgozatait is, a morphológiáról, sajtó alá készít-
gette; a mellett görög mythológiát, angol irodalmat és
góth művészetet tanult. Byron Manfre djét ismertette a
Kunst und Alterthum-ban (Munkái XXIX. k. 117.
l.) s elragadtatással üdvözölte az angolok nagy költőjét,
mint az új idő legnagyobb szülöttét. Scott Waltert is min-
dig növekedő bámulattal olvasta. Homer, kit mindig elő-
szeretettel tanulmányozott, most ismét az egyéniség alak-
ját öltötte föl szemeiben, a melyet Wolff egy időre szét-
rombolt vala; a Schubarth Eszméi Homérról ismét
visszatérítették arra hitre, hogy a »Skió szikla szigetének
öreg vak dalnoka« még is csak létezett. *) Festészet, szob-
rászat, építészet, geologia, meteorologia, anatomia, optika,
keleti irodalom, Calderon, a francia romantikai iskola,
ezek voltak, fölváltva, kimerithetetlen tevékenységének
tárgyai. »Az élet« — mondá — »hasonlit a szibilla-köny-
vekhez; annál drágább, minél kevesebb marad belőle.«
Annak, a ki ily jól tudta használni egy hosszú élet hátra
levő éveit, csakugyan nagyon becsesek is lehettek. A
mint vénült, mind többet dolgozott. Kevesebbet járt társa-
ságba. Az udvarhoz nagyon ritkán ment. »Nem küldtem
el a képet« — írja neki a Nagyherczeg — »mert azt re-
méltem hogy kicsal odudból, most mikor, Gyertyaszentelő el-
mulván, minden medve és borz is kibújik a lyukából.« De ha
ő nem ment az udvarhoz, az udvar ment hozzá. A nagyher-
czegné minden héten egyszer meglátogatta, néha valami
fejedelmi látogatót is hozott magával, mint a volt orosz

*) Lásd Homer wider Homer czimű kis költeményét
az Epigramm-félék között. (II. k. 247. l.)

czárt (akkor még nagyherceget) vagy a württembergi királyt. Göthe mindig tartogatott valami újat és érdekest e látogatásra, mely kétszeresen kedves volt előtte, mert a nagyhercegné iránt mindig különös gyöngéd figyelemmel viseltetett s örült ha neki valami új metszetet, érmet, könyvet, költeményt vagy valami tudományos ujdonságot mutathatott. Károly Ágost is gyakran jött, de nem meghatározott napokon. Rendesen az egyszerű író-szobába ment egyenesen s úgy elcsevegett ott, mintha testvérek volnának. Egyszer egy jénai tanuló volt látogatóban Göthénél. A diák látja hogy egy öreg ur, minden bejelentés nélkül csak beállit, s nyugodtan helyet foglal. A diák csak folytatta a beszédét, s mikor bevégezte, Göthe nyugodtan így szólt: »De be kell mutatnom az urakat egymásnak: Ő királyi fensége a Sachsen-Weimari Nagyherceg; Herr N. N. jénai diák.« Soha nem is feledte a tanuló, e percz milyen zavarba hozta.

A Wilhelm Meisters Wanderjahre első kiadása is e korszakra esik, 1821-re; s mivel ez a kiadás még a legjobb színben mutatja a művet,*) mert a mit később dugott (nem akarom mondani hogy szötte) bele, az még töredékesebbé s tökéletlenebbé tette, — azért végük itt egykissé szemügyre.

Vannak egyes lapok a Wanderjahre-ban a melyeket csak ő irhatott meg; de az egész könyvet, akárhog' erőlködöm, sem bírom másnak nézni mint vázlatok és tanulmányok gyűjteményének, melyek némelyike nincs befejezve, sok nem is érdemli hogy befejeztessék. A kidolgozás nagyon egyenetlen; némely része oly gyöngye a mily kitünő

*) S mivel, teszi hozzá Lewes, Angliában is ezt ismerik legjobban a Carlyle fordításából.

a másik. Az ötvenes férfi történetében pompás részletek vannak s az Uj Meluzina bájos tündérrege; de sok, a mi jelvi akar lenni, nekem csak túlfeszítettnek látszik; szerkezetére nézve pedig nem csak gyöngé, hanem vakmerően pongyola. Nem csak hogy a különböző ő kis történetkéik úgy vannak bele »húzva,« az ifju író szembeötlő erőltettségével; nem csak hogy e történetkéik legnagyobb része unalmas s néha közönséges, hanem van egy köztök (Nicht zu weit), mely meglehetősen élénken kezdődik s egyszerre félbe van hagyva; úgy tette bele a munkába, a mint félben találta a fiókjában. Megjegyzendő, hogy nem »töredékkép« van adva; befejezése ígértetik, de az nem jó meg soha. Ez valóságos bántalom a közönség ellen; annál feltűnőbb, mert oly irótól jó, a ki oly sokat adott a művészetre. Kiadhatta volna külön, egyenként, ez elbeszéléseket, a mint külön, egyenként írta; s ha nem dolgozhatta ki a W a n d e r j a h r e nagy tervét, ám hagyta volna töredékben, vagy ne adta volna ki.

Bámulói könnyen idézhetnek e műből is szép helyeket; s nehézkes jelvisége alatt nem bajos olyan mély értelmet találni, a milyent csak kiolvasni kíván belőle az ember. De én, részemről, bármennyire bámulom is Göthét, s bármily mélyen hatnak is reám művei, a W a n d e r j a h r e -ban nem tudok a régi varázsra ismerni, s az író iránti szeretetem nem bírja elhíttetni velem, hogy jól volna kigondolva, érthetőleg kivive s jól írva. Én nem bántok senkit a ki gyönyört talál benne; de az őszinteség kényszerít megvallanom, hogy én csaknem minden hibát föltalállok benne, a mi csak könyvben lehet: érthetetlen, unalmas, töredékes, nehézkes s sok helytt rosszul van írva. Ha egyes helyeket idéznek, bölcs vagy szép voltak miatt, az ember kész volna azt hinni, hogy balúl ítelt meg egy sa-

játságos könyvet; de ha aztán újra elolvassa, s mint egésznet nézi, megerősödik előbbi ítéletében. Irving azt mondta, hogy a »Három tisztességtétel« epizódjában több igazi vallásosság van, mint az egész korszak minden theologiai könyvében együtt véve, s Carlyle egyszerűen többször megjegyezte, mily mély bölcsesség sugárzik ki a könyv nem egy lapjából. Hogy is lehetne máskép, mikor Göthe írta? De egyes lapok még nem csinálnak könyvet; s hogy van ez a könyv csinálva, kitűnik Eckermann egy helyéből eléggé: »Mikor e regény átdolgozásához s bevégzéséhez kezdett, mely először csak egy kötetben jelent volt meg,*) Göthe két kötetre akarta kiterjeszteni. De a mint a munka haladt, a kézirat váratlan terjedelemre nőtt. Titkárja nagyon gyéren írt s ez csalta meg Göthét, úgy hogy azt hitte, három kötetre is elég lesz a kézirat s ehhez képest három kötetre szerződött a kiadókkal. De a nyomtatás folyama alatt észrevették, hogy rosszul számítottak s a két utolsó kötet nagyon vékony lesz. A kiadók több kéziratot sürgettek, s mivel a regény szövegén már nem lehetett változtatni, s hirtelenében új regényt sem lehetett írni, Göthe valóban nem kis zavarba jött. Ekkor utánam küldött, elbeszélte nekem a dolog állását, s elmondta hogy gondolja hogy segíthetne magán — és két jókora csomag kéziratot tett előmbé. 'Ebben a két csomagban' — mondá, —, különböző, eddig sehol ki nem adott dolgozatokat, befejezett és és be nem fejezett rövid elbeszéléseket fog ön találni; természettudományi, irodalmi, művészeti nézeteket, élet-tapasztalatokat, mindent összevissza. Képzelve, ha önnek ebből hat vagy nyolcz nyomtatott ivre valót kellene összcsinál-

*) Ezt a kötetet fordította Carlyle. Lásd German Romance. Vol. VI. S ez többet is ér a kibővített munkánál.

nia, hogy betöltse vele a *Wanderjahre* hézagát. Szorosan szólva, ezeknek a művel semmi közük, de eljárásunk igazolását fogja találni abban, hogy említés van téve egy levéltárról a Makaria házában, a melyben ilyen fajta szét-szórt dolgozatokat tartogatnak. Ily módon nem csak a fenforgó bajon segítünk, hanem alkalmas ürügyet is találunk hogy egy csomó érdekes dolgot világgá bocsássunk. Én helyeslem a tervet, azonnal dologhoz fogtam, s rövid idő alatt készen is voltam a kívánt rendezéssel. Az egész anyagot két fő csoportba osztottam; egyiknek »A Makaria levéltárából,« a másiknak »A vándor nézetei« czímet adtam. S minthogy Göthe épen ez időtájt irt két költeményt, egyiket: »A Schiller koponyájáról,« a másikat: »Kein Wesen kann zu Nichts zerfallen« címűt, azt ohajtotta, hadd jöjenek belé ezek is; hát bele tettük, a két szakasz végére. De mikor aztán a *Wanderjahre* megjelent, senki sem tudta hányadán van vele. A regény folyamát egy csomó rejtélyes mindenféle szakította meg minduntalan, a minek csak egyes, különleges tanulmányokkal bíró emberek, művészek, irodalmárok, tudósok adhatták volna magyarázatát. A mi pedig azt a két költeményt illeti, a közönség ép oly kevésbé értette, mint el nem gondolhatta, hogy' jönek azok ide. Göthe, ezt csak nevette.«

Ily elbeszélés után nem is kell több kritika a *Vándorévekre*. Ha Göthe tartott volna a közönségtől, ha Angliában vagy Franciaországban élt volna, a hol a szemleírók legalább rendőri szolgálatot teljesítenek nem mert volna így játszani hirnevével, sem így mystifikálni a közönséget.

De Németországban sem került ki a büntetését. Ő mystifikálta a közönséget, de a közönség nem volt megelé-

gedve. Barátai sem voltak megelégedve. Egyáltalában senki sem volt a munkával megelégedve. Csak korunkbeli írók fedeztek föl e könyvben »társadalmi Bibliát« — »Sybilla-könyvet.« Az eléguetlenség első jeleit legközelebbi barátai adták; de ezeknek az ellenvetései még szelidek voltak, s dicséret-számba mehettek ellenségeinek a megrovásaihoz mérve. Valami Pustkuchen nevű liemei pap, a Nicolai Werther-paródiája modorában, de komoly szellemenben, egy új Wanderjahret irt, a melyben a Göthe életnézeteit minden jó keresztyén szörnyülködésének s megvetésének dobta martalékul. Egy egész pártnak lett a jelszava, hogy Göthe nem keresztyén; mint később egy másik párt jelszava lett, hogy nem hazafi; végre pedig jött Menzel, a ki azt mondta, hogy nem csak hogy nem keresztyén, nem hazafi és erkölcstelen, hanem nem is lángész, csak is tehetség! Göthe beérte azzal hogy egy epigrammal bosszulta meg magát Pustkuchenen s ment a maga útján. Megtámadóinak rendesen csak annyit mondott: Ha meg birtak volna itélni, nem volnék az a mi vagyok.

»Hätten sie mich beurtheilen können,
So wär' ich nicht was ich bin.«

S hogy a kis-kutya-ugatás, a mely kísér, mikor az istállóból kijövünk, csak annyit bizonyít, hogy lóháton vagyunk:

»Es bellt der Spitz aus unserm Stall
Und will uns stets begleiten.
Und seiner lauten Stimme Schall
Beweist nur — dass wir reiten!«

Mig nemzetében erős ellenzék támadt ellene, a mily művek mint a Wanderjahre bizony nem csillapít-

hattak le, hire Olaszországban, Angliában és Franciaországban egyre jobban terjedett. Tevékeny részvétét az idegen irodalmak nevezetes termékei iránt oly férfiak viszo-

ámulatuk kifejezésével, mint Manzoni, Scott, Byron, Carlyle, Stapfer, Ampère, Soret s mások. Irt a Manzoni *Car magnola-járól* s azt a kedvezőtlen kritika ellen oly hévvel védte, mely Manzoni szerint, biztosította annak európai hírnevét. »Bizonyos, hogy a Göthe elismerésének köszönöm mind azt a dicséretet a miben részesültem. Mind addig nagyon rosszul bántak velem, míg ő oly nemesen nem védelmezett, s attól fogva nem csak a közvélemény megváltozott irányomban, hanem magam is egészen más szemmel kezdtem nézni műveimet.« Mily őszinte s mély volt bámulata Byron iránt, s mennyire hizelgett az Byronnak, mindenki tudja. A költemény, melyet Byronnak küldött, viszonzásul a Werner ajánlásáért, épen akkor jutott kezéhez a mikor Görögországba indult.

S munkássága nem szoritkozott csak az olvasásra. Oersted nagyszerű fölfedezése, a villany-delejesség, a legélénkebb érdeklődést költötte benne. Döbereinerrel ismételtette a tűneményeket s nem sokkal azután Oersted is meglátogatta. A D'Alton bonczatani munkája a lajhárról és megatheriumról (Délamerika ős-állatáról) oly készen találta, mint bármely fiatal bírálót, hogy annak fontosságát megismertesse a világgal. Megirta a Francia táborozás elbeszélését is; élete *Évkönyveit*; értekezéseket a művészet köréből; kisebb költeményeket; a *Szelid Xenia*k czimű epigrammokat (XIII. k.); fordított *űgörg dalokat* (II. k.) s az Euripides elveszett *Phætonja* helyreállításához vázlatot csinált.

Látni való volt, hogy még elég életerő van az öreg Ju-

piterben s testalkata még erős és egyenes, homlokán alig mutatkozik a vénség egy redője, feje még oly ment a kopaszságtól mint valaha, s nagy barna szemeiből most is a régi villámló fény lövell. Hufeland, az orvos, a ki különösen tanulmányozta az emberi szervezetet az életerőszempontjából azt mondja hogy soha sem látott emberben oly tökéletes testi és lelki szervezetet mint Göthében. S nem csak bámulatos életereje volt nevezetes, hanem az életműködések tökéletes egyensúlya is. »Azt lehet mondani, hogy jellemző sajátása az a teljes öszhangzás volt, a melyben értelmi tehetségei egymással állottak, úgy hogy teremő képzelete mindig az ész ellenőrzése alatt állott; s ugyan azt lehet mondani testi tehetségeiről is: egyiknek a működése sem volt túlnyomó, valamennyi a legbámulatosabb egyensúlyban működött össze. De testi mint lelki szervezetének a természet mékénység volt alapvonása, amaz a gazdag táplálkozásban, gyors vérkészítésben s az elveszített anyagok helyreépítésében tűnt ki. Még öreg korában is sok vért készített.«

Nem csak az életet, hanem az élet életét, a szerető képességet is megtartotta. *Quisquis amat, nulla est conditione senex* (a ki szeret, semmi tekintetben nem öreg) mondja az öreg Pontanus: s Marquis de Lassay csinosan állítja a szerelmi álmok elmaradását a végálmom előjelének: »Hajh, mikor elkezünk nem álmodni többé, vagy kevesebbet álmodni, közel vagyunk ahhoz hogy örökre elalugyunk.« Göthe még hetvenegyedik évében is elég fiatal volt a szerelemre. Marienbadban bizonyos Lewezow kisasszonyal ismerkedett meg. Szenvedélyre gyúladt iránta, melyet a leány csaknem hasonló hevességgel viszonzot s mely Göthének még egyszer visszahozta a Werther-korszak ábrándjait. Azt hitték nőül is veszi; s ő

akarta is, de barátjainak lebeszélése, s talán a nevetségessé lételtől való félelem, még is visszatartotta. Erővel elszakította magát köréből s a Marienbadi elégiát, melyet a tova robogó kocsiban írt, szenvedélyének és szenvedéseinek zálogául fenmaradt. *)

S úgy látszik, nem Lewezow kisasszony volt az egyetlen, a kit »az ékesszóló öreg« meghódított. Szymanowska asszony, Zelter szerint »bolondulásig szerelmes« volt belé; s bármily képlegesen vegyük is a szót, oly komoly ember szájában mint Zelter, még is oly hő bámulatot jelent, a milyent nem lehetne várni hogy még egy hetvennégy éves ember költhessen.

1825. november 7-dikén Göthét, ki néhány héttel előbb rendezett jubilaumot a Károly-Ágost uralkodásának ötvenedik évfordulójára, magát is hasonló jubilaummal tisztelték meg, mint Weimarba telepedésének ötvenedik évfordulóján. »Kora reggel, a mint hálósobája ablaktábláit kinyitotta, az első hang, a mely fülét megütötte, a kertben elrejtőzött tisztelőinek reggeli dala volt. Első tekintete barátaitól ügyesen belopott különböző értékes és izletes ajándékokra esett. Fél kilenczkor a város valamennyi kocsija mozgásba jött, a város és udvar valamennyi előkelő embere a költő házához zarándokolt. Egy zenész-társaság s tizennégy barátnő gyűltek össze elfogadó termében, hogy ott egy Riemer tanár által írt s Eberwein által zenére tett reggeli-éneket adjanak elő. Kilencz órakor, mikor Göthét egy barátja és saját fia kivezették a

*) Az elégiát a Trilogie der Leidenschaft-ban (II. k4. 8.) mint annak középső költeményét találjuk. Azon kívül a Marienbad. 1823. cz. alatt álló néhány kis költemény (XV. k. 88. l.) valószínűleg szintén Lewezow kisasszonynak szól.

dolgozó szobájából, már minden szoba úgy tele volt tisztelgőkkel, hogy kénytelenek voltak őt észrevétlenül egy mellék-ajtón vezetni be. Alig pillantották meg tiszteletök tárgyát, a zene rákezde s még magasb lángra lobbantotta a minden szemből kisugárzó lelkesedést. Az Ilm nymphái üdvözölték hű költőjök arany-napját, s dallák halhatatlanságát. A hallgatók egész tömege mélyen meg volt indulva. Ünnepestes csöndbe haltak el a zene hangjai. Szerény méltósággal fordult barátihoz a tiszteletre méltó férfiú s ékesszóló kézsorítással és meleg szavakkal fejezte ki köszönetét. Ekkor Fritsch báró lépett előre s átadta a nagyherczeg sajátkezü levelét, az arany éremmel, melyet titkon vertek Berlinben; egyik oldalán a Károly-Ágost és Lujza képe volt; a másikon a költő babérkoszoruzott feje; a pénz élére körül a Károly-Ágost és Lujza neve volt verve.

»Göthe, a ki az adományozóhoz méltó emléket várt, egy ideig fölbontatlan tartotta kezében mind a kettőt, néma megindulással. Most előléptek a különböző küldöttségek. A jénai, weimari, eisenachi küldöttség s a szabadkőművesek páholyáé, egymást követték. A jénai tanulók két küldött által nyújtatták be feliratukat.

»Kevéssel tíz óra után jöttek Károly-Ágost és Lujza, meghozni szerencsekívánataikat. Egy óra hosszat magok maradtak vele; akkor az örökös nagyherczeg és nagyherczegné érkezett, két leányukkal. A közben az államminiszterek, az udvari s törvényszéki méltóságok, az udvar legkiválóbb személyiségei, s a küldöttségek, mind együtt maradtak; Weimar legelőkelőbb hölgyei, a kik közt voltak a Herder és Wieland leányai s unokái is, egy felső szobában gyűltek össze. Mikor valamennyi meghívott mind együtt volt, páronként a nagy terembe léptek be, a hol a nagyherczeg

szobra állott s mellette a Göthe mellszobra Rauchtól, csinos talapzaton és babérkoszorúsan volt felállítva. A mint a menet a csarnok közepére ért, a karzatról zene zendült meg. A zene e hatása, a szobrokkal és képekkel diszitett, szép és magas csarnokban, leirhatatlan volt.

»Két órára diszebed volt készítve a városház nagy termében, több mint kétszáz személyre. Este Iphigeniát adták a színházban. A harmadik felvonás végével Göthe, orvosa tanácsára haza ment; otthon a rendkívül nap szép befejezése várta. Háza előtt a nagyhercegi kápolna zenekara nagy éjzenét rendezett. Hummel sok érzéssel és izléssel olvasztotta egybe a diadal-indulót Titusból, Gluck nyitányát Iphigeniához és egy saját szerzeményü, mesteri adagiot, kürt-viszhanggal. A kezdet a nap diadal-ünnepét fejezte ki, míg a végén elhaló hangok mintegy a nyugalomra hívtak, mely a bevégzett munkát követi.

»A *Frauenplanon*, a hol Göthe lakott, minden ház ki volt világítva. Nagy társaság gyült házához, a hol fényes ellátás várta s egy óra hosszant Göthe is vendégeivel maradt, mielőtt éji nyugalomra térne. Ugyane napot Lipszében és Frankfurtban is megünnepelték. Frankfurtban Bethmann főkonzul azzal jelölte a napot, hogy a Göthe életnagyságu szobrát, Rauchtól faragva, állította fel muzeumában.« *)

Olvasva ezeket, s az oly adomákat, mint a fentebbi a Landtagról, melyet Luden beszélt el, — csodálkozhatunk-e, hogy a kivel így bántak, mint egy istennel, maga

*) E részletek, sok másokkal együtt, a Goethes *goldener Jubeltag*-ban (Weimar: 1826) vannak előadva. Én, az *Austin* assz. *Goethe and his Contemporaries* III. kötetében adott kivonatot kivonatoztam.

is némi parancsoló és kevély modort tulajdonított el a ráruházott szerepből?

A következő évben Németország oly kiváltsággal tanusította iránta háláját, a mely, magában véve, a legerősebb gúny a német nemzetre magára: tudniillik: munkái kiadásjogának a kiváltságát országgyűlésileg biztosította. Munkái összes kiadását hirdette épen, s a *Bundestag* (a német birodalmi gyűlés) őt a német városokbeli rablók ellen oltalmába vette! Művei addig csak könyvtárakat gazdagítottak; de ez elkésett kiváltság legalább biztosította gyermekei örökségét.

A részébe jutott megtiszteltetések közt nagyra vette a Sir Walter Scott levelét, melyben ez régi bámulatának adott kifejezést. 1827. augusztus 28-kán pedig Károly-Ágosttal a bajor király lépett dolgozó szobájába, s hozta magával a Nagykereszt-rendet, számára, megtiszteltetésül. Szoros rend szerint az alattvaló idegen rendjelt csak uralkodója engedelmével fogadhat el; s Göthe, mindig pontos az effélékben, a Nagyherceghez fordult, mondván: »ha kegyes uralkodóm megengedi.« A mire a nagyherceg felkiáltott: »Du alter Kerl, mache doch kein dummes Zeug! Ej, vén ficzkó, ne bolondozz!«

1827. január 6-kán meghalt Stein báróné, nyolcvanöt éves korában. S most a jó öreg hercegen volt a sor, a ki őt egész bizalmasan bajtársának (*Waffenbruder*) nevezte. 1828. június 14-kén hunyta le szemét az örök álmra. A Humboldt levele Göthéhez, oly érdekes részleteket tartalmaz a herceg végóráiról, hogy nehányat idéznem kell belőle. »Mintha e nagy fény, hasonló a hófedett alp-csúcsokéhoz, a leáldozó nap távozását jelentené, soha sem láttam a nagy s nemes szívű herceget élénkébbnek, szelidebbnek, népe további fejlődése iránt érdeklő-

döbbnék, mint köztünk mulatásának ez utolsó napjaiban. Gyakran mondtam barátaimnak, aggódva s balsejtelmektől kinezva, hogy ez az élénkség, az értelem e bámulatos világossága, oly nagy testi gyöngeség mellett, engem megijeszt. Ő maga is, láthatólag habozott a gyógyulás reménye s a nagy változás várása között. Potsdamban néhány óra hosszant voltam mellette. Felváltva : ivott és aludt, aztán ismét ivott, aztán felkelt, nejének irt, aztán ismét aludt. Vidám volt, de nagyon kimerült. Közbe közbe a legnehezebb természettani, csillagászati, geologiai és meteorologiai kérdésekkel ostromolt ; például a hold légköréről, a színes kettős-csillagokról ; a nap foltjainak befolyásáról a hőmérsékletre ; a szerves lények első föltünéséről a kezdetleges világban ; s a föld belső melegéről. Beszélgetésünk alatt több izben elszundított ; gyakran volt nyugtalan, s aztán látszólagos figyelmetlensége mentségéül szeliden mondá : »Lássa Humboldt, végem van.« Egyszerre csak vallásos tárgyakról kezdett beszélni, igen szabadon. Panaszkodott a pietizmus terjedésén s hogy a vakbuzgalom e faja a politikai abszolutizmus felé hajlik s azzal fog kezdet minden értelmi szabadság elnyomására. — »Osz-tán!« kiálta föl — »vannak gazficzkók, a kik azt hiszik, hogy a kegyeskedés által behízeleggetik magokat a fejedelemknél s hivatalt és szalagokat kaphatnak. A közép-kor iránt szenvedett költői rajongással csempészték be magokat.« — Haragja azonban csakhamar lecsillapúlt, s azt mondá hogy nagy vigaszt talált a keresztyén vallásban. »Ez valódi emberies tan!« — mondá, —, csakhoggy kezdettől fogva elferdítették. Az első keresztyének szabad gondolkodók voltak az ultrák közt!«

Tudva, mily nagyon szereti Göthe a herceget, barátai nagyon féltették őt ez eset megrázó hatásától. Épen

ebédnél ült, mikor a hír megérkezett. Egyik a másíknak sugta meg. Végre szépen megmondták neki is. Mindenki elfojtott lélekzettel várta a hatást. De arcza teljesen nyugodt maradt — nyugalma árulta el belső felindulását. »Ah, ez nagyon szomorú« — sohajtá — »beszéljünk egyébről.« A beszélgetésből száműzhetle a tárgyat, gondolataiból nem verhetle ki. Mélyen hatott rá; annál mélyebben, mert, nem adott kifejezést bánatának. »Nun ist alles vorbei! Mindennek vége!« csak annyit mondott. Eckermann, este, nagyon leverten találta. *)

Dornburg bájos magányába vonúlva, az agg ember a munka és a természet szemlélete által igyekezett felejteni pótolhatatlan vesztességét. A következő évben (1829.) fejezte be a *Wanderjahre*-t, mostani alakjában; dolgozott a *Faust* második részén, s egy fiatal franczia, Soret, segélyével, a ki a *Növények Metamorphosis*-át fordította, tudományos papírjait nézte újra át.

1830. februárban a nagyhercegné halála újra árnyat borított élete alkonyára. Ez oly sűrűn tornyosuló

*) Nyugalma, melylyel e nagy csapás híré fogadta, azokat a nagy jeleneteket juttatja eszünkbe (a *Marston Malcontent*-jében s *Ford Broken Heart*-jében) a hol a fölindulás alárendelése az udvariasság tisztének, valódi nagyszerűségig emelkedik. Herodot is ugyanezt a hűrt pendíti meg a Thyestes borzalmas esete elbeszélésében, a mikor Harpagus, megtudva hogy a Thyestes által elébe tett vacsorán saját gyermekei húsából evett, mégis nyugodt maradt. Shakspeare a dolog igaz philcsophiáját szokott erőteljes nyelvé fejezte ki, (*Macbeth* IV. felv. III. szín, mikor Macduffnak hírvl viszik családjá legyilkoltatását): —

»Ember! —

Adj szót kinodnak; a szótlan keserv

Csak balsugója túlfeszült szivednek,

Mely azt sugdossa szüntelen: Repedj meg!»

felhők bizonyos jelei voltak a sietve közelgő éjnek, »az éjszakának, melyben senki sem munkálkodhatik!«

Mielőtt e hosszú életpálya utolsó napjait elbeszél-
nök, szükséges lesz egy pillantást vetni a F a u s t m á s o-
d i k r é s z é r e, melyet ugyan csak 1831. július 20-kán
fejezett be teljesen, de melylyel itt akarunk végezni, hogy
a zárjelenetek félbeszakítását elkerüljük.

VII. FEJEZET.

Faust második része.

E költeménynyel szemben nagyobb zavarban vagyok mint Göthe bármelyik más munkájával. Bármily nehéz feladat volt, minden egyes esetben, megfelelő fogalmat nyújtani az épen fölvetett műről, s kifejezni arról magamnak alkotott kritikai nézeteimet, a nehézség, a jelen esetben, kétszeresre növekszik azon ellentét tudata által, mely e részben közöttem, és Göthe bámulóinak bizonyos osztálya — és pedig nem valami tudatlan, elfogúlt, sőt épen felvilágosúlt eszes emberek — között létezik. E bámulói úgy szólnak a *Faust második részéről*, mint felsőbb rendű műről, mely felülmúl mindent a mit Göthe irt; mint a mély és rejtelmes bölcsélet gazdag tárházáról, a kidolgozás egy csodájáról. Mások ismét, és pedig szintén legmelegebb tisztelői közül valók Göthének, ugyan e művet csak középszerű érdekűnek mondják, az *Első rész*nél sokkal alantabb állónak, mind eszmében, mind kivitelben, mesterkéltnévesztésnek. S ezek közé tartozom én is. Igyekeztem megérteni e költeményt; igyekeztem a kellő szempontra helyezkedni irányában, hogy teljesen élvezhessem; de ismételt kísérleteim, a helyett hogy eloszlatták volna a homályt s növelték volna gyönyörömet, mint Göthé más műveinél — csak jobban jobban megerősítették az első benyomást. S ámbár nagyon föltehető, hogy a hiba egészen bennem van,

— a mint Göthe mondja: »a legolvashatóbb írás is olvashatatlan szürkületkór;« s ámbár abból, a mit magam s mások is tapasztaltak az Első résznél, megtanúlhattam hogy az ítéletet nem kell elhamarkodni az első benyomásra: — mindazáltal ki kell mondanom igaz meggyőződésemet, s nem szabad azt elhallgatnom csak azért, mert későbbi felvilágosodás talán még megmásíthatja. A mit Channing általában véleményeinkről mond, áll kritikai nézeteinkre is: »csak öszinteségökről vagyunk felelősök, helyességökről nem.«

Aztán ha az Első és a Második rész által tett benyomásokat összehasonlítom, bár mind a kettő először bizonyos lehangoló csalódást költ, de a kettő ellen támadó kifogásaink egészen különböző neműek. Az első részben még a mű szerkezetébe való be nem avatottság okozza hogy töredékesnek, össze nem hangzónak kegyeletlennek, nem eléggé bölcsészinek s több effélének tetszik előttünk; de egyszeri olvasás is elég hogy érezzük érdekességét, pathószát, költészetét s erősen kinyomott jellemét. Más szóval: a mű lényege megihat, megfog, — csak kivitele ellen vannak még kifogásaink. Ha töredékesnek tetszik is, de a töredékek mind mély jelentőségűek. Ha néhol izléstelennek tetszik is, erőtlennek sehol. — Épen ellenkezőleg vagyunk a második részszel. Nem a részletek, hanem a költemény egésze ellen van kifogásunk; nem a kivitel, hanem a mű eszméje ellen, és pedig mind maga a történet, mind annak felfogása módja tekintetében. Mi következik ebből? Az, hogy az első részszel való bővebb ismeretség eloszlatja ellenvetéseinket s növeli bámulatunkat; a második részszel való bővebb ismeretség ellenben megerősíti ellenvetéseinket s feltárja azok forrását.

Ha eszünkbe jut, hogy Göthének minden munkája

életrajzi jellemű, egy része életének s kifejezése saját — oly soknemű — tapasztalásainak és élményeinek, és a mivelődés ama különböző fokozatainak a melyeken átment, — különösen érdekessé válik öreg kora e művének vizsgálata; s az olvasó átláthatja, minő indokból tartottam e fejezetre a mi a M á s o d i k r é s z r ől mondani valóm van, a helyett hogy az első rész elemzése alkalmával mondtam volna el azt is. Mert valóban ez nem egy költemény két része, hanem két különböző költemény; az eszme és kidolgozás különbsége bennök oly nagy, mint a mily nagy az időköz, mely megírásuk közt fekszik. Az életrajz fonalával kezünkben, láttuk az előbbi fejezetekben, mint fejlődött fokozatosan a túlságos szemlélődés és a rejtelmesség iránti hajlama, mely már korai ifjúságában is meglátszott mint csira, együtt nőtt éveivel s túlnyomóvá lett öregségében, míg túltengése beárnyalta és elnyomta erőteljesb konkrét irányát; s a költők e legvilágosabbikát és legösztönszerűbbikét oly képlet-kedvelővé tette, mint egy Isis papját. Azok szemében, — s ilyenek sokan vannak, — a kik bölcsészeti jelképek teremtését s fölállítását tartják a művészet céljának, ez a fejlődés valódi haladás képében tűnik föl. De azok, a kik a művészt nem akarják a gondolkodó-
nak alárendelni, a szemlélődés e túltengését hanyatlásnak kell hogy tekintsék. Bizonyos igaz, hogy a modern művészet, mint a modern élet összességének kinyomata, nagy adag szemlélődést is kíván; de a szemlélődő irány túlnyomósága még is hanyatlás jele. Bizonyos igaz, hogy az ösztartó szervezetnek belső csont-szerkezetre van szüksége; de a csontosulás túlhatalmasodása az életerő fogyatkozásának következménye és okozója egyszersmind.

A F a u s t két részével szemben körülbelől ugyanazokat a kritikai kérdéseket kell vitatnunk, melyeket a W i l-

helm Meister (Lehrjahre) elsőb és utóbbi könyveivel szemben; e kérdések sokkal mélyebbek és terjedelmesebbek, mintsem terem volna itt egészen kifejtteni, be kell azzal érnem, hogy csak megjelöljem. Egy legfőbb tekintet azonban előtérbe kell állitanom, mely e tárgyban minden érvelésnek az alapja. S ez az: hogy ha a művész bizonyos bölcsészeti fogalmakat akar jelvileg kifejezni, soha sem szabad elfelednie, hogy miután a művészet a szép előterjesztése, az általa választott jelveknek, magokban véve, jelentésöktől függetlenül is, szépeknek kell lenniök. A formák, melyek eszközeit, a jelképek, melyek nyelvét képezik, szükséges hogy magokban is szépek s érdekesek legyenek, még azokra nézve is, a kik elrejtett értelmöket nem képesek fölfogni. Ha ez hiányzik bennök, megszűnnek művészet lenni, csak hieroglyphok. A művészet képfestés, nem képirás. *) Beethoven, a symphoniáiban, nagy lélektani eszméket fejezhetett ki, melyek annak, a ki megérti, külön gyönyört nyújtanak; de ha dallamában magában nincs varázs, ha nem töltik el édes gyönyörrel a hallgató lelkét, akkor ha még oly mély is az értelem, haszontalan, mert a zene első követelménye nem az hogy nagy eszméket fejezzen ki, hanem hogy zeneileg hasson s indítsa meg a hallgatóságot. A költő, a ki csak mély értelemre dolgozik s nem arra a varázusra, mely eszméinek kifejezését mindnyájunk szívére rábeszélje, eltévesztette célját. A költészet első követelménye, hogy megindítson, nem az hogy tanítson.

A Faust második része, ha az előbbiek iga-

*) A magyar nyelv ugyan a kép-írás szót is használja; de azért úgy hiszem a Lewes célja, mit akar kifejezni, elég világos.

zak, tévesztett mű, mert a költészet első követelményének nem felel meg. Akármilyen más lehet, de azt senki sem mondhatja róla hogy érdekes. A jelenetek, események, jellemek, nem hordják magokban azt a hódító varázst, mely az első részben uralkodik rajtunk. Érdeköket csak az eszméktől kölcsönzik, a melyeket, állítólag, jelképeznek. Csak a mily arányban vagy éleselmű a rejtélyek kitalálásában, abban az arányban költi fel érdeklődésedet. Mephisto, az első részben oly bámulatos alkotás, csupán hangcsövé vált; Faust elvesztette minden nyomát az egyéniségnek, a szenvedély egy ere se lüktet benne. A bölcsész-kritikusok ki fogják mutatni, hogy ez a változás szükséges volt, mert a mi az első részben egyéni, az itt általánosítva van. De ez csak kifejezése a tényállásnak, nem igazolása; csak a bölcsészeti czéllal való takarása a tévesztésnek. Göthe maga kijelentette hogy ez volt a célja: »Nem győztem bámulni,« ugymond, »hogy azok közül a kik töredékem folytatását s befejezését megkísérlették, egynek sem jutott eszébe, a mi pedig oly kézzel fogható, hogy a Második Részt magasabb színvonalra kell emelni, s Faustot felsőbb régiókba, nemesebb viszonyok közé helyezni.« Mind igaz; de azért hogy változik a szín, nem volt szükséges változtatni a kidolgozás módját is. Hogy Faust magasabb régiókba léphessen, azért még nem volt mulhatatlanul szükséges az egyéni küzdelmek helyébe jelképes elvontságokat tenni s mindennek fölött, nem volt szükség a művészet birodalmát a bölcsészettel cserélni föl, s a szépséget föláldozni az értelemnek. E költemény hibája nem abban fekszik, hogy értelme mély, hanem hogy szegény benne a költői élet, a melynek ezt az értelmet eleveníteni kellene. Legyen bármily mély az értelem, csak a kép legyen szép. Az orosz lány lehet az éberség, az erő, a királyi méltóság, a társta-

lan fenség s sok más egyéb jelképe, a mint a művész czélja épen hozza magával; s aránylag kevésbé fontos, jól vagy rosszul értelmezzük-e a művész czélját; de az orosz lány jól kell hogy festve legyen, fel kell hogy költse bámulatunka mint orosz lány, ha azt akarja hogy mű-tárgynak tekintsük.

Az első rész bölcselmi jelentősége fölött a kritikusok versengenek s fognak versengeni talán örökre; de meglehetősen egyet értenek szépsége fölött. A szenvedély, költőiség, gúnyor, szeszély, bölcsesség, s mintegy magasabb világból áthangzó eszmék; a Gretchen ártatlansága és szenvedélye; a Mephisto kegyetlen hidegsége; a ki nem elégitett tudós önkinzása; mind olyan dolog, a mit mindenki ért, s ha megértett, élvez is. Csúfolódhatunk a rejtelmekkel, de gyönyörködünk a képben. Úgy megindít, mint gyermekeket megindítja a *Pilgrims Progress*, a kik minden képleges személyét létezőnek s minden kalandját igaznak veszik. Mikor a gyermek megnő, s az allegoria leple alatt megérti a nagy igazságokat és az elvont képletek értelmét, gyönyöréhez egy új járul: de még akkor is kevésbé függ gyönyöre az értelemről, mint a képektől. Minden olyan allegoriának, a mely a jelentésre fordít fő gondot s elhanyagolja a formát, hatása hideg, élettelen, nem érdeklő. Az allegoria, melyről mondatott hogy egy elme történetét adja elő, míg egy élet történetét látszik elbeszélni, csak az alatt a feltétel alatt állhat meg, ha története magában véve is érdekes. *Faust* második részében épen ez a feltétel hiányzik. Kulcs kell hozzá. Nem szól közvetlenül érzelmeinkhez. Jelveiben nincs belső, saját szépség. Mikor ezt mondom, az egésztől szólok; részleteiben sok kitűnő szépségű hely van van, sok mély gondolat, sok sikerült gúny. De nincs benne egy

esemény, egy jellem, egy jelenet, mely úgy nyomuljon emlékezetünkbe, mint az első rész cselekvénye, jellemei s jelenetei.

A mű azon kezdődik, hogy Faust, virágos gyepen, álmodtalan keresve, nyugtalanul hever; hajnalszürkület van s körülé égi szellemek zsibongnak. Ariel dalol aeol-hárfa kíséretével; a többi szellemek kara is bele vegyül; Faust, a napfeljötté által felköltve álmából, szép versekben önti ki érzelmeit. Mind ez a fölébredést jelzi, lelke sötét éjéből, a melybe Margit halála után merült volt, s mely eloszlik most, a mint az idő, a nagy vigasztaló, felhozza a napot s a friss hajnali szél új erélyt önt az erekre.

A szín változik s a császári udvarba helyez át. A dolgok nagyon rosszúl mennek. A kancellár panaszkodik hogy senki sem gondol a törvénnyel; a főhadvezér panaszkodik a hadsereg ellen; s a kincstartó, hogy üres a kincstár. E jelenet nagyon mulattató, tele a gúny savával és elmes bölcseséggel. Mephisto, udvari bolond jelmezben, jó — s a császár tőle kér tanácsot. Arany, mondja Mephisto, van elég a föld a gyomrában, s természeti erővel és szellemek segítségével azt föl lehet hozni. Alig mondja ki e szavakat: természet és szellem, a kancellár, eretnekséget szagláló érzékeny orthodoxyával közbe szól

»Natur und Geist — so spricht man nicht zu Christen,
Desshalb verbrennt man Atheisten.«

— Természet és szellem, — nem keresztyén füleknek való szavak; ezekért égetik meg az istentagadókat. Hozzáteszi, hogy csak két osztály lehet a trón méltó véde: a papság s az arisztokrácia, ezek állanak ellent a zivatar-nak s kapják szolgálataik jutalmául az egyházat és az ál-

lamot. E jelenet derült gúnyorát jobban élvezhetnők, ha láthatóbb összefüggésbe volna hozva a darabszövedékével; de az ember nem látja az összefüggést, annál kevésbbé, mert Faust nincs is jelen. A következő jelenet szintoly homályos. A császár tiszteletére adott alakos-játék, oly tarka és élénk a minő csak lehet; van benne sok csinos vers némi gúny; de az olvasó nem tudja mit csináljon vele. A következő jelenet a császár mulató-kertében játszik: a Law papirpénz-rendszerére van benne szatira. Mephisto azt mondta, hogy természeti úton is lehet pénzt csinálni s ezt azzal valósitják meg, hogy a papirnak pénzürtéket adnak. A nép, így könnyű szerrel, hirtelen meggazdagodva, a leg-szélsőbb tulságokba s kicsapongásokba rohan. A magyaróknak hálás anyag, de az olvasó nem sok élvezetet talál benne. A következő jelenetben Faust félre szólítja Mephistót, ennek nem kis csodálkozására, a ki azt kérdi, nem talált-e elég mulatságot a csöcselék zajában? De Faust megigérte a császárnak, hogy megmutatja neki a trójai Helénát; s most azt kívánja Mephistótól, hogy teljesítse ígéretét. Mephisto azt feleli, hogy a pogány világ fölött nincs hatalma, s Helénát nem oly könnyű szinpadra hozni, mint a papirpénzt. Mind azált al van rá egy mód; Faust keresse föl a borzasztó magányban lakozó Anyákat

» — ins Unbetretene,
Nicht zu Betretende« —

»hol ember nem járt s be ne merjen lépni!«

Faust elmegy. A szin változik s ismét az udvart mutatja. Mephistopheles itt egy szép arczáról elüzi a szeplőket; meggyógyít egy sántát; bájitalt ad egy harmadiknak. A csarnokban halványan felgyúlnak a lámpák s kezdődik a

szinjáték. Faust fellép s Párist hívja, a kit a társaság különfélekép bírál; aztán megjelenik Heléna is, s Mephisto, a ki első pillantja meg, megvallja hogy szép, bár nem az ő izlése szerint való. De Faust határtalan elragadtatásba esik, s úgy beszél mint egy német művész beszélne a görög művészet remekei láttára. Féltekeny Párisra s versengeni akar vele; de robbanás esik, a szellemek eltűnnek s Faustot eszméletlenül viszi el Mephisto. Így végződik az első felvonás.

Ha tekinteten kívül hagyjuk egy perczre ejelenetekjelvi jelentőségét, s az irány egyes szépségeit, valóban kevés bámulni való marad az egészen. Ez pedig fontos dolog, mert ha elfogadjuk is a jelviséget, mint bizonyos kritikusok, ha bámuljuk is a mély gondolatokat, a találó gúnyt mely e tüneményes képletek alatt rejlik, még mindezekben csak a bölcsészt bámuljuk s a művészt még nem látjuk; a költeményt más nemű, nem költői érdeméért magasztaljuk s az sem lephet meg, ha oly olvasók, kik az elrejtett értelmet nem bírják fölfedezni, vagy ha fölfedezik is, nem nagyra becsülik, csak igen lanyhán élvezik e művet.

A második felvonásban Faustot, hajdani dolgozó szobájában ágyban fekvé találjuk s Mephistót mellette. Szolga jó, a kitől megtudjuk hogy a Faust tanári székét Wagner foglalta el s csaknem oly nagy hirnevet szerzett magának. Régóta kutatja az élet elvét, mely által embert akar teremteni. Régi barátunk a tanítvány is megjelenik, a kinek egykor Mephisto adott volt leczkét. Most eszményi bölcsész s jó alkalmat ad a Fichte bölcsészetének ki, gúnyolására. Aztán a Wagner laboratoriumába lépünk. Épen most végezte be a Homunculus (mesterségesen előállított embercse) készítését, a kit üvegben tart. Ez a jelenet remekül van írva; különösen pompás és jellemző a

Wagner nyelve, a ki, tudományában elbizakodva, a régi nemzési módot haszontalannak és botornak nevezi :

»— Wie sonst das Zeugen Mode war :
Erklären wir für eitel Possen. :

Állatoknak, azt mondja, jó lehet, de a magasb rendeltetésű embernek magasabb, tisztább eredet kell.

A Homunculus azonban furcsa kis ördög, a ki a mellett még tiszteletlen is, mert tanítani akarja Mephistót, s őt és Faustot a klasszikai Walpurg-éjbe vezeti, mely e fölvonás többi részét foglalja el. Ez a Walpurg-éj, mely klasszikai párdarabja az első részbelinek, némi olla-potrida-féle keverék. Sok év alatt összevissza-írt töredékeket fogla magába, melyek gond nélkül s végetlen homályossággal vannak összefűzve. Kimerithetetlen tér — a magyarázóknak. Pompás vonás az, hogy Mephisto egészen idegennek érzi magát a klasszikai alakok közt, s humorosan rója meg az antik meztelenséget.

»Nem mintha ép' az illetlentől félnék :
De ez az antik — még is igen élénk«

Az első rész Walpurgis-éjében a német monda boszorkány-világát látjuk, s a női báj és ártatlanság német eszménye Gretchen. A második részben a klasszikai természetfölötti világ áll előttünk, s a szépség görög eszménye Heléna. A harmadik felvonást, mely először önállóan jelent meg, egészen Heléna foglalja el. Carlyle a Foreign Review ban részletesen ismertette. *) Helyesen mondja

*) Ismertetése később megjelent Vegyes dolgozatai (Miscellanies) I. kötetében.

felőle, hogy »jelentősége teljességgel nincs a homlokára írva, hogy futtában is elolvashatná az ember; ellenkezőleg, bizonyos rejtelembe van burkolva, s oly sűrű lepelbe, a mi a gyorsan olvasónak nem csak bosszantólag homályossá, hanem épen megérthetetlenné teszi.« Részünkről nem bánók homályosságát, ha homályos alakjai magokban véve szépek volnának; alabástrom váza csak oly szép lehet mint a kristály üveg. Carlyle azonban kénytelen hozzá tenni, hogy »a külső csakugyan nagyon kevésbé elégít ki, ha csak szüntelen eszünkbe nem jut, hogy sok elrejtett értelem s célzat fekszik alatta s minduntalan szeszélyes intéseket nem kapnánk hogy igyekezzünk kifejteni finom burkából.« A döntő kérdés itt csak az, mennyi részt engedünk a célzatosságának művészeti tárgyakban. Carlyle Bunyanra hivatkozik, a ki »teljességgel nem a legkitünőbb hittudósunk; s bizony a hittan sem épen a legvonzóbb tudomány; s azért mégis, melyik értekezés vagy tanulmány sőt melyik regény vagy költemény él oly szelid napfényként annyi ember emlékében, mint a régi jó Pilgrim's Progress?« Ez azonban, ha jól értem, vád Faustra; mert ki állitaná, hogy a Faust második része általában, vagy Heléna különösen oly mélyen élne az emberek édes emlékében?

De mig így ellentétbe helyeztem magamat mind a művel magával, mind magas ztalóival, tiltakoznom kell az ellen a föltevés ellen, mintha én nem bámulnám ezt a Helénát. A művészet teljes sikerére oly tulajdonok kívántatnak melyek ez egész második részből hiányzanak; de a költészet kedvelője érezni fogja, mennyi költészet és báj van itt — nagyobbára elpazarolva. A kik rejtélyekben gyönyörködnek s szeretik a magyarázatokat, azoknak e mű kimeríthetetlen bánya; a kik szeretik a szép verseket s egy mé-

lyen gondolkodó lélek eszmevillanatait, azokat e mű mindig fogja vonzani; de a kik remekművet keresnek benne, mindig megcsalódva fogják letenni. Sokak képzeletének tetszeni fog a jelvi Heléna, a mint Faustot megöleli s az ölelésben csak leplét és fátylát hagyja hátra, míg lénye a légbe oszol, a mi a meghalt klasszikainak az élő romantikaival, a földidézett multnak a létező jellel való ölekezését jelképezi, — s a kinek tetszik az, hogy megtalálta az allegoria értelmét, írhat róla magyarázó fejezeteket. De Gretchennek egy csókja felér ezer allegoriával!

Nem szükség folytatnunk a mű elemzését; annyival kevésbbé mert a két utolsó felvonásban nincs is semmi, különös figyelemre méltó. Faust, a ki annyi alakban látta az életet, most a tengerre lesz féltékeny, foglalásaiért a szárazból s fölteszi magában hogy gátat vet neki. Öreg, komor, eszmélkedő. Négy vén asszony, a Szükség, Véték, Nyomor és Gond, jelen meg előtte. A Gond kérdésére, ismerie-e őt? így felel: »Csak átszaladtam az életen, minden gyönyört üstökén ragadtam, a melyik ki [nem elégitett, ott hagytam, a melyik elfutott előlem, nem futottam utána. Csak ohajtásaim voltak s azokat teljesítettem és ismét ohajtottam, s így rohantam át az életen: előbb nagy és hatalmas valék, de most bölcsen és józanul nézem a világot. Eleget láttam az életből, a jövő életéről mitsem tudhatunk. Bolond a ki oda néz kancsal szemével, s magához hasonló lényeket képzel a felhőkön túl! Álljon a talpán itt s nézzen körül, a világ nem néma az okosnak. Mi szükség az örökkévalóságba csapongnia? A mit tudhat, keze ügyében van.« Ez utolsó szavak Göthe saját philosophiáját fejezik ki s hadd idézzem eredetiben is:

»Thor, wer dorthin die Augen blinzend richtet,
Sich über Wolken seines Gleichen dichtet !
Er stehe fest, und sehe hier sich um ;
Dem Tüchtigen ist diese Welt nicht stumm.
Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen !
Was er erkennt, lässt sich ergreifen !«

Faust, nem ismerve el a Gond mindenhatóságát, ez rálehell, s megvakítja; de, bár vakon, elhatározza hogy bevégzi a mit tervezett. »A hegyek lábánál« — mondja — »mocsár terül el, megmételyezve mindent a mit kivívtam; e rothadt mocsárt lecsapolni, volna a legfőbb vívmányom. Sok milliók számára nyernék tért így, nem biztosat bár, de hogy még is meglakhassanak rajta. . . . Igen! Szívvel lélekkel erre szentelem magam'; ez a bölcsesség végerőlködése. Szabadságot s életet csak az érdemel, a ki azokat minden nap újra vivja ki magának; hadd töltsé itt, veszélytől környezve, a gyermek, férfi s agg, munkás éveit. Szeretném látni e munkás sokaságot, e szabad népet, szabad földön. Akkor mondanám a pillanatnak : ,Maradj, oly szép vagy!' — Földi életem nyoma századok során sem veszhet el. Ily végetlen boldogság előérzetében, most élvezem a legmagasb pillanatot!« — Így kimondta a szót, a pillanatnak : »Maradj, oly szép vagy!« s ezzel meghal

Venit summa dies et ineluctabile fatum —

s zivataros pályája be van fejezve. *) S a mennyiben a

*) Lewes itt a mű zárjelenetét mellőzi. Pedig e jelenet, a mellett hogy kivitelében a legszebbek közé tartozik, annyiban is méltó az egész conceptiójához, mert ismét a mennybe vezet, az első rész Prologjának színhelyére, ismét előhozza (Egy bűnbánó, una poenitentium neve alatt) Gretchent s nagyszerű kibéküléssel fejezi be a nagy harczot.

F a u s t problémája általánosabb megoldást nyerhet, mint minőt az Első rész bírálata végén megjelöltünk, azt hiszem e megoldás meg van adva e haldoklási beszédben. A küzdő lélek, az egyéni küzdelem s egyéni megnyugvás annyi sikertelen kísérlete után, nem lelhetve föl nyugalmát sehol, végre arra a lényeges igazságra jut el, hogy az ember az emberiségért él, s csak a mennyit az emberiségért tehetett, csak annyiban nyerhet tartós üdvöt, boldogságot.

VIII. FEJEZET.

A zár-jelenetek.

Az 1830. év tavasza Göthét, nyolczvanegyedik évében, Faust-on dolgozva, a Carlyle »Schiller élete«-hez előszót írva, s mélyen érdeklődve találta a bölcsészeti s élettani nagy vitában, mely Párisban, Cuvier és Geoffroy St. Hilaire közt folyt: az állatország alakjainak egysége fölött. E kérdésre, az élettan körében még vita alatt levő számos fontos és mély kérdések egyikére, mely tulajdonképi alapját képezi a fejlődés valamennyi elméletének, Göthe már sok évvel ezelőtt abban a szellemben felelt meg, a melyet most Geoffroy St. Hilaireben fölismert; s neki nem lehetett büszkébb gyönyör, mint látni, hogy a tudományos világ végre komolyan hozzá lát e kérdés megoldásához. Az adoma, melyet e tárgyról Soret, az Eckermann Beszélgetései-hez adott pótkötetben elbeszél, fölötte jellemző.

»Hét fő, 1830. augusztus 1. A juliusi forradalom híre ma érkezett Weimarba, s mindenkit mozgásba hozott. Délután Göthéhez mentem. „No!” — kiálta föl, a mint beléptem, mit mond e nagy eseményhez? A vulkán kitört, minden lángban áll.” — „Borzasztó esemény” — felelém; — „de mi egyebet lehetett várni ily szembetűnőleg rossz körülmények közt s ilyen minisztériummal, mint azt,

hogy az egész a királyi család elüzetésével fog végződni? — 'Nem egy malomban örlünk, kedves barátom' — viszonzá Göthe; — 'én nem arról a népről beszélek, hanem valami egészen másról. Én a tudományra nézve oly fontos vitáról beszélek, mely Cuvier és Geoffroy St. Hilaire közt foly s mely most jutott kitörésre az akadémiában?' 'Göthe e kijelentése oly váratlan volt, hogy azt sem tudtam mit szójak s egy néhány perczig mindketten hallgattunk. A dolgot a legnagyobb fontosságu' folytatá; —, s nem is képzelheti mit éreztem mikor a július 19-diki ülésről szóló tudósítást olvastam. Most már Geoffroy-ban hatalmas és állandó szövetségesünk van. Képzelem mily nagy érdeklődéssel kíséri e vitát a franczia tudományos világ; mert daczára a borzasztó politikai forrongásnak, a július 19-ki ülés nagyon látogatott volt. Az egészben az a legörvendetesebb, hogy a természet synthetikai vizsgálatát, melyet Geoffroy már bevitt Franciaországba, nem lehet háttérbe tolni többé. Mostantól fogva az emberi ész uralma alá van hajtva az anyag, a francziák tudományos kutatásaiban. Be fognak pillantani a teremtés nagy elveibe, isten titokteljes műhelyébe! Egyébiránt mi is az egész természetvizsgálás, ha mindig csak az egyes részletekkel foglalkozunk, s nem érezzük a szellem fuvallatát, mely minden résznek megszabja irányát s a benne rejlő törvény által szabályozza vagy szentesíti az egyes eltéréseket! Én ötven évig foglalkoztam e nagy kérdéssel, először magam voltam; s most, nagy örömemre, hasonlézetü szeilemek által vagyok túlszárnyalva!«

A helyett hogy megrónók a férfi hidegségét, ki ily pillanatban a politikától a tudomány felé tudott fordulni teljes érdeklődésével, nézzünk egy meglehetősen hasonlésetet. Az angolok nem sietnek követ dobni a halhatatlan Harvey-re;

hallják meg mit beszél Dr. Ent: Ke véssel az angol történelem legizgatóbb eseménye — I. Károly kivégeztetése után, Dr. Ent meglátogatja Harveyt, s bonczteni kísérletek közt találja. »Ha« — mondá a nagybölcész — »nem találtam volna balzsamot lelkemre, korábbi észleleteim emlékében, nem sok vágyat éreznék élni még. De így, e homályba vonúlt élet, e minden közszolgálattól üres idő, mely annyi embernek unalmas és kiállhatatlan, nekem a lehatalmasabb gyógyszerül szolgál.«

Göthe nem volt politikus, hanem élettudós (biológista) volt. Nézetében, hogy a Cuvier és Geoffroy közti vita végetlenül fontosabb esemény a juliusi forradalom zajosabb de sokkal csekélyebb horderejű eseményénél, — osztozni fog néhány bölcész, de ellene fog mondani minden politikus. S Göthe nem érte be azzal, hogy társalgás közben kifejezze meggyőződését e tudományos vita fontosságára iránt, hanem híres ismeretetése irásába is bele fogott s annak első részét ez év szeptemberében be is fejezte.

Novemberben még egy nagy csapás érte; az utolsó, melyet életében még el kellett viselnie; a hír, hogy egyetlen fia, a ki kevással az előtt gyöngélkedő egészséggel utazott Olaszországba, október 28-kán Rómában meghalt. A bánatos atya, szokása szerint, a fáradhatatlan munkával igyekezett elfojtani fájdalma kitörését s enyhülést találni. De hiába erőlködött leküzdeni e fojtó fájdalmat. A csapás, csaknem életébe került. Heves vérömlés a tüdőben, volt a következménye. Egy izben már le is mondtak róla; de ismét magához tért, s újra munkához fogott: folytatta az *Önéletírást* és *Faustot*.

Fiaának özvegye, Göthe-Pogwisch Ottilia, a ki mindig nagy kedvence volt ipának, magánya földelítésé-

nek szentelte magát. Fennszóval olvasta neki Plutarchot; s ez, a Niebuhr R ó m a i t ö r t é n e t é v e l együtt, a múlt nagy pogány népei közé vezette, a hol antik szelleme jó barátok közt járdalhatott. De a jelenről sem feledkeztek meg. Az ifjuság mohóságával olvasott mindent a mi jeles íróktól került ki, mint Scott, Carlyle, Beranger, Hugo Victor, vagy Delavigne. Egész Európa tisztelete környezte; szóbaít folyvást hirneves látogatók töltötték be, a kik közt az angolokat mindig szívesen fogadta.

A vad mocsárok közt járdalva, gyakran szintoly vad és sötét gondolatok közt mint magok a mocsárok, a fiatal Carlylenak, a kit küzdelmes bánatában a Göthe munkáinak szépsége s bölcsesége vigasztalt s erősített és készített elő az életben játszandó szerepére, egyszer csak eszébe jutott, mily szép és illő dolog lenne, ha a nagy költő néhány angol tisztelője, némi csekély zálogát küldené Weimarba az iránta érzett csodálatnak. Mihelyt haza ért, neje (Carlyle-né) azonnal egy pecsét vésetének a vázlatát készíté el, melyen egy csillag körül az öröklét jelvé, a kigyó tekerződik, e szavakkal: »Ohne Hast, ohne Rast,« czélzással Göthe jól ismert vers-mondatára:

«Wie das Gestirn,
Ohne Hast.
Aber ohne Rast,
Drehe sich Jeder
Um die eigene Last.»

(Zahme Xenien. XIII. k. 50. l.)

— Mint a csillag, nem sietve, sem pihenve, járja minden maga utját. — Tizenöt angol tisztelője irt alá, egy szép pecsétnyomó készíttetésére, a melynek arany fogantyújára ez volt vésve körül: A nagy német mesternek:

Angol barátjai: 1831. augusztus 28-dikán. S a következő levél volt a kíséret:

»A költő Göthének, 1831. augusztus 28.

»SIR, — barátai közt, kiket ez oly érdekes évfordulati nap az ön körébe gyűjt, hadd jelenjünk meg gondolatban s jelképileg, miután személyesen lehetetlen, mi, angol barátjai is, legőszintébb szerencsekívánatainkkal. Reméljük hogy szívesen fogadja tőlünk e csekély születésnapi ajándékot, mely, mint érzelmeink hű tanúja, tán nem lesz egészen értéktelen.

»Gondoltuk magunkban: Miután mindig a legfőbb kötelesség és gyönyör kifejezni tiszteletünket a tiszteletre méltók iránt; s miután fő, talán egyetlen jóltevőnk az, a ki szóval és tettel bölcseségre tanít; annálfogva, mi, alulírtak, a költő Göthe iránt úgy érezvén, mint szellemi tanítványok szellemi tanítójok iránt, ohajtottuk ez érzelmünket nyíltan és együttesen fejezni 'ki; s e czélból elhatároztuk hogy őt e csekély angol ajándék elfogadására kérjük, mely egyenlő mértékben származik mindnyájunktól, közlő születésnapjára; hogy míg a tiszteletre méltó férfiú köztünk múlat, legyen nála is valami emléke a hálának melylyel neki tartozunk, melylyel — úgy hisszük — az egész világ tartozik neki.

»S most, csekély adónk, — talán a legtisztább mit férfiak férfinak nyújthatnak, — látható alakban itt áll s kér kegyes elfogadtatást. Vajha szívesen fogadtassék s tanuskodjék folyvást a legszorosabb lelki összeköttetésről — bár a széles tenger hullámozik köztünk, egyik s másik részről!

»Kívánjuk, adjon a gondviselés számos évet még az oly dicső élethez! Legyen öné minden boldogság! s

erő, hogy befejezhesse magasztos hivatását, mint eddig is teljesítette azt, mint a csillag, nem sietve, sem pihenve.

»Maradunk, Sir, önnek barátai s szolgálai

Tizenöt Angol.« *)

Az érzés, mely e levélben ki van fejezve, — mely, látni való, hogy a Carlyle tollából származott, — a szellemi tanítványok tisztelete szellemi mesterök iránt, bizonyítja, hogy a Göthe tanításai már is gyümölcsözők voltak, s hogy távoli idegen földön is voltak, a kik fölismerték műveiben azt, a miben azok az újkor valamennyi írójának munkáit fölülmulják, a mély és messzeható belátás jelességét.

Az angol tisztelet-adó nagy örömet okozott neki, mert Anglia s az angolok iránt mindig a legőszintébb rokonszenvvel viseltetett. Az ez időtájt Weimarban tartózkodó angolok közt volt egy ifju is, a kinek neve most diadallal járja be a világ minden részét, a hol az angol rodalom becsben áll, — értem Thackeray Makepeace Vilmost; s a weimari albumok maig is büszkeséggel őrzik még a torzképeket, melyeket a fiatal saty-

*) E tizenöt angol közül a hánynak megtudhattam a nevét, azok a következők : Carlyle és a testvére Dr. Carlyle, Walter Scott, Lockhardt, Wordsworth, Southey, Churchill, Frazer, Wilson tanár, Jerdan, Heraud, Lord Leveson Gower és Procter (író néven Barry Cornwall). — Tehát tizenhárom s így még két név hiányzik. (Sajátságos azonban, hogy annak a kis költeménynek, mely ez angol barátok ajándékát köszöni meg s hogy nekik szól, világos tartalmából, mert azt mondja, ti megértettétek a költő szavát, hogy ohne Hast, ohne Rast s azt megpecsételtétek — e költeménynek mondom (XV. k. 126. l.) a czime : An die neunzehn Freunde in England. E szerint tehát nem tizenöten, hanem tizenkilenczen lettek volna. Ford.

rista akkoriban rajzolgatott. Ő szíves volt megengedni nekem, hogy e lapokat emlékezései rövid leírásával gazdagítsam, melyek oly csinosan vannak följegyezve a következő levélben:

»London, 1855. ápril 28-dikán.

»Édes Lewes, — szeretném, ha többet mondhatnék önnek Weimarról és Göthéről. Huszonöt évvel ezelőtt, legalább húsz fiatal angol siheder szokott Weimarban tartózkodni, tanulmányok, mulatság vagy társaság kedvéért, a mi mind fel volt található a barátságos kis szász nagyhercegi fővárosban. A nagyherceg és hercegné a legszívesb vendégszeretettel fogadtak. Az udvar fényes volt, de még annál is vidámabb és fesztelenebb. Sorba meghittak ebédre, bálókba s társaságokba. A kiknek joguk volt arra, diplomatikai vagy katonai egyenruhában jelentek meg. Némelyek, emlékszem, pompás öltözékeket gondoltak ki. Az akkori Hof-Marschall (udvarmester) a jó öreg Spiegel ur (a kinek a legszebb két leánya volt, a milyent csak valaha láttam) semmi nehézséget sem gördített e fiatal angolok behocsáttatása elébe. Téli éjszakákra hordszékeket béreltünk s azokban vitettük magunkat, a havon a vidám udvari mulatságokba. Én oly szerencsés voltam, hogy megvásárolhattam a Schiller gyiklesőjét, a mely kiegészítette udvari öltözékemet, s máig is dolgozó szobámban függ s ifjukorom napjait a legboldogabban juttatja eszemben.

»Az egész kis városbeli társaságot ismertük, s ha a fiatal hölgyek, kivétel nélkül mind, oly felségesen nem beszéltek volna angolul, bizonyosan tökéletesen megtanultunk volna németül. A társaság mindig együtt volt. Az udvar hölgyeinek, mindeniknek meg volt a maga estéje. A színházban hetenként kétszer vagy háromszor volt elő-

adás, s ott úgy jöttünk össze mint egy család. Göthe visszavonúlt az igazgatástól, de hatásának emléke még megvolt. A színház remekül volt vezetve, s a válogatott weimari társaságon kívül híres színészek és énekesek, Németország minden részéből, jöttek oda vendégszerepekre, télen át. Azon a télen, emlékszem, Devrient Lajost láttam Shylockban, Hamletben, Falstaffban s a Haramiákban; és a szép Schrödert, Fidelióban.

»Huszonhárom évi távollét után egy pár nyári napot töltöttem az emlékemben még élénken élő helyen, s oly szerencsés voltam hogy ifjukorom néhány barátját még ott találhattam. Göthéné is ott volt, s engem és leányaimat, a régi szivességgel fogadott. Szabad ég alatt theáztunk, a híres Kerti Háznál, mely most is a családé s melyben hirneves atyjok oly sokszor lakott.

»1831-ben, bár a világtól elvonúlt, Göthe még is szívesen fogadta az idegeneket. Menyének a theaasztala mindig terítve volt számunkra. Órákat töltöttünk ott, s egész estéket, a legkedélyesebb beszélgetés és zene közt; végtelen regényeket és költeményeket olvastunk, francziául, angolul és németül. Akkoriban legkedvesebb mulatságom az volt, hogy torzképeket rajzoltam a gyermekeknek. Egészen meghatott, mikor láttam hogy e karczolatok nincsenek fellelve, s néhány még mostanig is megtartatott belőlök; s akkor, suhancz koromban, nagyon büszke voltam rá a mint meghallottam, hogy a nagy Göthe is megnézett közülök egynehányat.

»Mig menye társaságot látott, ő a maga szobáiban maradt, a hova csak kevés kiváltságos egyénnek volt szabad belépte; de szeretett tudni mindenről a mi történt s kívált érdeklődött az idegenek iránt. Ha valakinek az arca vagy alakja megtetszett neki, kéznél volt mindjárt egy

művész hogy azt lefesse. Göthének egész képcsarnoka volt ez arczképekből a miket ez a festő készített számára, fehér- és fekete krétával. Különbö is tele volt a háza festvényekkel, rajzokkal, öntvényekkel, szobrokkal, érmekkel.

»Nagyon jól emlékszem mily roppant zavarba jöttem, mikor, tizenkilencz éves suhancz létemre, a rég ohajtott meghívást megkaptam, hogy a Titkos Tanácsos úr, ez s ez nap reggel látni kíván. Ez emlékezetes elfogadás saját lakosztályának egy kis előszobájában történt, mely körös körül antik öntvényekkel és dombor-művekkel volt teli. Hosszu, szürke vagy hamuszín kabátban volt, fehér nyakkendővel, s egy vörös szalaggal a gomblyukában. A kezeit háta mögött összetéve tartotta, épen mint a Rauch szobrocskáján. Arcszíne fénylő, rózsaszínű s tiszta volt, szemei nagyon setétek*), áthatók és ragyogók voltak. Egészen megfélemlítettek, s emlékszem, hogy a Melmoth, a Vándor című regény hőségének a szemeihez hasonlítottam, a melyek ezelőtt harmincz évvel, mint fiúnak oly félelmet okoztak nekem, mikor olvastam; a szemek tulajdonosa alkura lépett, »bizonyos személylyel« — s öreg korában is megtartotta szemei rejtelmes fényét. Ugy képzeltem, hogy Göthe, öreg korára még talán szebb, mint fiatal korában lehetett. Hangja nagyon érczes és szelid volt. Magam felől kérdezgett s én feleltem neki, a hogy' tudtam. Emlékszem hogy először bámulattal, azután némi megkönnyebbüléssel vettem észre, hogy nem egészen jó kiejtéssel beszél francziául.

»Vidi tantum. Csak háromszor láthattam. Egyszer a Frauenplanon levő háza kertjében; egyszer

*) Ez kétségkívül csak azon helyzet következtében látszott, a melyben a villágosság iránt ült, vagy állt. Göthének setétbarna szemei voltak de, nem n a g y o n setétek.

a mint épen a kis kocsijába lépett egy verőfényes szép napon, sapkában s veres gallérú kabátban. Akkor egy szép kis, aranyhaju leány-unokájátczirógatta, a kinek édes szép arcza fölött is régen bezárult a föld.

»Ha valami könyvet vagy folyóíratot kaptunk Angliából, elküldöttük azokat neki s ő nagy figyelemmel nézte át. *Fraser's Magazine* akkoriban indult meg s emlékszem hogy nagy érdekléssel viseltetett azok iránt az arczkép-vázlatok iránt, melyek egyideig megjelentek benne. De volt egy közöttök, Rogersnek egy ijesztő torzképe, melyet, a mint Mad. de Goethe (a menyé) beszélt nekem, csak öszszecsapott s haragosan eldobott magától: »Belőlem is ilyent akarnak csinálni!« mondá; ámbár nem képzelhetek vidámabb, méltóságosabb s egésze s e s e b b tekintetet mint az öreg Göthéé.

»Ámbár e fényes nap lemenőben volt már, az ég tiszta és derült volt körülötte s a kis Weimart egészen bevilágította. E nyájas szalonok mindenikében művészetről és irodalomról beszéltek. A színház, bár rendkívüli művészei nem voltak, folyvást jó rendben s értelmesen volt vezetve. A színészek olvastak, tanult s mivelt emberek voltak, s elég jó viszonyban éltek a nemességgel. Az udvarnál a társalgás rendkívül barátságos, egyszerű s udvarias volt. A nagyhercegné (a mostani özvegy nagyhercegné), igen jeles tehetségekkel felruházott nő, szívesen kölcsönzött tőlünk könyveket, cserébe adta nekünk olvasni a magáéit, s kegyesen beszélt velünk, fiatalokkal, irodalmi izléseink és tanulmányaink felől. Az udvar által, irodalmi patriarchája iránt tanusított tiszteletben valami olyas volt, mint az alattvaló magaviseletében uralkodója iránt. Huszonöt évvel idősebb s tapasztaltabb létemre, mint voltam a boldog korban a melyről írok, s miután végetlen sok minden

faját láttam az embereknek, most is azt mondhatom, hogy soha sem láttam egyszerűbb, szivesebb, udvariasabb, miveltebb modoru társaságot, mint ezét a kedves kis szász városkáét, a hol a jó Schiller s a nagy Göthe éltek s eltemetve fekszenek.

»Őszinte hive

W. M. Thackeray.«

A Thackeray tanuságtételét nem csak mind az megerősíti a mit más forrásból megtudtunk, hanem közvetlenül bizonyítja a mai Weimar is, a hol az angol utazót az uralkodó herceg és hercegné a legnagyobb kegygyel s udvariassággal fogadják, s a hol most is minden nyomon megérzik, hogy a klasszikai korszak hagyományai folyvást élnek.

Hogy visszatérjünk Göthéhez: utolsó titkára Kräuter, a ki csak imádattal tud szólni róla, még ez előrehajadt életkorban is bámulatosnak festi munkásságát. A megtett tökéletesen rendszeres is volt az. A nap bizonyos része a levelezésekre volt szánva; azután következett irományai rendezése, vagy rég megkezdett művek bevégezése. Egy szép lavaszi reggel — Kräuter beszélte nekem — azt mondja Göthe: »Jöjön: hagyjuk abba a diktálást; kár volna ily szép reggelt nem élvezni, menjünk le a kertbe s ott dolgozzunk egy kicsit.« Kräuter magához vette a szükséges könyveket, és iratokat s követte urát, a ki, nagy kék felsőkabátjában, fején kék sapkával, skezeit szokás szerint a háta mögött fogva össze, egyenes és méltóságos tartással lépdelt előre. A kik ismerik a Rauch szobrocskáját, lefesthetik képzeletökben az öreg embert e szokott mindennapi alakja s ruházatában; de talán nem festhetik le tisztán magoknak e Jupiter fő hatalmas benyomását, mely ez alkalommal egy ott dolgozó öreg parasztot úgy meglepett, hogy a gereblyé-

jére támaszkodva s állát kezein nyugtatva, oly teljes önfeladtséggel bámult a dicső alakra, hogy félre sem állott az utból, hanem Kräuternek kelle oldalt kitérnie.

Azt szokták mondani, hogy Göthén semmi nyoma sem látszott meg a vénülésnek; de ez csak azon túlzások egyike, a melyeket közbeszéd szabatoság-hiányában meg szoktunk engedni magunknak. Elméje bámulatos mértékben tartotta meg világosságát és tevékenységét, azt tudjuk; s valóban, a ki nyolczvankét éves korában írta értekezését a Cuvier és Geoffroy vitájáról s fejezte be Faustját, az méltán követelhet helyet magának a Nestorok közt, a kikre

»Maradt valami nemes munka még,
Méltó: istennel küzdő férflakhoz!«

De az életíró mégis köteles megmondani, hogy értelmén épen úgy mint testén félreismerhetetlenül meglátszott; hogy megöregedett. Hallása észrevehetőleg meggyöngült, emlékezete, kivált újabb dolgok iránt, nagyon megbízhatatlanná lett; bár látása folyvást erős s étvágya jó maradt. De utolsó éveiben meglepő ellentétet mutatott korábbi éveivel abban, hogy a zárt szobát szerette. A szellőzetlen szoba fűtött és tisztátalan levegője oly kellemes volt neki most, hogy alig lehetett rábeszélni, hogy bár egy ablakot engedjen kinyitni szellőztetés végett. A hideget nem tűrhette s mint dél szülöttje sovárogha a meleget, annyira fűtött szobákban ült mindig, hogy mindegyre meghűlést kapott; de ez nem gátolta abban, hogy a friss levegőt ne élvezze ha falun volt. Különösen az ilmenau-i hegyi lég volt nagyon egészséges és kedvére való. Ilmenauban szökött az utolsó születésnapjára készülő ünnepélyek elől is. Még egyszer fölsétált a Gickelhahn magaslatára, s belépett a fa-kunyhóba, a hol

annyi boldog napot töltött egykor Károly-Ágosttal. Ott látta még a sorokat, melyeket évek előtt rajzónnal irt volt a deszkafalra:

»Völgyön, hegyen
Mi csend!
Az ághegyen
Szellő se' leng;
Fű sem hajol,
Bokrában szúnyad a madár...
Várj, nem sokára már
Te is megnyughatol!« *)

S letörülve a könyeket, melyek a Károly-Ágost, a Stein báróné, saját boldog ifjusága emlékére szemeibe toltak, halkan ismételte magában a végsorokat: »Ja, warte nur, balde ruhest du auch — várj, nem sokára nyugszol te is!«

S a nyugalom közelebb volt mint akárki gondolta volna. A következő márczius 16-kán, unokája Vilmos, szokása szerint szobájába menvén, hogy együtt reggelizzenek, még ágyban találta nagyapját. Előtte való nap, a fűtött szobából a kertbe kimenve, meghült. Az orvost elhivatták s az lázasnak találta, a Weimarban gyakori — s úgyne-

*) Nem csalom meg olvasóimat azzal, hogy eredetiben is ne idézzem e bájló kis költeményt:

»Über allen Gipfeln
Ist Ruh;
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch;
Die Vöglein schweigen im Walde
Warte nur, balde
Ruhest du auch.«

vezett — ideglázban, a mi csaknem járvány-erővel szókott fellépni. Gyógyszerek segélyével azonban estére jobban lett, beszédes és jókedvű lön. 17-kén annyira jobban volt, hogy hosszú levelet diktált Humboldt Vilmoshoz. A veszélytől való félelemnek még a gondolata is megszűnt. De 19-kére viradó éjjel, miután csöndesen elaludt, éjfél-tájt arra ébredt hogy keze lába jéghideg s keblén nyomást és éles fájdalmat érez. Fájdalmában nyögött s néhányszor hangosan is felkiáltott. Nem maradhatott egy helyben, csak hánykodott ágyában, hasztalan keresve jobb fekvést. Arcza hamuszinre vált; szemei, mélyen beesve gödreikbe, elhomályosultak s fényök olyan volt mint azé, a ki maga előtt látja már a halált. Egy idő mulva e félelmes jelek némileg csökkentek, s ágyából karszékébe tette magát, mely ágya mellett állott. Ott, este felé, ismét egészen visszanyerte nyugalját, s tisztán és érdekléssel beszélt, közönséges tárgyakról; különösen örömmel hallotta, hogy egy fiatal művész, védencze, érdekében tett lépése sikerre vezetett; s remegő kézzel irt alá egy hivatalos iratot, mely egy másik művésznak, egy weimari fiatal nőnek a kiért érdeklődött, évdíjt biztosított.

Másnap világosan látszott — hogy halála közel van. A kinos kórtünetek elmúltak. De érzékei meg kezdték tagadni szolgálatukat, s egyes öntudatlan perczei voltak. Csöndesen ült karszékében, nyájasan szólt a körülötte levőkhez, szolgájával magához hozatta Salvandy Seize Mois, ou la Révolution et les Révolutionnaires-jét, melyet épen olvasott a mikor rosszul lett; de néhány lapot forgatva benne, letette, mert gyöngének érezte magát arra hogy olvasson. Magához vitette mindazok névsorát a kik hogyléte felől tudakozódtak s megjegyezte, hogy. a rokonszenve jeleiről nem fog elfeledkezni,

ha meggyógyúl. Azon éjjel mindenkit fekünni küldött, másolóján kívül. Még öreg szolgájának sem akarta megengedni hogy fönn legyen mellette, hanem parancsolta hogy fekügyék le, mert nagy szüksége van a nyugalomra.

Másnap reggel, — 1832. márczius 22-dike volt, — megpróbálta egy párszor föl-s alájárni a szobában, de egy forduló után már érezte hogy igen gyöngö arra. Visszaült hát kényelmes székébe s vidáman kezdett csevegni Ottiliával a közalgő tavaszról, mely bizonyosan lábra fogja állítani ismét. Meg sem gondolta hogy vége oly közel legyen.

Az Ottilia neve mindegyre ajkán volt. Menye mellett ült s kezeiben tartotta kezeit. Vették észre, hogy néha félre-félrebeszél. »Nézd — mondá — »azt a szép női fejet! fekete fürtökkel, pompás színben, — setét háttér!« — Egyszerre egy darab papirt vélt látni a földön s azt kérdezte hogy' hagyhatják a Schiller levelét úgy szerteszét heverni. Aztán szelid álomba merült, s felébredve a rajzokat kérdezte, a melyeket az imént látott. Álmában látta. Környezői néma szorongással várták a láthatólag közeledő véget. Beszéde mind érthetetlenebbé vált. Utolsó, hallható szavai ezek voltak: *Mehr Licht!* (Több világosságot!) A végső setétség gyorsan növekedett; s ő a ki örökké több világosság után sovárgott, még utóljára is az után kiáltott a mint a halál árnyékába belépett. . . .

Még egy darabig jelek által igyekezett megértetni magát, mutató ujjával betüket írva a levegőbe, míg ereje engedte; s végre, a mint életereje fogyott, határozatlan alakokat rajzolgatva a nagy kendőre, mely lábait takarta. Fél egykor karszéke zugába húzta magát össze. A betegőr ujját ajkára tette, jelezve hogy elaludt. Ha álom volt, ez álomban egy nagy élet sünt fel a világól.

